Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

ANCIENT MACEDONIA

III

PAPERS READ
AT THE THIRD INTERNATIONAL SYMPOSIUM
HELD IN THESSALONIKI, SEPTEMBER 21-25, 1977

193 — INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES — 193
THESSALONIKI, 1983

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

III

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 21-25 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1977

Archaia Makedonia.

DF
261
.M2
A6
no. 3

INDIANA UNIVERSITY
LIBRARIES
BLOOMINGTON

193 — ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ — 193
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1983

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

Copyright 1983 by the
Institute for Balkan Studies,
Thessaloniki.
All rights reserved.

12/29/17

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - PREFACE

1. **Winthrop Lindsay Adams**, THE DYNAMICS OF INTERNAL MACEDONIAN POLITICS IN THE TIME OF CASSANDER 17 - 30
2. **Γ. Μπακαλάκης**, ΙΕΡΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΚΑΙ ΦΑΛΛΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 31 - 43
3. **Eugene N. Borza**, THE SYMPOSIUM AT ALEXANDER'S COURT 45 - 55
4. **François Chamoux**, DIODORE ET LA MACEDOINE 57 - 66
5. † **Harry J. Dell**, THE QUARREL BETWEEN DEMETRIUS AND PERSEUS: A NOTE ON MACEDONIAN NATIONAL POLICY 67 - 76
6. **Siegrid Düll**, DIE ROMANISIERUNG NORDMAKEDONIENS IM SPIEGEL DER GÖTTERKULTE 77 - 87
7. **R. M. Errington**, THE HISTORIOGRAPHICAL ORIGINS OF MACEDONIAN STAATSRECHT 89 - 101
8. **Leonid A. Gindin**, L'ÉLÉMENT *-δων, -δον* DANS LES LANGUES ANCIENNES DE LA PARTIE CONTINENTALE DE LA PÉNINSULE BALKANIQUE 103 - 106
9. **Robert W. Hartle**, THE BUST OF ALEXANDER IN THIENE, FLORENCE, AND VERSAILLES: ANCIENT AND MODERN BAROQUE 107 - 116
10. **Β. Γ. Καλλιπολίτης**, ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ 117 - 122
11. **Χάϊδω Κουκούλη - Χρυσανθάκη**, ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΡΑΓΙΛΟ. ΠΡΩΤΕΣ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ 123 - 146
12. **Uta Kron - Andreas Furtwängler**, DEMETRIOS POLIORKETES, DEMETRIAS UND DIE MAGNETEN. ZUM BEDEUTUNGSWANDEL VON SIEGEL-UND MÜNZBILD EINER STADT 147 - 168
13. **Έμμ. Μικρογιαννάκης**, ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΓ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ 169 - 183
14. **Asher Ovadiah**, MACEDONIAN ELEMENTS IN ISRAEL 185 - 193
15. **F. Papazoglou**, SUR L'ORGANISATION DE LA MACÉDOINE DES ANTIGONIDES 195 - 210

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

16. **S. Perlman**, ISOCRATES, ΠΑΤΡΙΣ AND PHILIP II 211 - 227
17. **Ph. M. Petsas**, ΜΗΤΗΡ ΘΕΩΝ ΑΥΤΟΧΘΩΝ. UNPUBLISHED MANUMISSION INSCRIPTIONS FROM MACEDONIA 229 - 246
18. **Θεόδωρος Κ. Π. Σαράντης**, ΟΙ ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΗΛΙΟΝ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ 247 - 261
19. **Θεόδωρος Χ. Σαρικάκης**, Η ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 263 - 269
20. **Ἀριστόξενος Δ. Σκιαδᾶς**, Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΠΑΡΜΕΝΙΩΝ Ο ΜΑΚΕΔΩΝ 271 - 284
21. **R. A. Tomlinson**, SOUTHERN GREEK INFLUENCES ON MACEDONIAN ARCHITECTURE 285 - 289
22. **K. A. Wardle**, ASSIROS. A MACEDONIAN SETTLEMENT OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE 291 - 305

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

PREFACE

When fifteen years ago the Institute for Balkan Studies decided to organise the first Symposium on Ancient Macedonia it would have been hard to foresee that this would eventually become a regular fixture. If the highest possible expectations have ultimately been realised, this is due to the unequivocal response of leading specialists the world over on subjects connected with Macedonia during the prehistoric, classical, and hellenistic periods. Following the success of the first symposium, the second took place in 1973, the third in 1978, and this year sees the fourth. In the course of the first three symposia a large number of papers shed light upon unknown areas and offered new interpretations of events and problems connected with the history, art, and culture of Ancient Macedonia. At this year's symposium the number of participants far exceeds that of any previous gathering, a fact which eloquently speaks for the influence the symposia have had on the scientists and specialists both of Greece and of other countries.

Since the first symposium was held new research and new discoveries have given added interest to the whole series of Symposia on Ancient Macedonia. The historical facts already known have been enriched by new elements brought to light by the archaeologist's spade in Vergina, Dion, Pella, and Sindos. It has been confirmed, for instance, that the oldest seat of the Macedonian Kings, Aeges, was located on the site of the present-day Vergina, and our knowledge about the Macedonians' largest sanctuary, at Dion in Pieria, has greatly increased. The resumption of the excavations at Pella has also brought noteworthy results, while the excavation of Sindos has been most revealing with regard to the goldsmith's craft and metallurgy in Macedonia in ancient times.

The third symposium took place 2.300 years after the death of Alexander the Great, a coincidence which served to emphasise the significance of Macedonian Hellenism in connection with the shaping of historical developments not only in the southern Balkans but also in the broader area of the eastern Mediterranean and southern Asia, from the borders of the continent of Europe to

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

the furthest bounds of the then known world. The Institute for Balkan Studies' contribution to the quickening of interest in, the enriching of knowledge about, and the better understanding of the history, art, and culture of Ancient Macedonia is not only its duty, but also a source of deep satisfaction.

C. SVOLOPOULOS
Professor at the University of Thessaloniki
Director of the Institute for Balkan Studies

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ABBREVIATIONS

A

AA (Arch.Anz.): Archäologischer Anzeiger
AAA: Athens Annals of Archaeology
AbhBerl: Abhandlungen der preuß. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin
AΔ, ADelt: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AE: L'Année Épigraphique
AE, Ἀρχ. Ἐφημ. Arch.Eph.: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
AJ: The Archaeological Journal. London, Archaeological Institute of Great Britain and Ireland
AJA: American Journal of Archaeology
AJPh (AJP): American Journal of Philology
AJTH: American Journal of Theology
AM: Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung (Athenische Mitteilungen)
Ann. Univ. Sofia: Annuaire de l'Université de Sofia
Année Epigr.: Année Epigraphique (dans la Revue Archéologique)
AP: Acta Philologica
App. *Maced.:* Appian *Μακεδονική*
Anat. St. (AS): Anatolian Studies

B

BCH: Bulletin de correspondance hellénique
BCSP: Bolletino del Centro Comuno di Studi Preistorici
BIA (BIABulg): Bulletin de l'Institut archéologique bulgare
BMC: British Museum Catalogue
BMQ: British Museum Quarterly
BS: Balkan Studies
BSA: British School at Athens, Annual
Bull. Épigr.: J. et L. Robert, Bulletin Epigraphique (dans la Revue des Études Grecques)
Bull. Inst.: Bulletin de l'Institut Russe de Constantinople
BZ: Byzantinische Zeitschrift

C

CAH: Cambridge Ancient History
CIG: Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum
CPhil., Class. Phil., CP: Classical Philology

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

D

DAI: G. Orivero, Documenti antichi dell Africa Italiana
DITT. *Syll.:* W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum

E

ΕΕΦΣΠΘ: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ESAR: T. Frank, An Economic Survey of Ancient Rome

F

FD, (FdD): Fouilles de Delphes
FGrHist: F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker
FHG: C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum
FOA (Fol. Arch.): Folia Archaeologica

G

GHI: M. N. Tod, *Greek Historical Inscriptions*
GI: Giornale Italiano di Filologia. Rivista trimestrale di Cultura. Napoli, Armanni.
GJ, GeoJ: Geographical Journal
GRBS: Greek, Roman and Byzantine Studies

H

HThR: Harvard Theological Review
HSCP, Harv. St. Cl. Phil.: Harvard Studies in Classical Philology

I

IG: Inscriptiones Graecae
IG Bulg.: Inscriptiones Graecae in Bulgaria
IGBR: G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae
IGRom., IGRR: R. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes
ILS: H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae
IPE: Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, 1885

J

JAOS: Journal of American Oriental Society
JdI: Jahrbuch des k. deutschen archäologischen Instituts
JHS (JHST): Journal of Hellenic Studies
JRS: Journal of Roman Studies

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

L

LCL: Loeb Classical Library
LSJ: Liddell-Scott-Jones, *Greek-English Lexicon*

M

MA: Le moyen âge. Revue trimestrielle d'histoire et de philologie, Paris, Albert et Bruxelles, Renaissance du Livre
MGH: Monumenta Germaniae Historica
MM: Madrider Mitteilungen
MRR: T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, 1951-60

N

NA: Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde

O

OGIS: Orientis Graeci Inscriptiones Selectae
OJh: Jahreshefte des Osterreichischen archäologischen Instituts in Wien

P

ΠΑΑ: Πρακτικὰ 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν
ΠΑΕ: Πρακτικὰ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας
PACA: Proceedings of the African Classical Association, 1958-
Patr. Graec., P.G.: Migne, *Patrologia Graeca*
PIR: Rrosopographia Imperii Romani
PPS, (Proc. Phil. Soc.): Proceedings of the American Philosophical Society
ProcPS: Proceedings of the Prehistoric Society

R

RA: Revue archéologique
RE: Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft
REA: Revue des études anciennes
REG: Revue des études grecques
REI: Revue des *É*tudes Indoeuropéennes
RevPhil: Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes
RHR: Revue de l'Histoire des Religions
RomMitt, RM: Mitteilungen des deutschen archäologischen Institute, Römische Abteilung
RSL: Rivista di Studi Liguri. Bordighera, Inst. international d'*É*tudes ligures

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

S

SALS: Samothrace, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University
SBBerl: Sitzungsberichte (Sb) d. kgl. preuß. Akademie d. Wiss.
SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum
SG: Samothrace, a Guide to the Excavations and Museum
SIG: W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum
Syll.: W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum

T

TAPA: Transactions of the American Philological Association
TGF, Trag. Graec. Frag.: A. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, 1889
TT, Türk Tar Derg: Türk Tarih, Arkeologya va Etnografya Dergisi

Z

ZNTW: Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ
REPORTS

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

1

THE DYNAMICS OF INTERNAL MACEDONIAN POLITICS IN THE TIME OF CASSANDER

Winthrop Lindsay Adams

One of the problems involved with the study of any turbulent period of history is the natural tendancy of historians, both contemporary and later, to concentrate on the major events of war and diplomacy. In the case of the period of the Diadochi, this is reinforced in modern scholarship because of the fragmentary and diffuse nature of our sources [1]. The best sources, such as Hieronymus of Cardia and Arrian, survive only in fragments or distillations. Other works such as Justin's *Epitoma* of Pompeius Trogus or Photius' shorter versions of Diyllus and Arrian are so conflated and distorted as to present even more problems, rather than help the situation. Though Plutarch sketches several *Lives* from the period, and occasionally preserves some interesting material, he is by his own admission no historian and aims more at character development [2]. The only continuous account down to the Battle of Ipsus (301 B.C.) is that of Diodorus Siculus but, even though it is drawn from a good source (Hieronymus), how much of the material from the period and how well it was transmitted is an often debated question [3].

The nature of the sources notwithstanding, something of the dynamics of the internal politics and policies of the major powers can be discerned, es-

1. The chief problem, of course, revolves around how much our secondary sources rely on Hieronymus of Cardia, since Hieronymus is generally accepted as the best source for the period of the Diadochi. Hieronymus, however, survives only in fragments, barely enough to fill five printed pages, so even he is hard to adequately judge. For the general source problem, see R. Schubert, *Quellen zur Geschichte der Diadochenzeit* (Liepzig, 1914) and M. Fortina, *Cassandro, re di Macedonia* (Palermo, 1965), pp. 127-135.

2. Plut., *Vit. Alex.*, 1, 1-3.

3. The bibliography on Diodorus is too detailed to recount here, but E. Schwartz, "Diodoros (38)," in *Real Encyclopaedie*, vol. V, I, cols. 663-705 is still the most useful statement, especially cols. 684f.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

pecially in Egypt and to a lesser extent in Macedonia and Antigonid Asia. Egypt remains, and will remain, the best documented because Ptolemy's policies were carried on by his successors; Antigonid Asia is far too fragmentary; but, Macedonia presents an interesting and tantalizing picture, for a good deal of the outline can be recovered. This paper has three main purposes: first, to show the different forces and factions which were present throughout the period; secondly, to point out the internal policies on the part of Cassander, the son of Antipater, to counter or to win over those factions between 317 and 301 B.C.; and, thirdly, to demonstrate some of the restricting factors on Cassander and his actions. In short, to discuss the dynamics of the internal politics in Macedonia during the period of the struggle for empire.

The factional nature of politics in Macedonia, something that never disappeared even under Alexander, was a permanent feature in Fourth Century Macedonia and manifested itself in Macedonia during the period of the Diadochi immediately after the death of Antipater, who had appointed as his successor Polyperchon, an old friend and comrade, who had campaigned with Alexander. His own son, Cassander, who had been carrying on Antipater's duties during his illness, was appointed as Polyperchon's second-in-command (chiliarch) [4]. It has often been pointed out that this was a major mistake, both over-rating Polyperchon's capability and not only underestimating Cassander's ability but also his ambitions [5]. What is interesting is that almost from the beginning Cassander found no problem in raising support in Macedonia: the factions supporting each were ready made. Macedonia broke loosely into pro-Cassander and pro-Polyperchon groups, probably involving all shades of difference from one's own supporters through outright enemies of the opposition regardless of 'party' or cause. No attempt to reconstitute those 'factions' would have any validity and the nature of factions in antiquity was

4. Diod., 18, 48; Plut., *Vit. Phoc.*, 31, 1. Polyperchon had been left in command of Macedonia before this, when Antipater and Craterus marched against Perdiccas: Diod., 18, 38, 6; Justin, 13, 4.

5. The general reason given for Polyperchon's appointment was Cassander's youth (Diod., 18, 48, 4), but Cassander had been in control of Macedonia during his father's illness (Plut., *Vit. Phoc.*, 30, 5; Arrian in F. Jacoby, *FGrH*, vol. II B, no. 156, F9, 14). Further, Cassander could not have been much younger than Alexander himself. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographicher Grundlage* (Munich, 1927), vol. II, *s.v.* "Kassandros" (414), p. 201 and Fortina (p. 8) state that Cassander was born somewhere between 355 and 350 B.C., though some estimates, such as G.T. Griffth's, range up to 358 B.C. (*s.v.* "Cassander", *Oxford Classical Dictionary*, 2nd Ed., p. 210). The key to Antipater's action probably revolves around Cassander's mishandling of the Demades affair (Plut., *Vit. Phoc.*, 31, 3) and his obvious lack of experience, rather than his age.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

highly personal and intimately involved with personal leadership, cause and enmity, any one of which being sufficient reason for temporarily backing an individual.

One can surmise that the motivations were complex in each case and that Polyperchon's party (if it may be called that) included: whatever personal following he had; those who felt that he represented the legitimate government; and those personally opposed to Cassander or the house of Antipater. In addition, there must have been a largely neutral group. Whatever the breakdown of support, Cassander's following was highly personal and could not have been overwhelming because he immediately sought help from Antigonos in Asia Minor and took no action within Macedonia except to gather those supporters [6]. Polyperchon tipped his hand when he asked Alexander's mother, Olympias, to return to Macedonia [7]. Cassander likewise showed his colors when he began to collect his friends and supporters. Polyperchon was obviously trying to strengthen his hand with the loyalists (somewhat revealing of his doubts about the strength of his own party). In summoning Olympias, Polyperchon knowingly offended the house of Olympias' old arch-enemy in Macedonia, Antipater. In the event, Olympias declined, which is equally revealing as her own assessment of the situation: too unstable to chance anything as yet.

Once Polyperchon's intentions were clear, Cassander quietly withdrew to Antigonos in Asia Minor, again, not sure enough of his own support in Macedonia to test conclusions then and there [8]. The lines were drawn and for the next year and a half both Polyperchon and Cassander chose Greece proper as an area to maneuver for control of Macedonia. Cassander did so because he was openly supported by his father's garrisons and oligarchic friends; Polyperchon did so, not simply in pursuit of Cassander, but to prevent Cassander's early entry into Macedonia and to demonstrate Cassander's inexperience and weakness. Ultimately, it was Polyperchon's inexperience and weakness which was revealed at the siege of Megalopolis, which was a Macedonian disaster [9]. Polyperchon made no move against Cassander's support in Macedonia, at least none is reported and Cassander finds things in order on his return in 317 B.C.; instead he confined his activity to Greece. Again, to

6. Diod., 18, 49, 1-3. He convinced a number of Macedonians to make common cause (*koinopragia*) with him. In addition to Antigonos, Cassander contacted Ptolemy in Egypt and his father's garrison commanders throughout Greece.

7. Diod., 18, 49, 4.

8. Cassander crossed the Hellespont in the latter half of 219 B.C. Diod., 18, 54, 3; *Marmor Parium* in Jacoby, *FGrH*, vol. II B, no. 239, F B, 12, on p. 1003.

9. Diod., 18, 70-72, 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

strengthen his position, Polyperchon requested Olympias to return and assume the regency (*epimeleia*) for Alexander IV (no mention is made of Philip III) while he was in the south; and, again, he was refused specifically because Olympias did not yet trust him [10].

By 317 B.C., Polyperchon's failures in Greece and Cassander's successes at Athens and at sea, in conjunction there with Antigonos, caused Polyperchon "to be regarded with contempt" (Diod., 18, 74, 1) by the Macedonians [11]. Polyperchon was losing support in Macedonia. Shortly afterward, Philip's wife, Eurydice, feeling her own position threatened by the repeated invitations to Olympias and undoubtedly the growing support for Cassander as an alternative, invited him to return to Macedonia [12]. Cassander did indeed make an expedition there "where he found many of his countrymen coming over to him" (Diod., 18, 75, 1), probably from among those who had remained aloof until now. It was evidently enough to tip the balance and Philip III gave Cassander the regency, probably during the latter's stay in Macedonia, while Eurydice wrote to Polyperchon announcing the decision [13]. Now the maintenance of control in Macedonia was Cassander's problem.

Polyperchon retired to Epirus where he finally convinced Olympias to act [14]. Presumably, this was because Polyperchon was now either committed or controllable; because Olympias saw one last opportunity to gain power; or because it was the only way to protect Alexander IV. Any one of these would be reason enough. Taking advantage of Cassander's absence in Greece, Olympias, Polyperchon with his Macedonians, and Aeacides with his Epirotes

10. This second overture occurred after Cassander's departure, but before the failure at Megalopolis. For this second request, see Diod., 18, 57, 2. Olympias' uneasiness was expressed in her curious letter to Eumenes (Diod., 18, 58). She did try to aid Polyperchon by writing to Cassander's garrison commander at Athens, Nicanor, which caused only a brief reaction. Cassander soon was in full control of the city: Diod., 18, 65, 1 and 68, 3.

11. Diodorus treats this as an accepted fact without detailing among whom. The events of 317 B.C. clearly show the Macedonians among the most disgusted. By way of pointing out how deep the feeling went, Diodorus goes on to say that "most of the Greek cities" go over to Cassander at this point, including the die-hards at Athens (Diod., 18, 74, 2-3).

12. See S. Dušanić, "The Year of the Athenian Archon Archippus II (318/17)", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, vol. 89 (1965), p. 40 where he argues that the invitation and the appointment came at the same time. In any event, Eurydice would have had little choice and Cassander returns to Macedonia without opposition, which presumes royal approval. Diod., 18, 75, 1; Trogus, *Prol.*, 14.

13. For the letter, see Justin, 14, 5. Philip III gave Cassander the official appointment and Beloch is undoubtedly correct in assuming that this occurred while Cassander was in Macedonia (*G.G.*², vol. IV, 1, p. 439). *Cf.* Dušanić, above.

14. Diod., 19, 11, 2-4.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

moved into Dassaretis [15]. Eurydice sent immediately for Cassander, and moved to counter Olympias at Euia; but the armies refused to fight and Philip III's troops, led by an incompetent King, simply deserted to Olympias, who thus had Philip III killed without any pretense and invited Eurydice to commit suicide [16]. As if dynastic murder weren't bad enough, Olympias began to settle old scores by murdering Cassander's brother, Nicanor, and some one hundred of his friends without benefit of even a mock trial, displaying the same judgment that she used with Philip II's wife, Cleopatra [17]. Olympias either misjudged her support or the extent of its loyalty, for the reaction was swift: «by fulfilling her rage with such atrocities she quickly caused many Macedonians to despise her ruthlessness» (Diod., 19, 11, 19). How deep and serious that loss was soon became clear when Cassander, after some brilliant strategic maneuvering around the Aetolians and the Epirotes, made an easy return to power in Macedonia [18]. Olympias didn't bother to contest the matter, but withdrew to Pydna where Cassander besieged her small forces. The only other support for Olympias was in the capital of Pella and at Amphipolis. Large sections of Polyperchon's troops (presumably those who had deserted Philip III) same back over to Cassander after sufficient bribes had been proffered [19].

Cassander's first policies to win over support in Macedonia show up during the siege of Pydna: first, as mentioned before, bribery and the promise of reward both to deserters from Polyperchon and from the besieged cities; secondly, those deserters were indeed treated well and no reprisals were made against Olympias' supporters outside the besieged towns either during the sieges or after the surrenders in 316 B.C. [20]. In the cases of the leaders, Olympi-

15. *Ibid.*

16. Diod., 19, 11, 5-7; Justin, 14, 5, 10; Paus., 1, 11, 3-4; 1, 25, 6 and 8, 7. 7; Aelian, *V.H.*, 13, 36. The events took place in October, 317. See, L.C. Smith, "The Chronology of Books XVIII XX of Diodorus Siculus", *American Journal of Philosophy*, vol. 82 (1961), pp. 284-285 and Beloch, *G.G.*, [2] vol. IV, 2, p. 104. Orosius' contention (3, 23) that this was on Polyperchon's advice is unlikely and Olympias' previous behaviour in Macedonia shows that she needed no urging.

17. Olympias had Cleopatra and her child roasted over an open brazier. Paus., 8, 7, 5. Plutarch indicates that this was done on her own advice and authority (without Alexander's permission, which would have been politically difficult). Plut., *Vit. Alex.*, 10, 4.

18. Diod., 19, 35, 2. Cassander was, in effect, making the first use of what would later be an essentail part of the Antigonid control of Greece: the so-called "Three Fetters of Greece". For his entrance into Macedonia, see Diod., 19, 36, 1. and Justin, 14, 6, 4-5.

19. Diod., 19, 36, 5-6.

20. Diod., 19, 50, 1-3. In fact, as a propaganda technique, Cassander sent those deserters to his evident success. For the surrenders of Pydna, Pella, and Amphipolis, see Diod., 19, 50, 6-8.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

as, Aristonous from Amphipolis, and Monimos from Pella, Cassander seems to have preferred judicial means. Though Monimos simply drops from sight, the fate of Aristonous survives and indicates that he was killed on a judicial excuse (for the killing of Cassander's general Crateuas) [21]. Presumably, Monimos suffered the same fate, but there is no way of knowing that. Olympias' fate provides some support for this theory for she was likewise put on trial. Also, Cassander had earlier dealt with the garrison commander of the Munychion, Nicanor, by the same means [22]. Thus, judicial procedures seemed to be Cassander's favorite method for dealing with real and potential problems: though involved, it was safe. Cassander was particularly meticulous in terms of Olympias. She was put on trial before the Macedonians (presumably the army assembly), the charges being brought by the relatives of the deceased one hundred friends of Cassander. Cassander denied her the right to speak in her own defense, probably on established legal precedent, but certainly it had sound political grounds; and it shows that Cassander still had doubts about his support. Those doubts were well founded for though the Macedonians found her guilty and condemned her, they refused to carry out the execution themselves, as was the custom [23]. The task of killing Olympias was turned over to the relatives of her victims.

The year 317 B.C. saw the crystalizing of the factions in Macedonia as well as the firming up of support behind Cassander. Many of those who had held out came over to him; convinced either by the demonstration of Cassander's abilities versus Polyperchon's evident lack of them, or by Olympias' atrocities. By 316, when Olympias' forces were compelled to surrender, Cassander was the only logical alternative for government, but that was far from being considered the legitimate authority or having a large popular base. It cannot be denied that an anti-Cassander faction remained in Macedonia, for in 304 some 6,000 Macedonians deserted to Demetrios Poliorcetes at Herakleia on the border of Thessaly [24]. Their number probably represents opportun-

21. For the death of Aristonous, see Diod., 19, 51, 1 where he states that the killing was done through the agency of Craterus' relatives, which parallels Olympias' end.

22. Polyaen., 4, 11, 2. Some doubt exists as to Polyaenus' sources (see Lammert, *s.v.* "Polyaenos", *Real Encyclopaedie*, vol. XXI, 1, col. 1433 and Dušanić, p. 139 and especially n.1.).

23. Diod., 19, 51, 1-5; Paus., 9, 7, 2. Pausanias states that Cassander "threw [Olympias] to the exasperated Macedonians"; See, also, Justin, 14, 6, 6 for the trial and execution. The denial of Olympias, right to speak, or rather whether or not she even had that right, may parallel Athenian law: see Antiphon, 1, 23 where a woman's son must conduct her defense against a murder charge because she has not the right to speak for herself.

24. Plut., *Vit. Demetr.*, 23, 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ists as well as die-hards, but in twelve years Cassander had taken no action against them and those that remained (over 31,000 judging from the figures of the army left to Cassander in 302 B.C.) were either loyal to Cassander or at least content with his government. In some twelve years, then, Cassander managed to win over the vast majority of Macedonians, largely through deliberate policies which saw to the reinforcing of his claims to power and to the prosperity and security of the kingdom.

The first series of these policies dealt with the exercise of power. Even on the march north in 317, Cassander showed a marked propensity to share power and appoint independent commanders. One of these, Callas, had secured the desertion of Polyperchon's troops by a judicious use of bribery; another, Crateuas, vigorously prosecuted the siege of Amphipolis and was killed there in 316 [25]. In later years, Cassander used the same technique, combined with a sharp judgment of men's characters, to employ Polyperchon's son, Alexander; Antigonos' nephew, Ptolemaeus; and Polyperchon hilmself as his generals for the Peloponnesos [26]. In addition, Cassander made use of his brothers; specifically, Nicanor, who was killed by Olympias in 317 while serving in Cassander's absence as regent; and Pleistarchos who held command on Euboea in 313 and later commanded Cassander's contingents sent to Asia Minor in 302 B.C. [27]. The years from 316 to 302 were filled with friends and trusted subordinates of Cassander holding independent commands, such as Lykiskos in Acarnania and Epiros (Diod., 19, 88, 2-3) and Apollonides in Argos (Diod., 19, 63, 1). These commanders were trusted to conduct independent operations as well; such as Apollonides' night attack on Stymphalos in 315 and Lykiskos' quick action of moving into Epiros in 312 to overthrow the election of the hostile Alcetas as king of the Molossi [28]. The point in these cases is that Cassander not only shared power, but saw to it that important and capable individuals got independent commands and the opportunity to distinguish them-

25. For Callas, see Diod., 19, 35, 3-4 and 36, 5-6. For Crateuas, see Diod., 19, 50, 3 and 7-8. Cassander also used immediate subordinates such as Deinias, who was sent ahead of the main army to sieze the passes through Perrhaebia into Macedonia on the march north against Olympias in 317 (Diod., 19, 35, 3).

26. For Alexander, see Diod., 19, 64, 3; for Ptolemaeus and Polyperchon, see Diod., 20, 19, 2 and 28, 2 respectively.

27. Diod., 19, 77, 6 and 20, 112, 1. Likewise, Cassander employed his brother Philippus to bring Aeacides and Epirus to heel in 313: Diod., 19, 74, 3-5 and Paus., 1, 11, 4.

28. Apollonides was the regular garrison commander at Argos; see Diod., 19, 63, 1. For Lykiskos, see Diod., 19, 88, 2-4. Deinias again emerges as one of Cassander's trusted generals, this time as the commander in the final victory over Aecides' sons in Epirus: Diod., 19, 88, 5-6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

selves. This cemented the loyalty of those already in his faction, encouraged those who wanted to share in power to join that faction, and was used most effectively to disarm and incorporate the potentially dangerous agents of the other Diadochi. True, Cassander largely confirmed a situation in these cases which already existed, such as Alexander's or Polyperchon's control of the Peloponnesos, but without trading away anything he won over their support. Afterwards, they worked in his interests rather than against them because they had a vested interest in his government.

Secondly, in relation to the exercise of power, Cassander walked a tightrope between exercising royal prerogatives and carefully maintaining his status as regent; constantly testing the extent of his authority. The exercise of some royal prerogatives were expected in his position as regent. A good example was Cassander's conducting of the burial services for Philip III, Eurydice, and Eurydice's mother Cynna at the royal tombs in Aegae. Elaborate funeral games were held in connection with the burial, probably on the Homeric pattern, not so much to glorify the deceased as to emphasize the regal nature of Cassander himself [29]. The burial of one's predecessor was both a royal act and, in this case, an occasion for a propaganda *coup* against Polyperchon and all the other Diadochi.

In the same vein, Cassander married a daughter of Philip II, Thessalonike, in 316 both to issure a legitimate claim for a regency in Alexander IV's name (as an uncle of sorts) and to assure the support of the loyalists [30]. It also provided the opportunity for future legitimate claims to the throne through an acknowledged heir of Philip II. Finally, Cassander reinforced the other acts in 315 with the founding first of Thessalonika at the head of the Thermaic Gulf, and then the refounding of Potidaea as Cassandreia on the Pallene promontory [31]. Both were undeniably royal acts, as Philip II and Alexander had shown before this. Cassandreia may have been pushing things too far and too fast, for Cassander doesn't pursue city foundations any further. Still, his

29. Diod., 19, 52, 4 and Athenaeus, 4, 155A. Athenaeus goes into detail over the obsequies. There is a possibility that the recent tomb finds of Professor Andronikos at Vergina are Philip III and Eurydice, since we know that they were buried together and two Argead ossuaries were found at the site.

30. Diod., 19, 52, 1; Justin, 14, 6, 13 where he confuses Philip Arrhidaeus with Philip II.

31. For Thessalonika, see Strabo, 7, fragments 21 and 24; Dion. Hal, 1, 49; and the Heidelburg *Epitoma* in Jacoby, *FGrH*, vol. II B, no. 155, F2, 4 on p. 837. *Cf.* E. I. Mikroyiannakes, "*To Politistikon Ergon Tou Kassandrou*", *Archaia Makedonia* II, pp. 225-236 on the date for the founding of Thessalonika. For Cassandreia, where our evidence is stronger because it was clearly a royal act, see Diod., 19, 52, 2 and 61, 2; Pavs., 5, 23, 3; Athenaeus, 11, 784C; Strabo, 7, fragments 25 and 26; and Livy, 44, 11, 2.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

point had been made: if one claims royal authority, one is expected to exercise it. It was the only way to establish authority quickly and to consolidate his hold in such a way as to command respect among the Macedonians.

If Cassander was quick to establish that authority, at the same time he was slower that his colleagues to claim any royal title, if there was such a formal thing [32]. Antigonos was acclaimed king by his court after Demetrios' victory at the Battle of Salamis in 306 B.C., and conferred the same title on Demetrios. Antigonos was quickly followed by Ptolemy, Seleucos and finally Lysimachos [33]. As for Cassander, however, the evidence is mixed. One source, the *Heidelburg Epitoma,* doesn't list him at all while Diodorus puts him last on the list, a position he shares with Lysimachos on Justin's list. The most revealing reference, however, comes from Plutarch's *Life of Demetrios* where ho states that Cassander, alone of all the Diadochi, used "his own untitled name, as he had been accustomed to do, "though the other 'kings' addressed him as 'king'" (Plut., *Vit. Demetr.,* 18, 2). There are some strong reasons for accepting this reference at face value. First of all, it is highly probable. Cassander could not act in the same manner as the rest of the Diadochi; where an Antigonos in Asia or a Ptolemy in Egypt could act virtually on their own, Cassander governed Macedonia itself and there were constitutional restraints which forced him to accept certain parameters to his authority [34]. Secondly, it is a chance remark by Plutarch which neither proves some point Plutarch was trying to make nor completes any particular character sketch; in other words, it serves no other purpose. Further, it is precisely the sort of reference that Plutarch reveled in.

If true, Plutarch's assertion is revealing about Cassander and the internal politics in Macedonia. Only the army assembly could confer the title, if such

32. In a recent article, R. M. Errington has challenged the notion that there was any formal royal title at all: "Macedonian 'Royal Style' ad its Historical Significance", *Journal of Hellenic Studies,* vol. 94 (1974), pp. 20-37.

33. For Antigonos and Demetrius, see Diod., 20, 53, 2; Plut., *Vit. Demetr.,* 18, 1; Justin, 15, 3, 10-11; Oros., 3, 23, 40; App., *Syr.,* 54; Nep.,*Vit. Eum.,* 13, 2-3; and the Heidelburg *Epitoma* in Jacoby, *FGrH,* vol. II B, no. 155, Fl, 7, p. 836. In addition to the above, for Ptolemy, Seleucos, and Lysimachus, see Diod., 20, 53, 3-4; Justin, 15, 2, 11-15; Plut., *Vit. Demetr.,* 18, 2; and App., *Syr.,* 55.

34. In particular, the Macedonian custom of royal election, which could conveniently be manipulated in hostile foreign lands, would be far harder to fix in Macedonia proper. Macedonian constitutional questions have recently become the subject for debate again. For an excellent general view of Macedonian development, see C.F. Edson, "Early Macedonia", *Archaia Makedonia* I, pp. 17-44 and for the question of Royal election, see my forthcoming article on "The Development of Macedonian Kingship".

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

existed, and it either refused to do so, which is highly unlikely since that would amount to an invitation for a *coup*, or Cassander didn't put the matter to them. The latter seems the more likely and reasonable. Cassander had been operating, as all the other Diadochi were, as regent for five years without any problems even though Alexander IV was dead, so there was no challenge to his *de facto* rule. Secondly, Cassander could not be sure enough of the outcome of an election, and rightly since some 6,000 Macedonians deserted him just a few years later. Thirdly, an open election might result in a renewal of strife with Polyperchon or some other ambitious noble since there was no clear claimant. Finally, as Plutarch also records, the other Diadochi referred to him officially as king anyway. If there was any doubt, it would be far better to wait, as Antigonos did, for an overwhelming victory to provide the proper occasion to put it to the Macedonians. The Battle of Ipsus in 301 B.C. would have provided the perfect occasion, both as a success and in timing, for putting the question to the assembly. Coins bearing the inscription of '*Basileus Kasandros*' probably come from the period 301-298 B.C. [35]. In any event, it would fit with Cassander's careful exercise of and sharing of power.

As a third part of the exercise of royal authority, Cassander saw to the traditional duties of securing the kingdom. There will be no attempt to cover the activities in regard to the other Diadochi, or their agents, in Greece and elsewhere. These, in fact, form the main body of information about Cassander and Macedonia in this period [36]. Equally, if not more, important to the Macedonians were the northern and western borders: those areas fronting Illyria, Paeonia, and Thrace. Here, for the first time in twenty years, Cassander mounted an aggressive policy of campaigns and colonization. Illyrian tribesmen, gathering under a new dynast named Glaucias, had been causing problems for some time [37]. Though the chronology of events is unclear from Diodorus, it is clear that in 314, after campaigning in Acarnania, Aetolia, and Epiros, Cassander swung north through the Adriatic region where he took Apollonia, then defeated Glaucias somewhere "in Illyria", probably in the hinterlands between Apollonia and Epidamnus [38]. He finished by taking Epidamnus as

35. *Cf.* B. V. Head, *Historia Numorum*: *A Manual for Greek Numismatics* (2nd Ed., London, 1963), p. 288, who dates the coins to 306 on the basis of the rather thin literary evidence already cited. In general, Cassander minted Philip II and Alexander coin types in gold and silver. The copper coins minted his own title are few in number and probably date from the years after Ispsus (from 301 down to Cassander's death in 297).

36. See also my "Cassander, Macedonia, and the Policy of Coalition, 323-301 B.C.", Diss., University of Virginia, 1975.

37. Diod., 19, 67, 6-7.

38. *Ibid.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

well. The activity on Macedonia's border was obviously sufficient to command Cassander's personal attention.

It is probable that Cassander intended to maintain his dominance in the region as a method of controlling Illyria, as indeed Philip V was to attempt a century later, for he garrisoned both Epidamnus and Apollonia immediately. Cassander was thwarted in this by quick action on the part of Corcyra and Glaucias [39]. The next year Corcyra came to the aid of Apollonia and Epidamnus and forced Cassander's garrisons out under truce. Incredibly, Diodorus stated that Epidamnus was handed over to Glaucias; either Diodorus confused this with an earlier seizure or Corcyra had acted in conjunction with Glaucias with Epidamnus as the price. Both are distinct possibilities, but the former seems more reasonable, since one can presume reluctance of the part of Corcyra to hand over her former colony to barbarians.

Cassander tried to regain Apollonia the next year (312 B.C.), but suffered a sharp defeat at the hands of Glaucias. In any period, this was an invitation to further activity by the Illyrians and it probably had a good deal to do with Cassander's opening the negotiations with Antigonos which led to the Peace of 311 B.C. [40]. Cassander did not again try to move on Apollonia or Epidamnus, but in 310 B.C. he did come to the aid of king Audoleon of Paeonia and crushed an incursion of the Autariatae, showing that he was still vigorous in his defense of the immediate borders [41]. It was a matter of necessity for the Illyrians soon exploited any sign of weakness. So far, Cassander had acted in a fairly traditional manner for Macedonian rulers in exercising power and securing the borders of the kingdom. So much would have been expected of any king or regent, and the Macedonians were known to have deserted Demetrios Poliorcetes as King for failing to do precisely that in 289/8 B.C. [42].

Cassander also saw to the prosperity of Macedonia. The founding of Thessalonika and Cassandreia certainly can be seen in this light, as an attempt to develop the *Anthemous* economically, and further evidence can be found

39. Diod., 19, 78, 1.

40. C.B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period* (New Haven and Prague, 1934), no. 1, 11, 9-11 (the Scepsis Letter) and my "Cassander, Macedonia, and the Policy of Coalition", pp. 133-140.

41. Diod., 20, 19, 1; Justin 15, 2, 1; and Oros., 3, 23, 36-38. Justin and Orosius place this immediately after the defeat at Apollonia (313/12), but are compressing the chronology. Diodorus is undobtedly correct in putting it in 310, as a remedial measure after the end of the general conflict. See, also, Fortina, p. 84.

42. Plut., *Vit. Demetr.*, 44, 5-6; *Vit. Pyrrh.*, 11-12; and Justin, 16, 2, 2-3. For a full discussion of the incident, see W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas* (London, 1913), pp. 89-97 and C. Werhli, *Antigone et Demetrios* (Geneva, 1969), pp. 183-185.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

in Cassander's commissioning of a special cup by Lysippos to advertise the wine of that region [43]. Closely connected to these developments was the repopulation of the kingdom to counteract the massive drain of Macedonians to the East, for the wars of the last twenty years and the opportunities afforded by Asia and Egypt took heavy tolls on the Macedonian population. Cassander, in this vein, both to settle matters on the Paeonian border and to aid Audoleon moved elements of the defeated Autariatae to Mount Orbelos. At the same time, this new settlement completed the classic requirements for Macedonian citizenship, to hold land from the king [44]. It was probably not an isolated event despite the fact that it survives as such in the sources. Here again Cassander anticipates a policy employed by Philip V in rebuilding Macedonia after the second war with Rome [45].

In terms of positive policies, then, Cassander saw to the traditional activities of a king: securing his borders, exercising royal authority (royal burials, city-foundations, military appointments), and actively seeking prosperity for the kingdom. Indeed, they were model activities for a king, and probably intended to be seen as precisely that. In terms of securing the loyalty of the Macedonians, these policies, were evidently successful since even in the face of invasion by the Antigonids (in 302 B.C.), and though outnumbered, there was no apparent sign of unrest back in Macedonia. The Macedonians who deserted Cassander had done so over a year earlier and had failed to bring any others with them [46].

There were areas, however, where Cassander's activities were circumscribed by the dynamics of internal politics. The question of the royal title has already been discussed. Similarly, the death of Alexander IV can be seen in much the same light, while it effected all the Diadochi as well. Certainly, all of them benefited from Alexander's death, and there was a curious lack of exploitation of this event for propaganda purposes where Antigonos had earlier used the mistreatment of Alexander and Roxana as fodder for just such purposes [47]. The murder, further, removed Alexander IV as a tempta-

43. Athenaeus, 11, 784BC.

44. On Macedonian citizenship, see Edson, pp. 30-32.

45. On Philip V' activities in regard to resettling the Bastarnae on lands of the Dardani, see F. W. Walbank, *Philip V* (Cambridge, 1940), pp. 242-244. The project was eventually carried out by Perseus.

46. In 302, Demetrius only had 8,000 Macedonians in his army including the 6,000 deserters of 304. Diod., 20, 110, 4.

47. Antigonus made heavy use of propaganda in the denunciation of Cassander in 315. Diod., 19, 61, 1-3; Justin, 15, 1, 3-4. Surely he would have done so here if the act was not so clearly to the benefit of all the Diadochi.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

tion to the other Diadochi and to any dissident elements within Macedonia to use as a cause against Cassander, while speaking eloquently of Cassander's growing confidence in his position in Macedonia. There was no angry outcry in Macedonia or elsewhere; in fact, this was one of the quieter periods in Cassander's tenure. Still Cassander was wary. When he marched south in 309 to counter Polyperchon's feeble attempt to put the pretender Herakles, the son of Barsine, on the throne, Cassander saw to it that there was no contact between the armies [48]. The shades of the desertion of Philip III's troops at Euia in 317 must have bothered him. Nothing happened, but it clearly shows how careful Cassander felt he had to be. The dissident elements were still there and it fits into the pattern of Cassander's other actions.

Cassander showed a marked propensity both for diplomatic action and in avoiding pitched battles where possible. Certainly this was the case with Alexander, the son of Polyperchon, and with Ptolemaeus, the nephew of Antigonos [49]. Polyperchon was simply another example, and in exchange for the generalship of the Peloponnesos confirmed to Polyperchon and the return of his estates in Macedonia, Cassander secured the removal of Herakles [50]. Likewise, Cassander showed little desire to move far from Macedonia itself. In 315, Cassander sent Prepelaus to Asia Minor with a force to draw Antigonos from a proposed invasion of Macedonia; in the campaign leading to the battle of Ipsus, first Prepelaus again, and then Pleistarchos commanded Cassander's troops in Asia Minor, this time to draw Demetrios from Greece and an invasion of Macedonia [51]. The country was simply too important to trust to anyone else or even to risk Cassander's absence for any long period of time. After all, the only time Cassander had left Macedonia, in 317, Olympias took advantage to turn the tables and kill his brother. Cassander had temporarily lost it all. All of this limited Cassander's sphere of activity, just as the desertions at Euia made him reluctant to bring opposing Macedonian armies against one another.

The final test of Cassander's success in regard to his policies came in 302/1 B.C. when he was faced by an invading army of 57,000 men under Demetrios, 8,000 of whom were Macedonians (including the 6,000 deserters) [52]. Cassander, forced to try conclusions, must have called out the entire Macedonian levy. His army amounted to 29,000 foot and 2,000 horse. Cassander's

48. Diod., 20, 28, 1.
49. Diod., 19, 64, 3 and 20, 19, 2.
50. Diod., 20, 28, 1-3.
51. The tactic worked admirably and led to the final victory at Ipsus. Diod., 20, 111, 1-2.
52. Diod., 20, 110, 4.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

forces, then, were outumbered almost two-to-one and camped directly across from Demetrios' army, yet no desertions were reported. Cassander's army remained loyal to him despite the odds. It was an eloquent statement of the support and faith Cassander commanded by then in Macedonia. Ultimately, no pitched battle occurred, for Lysimachos' activity in Asia Minor drew Demetrios back from Europe to Asia and Antigonos' aid. Ipsus made any further internal dissension moot; but, nevertheless, Cassander's popularity in Macedonia had been tested and had stood the test.

To conclude, from 319 B.C. on Cassander was faced with a multiplicity of factions: supportive, neutral, and hostile. That situation had been both further resolved and hardened by 317 B.C., when Cassander officially became regent. The existence of such opposition circumscribed Cassander's activities as regent, but by judicious and deliberate policies of not being too authoritative and in sharing power, he saw his support grow within the kingdom. Cassander's popularity continued to grow in the face of Antigonid opposition, furthered by his vigorous activities in relation to Macedonia itself: his willingness to sacrifice any ambitions of empire for the safety of the kingdom; his campaigning on the borders; his seeing to traditional problems, to the repopulation of Macedonia, and its economic development. In retrospect, all these were traditional policies, but ones not seen since the days of Philip II. Those policies did not eliminate faction or dissident elements; they took considerable time to implement; but they ultimately secured the kingdom to Cassander and foreshadowed the policies of Antigonos Gonatas and his successors. The dynamics of internal politics, then, dictated the range of Cassander's activities which were largely directed towards securing a large popular base in the kingdom itself.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

2

ΙΕΡΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΚΑΙ ΦΑΛΛΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Γ. Μπακαλάκης

Πᾶνε χρόνια πολλὰ ἀπὸ τότε ποὺ ὑποστήριξα μὲ μιὰ μελέτη μου[1], πὼς ἡ πόλη τοῦ Κασσάνδρου θὰ πρέπει νὰ εἶχε χτιστεῖ ἐπάνω στὴν ἀρχαιότερη Θέρμη. 1. Γιατὶ δὲν μποροῦσε μιὰ πόλη ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομά της σ' ἕναν τόσο μεγάλο κόλπο[2], νὰ μὴ βρισκόταν κάπου στὸ μυχό του. 2. Γιατὶ ἡ ἀσήμαντη θερμὴ πηγή, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὰ Λουτρὰ Σέδες[3], δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἀφοῦ δὲν ἔχουμε καμιὰ ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξη. Κι ἀκόμη εἶναι βέβαιο ὁπωσδήποτε ὅτι ὁ κόλπος δὲν μποροῦσε νὰ πάρει τὸ ὄνομά του ἀπὸ μιὰ πηγὴ ποὺ σήμερα, ἔτσι καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἀπέχει ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικὰ παράλιά του γύρω στὰ 6 ναυτικὰ μίλια. Ἀπόδειξη γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πλευρὰ αὐτὴ δὲν ἔχουμε προσχώσεις, ἀντίθετα μὲ τὴ δυτική, ὅπου ἐκβάλλουν τὰ μεγάλα ποτάμια, εἶναι οἱ δυὸ προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ (τοῦμπες), ποὺ ὑψώνονται μέσα στὸ χῶρο τοῦ σημερινοῦ πολιτικοῦ ἀεροδρομίου τῆς Θεσσαλονίκης[4]. 3. Γιατὶ παρακολουθώντας

1. Θερμαῖος, *AE* 1953/54 Α', 220 κέ.

2. *IG* I³, 302.68 «ἐν τδι θερμαίοι κόλπο[ι]».

3. Τὸ Σέδες ἐπίσημα, ἀλλὰ λίγο αὐθαίρετα φυσικά, λέγεται Θέρμη. Βλ. καὶ σημ. 4.

4. Βλ. *Μακεδονικὰ* I (1940) σ. 3 καὶ χάρτη Ι. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴ Θέρμη βλ. Ch. Edson, Notes on the Thrakian Phoros, *Classical Philology* XLII, 1947, 100-104. Γ. Μπακαλάκης, *AE* δ.π. 220 κέ. Therme-Thessaloniki, *Ant. Kunst.* Beiheft I, 1963, σ. 30 κέ. καὶ πίν. 17 καὶ 18. Παυσιλύπου Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 1963, 81 κέ. *Παυσίλυπος von Thessalonike, Provincialia*, Festschrift R. Laur-Berard, 1968, 3 κέ.

Ἡ σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία ὡς τὸ 1963 βρίσκεται στὴν *Enc. Dell'arte Antica* VI, 1085 κέ. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἡ L. Vlad Borelli δέχεται τὸν ταυτισμὸ τῆς Θέρμης μὲ τὴ Θεσσαλονίκη, δ.π. σ. 1080 κέ. Πβ. *The Princeton Encycl. of Classical Sites*, Princeton 1976, 412 σ. λ. Thessaloniki, M. Vickers, ὅπου γράφεται «The foundations of an archaic temple of ca 500 B.C. presumably belonging to Therme» καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ὡς τότε. Ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ὁ N. I. Κεχαγιᾶς, γιατρὸς σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Π. Παπαγεωργίου, ἔγραψε «περὶ τῆς σχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν Θέρμην», στὸ *Ἡμερολόγιο*

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀναδρομικὰ τὶς ἀρχαῖες λατρεῖες στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ., βλέπουμε ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου προέχει. Κατάλοιπα ἀπὸ τὴ λατρεία ἐκείνη ἀνίχνεψαν καὶ διαπίστωσαν παλαιότεροι καὶ νεώτεροι μελετητὲς ἀκόμη καὶ στὴ λατρεία τοῦ πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου[5]. 4. Γιατὶ κι ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε τὴ θεωρία τοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου, ὅτι δηλ. ἡ Θέρμη κατοικήθηκε «κωμηδόν»[6], εἶναι βέβαιο ὅτι στὸ κέντρο τῆς πόλης τοῦ Κασσάνδρου ὑπῆρχε ἕνα σημαντικὸ ἱερό. Ἐκεῖ ὑψώνονταν ἀπὸ τὰ ὄψιμα ἀρχαϊκὰ χρόνια ἕνας πελώριος ἰωνικὸς ναός[7], ποὺ πολὺ ἐπιτυχημένα ὁ E. Bielefeld τὸν παράβαλε μὲ τὶς μεγάλες «Wallfahrtskirchen» τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης.

Ἡ παλαιότερη, «θρακικὴ» φαίνεται πόλη Τίνδη, ποὺ μετονομάστηκε σὲ Θέρμη[8], δὲν μποροῦσε νὰ παρουσιάζει μιὰ τόσο μεγάλη ἀρχιτεκτονικὴ συγκρότηση, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἕνας τόσο πελώριος ναὸς καὶ φυσικὰ γύρω του ἕνα ἀνάλογο σὲ μέγεθος τέμενος.

Μεγάλη γεωγραφικὴ σημασία θὰ πρέπει νὰ εἶχε κιόλας ἡ πόλη στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς θέσης της δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ τὰ δεῖ μονάχα ἀργότερα ὁ Κάσσανδρος. Παράλληλα ὅμως μ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε νωρὶς καὶ κάποια ἀφορμὴ γιὰ μιὰ σημαντικὴ θρησκευτικὴ συγκέντρωση, γιὰ ἕνα «προσκύνημα», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Καὶ τὸ ἱερὸ ποὺ ὑψώθηκε ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ εἶχε μιὰ ἐπιβολὴ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς πε-

τῆς *Ἀνατολῆς* τοῦ 1884, καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ θέση τῆς ἀρχαιότερης πόλης ἦταν ὅπου καὶ ἡ σημερινὴ Θεσσαλονίκη. Χρωστῶ τὴν πληροφορία στὴν καλοσύνη τοῦ φίλου κ. Χ. Ν. Μπακιρτζῆ, ποὺ κι ἐδῶ θερμὰ τὸν εὐχαριστῶ.

5. Ch. Edson, Cults of Thessalonica, *Harvard Theol. Review*, 41, 1948, σ. 158 κἑ. *The Cult of Dionysus*, σ. 160, ὑποσημ. 4: «φυλὴ Διονυσιὰς» ἀπὸ τὰ χρόνια κιόλας τοῦ Κασσάνδρου· ὑποσημ. 5 γιὰ παραστάσεις σὲ νομίσματα ἑλληνιστικά. Γ. Μπακαλάκης *AE*, 1953/54, Α', σ. 227 καὶ ὑποσημ. 3 καὶ 5. *Provincialia*, Festschrift R. Laur-Belart, 1968, 3 κἑ. H. Mühlestein, Jung Nestor Jung David, *Antike und Abendland*, XVII, 1971, 183 κἑ. καὶ ὑποσημ. 40 κἑ., ὑποσημ. 48-49, σ. 185.

6. *Μακεδονικὰ* I, 1940, σ. I κἑ. *Ἐπιτύμβιον Χ. Τσούντα*, Ἀθῆναι 1941, 358 κἑ. Στὴν ταύτιση τῆς Θέρμης μὲ τὸν ἀτείχιστο οἰκισμὸ στὸ Καραμπουρνάκι, ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Κ. Ρωμαῖος, κατέληξε τελευταῖα καὶ ὁ N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, Oxford 1972, 151. Γιὰ τὴν παρουσία καὶ ἑνὸς μακρόσυρτου, ὑποβρύχιου μώλου στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ κόλπου καὶ τὴν τοποθέτηση αὐτοῦ τῆς «ὁρμισης» τοῦ βυζαντινοῦ *Κελλαρίου* βλ. Χ. Ν. Μπακιρτζῆ, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινὰ* 7, 1975, 321 κἑ., σχέδ. 14, πίν. 26 καὶ ὑποσημ. 170 καὶ 171, ὅπου σὲ συνέχεια σωστὰ παρατηρεῖται πὼς εἶναι δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ μικρὸς ἀτείχιστος οἰκισμὸς ἔδωσε τὸ ὄνομά του [Θέρμη] σ' ὁλόκληρο τὸν κόλπο.

7. G. Bakalakis, *Antike Kunst, Beiheft* I, 1963, 30 κἑ. K. Schefold, *Propyläen Kunst geschichte* I, εἰκ. 265β καὶ σ. 246.

8. *AE* ὅ.π. σ. 229.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ριοχῆς τῆς πόλης. Γιὰ φαλλικὰ δρώμενα σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ πληροφορούμεθα γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ἕνα βυζαντινὸ κείμενο!

Τὰ «disjecta membra» τοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ δράμι-δράμι ὅλο καὶ πληθαίνουν. Κύρια πηγή τους εἶναι ἕνα σημεῖο τῆς σημερινῆς πόλης: ἡ συνάντηση τῶν ὁδῶν Κρυστάλλη καὶ Διοικητηρίου. Τὸ πιὸ σημαντικὸ πρόσφατο εὕρημα εἶναι ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴ μαρμαρένια ὑδρορρόη τοῦ ναοῦ (Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἀριθ. εὑρ. 11449, ἐδῶ εἰκ. 1-2). Ἡ λεοντοκεφαλὴ καὶ ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἕλικες ποὺ τὴν πλαισίωναν σώζονται ἀρκετὰ καλά. Οἱ ἀρχικὲς διαστάσεις τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους συμπληρώνονται μὲ ἀκρίβεια (μῆκος 0.618μ., πλάτος 0.370μ.) καὶ εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὸ ὑποθετικὸ μέγεθος τῆς στέγης τοῦ οἰκοδομήματος. Διεῖδε τὴ σημασία τοῦ κομματιοῦ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος, καθηγητὴς κ. Γ. Δεσπίνης[9], στὸ κοφτερὸ μάτι τοῦ ὁποίου χρωστᾶμε κι ἕνα ἄλλο ἀπόχτημα. Ἕνα μεταγενέστερο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (ἀριθ. εὑρ. 1123) μὲ παράσταση Ποσειδῶνος, σκαλίστηκε ἐπάνω σ' ἕνα μαρμαρένιο στρωτήρα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη!

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ πολὺ ἀποκαρδιωτικὸ γεγονός, ὅτι παράλληλα μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη, δὲν ἔχουν σημειωθεῖ, ὡς τώρα τουλάχιστο, σὲ κάποιο σημεῖο τῆς ὑποθετικῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ κατάλοιπα ἀπὸ ἀρχαία κεραμεική. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἴσως κάπου ἀκόμη «λανθάνοντα», γιατὶ μονάχα σὲ μιὰ συστηματική, λεπτολόγο ἔρευνα μποροῦσαν νὰ παρατηρηθοῦν. Ἂν ἔπεφτε κανεὶς λ.χ. σὲ κάποια ἀπὸ τὶς ἐκσκαφὲς τυχαῖα ἀπάνω σ' ἕναν ἀρχαῖο «ἀποθέτη» καὶ ἔπαιρναν ἀμέσως εἴδηση γι' αὐτὸ οἱ ἁρμόδιοι.

Δὲν ξέρουμε οὔτε καὶ τὴν ἀκριβῆ προέλευση τοῦ μικροῦ, πήλινου, ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (Μουσεῖο Θεσσ., ἀριθ. εὑρ. 5281, *AE* 1953/54 Α', σ. 222 εἰκ. 1). Στὴν ἀνασκαφὴ ὅμως τοῦ χώρου κατὰ μῆκος τῆς βορεινῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου βρῆκε μεταπολεμικὰ ὁ Α. Ξυγγόπουλος ἀττικὰ μελανόβαφα ὄστρακα ἀπὸ τὸν 5ο καὶ 4ο π.Χ. αἰ. Δυστυχῶς δὲν ξέρουμε ποῦ βρίσκονται ἀποθηκευμένα τὰ ὄστρακα αὐτὰ σήμερα.

Γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ δὲν εἶμαι ἀκόμη ἕτοιμος. Πρῶτα γιατί, γιὰ σχετικὲς συγκρίσεις ἀπὸ οἰκοδομήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὴ βόρειο Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λαμπρά, συγγενικὰ

9. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν κ. Δεσπίνη γιὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ εὑρήματός του καὶ τὴν ἔφορο δ. Κ. Ρωμιοπούλου γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν εἰκόνων 1-2. Μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δ. Ρωμιοπούλου καὶ γιὰ τὴν τελικὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ, ἡ δ. Εὐαγγελία Καμπούρη, ἀρχιτέκτων-σχεδιάστρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἔχει ἑτοιμάσει περισσότερα σχέδια, ποὺ εἶναι κατατεθειμένα στὸ ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ ἐδῶ δημοσιευόμενο (εἰκ. 2). Τὴν εὐχαριστῶ κι ἐδῶ θερμότατα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

κομμάτια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Παρθένου στὴ Νεάπολη (Καβάλα)[10], δὲ διαθέτουμε τίποτε ἄλλο. Ἔπειτα ἐπειδὴ στὸ τοπικὸ Μουσεῖο τῆς Θάσου ἔχουμε λιγοστὰ συγγενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ θραύσματα ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχή, ἔπρεπε, γιὰ τὴν πιθανὴ συγγένεια τῶν κομματιῶν τῆς Θεσσαλονίκης μὲ ἄλλα, νὰ καταφύγουμε στὴ μητρόπολη τῆς Θάσου Πάρο. Οἱ ἐκεῖ ἔρευνες τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. G. Gruben εἶναι πιὸ συστηματικές καὶ πολὺ βοηθητικὲς γιὰ τὸ θέμα μας, γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης[11].

Ἔπειτα ἐλπίζουμε πάντοτε ὅτι θὰ κατεδαφιστεῖ κάποτε, ὕστερα ἀπὸ τὸν οἰκοδομικὸ ὀργασμὸ στὸν τόπο μας, τὸ παλαιοκαιρινὸ πιὰ διώροφο σπίτι, ὅπου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὑπογείου του ἄφησε ὁ μακ. Ν. Κοτζιᾶς νὰ σκεπαστοῦν μὲ γκρὸ-μπετὸν ἕνα μέρος τοῦ στυλοβάτη μὲ τὶς βάσεις δυὸ κιόνων στὴ θέση (;) τους. Ὁ Κοτζιᾶς ἔδειξε κάποτε ἕνα σκαρίφημά του στὸν κοινὸ φίλο, ἀρχιτέκτονα-ἀρχαιολόγο κ. Ἰ. Τραυλὸ κι ἐκεῖνος τοῦ τὸ «καλυτέρεψε» κάπως. Δυστυχῶς δὲν τὸ δημοσίεψε. Στὶς παρακλήσεις μου νὰ τὸ ἰδῶ ἢ νὰ τὸ δημοσιεύσει σύντομα δὲν ἀνταποκρίθηκε καὶ τώρα δὲν ξέρουμε πιὰ τί ἀπόγινε τὸ σκίτσο ἐκεῖνο.

Κάποιος δισταγμὸς συνεκράτησε τὴ γοργή, ἀκόμη καὶ τώρα, ἐπιθυμία μου νὰ δημοσιευθεῖ τελικὰ τὸ ὑλικό. Ὅπως εἶναι γνωστό, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη ἔχουν γράμματα-σήματα ἀπὸ μετακίνησή τους (Versetzungsmarken) στὰ πρώιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια, ποὺ σημαίνει πὼς κάποτε, ποιὸς ξέρει γιατί καὶ ἂν ὁλικὰ ἢ μερικά, ἀφαιρέθηκαν καὶ ξανατοποθετήθηκαν στὴ θέση τους. Ἡ πράξη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐπαναλήφθηκε μιὰ δεύτερη ἀκόμη φορά, σὲ νεώτερη σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη ἐποχή. Γιατὶ δυὸ πελώρια γράμματα Δ καὶ ΙΘ, πολὺ πιὸ ἀκατάστατα καὶ σὲ φανερὰ σημεῖα βρίσκονται γραμμένα στὴν πίσω ὄψη δυὸ κιονοκράνων τοῦ ναοῦ[12].

Ξένος συνάδελφος ἔρριξε σὲ προφορικὴ συζήτηση τὴν ἰδέα μὲ ἀρκετὴ μάλιστα εἰρωνεία, σὰ νεώτερος ποὺ εἶναι, ὅτι θὰ μποροῦσε ὁ ναὸς αὐτὸς νὰ μὴν ὑψωνόταν ἀρχικὰ στὴ Θέρμη-Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ κάπου ἀλλοῦ, ὁπότε μπορεῖ νὰ ἔχουμε ἕνα ἀκόμη παράδειγμα ἀπὸ «περιπλανώμενους» ναούς[13]. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἀποδειχτεῖ ὥσπου νὰ βρεθεῖ κάπου ἀλλοῦ, στὴ βόρεια πάντοτε Ἑλλάδα, ἡ ἀρχικὴ θέση ἑνὸς ξερριζωμένου ναοῦ. Ἀπ' τὴν ἄλλη, δὲν εἶναι ἀπίθανο ἕνα χτίριο νὰ ἔπαθε γιὰ πολλοὺς

10. *AE* 1936, σ. 8 κέ., εἰκ. 10 κέ.

11. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν κ. Gruben κι ἐδῶ γιὰ τὸ εὐγενικὸ ἐνδιαφέρον του νὰ συζητήσουμε ἐπὶ τόπου στὴν Πάρο τὰ πολλὰ κοινὰ προβλήματα, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παριανὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

12. *Ant. Kunst*, I. Beiheft, 1963, πίν. 18, 1.

13. Πβ. H. A. Thompson, Itinerant Temples of Attica, *AJA* 66, 1962, 200.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

καὶ διάφορους λόγους, καὶ μιὰ καὶ περισσότερες κακώσεις καὶ ἐπισκευές.

Ἕνα ἄλλο γεγονὸς μ' ἔκανε πιὸ διστακτικό. Σύμφωνα μὲ τὶς προφορικὲς πληροφορίες ποὺ εἶχα τότε ποὺ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρισκόταν στὸ ὕπαιθρο, στὸ παλαιὸ Μουσεῖο, ἀνῆκε στὸ εὕρημα τῆς ὁδοῦ Κρυστάλλη κι ἕνας μαρμάρινος φαλλός[14]. Ἡ συσχέτιση τοῦ κομματιοῦ, ποὺ ἦταν κάποτε φανερὰ δεμένο ἀρχιτεκτονικὰ μὲ μιὰ οἰκοδομικὴ γωνιά, μὲ κάποιο ναὸ ἢ σχετικὴ μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου κατασκευή, ἦταν φυσικὰ γιὰ τὸν ὑπογραφόμενο εὐπρόσδεκτη. Ὁ κ. Δεσπίνης ὅμως πρόσεξε ὅτι στὸ *ΑΑ* 1940, 281 φέρεται τὸ ἀρχαῖο κομμάτι ὡς προερχόμενο ἀπὸ μιὰ ταφή, ἀπὸ δεύτερη χρήση(;), στὴν περιοχὴ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Στρυμόνος (Τσάγεζι). Ὁ φαλλὸς ἐκεῖνος ἔχει ἔτσι ἐξοβελιστεῖ ἀπὸ τὸ εὕρημα Θεσσαλονίκης. Τὸ κενό του ἀναπληρώνεται ὅμως μὲ τὴν πληροφορία τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου γιὰ «φαλλικὰ δρώμενα» στὴν πόλη μας.

Ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι καιρὸς πιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ καίριο πρόβλημα ποὺ θίξαμε ἐδῶ παραπάνω. Μὲ βάση τὴν προέχουσα διονυσιακὴ λατρεία στὴν πόλη τοῦ Κασσάνδρου καὶ μὲ βάση τὸ ὄνομα τῆς παλαιότερης πόλης, εἴπαμε πὼς δεχτήκαμε τὴ λατρεία ἑνὸς δαίμονα, τοῦ «Θερμαίου», ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπ' ἀλλοῦ, ποὺ εἶχε «οἰκοθεν» τὴ «θέρμη» καὶ ποὺ ἀργότερα ταυτίστηκε μὲ τὸ Διόνυσο. Πὼς ἡ Θερμη δὲν πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τίποτε θερμὲς πηγὲς—μολονότι πολλοὶ δέχτηκαν ὅτι ὑπῆρχαν θερμὲς πηγὲς καὶ μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, μὲ κάποια προέκταση προφανῶς τῶν πολλῶν βαλανείων ποὺ εἶχε ἡ πόλη στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας[15]—, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ «θέρμη» μιᾶς λατρείας ἐνθουσιαστικῆς. Καὶ τέτοια ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ «θρακικὴ» λατρεία τοῦ Διονύσου, ποὺ τὰ παρακλάδια της φτάνουν ὡς τὰ σημερινὰ Ἀναστενάρια.

Ἡ μελέτη ἐκείνη χαραχτηρίστηκε, στὶς πολλὲς κρίσεις γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἕδρας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ἀπὸ μὴ εἰδικοὺς εἰσηγητὲς σὰν «τολμηρή». Τὴν παραδέχτηκε ὅμως ὁ Mühlestein (ἐδῶ ὑποσημ. 5). Κι ἐγὼ πάλι στὸ τελευταῖο ὑπόμνημά μου (Θεσσαλονίκη 1958, 1 κέ.) ἔγραφα «τολμηρὴ εἶναι ἡ σύναψη τοῦ Θερμαίου δαίμονα πρὸς τὴν προηγούμενη πόλη. Σὰ μυθολογικὴ μελέτη ἡ ἐργασία στέκει περίφημα καὶ ὑπογραμμίζει μιὰ λησμονημένη μυθολογικὴ μορφή». Κι ἀκόμη, πὼς ἡ σύναψη τοῦ δαίμονα μὲ τὴν πόλη μας, σὰν πανελλήνια πιὰ μορφὴ τοῦ Διονύσου, ἐνισχύθηκε πρῶτα ἀπὸ ἕνα λαμπρὸ τόξο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὀκτάγωνο τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἐσωρράχιου τοῦ μαρ-

14. *Ant. Kunst.* I. Beiheft, 1963, πίν. 18, 6.
15. Ch. Edson, *Classical Philology*, XLII, 1947, σ. 101.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μαρένιου τόξου προβάλλει ἡ μορφὴ τοῦ Διονύσου σὲ ἐγκόλπιο, ἐπάνω σ' ἕνα θαυμάσια στολισμένο μὲ κληματίδες ἔδαφος ποὺ βλασταίνουν ἀπὸ δυὸ ἀμφορεῖς[16].

Ἔπειτα ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἐξίσου λαμπρὸ εὕρημα. Μιὰ ἀσημένια πιατέλλα, στολισμένη μὲ θέματα ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀχιλλέα ποὺ βρέθηκε στὴν Augusta Raurica τῆς Ἑλβετίας, ὑπογράφεται ἀπὸ ἕνα Θεσσαλονικιὸ καλλιτέχνη, τὸν Παυσίλυπο. Τὸ «θεοφόρο» ὄνομά του λέγει πολλὰ γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὴν πόλη μας ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ἐφόσον «παυσίλυπος» εἶναι ὁ «οἶνος»[17].

Ὡς τώρα κάτι ξέραμε γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ μερικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὰ ὄψιμα ἑλληνιστικὰ καὶ μεταγενέστερα χρόνια[18]. Τὴν ὕπαρξη ὅμως ἱεροῦ τοῦ Διονύσου ὅπου ἐτελοῦντο καὶ φαλλικὰ δρώμενα, ποὺ ἔδωσαν καὶ τὸ ὄνομα «Φαλλὸς» σὲ μιὰ συνοικία τῆς ἀρχαίας πόλης, ἔρχεται νὰ μᾶς τὴ βεβαιώσει ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον βυζαντινὸ κείμενο.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ὁμιλία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος τοῦ Μαθηματικοῦ, ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἰπώθηκε στὶς 25 τοῦ Μάρτη τοῦ 842, στὴ γιορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Τοῦ κειμένου αὐτοῦ σώζεται ἕνα μονάχα ἀντίγραφο, ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., μαζὶ μὲ ἄλλες σχετικὲς ὁμιλίες στὸν ἁγιορείτικο κώδικα τῆς Μεγίστης Λαύρας 357 (Γ 117). Τὸ ἐξέδωκε ὁ μακαριστὸς V. Laurent στὰ Studi e Testi 232, Città del Vaticano, 1964, Mêlanges Tisserant, II, 281 κέ.[19]).

16. AA 1973, 683 καὶ εἰκ. 10-12, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

17. G. Bakalakis, *Παυσίλυπος von Thessalonike*, Provincialia, Festschrift R. Laur-Belart, 1968, 3 κέ.

18. Βλ. ὑποσημ. 5. Οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι τώρα δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae* X2, I, ἀριθ. 5, 8, τοῦ ἔτους 60 π.Χ. *«...ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ...καὶ Διονυσιείοις καλεῖσθαι...»*. ἀριθ. 12, 2, ± 1ος π.Χ. αἰ. *«...τόπῳ τῆς Ἀγορᾶς, Διο]νυσιήοις»*. ἀριθ. 28, 2, 2ος-1ος π.Χ. αἰ. *«ἡ πόλις Διονύσῳ»*. ἀριθ. 51, 1, 2ος μ.Χ. αἰ. *«θεῷ Διονύσῳ...»*. ἀριθ. 259, 1 *«Ζεὺς Διόνυσος Γονγκύλος»*. ἀριθ. 503, 8 τοῦ ἔτους 132-33 μ.Χ. *«...ὑδροσκοπήσαντα καὶ ἱερητεύσαντα Διονύσου...»*. ἀριθ. 506, 7, τοῦ ἔτους 209-10 μ.Χ. *«ἱερασαμένῳ θιάσων Διονύσου...»*. Ἡ ἐπιγραφὴ *IG* X2, I, ἀριθ. 180 ποὺ μὲ βάση της ὑπέθεσαν πὼς καὶ στὴ Θεσσαλονίκη εἴχαμε «Μέγαρον Διονύσου», G. Roux, *Delphi* 93 καὶ σημ. 168 (*BCH* 37, 1913, 7. L. Robert, *Mélanges Bidez*, 1934, II, 812. P. Poyancé, *Rendic. Della Pontif. Accad. Rom. di Archeologia* 33, 1961, 117 κέ.) σήμερα σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία Ἄττη-Μίθρα κι ὄχι τοῦ Διονύσου.

19. Χρωστῶ τὴν ὑπόδειξη τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ παρακάτω, στὴν καλοσύνη τοῦ φίλου κ. Χ. Ν. Μπακιρτζῆ, ἐπιμελητῆ βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων. Στὴν καλοσύνη τοῦ πατρὸς Jean Darrouzés, τοῦ Institut Français d'Études Byzantines, Paris, χρωστῶ ἕνα ἀνάτυπο τῆς παραπάνω μελέτης τοῦ †V. Laurent, καθὼς καὶ φωτοαντίγραφο τῶν f. 133^{v} καὶ 134^{r} τοῦ κώδικα. Στὴν καλοσύνη τῆς κας Χρυ-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Στὸ κείμενο ἀναφέρεται ἕνα θαῦμα. Μιὰ κωφάλαλη Ἑβραιοπούλα ὀνειρεύεται πὼς πῆγε συνοδευόμενη ἀπὸ *«ἄνδρα τινὰ λευχειμονοῦντα καὶ σὺν αὐτῷ γυναῖκα σεμνὴν τὸ ἦθος»* στὸ *«σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἁγίας ἀχράντου Θεοτόκου»* (στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου) καὶ βαφτίστηκε. Στὸν ξύπνο της βαφτίζεται ἡ κόρη πραγματικὰ καὶ γίνεται χριστιανὴ καὶ μιλεῖ καὶ ἀκούει πιά! Τὸ θαῦμα αὐτὸ ἔγινε πολὺ παλαιότερα, στὰ χρόνια τοῦ ἔμμεσα προκατόχου τοῦ Λέοντος Ἀνδρέα, γύρω στὰ 500[20]. Ὁ Laurent ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ εἰσαγωγή του γιὰ τὶς «μαριολατρικὲς» ὁμιλίες, καθορίζει τὸ συγγραφέα τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἐποχή του, μιλεῖ γιὰ τὴ δομὴ τῆς ὁμιλίας καὶ δίνει μιὰ περίληψή της ὡς πρὸς τὸ θαῦμα (σ. 287-289), κάνει λόγο γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης μετὰ τὸ 500 (289-292), ταυτίζει τὸ *«σεβάσμιον οἶκον...»* μὲ τὴ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου (292-295), θίγει σὲ συνέχεια μερικὰ προβλήματα τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης σὲ σχέση μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου καὶ τὴν «ὁβριακή», τὴ συνοικία ποὺ ἦταν στὴν ἴδια περιοχὴ (295-297) καὶ παραθέτει στὸ τέλος τὴ μεταγραφὴ τοῦ κειμένου.

Πρὶν προσπαθήσουμε νὰ καθορίσουμε πιὸ ἀκριβόλογα τὴ συνοικία τῆς Ἑβραιοπούλας καὶ τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου μεταγράφουμε ἐδῶ τὸ κομμάτι τῆς ὁμιλίας ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει κάνοντας δυὸ ἀπαραίτητες μικροδιορθώσεις στὸν τονισμό.

f. 133^{v}, σειρὰ 113 κέ. (σ. 300 τῆς μελέτης τοῦ Laurent. Πβ. κι ἐδῶ εἰκ. 3).

«Αὕτη οὖν ἡ κόρη μήτε ἀκούειν, μήτε λαλεῖν δυναμένη, τὴν οἴκη/σιν ἔχουσα πρὸς τῷ Φάλλῳ[1]*· τοῦτο δὲ ἦν ἱερὸν Διονύσου, ἔνθα/τὴν τῶν Φάλλων*[2] *οἱ Ἕλληνες ἦγον ἀσχήμονα τελετήν, τὴν φύσιν/ἐκπομπεύοντες, ἢ, ἀληθέστερον εἰπεῖν, οἷς ἐμυοῦντο ταύτην καὶ/τὸν ταύτης ποιητὴν καθυβρίζοντες».*

1. Φαλλῷ.
2. Φαλλῶν

σάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, ἐφόρου βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, τὴ φωτογραφία τῆς σελίδας f. 133^{v} εἰκ. 3). Τὴν εὐχαριστῶ κι ἐδῶ θερμά.

Στὶς ὑποσημειώσεις 1 καὶ 2 τῆς μελέτης τοῦ V. Laurent δίνονται τὰ ὡς τότε σχετικὰ στοιχεῖα τοῦ κώδικα καὶ κυρίως τὸ ὄνομα τοῦ «πρώτου εὑρέτη» τοῦ κειμένου P. A. Wenger. Βλ. καὶ R. Janin, *Les églises et les monastéres des grandes centres byzantines*, Paris 1975, 376, ὅπου ὡστόσο λέγεται «La demeure sacrée de la Théotokos se trouvait non loin de la voie Egnatia, sur l'emplacement ou dans le voisinage d'un temple de Dionysos». Βλ. κι ἐδῶ σ. 40.

20. Laurent, ὅ.π. 288, 291 καὶ 295. Janin, ὅ.π. «vers la fin du Ve s.».

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ὁ Laurent ἀναζητεῖ (σ. 295κέ.) πρῶτα τὴν «ὀβριακὴ» καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου γύρω ἀπὸ τὴν Ἀχειροποίητο, ἐπειδὴ ἐκεῖ κοντὰ βρέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ Inscriptiones Graecae X 2, I ἀριθ. 503, 8[21]. Ἡ θέση ὅμως ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀδιάσειστη τοπογραφικὴ ἔνδειξη, ὅπως δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἡ θέση ὅπου βρέθηκε μιὰ ἄλλη, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε τὴν εἴδηση ὅτι βρέθηκε «πρὸς τὸν ἱππόδρομο καὶ τὸ παλαιὸ quartier des Juifs», ὅτι ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ συνοικία τῆς Ἑβραιοπούλας τοῦ θαύματος[22].

Τὰ ἐρείπια κάτω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴ ἀνήκουν σὲ ἕνα βαλανεῖον ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας[23], κι ἔτσι οὔτε ἡ θέση ὅπου βρέθηκε μιὰ ἄλλη ἐπιγραφὴ[24] ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου μὲ βάση τὴ θέση τοῦ ghetto τοῦ 19ου αἰ. Ἀκόμη καὶ ὁ Edson ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸν Tafrali τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τῆς πόλης, παραδέχεται ὅτι στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγινε αὐτό, στὸ τέλος τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ αἰώνα μας, οἱ Ἰουδαῖοι κατοικοῦσαν στὸν Ἅγιο Μηνᾶ καὶ στὴν Παναγία Ἐλεοῦσα, δυτικὰ δηλ. ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία[25].

Στὸ τέλος ὁ Laurent (σ. 296) δέχεται τὴ γνώμη τοῦ καθηγητῆ Γ. Ι. Θεοχαρίδη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ μεσαιωνικὸ ghetto βρισκόταν «στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς ἢ τῆς σημερινῆς πλατείας Δικαστηρίων»[26], ποὺ φυσικὰ στὸ τέλος δὲ χτίστηκαν ἐκεῖ.

Στὸ «ἀφιερωτήριον» ἔγγραφο ὅμως τῆς Μονῆς Διονυσίου, τοῦ ἔτους 1420, ποὺ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεοχαρίδη[27] *«ἡ παλαιὰ πυρίκαυ-*

1. Laurent, δ.π. σ. 293 καὶ ὑποσημ. 47. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission Arch. de Macédoine*, 1876, 280 ἀριθ. 113. Duchesne - Bayet, *Mémoire...Athos*, 1877, 43, ἀριθ. 59. *IG* X 2, I, ἀριθ. 503, 8.

22. Laurent, δ.π. σ. 296 καὶ ὑποσημ. 59.

23. Edson, *Harvard Theol. Review* 41, 1948, 179.

24. Μουσεῖο Θεσσαλ. ἀριθ. εὑρ. 1767 = *Inscriptiones Graecae* X 2, I, 260, B2.

25. *Inscriptiones Graecae* X 2, I, σ. 222 (σχέδιο).

26. Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Ἄγνωστα τοπογραφικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικὰ* 5, 1961/63, 10-14.

27. Προηγούμενη ὑποσημ. σ. 4. Ὁ N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou*, Paris 1968, 110 κέ. ἀριθ. 19, ξαναδημοσιεύει τὸ ἔγγραφο, χωρὶς νὰ συμβάλει σὲ μιὰ πιὸ ἀκριβόλογη τοποθέτηση τῆς συνοικίας «Ὁμφαλός», ποὺ σωστὰ τὴν τοποθέτησε ὁ Θεοχαρίδης «du côté occidental de l'agora» (Oikonomides, δ.π., 112). Στὴν τοποθέτηση τῆς συνοικίας κατὰ τὰ δυτικὰ ὁπωσδήποτε τῆς παρολίγον πλατείας Δικαστηρίων ὁδηγεῖ καὶ ἡ πλησιέστερη χρονικὰ πρὸς τὸ θαῦμα τῆς ἀφήγησης, ἔτσι ποὺ τὸ ὁρίζει αὐτὴ γύρω στὰ 500, στήλη μὲ δίγλωσση ἐπιγραφή, τοῦ 4ου - 5ου αἰ., ποὺ βρέθηκε κομματιασμένη κάπου κοντὰ στὴν Παναγία Χαλκέων καὶ μιλεῖ γιὰ μιὰ προσευχὴ ἢ συναγωγή. (Ε. Πελεκίδης, *Πεπραγμ. IX Συνεδρ. Βυζ. Σπουδῶν* 1953, I, Ἀθήνα 1955, 408 καὶ πίν. 84. Πβ. Θεοχαρίδη, δ.π. 11). Πόσο ὅμως δυτικὰ ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἐκκλησίας μποροῦσε νὰ ἦταν ἡ ἀρχικὴ θέση τῆς ἐνεπίγραφης στήλης, αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ξέρουμε. Μπορεῖ νὰ ἦταν στὸ πιὸ ἀνατολικὸ μέρος

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

στος Ἑβραῖς» τοποθετεῖται κάπως ἀκριβέστερα καὶ συνάμα τὸ κακόφημο γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὄνομα τῆς συνοικίας «Φαλλὸς» μᾶς παραδίδεται προφανῶς σκόπιμα παραμορφωμένο ἢ παρεφθαρμένο ὡς «Ὀμφαλὸς» καὶ βρίσκεται κατὰ τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Ἑβραΐδος.

Ἡ περικοπὴ τοῦ ἐγγράφου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει λέγει *«...μήτε τῶν προσόντων μοι γονικῶν ἐπιμελεῖσθαι κτημάτων, ὧν ἐστι καὶ τὸ ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ Ὀμφαλοῦ διακείμενον, πρὸς δύσιν καὶ/μεσημβρίαν κείμενον τῆς παλαιᾶς πυρικαύστου Ἑβραΐδος, ἐλεύθερον...κελλύδρ(ιον) εἰς ὄνομα τιμώμενον τῶν.../Μαρτύρων Τεσσαράκοντα»*.. Καὶ λίγο παρακάτω λέγεται, γι' αὐτὸ *«ἐν εὐσήμῳ τόπῳ τῆς λεωφόρου μέσ(ον)...»*.

Τὴ συνοικία τῆς μεσαιωνικῆς πόλης «Ὀμφαλὸς» συνάντησε σὲ πολλὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὁ κ. Β. Δημητριάδης, διευθυντὴς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας, ποὺ ἔχει ἕτοιμη μιὰ μεγάλη μελέτη του μὲ τίτλο «Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας (1430-1912)»[28].

Ἡ πολύτιμη πληροφορία τοῦ Π. Παπαγεωργίου (*BZ* 17, 1908, 328. Θεοχαρίδης, *ὅ.π.*, σ. 7-8) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, *«ὁ τὸν ὀμφαλόν, κατὰ δημώδη ἐν Θεσσαλονίκῃ λόγον, τῆς νῦν παλαιᾶς πόλεως κατέχων»*, εἶναι πιὰ

τῆς ἰουδαϊκῆς συνοικίας, ποὺ ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω πήγαινε ἀρκετὰ πέρα, πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς θέσης τῆς ἐκκλησίας. Ἀπ' τὴν ἄλλη, ἡ «γειτονία τοῦ Ὀμφαλοῦ» δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ «τὴ ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ ἀγορά, κατὰ τὰ νότια τῆς βασιλικῆς τοῦ πολιούχου», γιατὶ τί εἴδους ἀγορὰ θὰ ἦταν τότε στὰ βυζ. χρόνια; ἔτσι θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ κάπως παραπλεύρως καὶ πέρα ἀπὸ τὰ δυτικά δριά της. Ἂν δὲν μποροῦμε ἔτσι νὰ τοποθετήσουμε τὸν «κάθετο» δρόμο ποὺ θὰ πῆρε ἡ κόρη ἀπὸ τὰ βορεινὰ πρὸς τὴ «λεωφόρο» κατὰ τὰ ἀνατολικὰ τῆς ἀγορᾶς, ἄλλο τόσο δὲν μποροῦμε νὰ τὸν τοποθετήσουμε στὸν ἴδιο τὸ χῶρο τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ δυτικὰ ἀπ' αὐτήν, πέρα δηλ. ἀπὸ τὴ θέση τῆς Παναγίας Χαλκέων.

28. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Δημητριάδη γιὰ τὴν πληροφορία. Στὸ μεταξὺ ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ἔχει δημοσιεύσει ξανά, μὲ οὐσιαστικὰ διαφορετικὲς ἀναγνώσεις καὶ ἀνάλογη μετάφραση τὸν «kanunnâme» (*Μακεδονικὰ* ΙΘ', 1979, 328 κέ.), ἕνα τούρκικο χειρόγραφο «τεφτέρι» καταγραφῆς τῶν Χριστιανῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 1525 καὶ βρίσκεται σήμερα στὴ Σόφια. Στὴν καταγραφὴ αὐτὴ (ὅ.π. σ. 339) ἡ πέμπτη συνοικία τοῦ «Ὀμφαλοῦ» γράφεται «Ufalu», ἡ δέκατη τέταρτη (ὅ.π. σ. 366) γράφεται «Ofalu». Στὴν καλοσύνη τοῦ κ. Δημητριάδη χρωστῶ καὶ τὴν ὑπόδειξη τῆς ἀνέκδοτης ἀκόμη μελέτης τοῦ H. W. Lowry, γιὰ ἕνα ἄλλο χειρόγραφο «τεφτέρι» τοῦ ἀρχείου τῆς ἄλλοτε «Ὑψηλῆς Πύλης» στὴν Κωνσταντινούπολη, T.T. ἀριθ. 7, τοῦ ἔτους 1487. Καὶ ὁ Lowry ἀκολουθώντας τὸν Θεοχαρίδη τοποθετεῖ τὴ συνοικία τοῦ «Ὀμφαλοῦ» κατὰ τὰ δυτικὰ τῆς πλατείας Δικαστηρίων. Ἐνῶ στὴν κάτοψη τῆς πόλης ποὺ συνοδεύει τὴ μεγάλη μελέτη τοῦ Δημητριάδη—τυπώνεται τώρα—ἡ συνοικία τοῦ «Ὀμφαλοῦ» περιβάλλει τὴν παλαιότερη «ἱερὴ περιοχὴ» τῆς κάτοψης τοῦ Vickers (ὅ.π. εἰκ. 3-4) ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές της. Ἐκεῖ βρίσκεται καὶ ἡ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Διοικητηρίου καὶ Κρυστάλλη, ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ ὄνομα τῆς συνοικίας ἢ τοῦ παγανιστικοῦ ἱεροῦ ἐπέζησε παραφθαρμένο ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας, ἂν δὲν ἐπιζεῖ ἀκόμη καὶ ὡς τὰ σήμερα. Ὄχι ὅμως ὅτι καὶ ἡ συνοικία βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου[29].

Γιὰ κείνους ποὺ ξέρουν τὴν τοπογραφία τῆς σύγχρονής μας πόλης καὶ ὅσο διαφαίνεται μέσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης, τουλάχιστο στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή[30], ἡ «Ὀβριακή», ὅπου κατοικοῦσε ἡ κοπέλλα τοῦ θαύματος καὶ ἀπὸ ὅπου καὶ στὸν ὕπνο καὶ στὴν ἐγρήγορσή της κατεβαίνει στὴ «λεωφόρο», ποὺ κατὰ προέκταση λέγεται σήμερα Ἐγνατία, γιὰ νὰ πάει στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου, ὅπως φαίνεται, δὲν μπορεῖ νὰ βρισκόταν κατὰ τὰ νοτιοδυτικά, οὔτε κατὰ τὰ βορεινά, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀμέσως κατὰ τὰ δυτικὰ τῆς βασιλικῆς. Γιατὶ ἡ μεγάλη σήμερα τετράπλευρη πλατεία—πάρκο—ποὺ χωρίζεται ἀπὸ τὸν ἐξωνάρθηκά της μὲ τὴν πρὸς βορρᾶ προέκταση τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας, ἀποτελοῦσε κάποτε τὸ αἴθριο καὶ τὰ προσκτίσματά της. Τὸ βαπτιστήριο ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται στὴ νότια πλευρά της. Στὸ βαλανεῖο τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται κάποια νύξη στὴν ὁμιλία[31], ἀνήκει τὸ ψηφιδωτὸ ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ὅπως καὶ τὰ ἐρείπια ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ βορεινὸ παρεκκλήσι.

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ αἴθριο τῆς βασιλικῆς—πλατεία—κι ἀνάμεσα στὶς σημερινὲς ὁδούς: Πλάτωνος, Μενελάου καὶ Μητροπολίτου Γενναδίου, μὲ βάση πάντα τὴ γραμμὴ τῆς «λεωφόρου», ἔχουμε μονάχα δυὸ σύγχρονά μας οἰκοδομικὰ τετράγωνα. Ἐκεῖ ἀποκλείεται νὰ χωροῦσε τὸ ἰουδαϊκὸ ghetto τῆς διήγησης. Ἀκολουθεῖ ὕστερα κατὰ τὰ δυτικὰ πάντοτε ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς ἀγορᾶς τῶν χρόνων τῆς Ρωμαιοκρατίας, στὸ ΒΑ σημεῖο τῆς ὁποίας εἶναι ὁ χῶρος τοῦ ἀρχαιότερου γυμνασίου καὶ τοῦ μεταγενέστερου βαλανείου, ὁ χῶρος μ' ἄλλα λόγια ποὺ κατέλαβε ἀργότερα ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου[32] καὶ *«τὸ τῆς πόλεως θέατρον, τὸ καλούμενον στάδιον»* τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου[33]. Οἱ παράλληλες πρὸς τὴ «λεωφόρο»

29. Ὑποπτεύομαι πὼς ἡ συσχέτιση τῆς «γειτονίας τοῦ Ὀμφαλοῦ» μὲ τὸν ἅγιο πολιοῦχο ἢ καὶ μὲ τὴ βασιλική του, εἶναι ἔργο νεωτέρου λογιωτατισμοῦ.

30. M. Vickers, Hellenistic Thessaloniki, *JHST.* 92, 1972, 156 κέ., εἰκ. 1, 3 καὶ 4. Ι. Τραυλός, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* 5, 1974, σ. 471 καὶ εἰκ. σ. 474.

31. *«ὑπολαβοῦσα δὲ τάχα βαλανεῖον κοινὸν κατειληφέναι...»* f. 134ʳ, σειρὰ 124.

32. Vickers, ὅ.π. σ. 163, 165 καὶ εἰκ. 4.

33. Σ. Πελεκανίδης, *Κέρνος, Τιμητικὸς τόμος Γ. Μπακαλάκη*, σ. 122 κέ. καὶ σχέδ. 1-2. Χ. Ν. Μπακιρτζῆς, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἀρχαία Μακεδονία* ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 257 κέ. καὶ πίν. 26.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

στοὲς τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς 'Αγορᾶς, ὅπου βρισκόταν κάποτε καὶ τὸ κτίριο ποῦ κοσμοῦσαν οἱ «incantandes» καὶ ὅπου σ' ἕνα σημεῖο τῆς «λεωφόρου» σώζεται ἀκόμη μιὰ σημαδιακὴ γιὰ τὶς διαστάσεις της ἐξέδρα, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἀποτελοῦν πάντοτε τὸν ὁδηγό μας γιὰ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ὁδοῦ. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς ὑψώθηκε πολὺ ἀργότερα ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων.

'Η κόρη τοῦ θαύματος καὶ οἱ ὁδηγοί της δὲν κατέβηκαν στὴ «λεωφόρο» ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας τῶν Χαλκέων (ὅπως πιστεύει ὁ Laurent) καὶ φυσικὰ ἡ βασιλικὴ δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται «sur l'emplacement ou dans le voisinage d'un temple de Dionysos» (Janin). 'Η θέση τῆς «'Οβριακῆς» θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ἀκόμη πιὸ δυτικὰ καὶ ἀπὸ τὶς σημερινὲς κάθετες στὴ «λεωφόρο» ὁδούς: Βενιζέλου, Ἴωνος Δραγούμη, Συγγροῦ καὶ 'Αντιγονιδῶν, ὄχι στὸ σημεῖο ποὺ κόβονται αὐτὲς ἀπὸ τὴ «λεωφόρο» ἀλλὰ ἀρκετὰ πιὸ ψηλά, πρὸς τὰ ΒΔ κι ἀμέσως μετὰ τὴ συνάντησή τους μὲ τὶς ὁδοὺς Φιλίππου καὶ 'Ολύμπου. 'Η γωνία τῶν ὁδῶν Κρυστάλλη καὶ Διοικητηρίου, ὅπου βρέθηκαν τὰ περισσότερα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, εἶναι ἡ ΝΑ γωνία τῆς μεγάλης «ἱερῆς περιοχῆς», ποὺ πολὺ σωστὰ δέχεται ὁ Vickers[34] γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια. 'Εκεῖ μέσα, σ' αὐτὸν τὸν τετράπλευρο χῶρο θὰ βρισκόταν στὰ πρώιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια τὸ «Καισάρειον», γιατὶ ἀπὸ ἐκεῖ προέρχονται τὰ ἀγάλματα τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Κλαυδίου[35].

Πρὸς τὰ ΝΔ τοῦ χώρου ἐκείνου βρισκόταν τὸ Σεράπειον, ἱερὸν τῆς λατρείας τῶν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων καὶ τοῦ «θεραπευτοῦ» θεοῦ Σέραπη, ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Τὰ πλαίσια τῶν δύο αὐτῶν χώρων διαφαίνονται κάπως καὶ μέσα στὴν κάτοψη τῆς πόλης ποὺ σχεδιάστηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1917[36].

Εὔλογα τώρα ἔρχεται τὸ ἐρώτημα πῶς ἄφησαν οἱ πιστοὶ τῆς νέας θρησκείας στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἀνέγγιχτο *«τὸν πρὶν βέβηλον»* αὐτὸν χῶρο; Ἦταν ὁλότελα ἀκατοίκητος; ἢ ἦταν πιὸ ἀραιοκατοικημένος, ὥστε νὰ μποροῦσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ οἱ «ξένοι» πρὸς τὴ νέα καὶ τὴν ἀρχαία λατρεία κάτοικοι τῆς πόλης, γύρω στὰ 500 μ.Χ., Ἰουδαῖοι; Τὸ γιατὶ δὲ μετέβαλαν σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς τοὺς *«πρὶν βέβηλους»* χώρους καὶ ἰδιαίτερα τὴ θέση τοῦ παγανιστικοῦ ἱεροῦ ποὺ ἀναζητᾶμε, ὀφείλεται ἴσως 1. στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων θὰ πρέπει νὰ συνεχίστηκε ἐκεῖ ὡς τὰ χρόνια τῆς Τετραρχίας, ὁπότε τὰ πάντα μετατοπίζονται ἀρχιτε-

34. ὅ.π. σ. 164 καὶ εἰκ. 4. Πβ. καὶ H. v. Schönebeck, Die Stadtplanung des Römischen Thessalonike, *Bericht über den VI. Intern. Kongress für Archaeologie*, Berlin 1940, 478-82, εἰκ. 1.

35. G. Bakalakis, *AA* 1973, 675 κἑ., εἰκ. 5-6, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

36. Vickers, ὅ.π. εἰκ. 3-4. Τραυλός, ὅ.π. εἰκ. σ. 474.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

κτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ πρὸς τὴν καμάρα: ἀψίδα, ἀνακτορικὸ συγκρότημα Γαλερίου, ροτόντα (γύρω στὰ 300 μ.Χ.)[37]. 2. Στὸ γεγονὸς ἴσως ὅτι προτιμήθηκαν νέοι ἱεροὶ τόποι τῶν μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς πίστης, ποὺ κι αὐτοὶ βέβαια ἦσαν παγανιστικοί: τὸ ἀρχαῖο στάδιο καὶ γυμνάσιο, τὸ ἀνασκαμμένο σήμερα ὠδεῖο στὴν κυριολεξία, ὅπου ἄθλησαν καὶ φυλακίστηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ μαρτυρικὸ θάνατό τους ὁ Νέστωρ καὶ ὁ Δημήτριος. Καὶ 3. κύρια ἴσως αἰτία θὰ πρέπει νὰ στάθηκε τὸ ὄνομα τῆς συνοικίας «Φαλλὸς» καὶ ἡ ἀνάμνηση τῶν ἐκεῖ κάποτε «φαλλικῶν δρωμένων», ἔτσι ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ πληροφορούμεθα γι' αὐτὰ ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ θὰ πρέπει νὰ ἀπεχθάνονταν ἀκόμη καὶ τὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος κι ἔτσι σοφὰ μὲ τὸν καιρὸ οἱ ὁμόπιστοί τους τὸ παράφθειραν σὲ «Ὀμφαλό», σὲ ὄνομα συνοικίας τῆς χριστιανικῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐπέζησε ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., ἂν ὄχι καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ.

Ἡ κόρη τοῦ θαύματος καὶ στὸ δείπνισμά της καὶ στὸ ξύπνημά της, ὁδηγούμενη θὰ κατέβηκε πρῶτα ἕνα μέρος κάποιου δρόμου ἀπὸ Β-Ν ποὺ ἦταν κάθετος πρὸς τὴ «λεωφρόρο», ἂς ποῦμε τὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν, καὶ ὕστερα βάδισε στὴ «λεωφόρο» ἀπὸ Δ-Α ὥσπου νὰ φτάσει στὸ «μεσημβρινὸ» πρόπυλο τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου.

Ἡ οἴκηση ἔτσι τῆς ἑβραιοπούλας ποὺ βρισκόταν «πρὸς τῷ Φαλλῷ» ταιριάζει νὰ γειτόνευε μὲ τὸ τμῆμα τῆς ἑλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης—καὶ τῆς προηγούμενης πόλης—ὅπου τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν Vickers σωστὰ ἡ «ἱερὴ περιοχή». Ἐκεῖ θὰ βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου καὶ ἐκεῖ κάπου κοντὰ στὸ 500 μ.Χ. τὸ πρώιμο ἰουδαϊκὸ ghetto. Στὰ δυτικὰ τῆς Ἀγορᾶς τῶν χρόνων τῆς Ρωμαιοκρατίας, ὅπου τὸ τοποθέτησε ὁ Θεοχαρίδης καὶ τὸ δέχτηκε ὁ Laurent, ἀλλὰ πιὸ ἀκριβόλογα, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, κατὰ τὰ ΒΔ της καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀνάμεσα στὶς σημερινὲς ὁδοὺς Συγγροῦ-Αντιγονιδῶν-Φιλίππου.

Τὸ ὄνομα τῆς συνοικίας ὁπωσδήποτε καὶ ἡ ὕπαρξη τοῦ ἱεροῦ καὶ σὲ συνέχεια ἡ πληροφορία τοῦ ἁγιορείτικου κειμένου, ὅτι στὸ ἱερὸ αὐτὸ *«οἱ Ἕλληνες ἦγον τὴν τῶν φαλλῶν ἀσχήμονα τελετὴν»*[38] εἶναι πολύτιμη, γιατί

37. H. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Berlin 1975, 4 κέ. καὶ ὑποσημ. 10 καὶ 75.

38. Γιὰ τὸ φαλλὸ καὶ τὶς φαλλοφορίες σ' ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀρχαίου χώρου σὲ σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου βλ. *RE* σ. λ. Phallos, XIX. 2, VII. 1701 κέ. καὶ σ. λ. Phallophorie, 1673 κέ. Αὐτοῦ καὶ γιὰ παραστάσεις στὴν ἀγγειογραφία. Deubner, *Attische Feste* 141. Πβ. Γ. Σηφάκη, Κωμικοὶ ὕμνοι καὶ ἰθύφαλλοι. *Φίλτρα, Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 119 κέ.· σ. 123 γιὰ τὴν τελετὴ περὶ τὸν Διόνυσο ποὺ λεγόταν ἰθύφαλλος καὶ γιὰ χορικὰ μέλη· σ. 127 γιὰ φαλλοφορία στὴν Ἀθήνα· σ. 128 γιὰ τὸ ὅτι ὁ φαλλὸς προηγεῖται ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ· σ. 136 γιὰ προσωποποίηση «δαίμονα φαλλοῦ».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἱερὸ μιᾶς ἀρχαίας πόλης. Ἦταν ὅπως τὸ χαραχτηρίσαμε στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης αὐτῆς ἕνα «προσκύνημα». Ἕνα εἶδος «τελεστηρίου» μὲ δρώμενα καὶ «μύηση». Κέντρο παλαιότερης ὀργιαστικῆς λατρείας, ποὺ ἡ «θέρμη» τῶν μετεχόντων σ' αὐτὴν μποροῦσε νὰ σταθεῖ σοβαρὴ αἰτία γιὰ τὴ μετονομασία μιᾶς ἄσημης «θρακικῆς» πόλης, ἴσως τῆς Τίνδης, μὲ τὸ ἰσότιμο τῆς λατρευτικῆς «θέρμης» ἑλληνικὸ τοπωνύμιο Θέρμη. Ὅταν ἔγινε αὐτὸ ἡ πόλη θὰ πρέπει νὰ εἶχε *«πολὺ ἰωνικὸ χαραχτήρα»*[39]. Τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ἱεροῦ μαρτυροῦν τὰ λαμπρὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ του καὶ ἡ φήμη του βεβαιώνεται ὡς τὸ ἔτος 500 μ.Χ.

39. Mühlestein, δ.π. (ἐδῶ ὑποσημ. 5), σ. 185.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

3

THE SYMPOSIUM AT ALEXANDER'S COURT

Eugene N. Borza

What follows is a report of my recent work on a single aspect of Macedonian court life in the age of Alexander the Great. A full treatment of the symposium would need to consider its political dimensions as well as the degree to which our sources use the symposium scene as a literary devise to describe the changing relationships between the king and his associates. These are proper issues which continue to interest me, but I have chosen to examine here the symposium as a social institution, hoping to shed some light on its organization, procedures and participants.

I am not unaware of the problems associated with using the word "symposium", which has such a famous connection with Greek philosophy, and which is used even to describe this very conference. Yet to employ other vocabulary would be misleading. A *deipnon* is, strictly speaking, a dinner party, and a *potos* is a drinking bout, whereas the *symposion* connotes a more complex social event, including a meal, entertainment, and the drinking of wine. This latter type of gathering emerges as the social institution most frequently described in our sources on Alexander.

The ancient sources variously described this event. The Latin writers Curtius and Justin commonly refer to the *convivium,* less frequently to the *epulum,* both words suggesting feasting and entertainment. We cannot, however, do more than guess at what vocabulary was used by their sources. An examination of the words employed by the main Greek authors, Arrian, Plutarch, Diodorus, Athenaeus and Strabo, reveals no consistency of usage, either among or within each of these authors. Although *deipnon* appears occasionally, two words associated with drinking (and the Greek language has a vocabulary rich in such words) are most frequently used to describe what went on at court: *potos* and *symposion.* Judging thus from the etymology of descriptive vocabulary and from what actually went on, the central character-

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

istic of this Macedonian social event was drinking, and we are justified in calling it a symposium.

A number of symposia are described in varying detail. They range in time from the great nine-day festival in Macedonia on the eve of Alexander's departure for Asia, to the king's final drinking bout in Babylon in 323. It is not my intention to examine these individually, nor to remind you of more than a handful of those famous scenes known to all students of Alexander; the grand party at Issus, the *kômos* leading to the destruction of Persepolis, the drunken brawl resulting in Cleitus' murder, the *proskynesis* symposia which alienated Callisthenes from the king, the Carmanian revel, and others. There are methodological problems associated with interpreting most of these events. I prefer rather to deal with the symposium as a general topic, for, whatever difficulties exist in the interpretation of individual occasions, there is a common picture which mainly seems beyond dispute. Among the important original sources were Chares, Ephippus, Aristobulus, Ptolemy, and, perhaps, Callisthenes, all of whom reported on court activity, and some of whom were in an excellent position to relate what they saw [1]. We may now proceed to describe the symposium by saying something of its physical setting, its procedures and its participants.

There is no doubt that the symposium was held in some part of the permanent royal quarters when the court was in residence in an established place, such as Pella, Babylon in 331 and 323, Susa in 331, Persepolis, and Ecbatana in 324. *En route,* other arrangements obtained. The evidence points to a special tent set up as part of the royal pavilion, probably quite close by Alexander's personal quarters [2]. And we know of one famous piece of equipment, the so-called "Tent of a Hundred Couches", which is first mentioned (Diod. 17.16.4) as a banquet hall for Alexander and his *philoi* and commanders at the great Dium festival in 334. This lavishly appointed structure was carried with the expedition, was the scene for a symposium celebrating the king's recovery from serious wounds in India (Curt. 9.7.15), and was the festal center for the mass marriage celebration and symposium at Susa in 324 [3]. Presumably

1. For all the original sources see Lionel Pearson, *The Lost Histories of Alexander the Great* (New York, 1960), *passim*; esp. pp. 61-77 for Ephippus and pp. 50-61 for Chares, who, in Pearson's view, is reliable evidence for court matters. W. W. Tarn, *Alexander the Great,* II (Cambridge, 1950), p. 70, called Chares a "trifler", interested only in the "minutiae of his office". What for Tarn, who demonstrated no interest in social history, were "minutiae", are in fact the stuff from which a picture of court life may be reconstructed.

2. Unfortunately Curtius often uses the vocabulary of a Roman military camp. We can only guess about how he translated his sources; e.g., 8.1.2-8.2.6 (Cleitus' murder), and 6.6.7.

3. Athen. 12. 537D-540A (Chares), with Pearson's commentary, pp. 51-54, and criticism

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the Great Tent was used only for special occasions requiring elaborate preparations. Probably more modest shelter was in normal use, and we know that on one occasion (at Issus) Alexander used the captured tent of Darius, lit with torches and prepared for a dinner celebration of the Macedonian victory [4].

Alexander's symposia were lengthy, commencing early in the evening and often lasting into the following morning (Curt. 6.22). Yet such fully-developed and formally-structured symposia can hardly be regarded as regular components of the normal campaigning day. The requirements of the road would have precluded such activity. Most of the information available to us suggests that, for the formal symposium, a settled environment was needed, one undisturbed by the rigors of the march.

The formal symposium might commence with a flourish of trumpets [5], a signal to the crowd outside that ritual functions were being properly observed, thus perhaps enabling the army to share in the opening sacrifices and libations. Following this, the *deipnon* was served, with the commencement of drinking and entertainment [6].

We have little information about food. Fish was served when available [7], and Hephaistion is said to have dined on boiled fowl at his last meal. (Plut. *Alex.* 72.1). But the sources, replete with accounts of wine, entertainment and violence, are curiously uninterested in food. Even Athenaeus' story (14. 659F) that Olympias offered to sell a valued cook to Alexander describes the cook's skills only with reference to the preparation of sacrifices, a purely religious function. No Trimalchio's feast here! Following dinner, and perhaps without a pause, the drinking and entertainment continued until fatigue, boredom, drunkeness, violence or sleep intervened.

We may now turn to the symposium's central activity, drinking. Wine was the most important commodity at the symposium. The Macedonians

by E. Badian, *Studies in Greek and Roman History* (Oxford, 1964), 253. Arrian (6.25.5) reports τὴν κατασκευὴν τὴν βασιλικὴν to have been washed away by a flash flood in Gedrosia, but one assumes that this was some other part of the royal baggage, since the great tent appears again at Susa.

4. Diod. 17.36.5; Curt. 3.13.1-3. Although we have no archaelogical evidence about royal arrangements, the rooms in a number of private buildings at Olynthus, Perachora, Vergina and elsewhere have been examined. In his paper on the subject R.A. Tomlinson has described a standard type of symposium chamber holding between 9 and 23 couches, 11 being the most common number. See "Ancient Macedonian Symposia", *Archaia Makedonia* 1 (1970) 308-15.

5. Athen. 12.538D; Aelian *VH* 8.7 (both Chares).

6. Curt. 6.2.5.; Athen. 12.537E (Nicobule).

7. Plut. *Alex.* 28.4 (at Tyre).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

were famous for drinking their wine *akratos* (pure or unmixed), a custom which the classical Greeks despised. This hostility, of course, appears odd to us who drink wine *akratos*. But modern drinking habits are different from the ancient, distinguished as much by the quality of the liquid consumed as by its quantity. And here we must digress slightly to say something about Macedonian drinking customs, especially since drinking was the major activity of the symposium.

What was the quality of ancient wine? We are prudent if we accept the dictum laid down two decades ago by Charles Seltman, who, in answer to the question: "What did ancient Greek wine taste like?" suggested the answer be "We do not know" [8]. But, like Seltman, we can guess, "and not too badly". The methods of vinification in antiquity were crude by modern standards [9]. Although Greece is well suited by its climate and its calcareous and volcanic soils to produce wine in abundance, the product was uneven in quality and generally short-lived. Consequently much of the wine produced in central and southern Greece and in the islands was mixed with a variety of other substances designed to correct natural imbalances, for example, high acidity (Plat. *Gorg.* 518B). Thus seawater, gypsum, lime and chalk were introduced to compensate for excessive acidity or sweetness, while pitch or resin was often added to impart the flavor of old wine, that is, wine stored in amphorae smeared with pitch to prevent evaporation. The mixing of wine with *water* in a proportion determined by the symposiarch would not only reduce the alcoholic content and thus prolong the proceedings, but it would also temper the taste of what might be a rather strongly flavored substance, much as we dilute ouzo or whisky. Among the poor, the mixing of water into wine is still common in southern Europe as an economy measure. Mediterranean (as opposed to Continental) wines are strongly flavored and highly alcoholic; the grapes mature quickly and develop a high sugar (thus alcohol) content. It is not surprising that Greeks diluted such wines with water, in proportions ranging from half-and-half to two parts water to one of wine.

Now let us speculate. Were the wine-drinking customs prevalent in the rest of Greece (as just described) also practiced in Macedonia? First, relative to the economic status of Athenian gentry and artisans, the Macedonian court was not poor; the need to dilute wine for reasons of economy may not obtain.

8. Charles Seltman, *Wine in the Ancient World* (London, 1957), p. 71.

9. See R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, III (Leiden, 1955), 109-112. Although during the course of these very meetings, held during the wine-making season in the Chalcidice, several of us witnessed wine-production procedures on a small scale in the village of Hagia Trias which seem little changed from antiquity.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Second, what if the *quality* of Macedonian wines was somewhat different from those of the south? The Macedonian uplands are not Mediterranean, and have a climate much like the regions of central and northern Italy or south-central France which have long produced superior wines. Indeed today the unbiased observor would proclaim that among the greatest of Greek wines are the excellent Macedonian reds, especially those from the region around Naoussa. We know nothing of the ancient Macedonian wine trade, but if it could be shown that *Macedonian* wines were drunk by the Macedonian court—wines superior to those of the south—the need to dilute them for reasons of taste diminishes. Now, I have not yet discovered any reference to the wines of ancient Macedonia, but nearby, Thracian wines, the Mendaean wines of the Chalcidice, and the wines of Thasos were highly praised by the ancients, and at least some were drunk neat [10]. In the unlikely event that the Macedonians did not produce their own wine, they may have depended on the closest local supply, the wines of the northern Aegean, wines traditionally drunk *akratos* because of their high quality. Thus the Macedonian tradition was to drink wine undiluted; it may have seemed as natural to them as it does to us, although to the Greeks, who drank wine mixed with water, it seemed like yet another Macedonian barbarism. Drinking wine *akratos,* after all, led more quickly to drunkeness, the human condition resulting from drinking too much wine, and an unfortunate tribute to what may have been among the best wines of ancient Greece.

Their traditional drinking habits then may have accompanied the Macedonians to Asia. Wine was abundant in most of the areas traversed by Alexander, and we must conclude that the king depended on local supplies rather than carry wine with him [11]. The logistical problems alone of transporting one's own wine supply must have been staggering. For example, if the Macedonian daily wine allowance was like the Spartan, each soldier would have been given two *kontylae,* or about a pint per day (Thucy. 4.16.1). For 40,000 men this would have totaled some 5,000 gallons (more than 21,000 litres), or to put it another way, twenty tons of wine per day (weight exclusive of containers). The load capacity of most beasts of burden being about 200 pounds,

10. See evidence collected by A. Jarde, *s.v.* "vinum", in Daremb.-Saglio, *Dict. des Ant.,* V, 915, and Athen. 4.129D, ζωρότερος πότος. I was able in the summer of 1980 to examine very quickly the photo-archives of the amphora stamps excavated at Pella. In the periods represented by the excavations thus far, Pella was importing wines from, *inter alia,* Mende, Torone and Thasos. It is also significant for an understanding of Macedonian wine-drinking habits to recognize that the *kratêr* as a vessel-type is quite rare in Macedonian sites.

11. For the geographical distribution of Asian wine-producing areas see Jarde, *op. cit.,* V. 913-14; the desert areas of Afghanistan and Baluchistan may have been exceptions.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

more than 200 animals (with their own food and water requirements) would have been needed to carry one day's supply of wine. It is difficult to believe that the king maintained such an enormous commitment of resources for this single purpose when there were more constant and pressing needs. Even if transport were available, it is to be doubted that any wine jostled about under extremes of temperature (especially heat) would be fit to drink. One suspects that wine was seized or purchased when available, and consumed *in situ*. Individual soldiers could hardly be expected to carry more than a day's supply with their personal kit, and there may have been long stretches when the army (with the exception of the court) went without. In addition to whatever else it represented, the symposium may have also been a celebration in honor of a newly-acquired supply of wine.

We may now turn to the third feature of the fully developed symposium—entertainment. As a component of the formal banquet ceremony, entertainment had been a prominent feature of upper-class life as far back as we can trace, as Egyptian wall-painting, Old Testament literature and the Homeric epic testify. The Macedonian court was no different [12]. Alexander seems to have imported troupes of performers from Greece, sometimes in large numbers [13]. The king was not averse to using natives as well. Curtius (6.2.5) roundly criticizes Alexander at one point for employing captive women as singers and dancers. It was on one such occasion that the beautiful Roxane was discovered in a native company [14].

The performances ranged from the frivolous to the serious. We know of jugglers from Magna Graecia, the Aegean and India [15], dancers [16] and musi-

12. Philip II was known to be especially fond of jesters, and once had even argued about instrumental technique with a harpist; Athen. 14.614E; Demos. *Olynth.* 2.19; Plut, *de fort.* 334D. The extravagance of the court in these matters in the early Hellenistic period is well-documented: Athen. 5.169Aff. for Ptolemy Philadelphus; 3.126E (Duris) on Demetrius of Phalerum; 3.126E (Hippoluchus) for Caranus.

13. Arr. 3.1.4 for the group which arrived from Greece and performed at Memphis. This is the first reference to performers; one wonders whether this results from simple omissions of earlier entertainment or whether it is a confirmation of Curtius' statement (6.2.1) that lavish banquets were an indication of Alexander's having fallen victim to Asian vices. 3000 artists of all types were imported from Greece to Ecbatana in 324; see note 18 below.

14. Plut. *Alex.* 47.7; *de fort.* 332F.

15. Athen. 1.20A; 12.538E.

16. Athen. 1.22D; an earlier king, Alexander II, had been slain during a performance of a Macedonian dance.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

cians, including harpists, flutists, and singers [17]. Among the most popular performers at court were the actors, both tragic and comic [18]. These appear as early as 331 in Phoenicia in a dramatic contest in which Alexander's Cypriote client princes acted as *choregi* and his generals as judges (Plut. *de fort. Alex.* 334E). The main competitors were the tragic actors Thettalus and Athenadorus. Thettalus had entertained at court in Macedonia, and both would appear again seven years later as part of the mass marriage celebration at Susa. Among the comic performers and writers of verse were Lycon of Scarphia, who is said to have begged money from Alexander in verse, and received it from a delighted king (*ibid.* 334F), Pranichos (or Pieron) who mocked Alexander's generals and precipitated the violence leading to Cleitus' death (Plut. *Alex.* 50.8), and another whose fames rests with the king's judgment that he was a poor verse-maker (Athen. 13.555A).

Nor were performances limited to professional entertainers, as members of the court themselves took their turn, perhaps with their "spirits warmed with wine", as Callisthenes said of Aeschylus [19]. Alexander's fondness for Euripides is well-known, and there are at least four instances on which the king quoted the poet. On one of these occasions Alexander, emboldened by a considerable quantity of wine, may have acted from memory a scene from the *Andromeda*, and then forced his guests to perform likewise [20]. Occasionally other members of the court were featured, as when Callisthenes delivered his famous palinode on the relative merits of the Macedonians and the Greeks before a large crowd at a *deipnon* (Plut. *Alex.* 53.4). Sometimes, guests would relax by comparing verses of Homer, each symposiac, including the king, reciting his favorite lines (Plut. *de fort.* 331C). One characteristic marking most of these literary, musical and dramatic events, and deliberately encouraged by Alexander, was the pervasive spirit of competition among performers and audience. Appropriate prizes were awarded by the guests, who acted as judges.

From time to time the ostensibly civilized competition masked deep hostil-

17. Athen. 12.538E-539A (Chares) preserves the names of fifteen musicians; Plut. *de fort.* 334F-335A has at least one, perhaps two, more. One harpist, Aristonicus (Aristonymus?), was killed while fighting at Alexander's side, and the king honored him at Delphi (Athen. and Plut. *loc. cit.*).

18. Also imported from Greece; see Athen. 12.538F-539A (Chares) for names. Also 13.55A and Plut. *de fort.* 334E-F.

19. Lucian *Demosth enc.* 15.

20. Athen. 12.537D-E (Nicobule); for other references to poets at court see *FGrH*, 153, F10a, 11a-b and 12b.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ity. There is no clearer example than the prolonged feud between Callisthenes of Olynthus and Anaxarchus of Abdera. I have dealt with this in detail elsewhere [21], but may suggest here that both men competed for the king's favor, and both had supporting factions, especially among the younger men who were their students. The hostility between the two was partly based on scholastic differences, but rested mainly on their different personalities and outlook. The symposium repeatedly served as the public arena of wit, and Anaxarchus and Callisthenes did battle with words on a variety of issues, sometimes informally as part of the dinnertable repartee, occasionally in formal debate. The result was Callisthenes' eventual isolation from the court, and, when an opportune moment arose, he was easily implicated in a plot to destroy the king. The symposium, which saw his most brilliant moments, also served as the vehicle for his undoing.

Alexander regularly staged athletic contests, normally in conjuction with dramatic festivals and major sacrifices. A retinue of athletes was carried along, sometimes performing privately at court [22]. The most famous incident involving an athlete at a symposium occurred in India after the defeat of the Malli and Sudracae. A drunken Macedonian warrior, Choregus, challenged the Athenian athlete, Dioxippus, to combat. Dioxippus emerged victorious, but the price of his victory was to raise the wrath of a group of competitive and ethnocentric Macedonians. These latter eventually hounded Dioxippus from court and drove him to suicide. The king, who had been a passive spectator to these events, now regretted that the play at court had caused the death of a noble man [23].

It remains to say something about the *personae* of the symposium. We can gauge the symposium's size by reference to the famous hundred-couched tent, although that may be the maximum. Ephippus (Athen. 4.146C) speaks of 60 or 70 *philoi* at dinner. Twenty may have been guests at the symposium of Medius of Larissa, Alexander's final drinking party, and one of several smaller symposia not under royal partonage but sponsored privately by high-ranking members of the court. If we can trust the relevant passages in Pseudo-Callisthenes and the Metz Epitome derived from Onesicritus, twelve names certainly, and possibly three or four others of the twenty at Medius' party, can be identified [24].

21. "Anaxarchus and Callisthenes: Academic Intrigue at Alexander's Court", forthcoming in *Macedonian Studies in Honor of Charles Edson*.

22. Alexander is even said to have had a favorite ball-player, one Aristonicus of Carystus, later made a citizen of Athens for his skill; Athen. 1.19A.

23. Told by Curt. 9.7.15-25; Diod. 17.100.1-101.4.

24. See ps.-Call. 3.318 = *FGrH* 133, T10d; 134, F37 = *Metz Ep.* 97 (ed. P. H. Thomas,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Beyond this we face the complication that our sources are neither clear nor consistent in identifying generically who attended symposia. The Latin authors refer to Alexander's *amici* when describing the king's close associates; occasionally *duces* is used in a purely military context. Clearly Curtius and Justin reflect the transition from Greek into Latin without much understanding. Among our Greek authors Diodorus normally uses *philoi*. I can find only four instances of Diodorus' use of *hetairos*, and, interesting enough, all were social situations, such as dinner "companions". Plutarch is indiscriminate in his use of both *philos* and *hetairos*, being indifferent to any technical distinction between the two [25]. It is only in Arrian, whose sources undoubtedly knew about such things, that the picture of the *hetairoi* emerges, and that a distinction is made between the special group known as the king's "Companions" and his "friends". This is not the place to deal with the vexed question of the *hetairoi*; we can, however, accept Tarn's statement that the *hetairoi* "formed a pool on which Alexander drew for satraps, generals, and men to command on some special occasion"[26]. We have the names of 65 *hetairoi* [27]. These are men who are elevated to a special status, and who, whether or not such status depends on Macedonian land-holding, are in fact Alexander's closest associates in military and administrative matters. They are also, I believe, his *social* coterie. They attend symposia therefore both because they are *hetairoi* and because they are the king's associates. When Macedonian names appear in connection with the symposium they are nearly always names of *hetairoi*. All the *philoi* and *amici* mentioned by some sources are in fact *hetairoi* by other names.

This is not to say that all *hetairoi* attended all symposia, for we lack certainty both about the number of *hetairoi* and the numbers at symposia. It is perhaps therefore only an incomplete and misleading statistical coincidence that the number of names of known *hetairoi* are within the numerical range of guests at symposia. We can safely conclude that the symposium ranged in size from a small group, perhaps a dozen or so *hetairoi*, to a full, formal event including up to one hundred guests. On every occasion for which we have information. Alexander's *sympotes* were *hetairoi* either exclusively or primarily. Others in attendance might include Greek advisors, foreign envoys or prin-

[Leipzig, 1966]). Cf. Tomlinson's statistics on the size of sympotic chambers; note 4 *supra*.

25. J. R. Hamilton, Plutarch: *Alexander: A Commentary* (Oxford, 1969), p. 37.

26. Tarn, *Alex.* II, pp. 138-39.

27. Berve, *Das Alexanderreich*, I (Munich, 1926), p. 31, lists 64; Hamilton, p. 37, adds another.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ces, entertainers, and, occasionally, the women companions of the *hetairoi* [28]. But the symposium was primarily an event for the king and his Companions.

What then may we conclude about the function of the symposium at Alexander's court? Clearly it was a relief from the rigors of campaigning, although it may not have been possible to arrange for fully-developed symposia at every stage of the itinerary. How often symposia were held, we cannot know, limited as we are by what the sources relate. We are also restricted by the propensity of our sources to recount mainly those symposia at which traumatic events occured. These symposia undoubtedly made a strong impression on those who attended, and the memory of what had transpired became part of the general literature on Alexander.

But are we to limit ourselves to suggesting either that the symposia were infrequent state occasions or that they were literary devices employed by our sources, who, lacking precise information about major events, and being aware of the Macedonian reputation for drunken banquets, placed dramatic events in sympotic situations?

The fact remains that, whatever the nature of our sources' knowledge and their inclination to dramatize events, it was the *symposium* that served as the vehicle. It cannot be doubted that it was an important institution at Alexander's court. This view is confirmed by the multiplicity of causal references to the social practices of court members, leading one to conclude that, even major symposia under royal patronage aside, small private symposia were also a part of acceptable social activity for the Macedonians and the Greeks in their train.

Thus without precise knowledge about frequency and formality, we can conclude that the symposium served as a relief from the march, as suggested earlier, and as a normal social gathering for a king and his associates. That those close to him are called *companions* is indicative of a social relationship. It is a picture familiar to us in European history, whether we read Homer, examine the early medieval Germanic *comitatus,* or reflect on the social background of the legends attached to the name of King Arthur. That Alexander's rule eventually was transformed into something bordering on an oriental despotism cannot conceal its underlying feudal (if one may use that term) origins. It is a rough-and-tumble relationship between the king and his companions, rooted in traditional Macedonian military comradeship.

Yet Alexander's symposium acquired Greek overtones, characterized mainly by the quality of its entertainment, including dramatic and literary

28. *Pace* Tarn, *Alex.* II, pp. 48-49.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

performances and sophistical debates. This is partly due to the Hellenism which had permeated Macedonia; it is also a reflection of the character of Alexander himself. Still the symposium fulfilled a specific function and assumed a unique character, as follows:

We have no evidence to suggest the existence of a formal royal council. Pure military and administrative matters aside, the symposium itself may have served as the means by which Alexander's inner court was defined. The symposium comprised a group of the king's closest associates who participated for social reasons. Yet that very participation continually reinforced their intimacy with the king, as they struggled to maintain their military and administrative positions. For this was a court in which few persons were secure. To maintain one's status in an alien part of the world, far from the support normally provided by one's family and lands, necessitated, I suspect, a most delicate process of maneuvering among the shoals of intrigue and ambition. The symposium therefore was the ground on which one's relationship with the king and others was constantly being tested. Thus, beneath the overlay of feasting, drinking and entertainment, there was a serious side, which marked the symposium as yet one more arena in which were played the deadly games of the ancient Macedonians [29].

The Pennsylvania State University

29. I am indebted to the Institute for the Arts and Humanistic Studies of the Pennsylvania State University for the research fellowship that enabled me to work at the Center for Hellenic Studies, whose director, Bernard M. W. Knox, offered the superb facilities of the Center for my use. I also acknowledge the assistance of the American Council of Learned Societies for the award of a travel grant which permitted me to present this paper in Macedonia. Above all, I thank the students in my Greek history seminar, especially Pamela Neff Cottam, Leo Hodlofski, and Dennis Trout, whose discourse and papers helped illuminate this topic.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

4

DIODORE ET LA MACEDOINE

François Chamoux

Pour les historiens d'aujourd'hui, Diodore de Sicile est un auteur qu'on consulte, mais qu'on ne lit guère d'affilée. L'histoire universelle qu'il a compilée, à l'époque de César et d'Auguste, sous le titre de *Bibliothèque historique* n'est généralement considérée que comme un sec résumé d'ouvrages plus anciens, dont Diodore se serait borné à coudre bout-à-bout les extraits, que les spécialistes de la recherche des sources se plaisent à identifier au gré de leur fantaisie. C'est ainsi que l'on peut lire couramment des formules comme "Ephore, dans Diodore...", "Théopompe, dans Diodore...", "Clitarque" ou "Douris, dans Diodore...", comme si l'auteur de la *Bibliothèque historique* ne comptait pas, sinon par les échos qu'il nous conserve des ouvrages perdus de ses prédécesseurs.

Ces vues, qu'ont accréditées des philologues éminents comme Schwartz ou Jacoby, ne résistent pas à l'examen quand on prend en main l'œuvre de Diodore non pour en extraire tel ou tel passage utile à une recherche particulière, mais pour en faire une lecture suivie. C'est ce que je me trouve conduit à pratiquer en élaborant, avec une équipe de philologues et historiens français, la nouvelle édition de la *Bibliothèque historique* qui, depuis 1972, a commencé à paraître dans la Collection des Universités de France (dite Collection Guillaume Budé), avec un texte rénové, fondé sur une révision systématique de la tradition manuscrite, accompagné d'une traduction française nouvelle et d'un appareil abondant de notes historiques, où la version des faits donnée par Diodore est confrontée avec celle des autres textes connus et avec le témoignage des inscriptions et des monuments archéologiques. Déjà ont paru les livres XII, XV, XVII et XIX, et le livre XVIII va sortir, ce qui rend désormais communément accessible, dans une présentation conçue à l'usage des historiens modernes, un bon tiers de l'œuvre conservée. Or, à la lecture continue de ces volumes, il apparaît clairement que, si Diodore, comme Tite-Live,

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

puise son information chez les auteurs plus anciens, il en combine volontiers les données au lieu de les reproduire mécaniquement, et surtout il fait un choix parmi les faits qu'il retient pour son exposé, choix qui est guidé par une conception personnelle de l'histoire: cette conception, il l'exprime dans la préface générale de l'ouvrage (au début du livre I) et il en reprend volontiers les principaux thèmes dans les préfaces particulières qu'il a placées en tête des divers livres. Sans doute le souci qu'il manifeste d'utiliser l'histoire pour en tirer des leçons morales ne nous apparaît-il pas comme bien original: dans sa pensée comme dans son style, Diodore n'est nullement une personnalité hors du commun, mais seulement un écrivain consciencieux qui reflète les idées et emploie le langage des Grecs cultivés de son temps. Il n'en demeure pas moins que ces préoccupations éthiques, qui annoncent par certains côtés celles qui conduiront Plutarque à rédiger ses *Vies parallèles,* orientent le récit historique et déterminent l'éclairage dans lequel sont présentés les faits. Je voudrais le montrer ici à propos des trois souverains de Macédoine sur lesquels la *Bibliothèque historique* nous apporte une information indispensable, à savoir Philippe II, Alexandre le Grand et, beaucoup moins connu, Cassandre, fils d'Antipater. Sur cette période capitale de l'histoire de la Macédoine, qui voit ce royaume devenir pour un temps, grâce au génie de Philippe et d'Alexandre, le pivot du monde antique, le témoignage de Diodore est irremplaçable. Encore faut-il apprécier au plus juste ce qu'il nous apprend.

Le livre XVI de la *Bibliothèque* est entièrement consacré à la période de l'histoire grecque qui correspond au règne de Philippe II de Macédoine, de 360 à 336 avant J.-C. [1]. On ne saurait mieux souligner le rôle joué par ce souverain dans le déroulement de l'histoire universelle. Il s'agit bien en effet d'un découpage délibéré de la part de Diodore: il s'en explique clairement dès les premières lignes du livre: "Dans tous les traités historiques, l'historien doit exposer dans son ouvrage les actions des cités et des rois en les considérant dans leur ensemble depuis leur début jusqu'à leur fin". Cela rendra, ajoute-t-il, l'histoire "plus facile à comprendre et à retenir", εὐμνημόνευτον καὶ σαφῆ. Certes, pour un annaliste qui, comme Diodore, vise à présenter l'histoire universelle année par année dans un développement uniformément chronologique, une telle présentation concentrée d'une période ou d'un règne se concilie difficilement avec les exigences de l'exposé annalistique, à moins que, pour reprendre les propres termes de Diodore, "la nature même des faits

1. Bibliographie récente sur Philippe dans Ed. Will, Cl. Mossé, P. Goukowsky, *Le Monde grec et l'Orient,* II, *Le IV⁰ siècle et l'époque hellénistique,* Paris, 1975, p. 42 sq.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ne réponde à l'intention de l'historien". C'est précisément le cas pour Philippe, dont les vingt-quatre ans de règne ont fait de la Macédoine la puissance dominante du monde grec. Voilà qui justifie pleinement le plan adopté par notre auteur, d'autant que l'action personnelle de Philippe a été décisive: "il accomplit ces exploits non par la faveur de la Fortune, mais par l'effet de ces qualités propres", οὐ διὰ τύχην, ἀλλὰ διὰ τὴν ἰδίαν ἀρετήν. Ces qualités éminentes étaient la perspicacité dans la conduite de la guerre, la vaillance au combat, le prestige du caractère. Ainsi c'est la valeur propre de Philippe que Diodore considère comme ayant joué le rôle essentiel dans les événements de ce quart de siècle. Le livre XVI illustre avec éclat une conception de l'histoire où, concurremment avec l'intervention de la Fortune, celle des individus d'exception apparaît comme un facteur déterminant dans le destin des Etats.

C'est en fonction de ces vues que nous est présentée l'histoire de la Macédoine dans la *Bibliothèque historique*. Nous n'y trouvons ni un tableau de l'état du royaume, ni la description de ces institutions, ni le portrait moral ou physique de ses habitants, ni une comparaison de leurs traditions et de leurs moeurs avec celles du reste du monde grec. En revanche tout ce qui touche à la personne même de Philippe est noté, et éventuellement mis en lumière par de brèves appréciations dont le caractère exceptionnel (Diodore n'en étant guère prodigue d'ordinaire) montre l'intérêt que l'auteur attache au comportement de son héros. Bien entendu, comme il est habituel dans la *Bibliothèque historique*, les événements militaires fournissent la matière principale du récit. Mais Philippe apparaît comme les gouvernant à sa convenance, affrontant les difficultés avec ténacité, hardiesse ou ruse, ferme dans ses desseins, habile dans ses manoeuvres, où il fait alterner la séduction et la rigueur. Ces qualités d'homme d'Etat, il les avait acquises ou développées dans sa jeunesse, au cours de son séjour à Thèbes, où il reçut les leçons d'un philosophe pythagoricien: Diodore insiste sur l'importance de cette formation morale et intellectuelle et, à cette occasion, il esquisse un parallèle entre Philippe et Epaminondas, élevé un peu auparavant dans le même milieu (chap. 2). La force d'âme de Philippe, qui ne se laisse pas abattre, malgré sa jeunesse, par la gravité des périls menaçant la Macédoine (chap. 3), trouve sa source dans cette éducation philosophique et dans l'exemple du héros thébain. C'est expressément à un texte homérique (*Iliade*, XIII, 131 sq.) que Diodore attribue l'organisation de la phalange, comme si Philippe avait puisé sa meilleure inspiration militaire dans la παιδεία hellénique, où Homère était tenu pour maître en toute sorte de savoir: déjà Polybe (XVIII, 28, 6) avait fait le même rapprochement.

Le calcul, la ruse, l'emploi éventuel de la corruption par un subtil connaisseur des faiblesses humaines ne sont pas oubliées non plus dans ce portrait

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

de Philippe en action, exécuté par petites touches, tout au long de la narration historique: dès 360/359, le roi se concilie les Péoniens par des présents et des promesses judicieusement distribués (chap. 3). Il devait par la suite systématiquement développer cette politique, en particulier lors de sa rivalité avec Athènes (chap. 54): "Comme il envisageait de s'emparer d'une ville dont les défenses étaient particulièrement fortes, quelqu'un du pays lui dit que cette ville était imprenable de vive force; Philippe lui demanda si, à son avis, l'or ne pouvait pas, du moins, en franchir les murailles. C'est qu'il avait appris par l'expérience que ce qu'on ne peut conquérir par les armes, on peut aisément s'en rendre maître en se servant de l'or". Le passage est capital pour comprendre les manoeuvres de Philippe.

Le roi savait à l'occasion joindre à la corruption la générosité: Démosthène a signalé plusieurs fois les cadeaux somptueux faits par Philippe à ses invités, ce que Diodore ne manque pas de rappeller. Il rappelle aussi, à peu près dans les mêmes termes que Démosthène dans son *Discours sur l'Ambassade* (19, 193 sq.), la bienveillance du roi à l'égard de l'acteur Satyros, lors des *Olympia* qui furent célébrées à Dion après la prise d'Olynthe (chap. 55), mais il en tire des conclusions bien différentes: "En répandant ainsi bienfaits et présents de toutes sortes, Philippe en retirait un bénéfice bien plus considérable que ne l'était sa générosité: car beaucoup de gens, gagnés par l'espérance de ses largesses, rivalisaient d'ardeur pour se dévouer aux intérêts de Philippe et lui livrer leur patrie".

Au delà des audaces lucides et des générosités calculées, Diodore, conformément à sa vision du monde, ne saurait négliger l'intervention des principes moraux que la divinité veille à faire respecter dans le comportement des hommes. La guerre Sacrée contre les Phocidiens, dont Philippe sut tirer un si grand parti, lui en fournit l'occasion. A plusieurs reprises, notamment aux chapitres 60, 4-5, et 64, 3, il indique expressément que les succès ultérieurs du roi de Macédoine, comme sa victoire de Chéronée et sa désignation comme ἡγεμών de toute la Grèce, furent la récompense légitime de la piété dont il fit preuve envers le dieu de Delphes en châtiant les sacrilèges: "Philippe, pour avoir apporté son aide au sanctuaire, remporta désormais succès sur succès, tant qu'à la fin, à cause de sa conduite pieuse envers la divinité, il fut reconnu comme commandant en chef de la Grèce entière et se trouva à la tête du royaume le plus puissant d'Europe".

Si l'on considère que Diodore nous offre le seul récit continu de cette période de l'histoire où la Macédoine accède au premier rang des Etats européens, on admettra qu'il est essentiel d'apprécier avec exactitude la nature et le caractère des renseignements qu'il nous transmet. Peu importe en définitive

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

qu'il les ait empruntés à Ephore de Cymé, à Diyllos d'Athènes, à Démophilos fils d'Ephore ou à Théopompe de Chios, tous historiens dont il mentionne les noms dans le cours du livre XVI: nous ne sommes malheureusement pas en mesure de définir avec précision ce qu'il a emprunté à chacun d'eux, et toute spéculation à ce sujet reste, pour le moment, du domaine de la fantaisie pure. En revanche nous sommes en droit de reconnaître, dans la mise en œuvre de cette matière empruntée, une conception clairement affirmée de l'histoire, où le rôle des grands hommes apparaît comme déterminant, sous le contrôle de la divinité et de la Fortune, qui favorisent les individus d'exception pour peu qu'ils fassent preuve de piété et de grandeur d'âme. C'est dans cette perspective que Diodore nous propose les hauts faits de Philippe, fils d'Amyntas: la *Bibliothèque historique* nous dit peu de choses sur la Macédoine, mais elle met bien en lumière la personne de son roi et les qualités éminentes d'homme de guerre et d'homme d'Etat qui lui ont permis de faire prendre au monde grec un tournant décisif. L'image que Diodore nous donne de Philippe répond fort bien à celle que nous font concevoir de ce souverain, quand on en fait la synthèse, les témoignages de ses contemporains, Démosthène, Eschine, Isocrate. C'est une garantie de fidélité pour ce portrait, dessiné sans génie, mais dont les principaux traits sont justes, à ce qu'il semble. Et l'exactitude est la première vertu de l'historien.

D'Alexandre le Grand je dirai ici peu de choses, sinon pour rappeler que le livre XVII de la *Bibliothèque historique* lui est entièrement consacré et représente la narration continue la plus ancienne qui nous soit parvenue de son extraordinaire aventure [2]. Vivante et documentée, largement inspirée, entre autres sources dignes de foi, de l'ouvrage perdu de Clitarque, un ami de Ptolémée Sôter, cette narration se lit agréablement, ponctuée qu'elle est d'anecdotes destinées à souligner les mérites héroïques et la générosité du roi. Elle se réfère, comme Quinte-Curce, Justin et, pour une bonne part, Plutarque, à l'une des deux traditions (l'autre étant celle d'Arrien) qui nous transmettent, dans deux éclairages différents, le souvenir du conquérant macédonien. Le livre XVII de Diodore est donc pour nous un témoignage fondamental, comme l'ont reconnu tous les spécialistes modernes de l'histoire d'Alexandre. Je me bornerai à renvoyer à la substantielle introduction et aux notes abondantes qu'un jeune et brillant philologue français, Paul Goukowsky, vient de consacrer à ce livre dans l'édition qu'il en a donnée [3]. On y trouvera tout l'appareil d'érudi-

2. Récente mise au point sur Alexandre, parfaitement informée et dominée avec maîtrise par P. Goukowsky, dans Ed. Will, *op. cit.*, p. 247 sq.

3. Diodore de Sicile, *Bibliothèque historique, livre XVII*, édition, traduction et commen-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

tion nécessaire pour apprécier la valeur documentaire de Diodore, ainsi qu'une étude critique de ses sources, aussi rigoureuse qu'on peut la conduire dans ce domaine obscur et controversé: elle met en lumière, avec vraisemblance, la place qu'y occupe l'ouvrage de Clitarque. D'autre part P. Goukowsky a traité des *Origines du mythe d'Alexandre* dans un travail présenté comme thèse à la Sorbonne au printemps dernier: ce livre, qui paraîtra bientôt, apporte une contribution fondamentale à l'histoire du héros macédonien et fait naturellement la part belle aux témoignages transmis par Diodore. On constate à sa lecture que la conception héroïque de l'histoire, telle que Diodore la met en pratique à propos d'Alexandre le Grand, reflète fidèlement l'image que l'opinion publique se fit du conquérant, sitôt qu'il eût disparu du monde où il avait si profondément imprimé sa marque. Le mythe d'Alexandre, pour nous, ne se conçoit pas sans un constant recours au livre XVII de la *Bibliothèque historique*.

Si Alexandre a fait plus que personne pour le renom de la Macédoine, il reste que sa prodigieuse aventure s'est déroulée pour l'essentiel hors de son pays natal, qu'il quitta dès le printemps 334 (il n'avait pas vingt-deux ans) pour n'y plus revenir. En revanche c'est en Macédoine que se déroula, pour l'essentiel, la carrière de Cassandre, fils d'Antipater, qui fut le premier à se proclamer roi des Macédoniens après l'extinction de la dynastie des Argéades. Parmi les Diadoques, figures hors du commun et hautes en couleurs, c'est sans doute le moins connu, et peut-être le moins séduisant. Aucun Plutarque n'a été tenté d'écrire sa vie: bien des détails de sa carrière et la nature profonde de son caractère nous échappent. Un bon historien d'aujourd'hui, Edouard Will, le définit comme "un politique énergique, prudent et clairvoyant, encore que volontiers brutal et parfaitement dépourvu de scrupules, bref un Macédonien de bonne souche" [4]. Qu'en est-il au vrai? C'est à partir des livres XVIII à XX de la *Bibliothèque historique* qu'on peut essayer de cerner la personnalité de Cassandre, dont Diodore fait mention épisodiquement à diverses reprises, lorsque l'intervention du fils d'Antipater dans les conflits dynastiques ou les rivalités des princes retient son attention: nous ne disposons guère d'autre source pour apprécier le rôle de cet homme qui assuma le contrôle de la Macédoine dès 317, avec le titre de *stratège d'Europe* et qui, à partir de 306, à l'imitation des autres Diadoques, prit le titre royal qu'il porta jusqu'à sa mort,

taire par P. Goukowsky, Coll. des Universités de France, Paris, Les Belles-Lettres, 1977. Une introduction substantielle examine tous les problèmes posés par le texte.

4. Ed. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, Nancy, 1966, p. 74. Sur Cassandre, cf. Stählin, *RE*, X (1919), 2293 sq.; M. Fortina, *Cassandro, re di Macedonia* (1965).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

en 298 ou 297. Pendant ces vingt années difficiles, il fut le maître du royaume et, s'il fit disparaître les derniers représentants de la dynastie des Argéades, la vieille reine Olympias en 316, puis Roxane et le jeune Alexandre IV en 310, il n'en apparut pas moins comme le successeur de Philippe et d'Alexandre en tant que souverain de la patrie macédonienne. Seul possesseur effectif de la terre de Macédoine pendant cette longue période, il fut alors le seul, semble-t-il, à se proclamer βασιλεὺς Μακεδόνων[5], comme le montre une inscription de Cassandreia (*Syll.*[3], 332) qui institue la donation de domaines fonciers à un noble macédonien. Or Diodore, en XX, 106, emploie précisément cette formule pour désigner Cassandre, Κάσανδρος ὁ Μακεδόνων βασιλεύς, quand il compare son action, en l'an 302, à celle des autres Diadoques, Lysimaque, Ptolémée, Séleucos et Antigone. C'est un indice favorable pour la qualité de l'information que Diodore nous transmet.

En scrutant avec perspicacité les indications fournies par les *Bibliothèque historique,* Paul Goukowsky, dans sa thèse inédite sur les *Origines du mythe d'Alexandre,* s'est efforcé de dégager les traits essentiels de la personnalité de Cassandre, et il me semble y être parvenu avec bonheur[6]. Le caractère obstiné, froid et calculateur de ce prince a été reconnu par tous, et les succès qu'il a remportés au cours d'un règne difficile montrent assez qu'il avait l'esprit juste et savait apprécier exactement les hommes et les événements. En revanche ce que P. Goukowsky montre à partir du texte de Diodore, en corrigeant une opinion bien établie depuis l'antiquité, c'est quelle fut l'attitude véritable de Cassandre à l'égard de la tradition dynastique de Macédoine et du personnage prestigieux d'Alexandre le Grand. On admet d'ordinaire que Cassandre, violemment hostile à la mémoire du Conquérant, poursuivit de sa haine les survivants de la famille des Argéades jusqu'à leur extinction définitive. Cette image déplaisante remonte à la propagande de ses adversaires, Antigone le Borgne et Démétrios Poliorcète, qui ont repris et propagé les rumeurs nées de la haine d'Olympias à l'égard d'Antipater et de son fils. On les accusait d'avoir fait empoisonner Alexandre à Babylone: Diodore, à la fin du livre XVII, chap. 118, attribue ces bruits calomnieux à "certains historiens", τινὲς τῶν συγγραφέων, dont il rapporte la thèse, évidemment sans y ajouter foi. On en trouve un autre écho, particulièrement défavorable, plus tard chez Pausanias (IX, 7) à propos de la reconstruction de Thèbes: le Périé-

5. Cf. R. M. Errington, *JHS*, 94, 1974, p. 23 sq.

6. C'est dans ce travail de P. Goukowsky qu'on trouvera tous les éléments bibliographiques nécessaires pour étudier la politique de Cassandre. Le présent exposé lui est largement redevable.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

gète y dépeint Cassandre comme animé d'une rancune haineuse envers toute la famille d'Alexandre. Mais la *Bibliothèque historique* donne de la conduite du roi une interprétation plus nuancée, mettant dans une juste lumière la lutte menée par Olympias contre le fils d'Antipater et les cruautés insignes de la vieille reine à l'égard de Philippe Arrhidée et de son épouse Eurydice, puis l'exécution ordonnée par elle de Nicanor, frère de Cassandre, et de nombreux amis de ce dernier. En faisant condamner Olympias par l'assemblée des Macédoniens et en la laissant exécuter, Cassandre ne faisait que lui appliquer un châtiment mérité, τιμωρία δικαία, dit expressément Diodore (XIX, 51). En revanche il honorait les victimes d'Olympias, Eurydice et Philippe Arrhidée, par des jeux funèbres et une sépulture dans la nécropole royale d'Aigai, dont la dépouille d'Olympias, en raison de ses crimes, se trouvait exclue. Décider en pareille matière, c'était certes déjà se comporter en roi. Mais ce n'était pas montrer de la haine à l'égard de la famille des Argéades: aussi bien c'est une fille de Philippe II, Thessalonicé, demi-sœur d'Alexandre, que Cassandre choisit pour femme, s'alliant ainsi à la dynastie légitime. Il avait même songé, ajoute Diodore (XX, 37), à épouser la propre fille d'Olympias, cette Cléopâtre au premier mariage de qui Philippe avait été assassiné en 336 et qui avait eu pour époux successifs Alexandre d'Epire, Léonnatos et enfin Perdiccas, tous morts les uns après des autres de mort violente. Thessalonicé, fille illégitime de Philippe, était assurément un parti moins glorieux. Cassandre immortalisa son nom en le donnant à la cité, promise à une belle fortune, qu'il fonda au fond du golfe Thermaïque. On sait par Stéphane de Byzance, *s.v.* Βουκεφάλεια, que dans cette ville un dème urbain portait le nom du célèbre cheval d'Alexandre. N'est-ce pas là un signe évident que Cassandre ne pratiquait pas la *damnatio memoriae* à l'égard du Conquérant?

La restauration de Thèbes en 315 était un autre des griefs majeurs formulés contre Cassandre, accusé de relever une ville qu'Alexandre avait châtiée, vingt ans plus tôt, avec une rigueur exemplaire [7]. La aussi le témoignage de Diodore tend à disculper Cassandre du reproche d'avoir voulu effacer une décision prise par Alexandre. En XIX, 53 et 54, l'historien attribue la restauration de Thèbes au désir d'acquérir par ce geste généreux une gloire immortelle, διὰ τὴν εὐεργεσίαν ταύτην τυχεῖν ἀθανάτου δόξης, φιλοδοξῆσαι βουλόμενος: il rappelle que les cités grecques rivalisèrent alors d'enthousiasme pour participer par leurs dons à cette initiative de Cassandre, qui répondait visiblement au voeu de la Grèce entière.

Enfin l'assassinat de Roxane et du jeune Alexandre IV, après leur long

7. Pausanias, IX, 7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

internement à Amphipolis, quand on le considère dans son contexte historique, apparaît moins comme un meutre prémédité de longue date que comme un acte politique auquel Cassandre fut conduit *nolens volens* par les dispositions de l'accord conclu en 311 entre les Diadoques. A la différence de ses rivaux, Cassandre, parce qu'il se trouvait à la tête de la Macédoine, était le seul dont l'autorité risquait d'être mise en cause directement par la majorité prochaine du jeune roi, qui avait alors douze ans. Diodore rapporte (XIX, 105) qu'en Macédoine il y avait des partisans d'Alexandre IV pour réclamer qu'on remît au jeune prince la monarchie paternelle, τὴν πατρῴαν βασιλείαν παραδοῦναι. Le souci de sa sécurité conduisit alors Cassandre, pour conserver le pouvoir, à un crime d'Etat qu'il garda d'ailleurs secret pendant plusieurs années. Au reste la tradition du meurtre dynastique était bien établie dans la dynastie des Argéades.

Ainsi le texte de Diodore, si on l'examine sans préjugé comme le fait Paul Goukowsky, permet de mieux saisir le comportement de Cassandre: il suffit de dissocier les faits, qui sont patents, de l'interprétation tendancieuse qu'en ont donnée les ennemis de Cassandre, comme Antigone et Démétrios, et les historiens qui se sont faits leurs porte-parole. On comprend mieux, dès lors, certains faits aberrants en apparence, qui ne s'expliquaient guère tant qu'on croyait Cassandre animé d'une hostilité systématique à l'égard de la mémoire d'Alexandre: ainsi, par exemple, cette inscription récemment publiée par Mme Koukouli-Chrysanthaki [8], où l'on voit, sous le règne de Cassandre, un Macédonien vétéran des campagnes d'Asie rappeler complaisamment en deux distiques ses victoires à la course en armes et à la course du stade lors des jeux qu'Alexandre avait célébrés après la prise de Tyr. C'est aussi sous le règne de Cassandre qu'Aristobule, qui avait participé à l'expédition d'Asie, composa, dans la ville de Cassandreia, une *Histoire d'Alexandre* qui connut un réel succès et dont Arrien s'est largement inspiré. Enfin et surtout c'est à la demande de Cassandre que le peintre Philoxénos d'Erétrie peignit le célèbre tableau représentant la *Bataille d'Alexandre et de Darius*, dont une mosaïque de la *Casa del Fauno, à Pompéï*, nous conserve le souvenir [9]. Un tel sujet choisi par le roi lui-même montre bien que celui-ci n'était pas hanté, bien au cont-

8. *Deltion*, 26, 1971 (paru en 1973), p. 120 sq.

9. Pline, *NH*, 35, 110 (= *SQ*, 1777): *Philoxenum Eretrium, cuius tabula nullis postferenda Cassandro regi picta continuit Alexandri proelium cum Dario*. Depuis l'étude approfondie de H. Fuhrmann, *Philoxenos von Eretria* (1931), on admet à peu près unanimement que la mosaïque de la Maison du Faune dépend du tableau commandé par Cassandre. Cf. toutefois l'opinion divergente, mais isolée, d'A. Rumpf, *Ath. Mitt.*, 77, 1962, p. 229 sq., qui rapportait l'original à Apelle.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

raire, par le désir d'effacer le souvenir d'Alexandre. On se souviendra qu'à Dion même, en Macédoine et vers le même temps, des fresques retrouvées dans une tombe évoquent un combat de cavalerie entre Macédoniens et Perses, dans un style comparable à celui du tableau de Philoxénos [10].

Ainsi, grâce aux indications fournies par Diodore, que l'épigraphie et l'archéologie viennent confirmer, les véritables intentions de Cassandre se dessinent peu à peu. Loin d'être mû par une haine implacable à l'endroit de la dynastie des Argéades et de la personne d'Alexandre, le fils d'Antipater, fidèle aux leçons paternelles, par une politique prudente et tenace, poursuit un objectif bien délimité: assurer son autorité sur le royaume de Macédoine, d'abord au nom des rois, puis, le moment venu, en son nom propre. Il ne vise pas, comme d'autres, à la monarchie universelle: régner sur sa patrie suffit à son ambition, et il y parvient, malgré les traverses, avec les moyens limités dont il dispose. Comme Ptolémée, auquel il ressemble par son refus d'un vain prestige et des ambitions démesurées, il ne songe qu'à protéger son domaine par un réseau de glacis territoriaux et d'alliances: ainsi, sa vie durant, il préserva l'intégrité du royaume dont il avait la charge. Sa mémoire a souffert des imputations calomnieuses répandues par ses adversaires. Mais, dans la galerie des Diadoques, il représente en définitive un des rares qui ait réussi pleinement dans ses desseins.

On le voit par ces exemples, la lecture de Diodore peut éclairer certains aspects de l'histoire de la Macédoine. Il ne faut pas lui demander autre chose que ce qu'il nous offre: un récit continu, souvent bien sec, des faits politiques et surtout militaires, qui traduit le heurt des ambitions rivales chez les Diadoques et leurs émules. Mais ce récit, qui s'émeut parfois quand intervient un jugement moral, est dans l'ensemble honnête et bien informé. Mettant l'accent sur l'action personnelle des individus d'exception, il nous aide à les imaginer dans leur comportement original et, en privilégiant ainsi les protagonistes du drame complexe dont les épisodes successifs furent la croissance du royaume de Philippe, la conquête de l'Asie, puis le partage de la succession d'Alexandre, il ne trahit pas une réalité historique qui, à cette époque au moins, a été modelée par l'initiative des grands hommes.

10. Il faudra sans doute tenir compte, dès qu'elles seront publiées, des fresques découvertes par M. Andronikos en 1977 dans une tombe princière près de Vergina.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

5

THE QUARREL BETWEEN DEMETRIUS AND PERSEUS: A NOTE ON MACEDONIAN NATIONAL POLICY

† Harry J. Dell

For some forty years modern scholars have held that the responsibility for the quarrel between Perseus and Demetrius sons of the Antigonid King Philip V originated in Rome. It was widely believed that T. Quinctius Flamininus with Senatorial support had turned the head of the young Demetrius with hopes of succeeding his father Philip V to the throne of Macedonia instead of the intended heir, his half-brother Perseus. This is not to say that Rome had a Machiavellian policy against Macedonia, but simply that the Senate preferred the more tractable Roman-educated Demetrius. The belief that this plan could work was unrealistic; for, when it became obvious to Philip that Demetrius was putting personal ambition ahead of the interests of his country, he had to act to secure the succession by having the young man executed. Further, scholars have held that ultimately Rome must bear the blame for the "only instance of dynastic murder in the entire history of the Antigonids"[1]. By a combination of intrigue and threats typical of the brutality of Roman policy in the Greek East the Republic had inspired this crisis and sorely put Macedonian national feeling to the test. These arguments were strongly advanced by Charles Edson in 1935 and later augmented by such scholars as Frank Walbank, Piero Meloni, Ernst Badian, and John Briscoe [2].

Quite recently a new interpretation has been advanced. Professor Erich S. Gruen of the University of California at Berkeley now argues that Roman-Macedonian relations following the war with Antiochus were quite normal and correct [3]. He views Rome's policy as remarkable for its passivity, not its

1. Charles F. Edson, Jr., "Perseus and Demetrius", *HSCP*, 46 (1935), 191.

2. For a convenient bibliography of scholarly opinions on this matter see Erich S. Gruen, "The Last Years of Philip V", *GRBS*, 15.2 (1974), 222-223, n. 2.

3. Gruen, "Last Years", 221-246.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

aggressiveness. The Senate seems to have lapsed into a state of inertia and while charges were brought against Philip, little or nothing was done about them. Further, he maintains that Demetrius was not tempted by anything the Romans did or offered, but simply by Fate and acts of chance. Demetrius, honored and liked by the Senate, overplayed his hand; and Perseus' anxieties about this only served to magnify Demetrius' seeming ambitions. In the end Philip acted to insure the succession and end rivalries within the court at Pella. Rome's position can best be seen by the fact that after Philip's subsequent death she lost no time in recognizing Perseus' claim to the throne and reconfirming his father's treaties with the Republic. Rome, then, can hardly be held to blame for the tragedy in the Antigonid house [4].

It is not the purpose of this paper to attempt to refute the thesis put forward by Professor Gruen. Indeed, his paper is well-documented and cogently argued. Rather, it appears to me to be of additional scholarly value to review the case he puts forward and ask if this line of reasoning does not lead to even further conclusions, especially when one considers the main thrust of Philip's policies during the last decade of his reign. For, when one compares Rome's interests with Philip's actions, it is possible that some further light can be shed on what might otherwise appear to be simply a domestic tragedy.

I

There is no doubt that the ancient account, chiefly from Polybius as he is generally preserved in Livy, differs markedly from either modern interpretation [5]. Philip, hurt by Rome's intervention in Eastern politics, grew especially angry with the slights to him after the War with Antiochus and plotted revenge upon the Republic. In this, Perseus was his true helpmate and successor. Thus viewed, Macedonian policy during the last decade of Philip as well as during the early years of Perseus is a continuum in the underlying causation of the Third Macedonian War. The obvious parallel for a father-son war of undying revenge is the similar description of Hamilcar Barca and Hannibal in Spain. In Polybius Philip is pictured as a tragic character pursued by the Furies to his just *Tyche* [6]. Livy, of course, forever attempting

4. See Gruen's summary, pp. 245-6.

5. Note the careful review of the ancient sources in Gruen, pp. 221-225.

6. Note the classic article on this matter by F. W. Walbank, «ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΤΡΑΓΩΙΔΟΥΜΕΝΟΣ», *JHS*, 58 (1938), 55-68. *Cf.* Gruen, 223, n. 3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

to free Rome of any possible guilt, omits "embarrassing" scenes.

Polybius' own sources for the Demetrius episode are even more obscure. He might have heard the story in connection with Achaean political ventures, or from Macedonian émigrées in Rome after the Battle of Pydna. Naturally, they would try to put themselves above guilt and tend to blame Philip and Perseus for their own misfortunes. When one realizes that Polybius could not have heard these versions until one to two decades after the events, their objectivity and accuracy would be suspect [7].

Philip's diplomatic problems with Rome during the decade following the Syrian War began when, as part of his expansion policy into Thrace, he seized Aenus and Maronea in 186. Despite complaints to Rome about this and other ventures, by Eumenes, the Thessalians, Perrhaebians, and Athamanians, throughout the following winter the Senate postponed action on the issues. Instead, in the spring (185) Roman commissioners were to hear all but Eumenes' complaints at Tempe. Eumenes was to have his opportunity at a special meeting in Thessaloniki later. The result of these meetings was that Rome acknowledged all complaints and ordered Philip to make proper restitution. Most historians see this as galling to Philip. Gruen, however, points out that the Republic had to go along with its previously announced policies, but simply put off enforcing its own decisions [8]. This ambiguity was aimed specifically at keeping faith with their Macedonian *socius et amicus*. Philip, then, sent his son Demetrius to Rome to quiet the accusations and further smooth relations.

There is no question as to Demetrius' kindly reception in Rome. In the Senate he was allowed to read from *memoranda* supplied by Philip. The Senate decided that Philip's explanations were sufficient, with the exception that Aenus and Maronea were to be evacuated. In addition, the Senate made it plain that Philip's explanations were accepted only out of affection for Demetrius. Philip and Perseus could only be irritated at this slight. Yet, Philip got most of what he wanted, while Eumenes was assured on his part.

Shortly thereafter Demetrius held conversations with Flamininus who then wrote Philip asking him to allow Demetrius to return again to Rome

7. Gruen, 224-5. It should be noted that Polybius' sources for events in Macedonia are quite likely to have come from Macedonians whom Polybius sought out in Rome. However, this does not mean that Polybius heard of acts of the Senate or the conversation with Flamininus from them (despite Gruen, 236). Polybius' connections with the Roman nobility are so well attested that the conclusion that he used a Roman source for events in Rome is inescapable.

8. Gruen, 228-31.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

as soon as possible with his friends [9]. Unlike most modern historians Gruen does not see this as Flamininus' interfering in Macedonian internal politics or attempting to stir up trouble [10]. Still he does admit that the *effect* of the well-known interview was startling. Demetrius was carried away with his new importance and after his return to Macedonia fraternized openly with members of the commission of Q. Marcius Philippus which arrived in spring, 183. Philip complied with the commission's demands to evacuate Aenus and Maronea. As late as winter 183/2 he received a message from the Senate asking him not to do anything to give the appearance of opposition to Rome — a threat, or merely an indication that amicable relations were desired? [11] After this settlement the complaints cease. Philip was left alone to his ventures and domestic crises.

The growing resentment in the court between Demetrius and his followers on the one hand and Perseus and his on the other worsened dramatically. A mock battle staged as part of the festival for the hero Xanthus in 182 almost broke into real conflict between the opposing armies commanded by Perseus and Demetrius. This scene, together with an argument later that night, brought the two brothers before Philip who simply lamented the strife. In the next year, while Philip was campaigning in Thrace, Demetrius was sent to Stobi in Paeonia. In the meantime an embassy headed by Philocles and Apelles was sent to Rome to ask Flamininus about his relationship with Demetrius. Two events then sealed Demetrius' fate. Didas, governor of Paeonia, reported that Demetrius had confessed to him that he was considering a flight to Rome. Then, Philocles and Apelles returned with a purported letter from Flamininus admitting to conversations with Demetrius but denying any attempt to interfere in Macedonian internal politics[12]. Philip decided for reasons of state that Demetrius must go and he was executed during the winter of 181/180. Gruen is correct in noting that Rome had no further contacts with Demetrius after the Philippus commission visit of 183 and no

9. Plb. 23.3.7-8; Liv. 40.12.17, 11.3; App. *Mac.* 9.6. Polybius directly states that Flamininus convinced Demetrius that the Romans would support an attempt to have him succeed Philip. Livy does not directly mention the conversations but has Demetrius admit to them in a later speech. Appian associates Flamininus with the actions of the Senate, but is silent about the secret conversations. The import of the Flamininus-Demetrius talk will be discussed later in this paper.

10. Gruen, 234-36.

11. *Cf.* Gruen, 238-9.

12. Note the discussion of the "forgery" problem in Gruen, 242-44 and Gruen's general conclusions, 244-46.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

questionable contacts since his conversations with Flamininus in 184/3. From this he concludes that Rome had no real part in the feud that broke out between Perseus and Demetrius. Demetrius' hopes and excessive actions occurred out of his youth and mounting ambition — a family affair which in the end had to be settled in order to secure the legitimacy of the succession.

Such an analysis is most instructive. It points out the fact that Rome indeed behaved "correctly" in her dealings with Macedonia. Yet, the Demetrius affair cannot stand in its own right. Other events were occurring in this same decade which, while not directly connected to Demetrius, were of such importance to Philip as to affect his perception of the affair considerably. Let us examine Philip's schemes in this period and attempt an understanding of Philip's hopes and fears as he confronted the problems of a dispute between his sons and the possible shadow of the Republic in the growing darkness behind it.

II

In addition to dealing with accusations lodged against him in Rome and later with his Court crisis, Philip's great concern in his last years was expansion north and eastwards into the Balkans. As Frank Walbank once remarked, "...Philip now adopted a northern policy. Thus, for the first time since the days of Philip II, Balkan questions took precedence at Pella over the affairs of Greece..." [13]. After the end of the War with Antiochus Philip was hemmed in on all sides except on his own northern and eastern borders. Indeed the Romans had long since made it plain that Macedonia should be content within her "ancient frontiers". Yet, to restore his losses and revive the country Philip apparently thought it necessary to devote his energies to conquest and repopulation in the Balkans. In terms of military resources there can be no suggestion that Philip was anxious to become a contender with the Republic once again, despite the revenge motif put forward by Polybius/Livy [14]. Philip wanted to restore the old national consciousness and leave the country equally as powerful as it had once been. This unfortunately was not something the Republic usually approved of, especially for a nation with which it had already fought two wars. Despite this it must be admitted that

13. F. W. Walbank, *Philip V of Macedon,* Cambridge, 1940, 221.

14. A convenient explication of the tradition can be found in Gruen, 221-22 and a source list on p. 222, n. 1. Note now the summary of this theme in F. W. Walbank, "The Causes of the Third Macedonian War: Recent Views", *Ancient Macedonia II,* Second International Symposium 1973, Thessaloniki, 1977, 81ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

we possess no evidence to suggest that the Republic ever officially questioned Philip's policy of expansion [15]. This does not necessarily mean the Senate approved of it.

In a typically effusive manner Livy tells us that Thrace possessed the manpower Philip needed [16]. The suggestion is that he might thus be ready to challenge Rome, but Philip's actions seem to indicate otherwise. In 187 Philip seized Aenus and Maronea for which he had to answer accusations made against him in Rome. But the real purpose of his seizures seems to have been to protect those cities against the Thracians [17]. In this year and the next Philip also began his policy of moving the population about and general internal reorganization. New taxes, new harbor dues, new efforts to extract silver from the mines, attempts to increase the population by the transport of Thracians, and by requiring families to raise all children born, followed apace. This activity was slowed in 185 and early 184 as Philip was forced to answer the charges brought against him. The summer of 184 B.C. saw an immediate return to expansionism. Three possibilities offered themselves as means to achieving a suitable settlement in the Balkans. Philip might ally with the Scordisci and Bastarnae along the line of the Danube against his traditional Thracian enemies as well as the Illyriote Dardani. He might also take direct military action by way of the Axius basin from Macedon itself or finally ally with Byzantium and seek a common front in the Hebrus basin against the Thracians. In the long run he tried all three possibilities and with considerable success.

The campaign season of 184 saw Philip defeat the Thracian Amadocus and make an alliance with Byzantium. He also sent an embassy to the Bastarnae urging them on against the Dardanians. He married a daughter to Teres the Thracian. In addition he may have attempted an agreement with the Scordisci [18]. In the next year Philip openly campaigned in Thrace. Using his old alliance with the Odryssian Thracians he took Philippopolis and then proceeded west against the Bessi and Dentheleti and later reentered Paeonia. Somewhere near Stobi he founded Perseis in Deuriopis, a military center named to honor his helpmate in these campaigns, his son and heir Perseus. In the autumn of that year wholesale transportation of large segments of the population from the coastal area to the interior and reverse transport of the

15. *Cf.* Gruen, 226-27, 239.
16. Liv. 42.12.12.
17. Walbank, *Philip V*, 223.
18. Walbank, *Philip V*, 237-38.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Thracian population to the coast began. Clearly, he wanted to "Macedonianize" the valleys of the lower Erigon and upper Axius. Large scale protests appeared, followed by conspiracies against Philip himself. These were detected and, if we can believe the stories, ruthlessly crushed [19].

In the spring of 182 envoys returned from the Bastarnae offering the marriage of an important lady to one of Philip's sons. It is significant that Philip chose Perseus, the heir, and the marriage took place. This,... "offers further proof of the importance that Philip attributed to his Thracian schemes" [20]. It has even been suggested that Philip aimed at a "Balkan Empire" [21].We hear of no Thracian campaigns in that year (182) but diplomatic pressure was exerted on the Bastarnae to move against the Dardani.

Philip's last major Thracian campaign occurred in the summer of 181 as the domestic quarrel between Perseus and Demetrius was coming to a head. Demetrius was left at Stobi while Philip and Perseus campaigned in the territory of the Thracian Maedi as far as Mt. Haemus. Indeed, Philip climbed the mountain in the vain hope he could see the Adriatic, Danube, and Alps from the peak. In July he plundered the territory of the Dentheleti and returned through Maedica to Macedon. The following winter saw the culmination of the domestic crisis in Pella. It is interesting to note that when Demetrius was sent to Astraeum in Paeonia (180) (shortly to be killed), Perseus was sent to Amphipolis to manage Philip's Thracian ventures.

Nor did Philip's death in 179 put an end to the Thracian "affair". Perseus immediately had to handle an invasion by Abrupolis, king of the Sapei, and even managed to get the Bastarnae to attack the Dardani. News of Philip's death, and the breaking of the ice while the Bastarnae were recrossing the Danube seems to have taken much of the enthusiasm out of further action on their part. Nevertheless, Perseus continued his contacts with the Bastarnae and Odryssae to such an extent that by the spring of 176 the Dardanians and Thessalians were complaining in Rome about his activities [22]. Later Eumenes would accuse him of using Thrace as a recruiting ground [23]. Philip, then, began the policy of expansion through Thrace into the Balkans. Perseus was associated with it, continued it and, so, we must conclude, approved of it. It is even

19. Walbank, *Philip V*, 242-45.

20. Walbank, *Philip V*, 246.

21. *Ibid*.

22. See P. Meloni, *Perseo e la fine della monarchia Macedone*, Annali delle Facoltà di Lettere, Filosofia e di Magistero dell'Università di Cagliari, 20, Roma, 1953, for a summary of events and 61-67, 78-92 for a discussion of Perseus' Thracian ventures.

23. Liv. 42.12.7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

conceivable that he supported it enthusiastically, though he too must have known that this was going beyond Macedonia's traditional frontiers. At the very least this exceeded the long standing agreement with Rome. Finally, we must now ask ourselves if this determined campaigning and expansion policy should fit in with the other events of Philip's last years and whether it casts any further light upon them.

III

We have now seen that Philip's Balkan ventures represent a consistent theme of planned expansion coinciding with the Demetrius/Perseus domestic crisis. We have also noted that in all of this Rome's position officially was either attempting to maintain "correct" formal relations with Macedonia or giving the appearance of apathy and inertia. If this was official policy was there an underlying one? There is, of course, great scholarly debate as to whether Rome ever really did have a general Eastern policy in the second century B.C. [24]. However, it has been cogently argued by Ernst Badian as well as numerous others that Rome did have a policy in the 190's of reducing Macedonia to its own national area, leaving the Greeks to run their own affairs, and over all using the Balkans as a buffer zone between Italy and Asia [25]. At least, he argues, this was the message the Republic tried in vain to communicate to Antiochus. He has also pointed out that while this policy was not a nineteenth century version of direct control over the Balkans, it did involve an "hegemonial" imperialism [26]. That is, the Republic did not interfere internally so long as the Balkan states generally fitted into the pattern set by the Senate. Rome maintained a leadership principle, vague though real.

We should also note that T. Quinctius Flamininus was a very important figure in the evolvement and maintenance of this policy [27]. Just what his precise role may have been is open to serious debate and it may be expected that in the 180's his importance was probably somewhat lessened. Nevertheless, in the winter of 183/2 it was Flamininus who personally dealt with Demetrius on his mission to Rome and who held a private conversation with

24. For a convenient recent survey of the problem see R. M. Errington, *The Dawn of Empire: Rome's Rise to World Power*, Ithaca, 1972, Pt. III, 131-226 with notes.

25. E. Badian, "Rome and Antiochus the Great: A Study in Cold War", *CP*, 54.2 (April, 1959), 81-97.

26. E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, 2 ed., Ithaca, 1971, p. 4 with n. 9.

27. For a convenient survey of his career see E. Badian, "T. Quinctius Flamininus, Philhellenism and Realpolitik", *Louise Taft Semple Lectures*, Univ. of Cincinnati, 1970.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

him. What can we reasonably expect that Flamininus told Demetrius; for the sources clearly differ about the famous "interview", especially if we accept Gruen's view that they did not discuss Demetrius' actual suit for the throne?

At the end of the Second Macedonian War Macedonia was confined to her "ancient frontiers". Philip was then told later that he might keep some of his conquests in return for his aid in the subsequent War with Antiochus. After the war in the mid 180's it was apparent to Philip that this would hardly amount to much. Philip then turned to his Thracian ventures. To Philip it might have seemed that Rome would back away from her "ancient frontiers" policy as far as northern Thrace was concerned. Officially the Republic did not chastize Philip for this except to ask him in 183/2 not to do anything which would give the appearance of an offence to the Roman settlement [28].

It should also be remembered that Rome did very little officially about Carthaginian expansion in Spain until she decided to force the issue over Sagnutum. These events took place at a time when Philip was already on the throne and he must have known about them, that is about the dangers of a former enemy playing an expansionist game which might excite the fears of the Republic about a future war. Nevertheless, as we have seen, Philip with Perseus' help clearly went right ahead. Can we then suggest that Flamininus may have made it clear to Demetrius that Rome did not want matters changed in the Balkans and that the Senate did not favor expansion and strengthening? Again this would have to be done privately; for officially Philip was an independent *socius et amicus*. Maintenance of a *status quo* situation is also consistent with what we know about Flamininus' policies a generation earlier. Thus Flamininus may have been correct in asserting later that he did not urge on Demetrius' hopes for the diadem, but he may well have given him a cause which would make him a leader of a faction. If this is the case, what happened between the brothers in Pella is clearer. Demetrius may have taken up the cause of limited or no Thracian expansion in order not to give the impression of offending Rome. This would easily explain the sudden appearance of factions in Pella around the brothers — pro expansionists around Perseus, anti expansionists around Demetrius. Since expansionism was Philip's policy, this internal dissent would clearly upset him. Perseus obviously wished to continue Philip's activities and the success of this can easily be seen in the fact that the numbers of Macedonians at Pydna in 168 was about double those at Cynoscephalae in 197. Philip's decision to remove Demetrius, then, was not just a dynastic game over the succession. It was to make sure to para-

28. Plb. 23.9.7; *Cf.* Gruen, 238.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

phrase Philip's own words that the "sun of all his days had not yet set" on either him or on his policies [29]. Philip had shown his preference for Perseus as his heir, but in Macedonia it was the army that made the actual choice of his successor. Perseus was groomed for this by his association with the army. Demetrius was not. Perseus would carry out the internal strengthening of the state which Philip probably saw as the only way for Macedonia to have any chance of dealing with Rome. The Senate's rather "hegemonial" viewers will not have appreciated this, even though officiallty they were bound to a diplomatic "correctness".

The Polybius/Livy tradition is correct in a sense. Philip's expansion and the Demetrius/Perseus crisis were underlying causes of the Third Macedonian War. Not that Philip and Perseus were embarked on a revanchist policy, but rather Rome feared what might come of Macedonia's increasing power. The charge against Perseus later that he was stirring up the Bastarnae to attack Italy was false, but Romans listened because the basis for fear was already there.

Rome, then, was merely clinging to her basic set policy for the Balkans, which in effect amounted to an "hegemonial" imperialism. Philip was trying to set his state on a course which would allow her to act more as an equal. Demetrius and Perseus became pawns in this policy struggle. Blame for the execution of Demetrius is not to be attributed solely to either Roman connivance, or Demetrius' hopes for the throne, but rather to "reasons of state" in the policy struggle which would ultimately end in the destruction of Macedonian independence.

The University of Virginia

29. Liv. 39.26.9; Diod, 29.16.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

6

DIE ROMANISIERUNG NORDMAKEDONIENS IM SPIEGEL DER GÖTTERKULTE*

Siegrid Düll

Als Hermann Bengtson 1969 die vierte Auflage seiner Griechischen Geschichte herausgab, nahm er wiederholt zur Romanisierung Makedoniens Stellung [1]:

> Der römische Einfluß in den vorwiegend von Griechen besiedelten Gebieten war gering, am stärksten war er in Makedonien, wo das Vordringen des Lateinischen unverkennbar die Fortschritte der Romanisierung anzeigt.

Da es bisher keine umfassende Darstellung zur Romanisierung Makedoniens gibt [2], bin ich dieser, m. E. pauschalen Behauptung in Anschluß an

* An diesem Symposium nahm ich als Mitarbeiterin und im Auftrag des Deutschen Archäologischen Instituts in Berlin teil.

1. H. Bengtson, Griechische Geschichte, *Handbuch der Altertumswissenschaft III* 4[4], München 1969, 521f.

2. Im Gegensatz zu den benachbarten Provinzen Moesia Superior - A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, 1970 (D. Gabler, *ArchErt* 101 [1974] 332-334; G. Wirth, *DLZ* 96 [1975] 135f.)-, und Thracia - V. Beševliev, *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern*, 1970 -, s.a. Dalmatia - G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, 1965 - gibt es zur Frage der Romanisierung Makedoniens kaum ausreichende Stellungnahmen. Zum Problem der Hellenisierung bzw. Romanisierung der illyrisch-makedonisch-thrakischen Urbevölkerung s. Fanoula Papazoglou, "Makedonski gradovi u rimsko doba" (Les cités macédoniennes à l'époque romaine, 332-359), *Živa Antika* 7 (1957); B. Gerov, "Proučvanija vârhu zapadnotrakijskite zemi prez rimsko vreme", Godišnik na Sofijskija Universitet, fac. philol. 54, 3 (1959/60) 153-391 (Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit, 392-407). Zu archäologischen Denkmälern in römischer Zeit: A. Rüsch, "Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien", *JDAI* 84 (1969), 59-196; Maria Alexandrescu-Vianu, "Les stèles funéraires de la Macédoine romaine", *Dacia N. S.* 19 (1975), 183-200.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

meine Studien zu den Götterkulten Nordmakedoniens [3] nachgegangen und kam dabei zu folgenden Ergebnissen:

Makedonien, das auf Grund seiner geographischen Lage seit Jahrhunderten Ziel auswärtiger Einflüsse gewesen war, hatte sich durch die bewußte Politik seiner Könige spätestens seit Archelaos dem griechischen Kulturkreis angeschlossen [4] und stellte bein Eindringen der römischen Heere ein zumindest in seinen städtischen Zentren griechisch gewordenes Kulturland dar [5].

Das heißt, daß nach Bengtson die Chance eigentlich gering war, die lateinische Sprache und mit ihr die römische Lebensart [6] dort einzuführen, wo bereits griechisch gelebt und gesprochen wurde. Die Gründung der Kolonien in Philippi, Pella, Dion, Cassandrea und Thessaloniki [7] sowie die Ansiedlung zahlreicher Veteranen auf dem Land rief zwar eine Welle lateinischer Grabinschriften hervor, die nach den Untersuchungen von Dimitri Kanatsoulis und Maria Alexandrescu [8] im 1. Jh. n. Chr. in der Mehrzahl waren, seit dem 2. Jh. aber hinter den griechischen Inschriften zurücktraten und im 3. Jh. auf den Grabstelen kaum mehr belegt sind. Aus der wachsenden Zahl der griechischen Inschriften wird klar, daß sich die fremden Siedler den einheimischen Gewohnheiten anpaßten, und daß es den Römern — "trotz der Ausrottung makedonischer Städte und der Neugründung von Kolonien" [9] — nicht gelungen war, das Land zu latinisieren.

3. Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler, *Münchener Archäologische Studien 7*, München 1977. Im folgenden zitiert: Düll 1977.

4. Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums V*[4], Darmstadt 1958, 52; C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus I*, München 1967, 314. - Nicht zu vergessen die paionischen Könige, H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, in: *Die antiken Münzen Nordgriechenlands III 2*, Berlin 1935, 199-206; Düll 1977, 50ff.

5. Die archäologischen und epigraphischen Denkmäler in Pella, Beroia, Dion, Thessaloniki oder im Museum von Kavalla geben hierzu reichlich Aufschluß; vgl. G. Bakalakis, "Vorlage und Interpretation von römischen Kunstdenkmälern in Thessaloniki", *AA* (1973) 671-684, Abb.; als anschaulichstes Beispiel für eine 'griechische' Landstadt im Norden Makedoniens sei Styberra und ihre Nachbarsiedlung Alkomenai genannt.

6. Zur Definition des Begriffes 'Romanisierung', Alföldy, *s.o.* Anm. 2, 171f; Besevliev, *ibidem*, 130f. - und zuletzt H. Manderscheid, Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen, *Monumenta Artis Romanae XV*, Berlin 1981, 20 Anm. 185.

7. Koloniegründungen in Makedonien: Philippi 42 v. Chr.; Pella 30 v. Chr.; Dion 30 v. Chr.; Thessaloniki 250 n. Chr.; Zusammenstellung bei Rüsch, *s.o.* Anm. 2, 61ff.

8. D. Kanatsoulis, «Ἡ μακεδονικὴ πόλις», *Makedonika* 3 (1960); 5 (1963); 6 (1964/65); «Μακεδονικὴ προσωπογραφία», *ibidem* 7 (1966/67), 158-199; Alexandrescu-Vianu, *s.o.* Anm. 2, 194 Anm. 32. - Hinzukommt, daß die Mehrzahl der Stelen aus der 2. Hälfte des 2. und aus dem 3. Jh. n. Chr. stammen.

9. Schneider, *op.cit.* 313ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Das "Vordringen des Lateinischen" wie es Bengtson nannte, war also zeitlich beschränkt; wir wissen nun, daß sich dieser Prozeß im wesentlichen im 1. Jh. n. Chr. abspielte und sich darüber hinaus nur in einigen Militärkolonien wie der ehemaligen Grenzfestung Philippi [10] fortsetzen konnte.

Es erhebt sich daher die Frage, in welchen Bereichen die "Fortschritte der Romanisierung" anhaltender und überzeugender greifbar waren.

Untersucht man speziell im nördlichen Teil der Provinz Macedonia, welche Veränderungen seit ihrer Einrichtung im Jahre 148 v. Chr. eingetreten sind, so ergibt sich dort folgendes Bild:

Durch den Bau der Via Egnatia wurde das von hohen Gebirgswänden durchzogene Obermakedonien an den Fernverkehr angeschlossen [11]. Ein gut ausgebautes Verkehrsnetz sicherte die Verbindung im Westen über Dyrrhachium mit Rom, im Süden über Thessaloniki mit Südgriechenland, im Osten über Kypsela am Hebros mit Thrakien und über Naissus (Niš) und Serdica (Sofia) mit den nördlichen Balkanländern [12].

Stobi und Heraclea beherrschten die wichtigsten Verkehrsschnittpunkte im Westen. Die Stadt, über der sich heute das bulgarische Sandanski erhebt, kontrollierte den Handel am mittleren Strymon im Osten [13].

Stobi, von Philipp V. gegründet, entwickelte sich im Schnittpunkt der Straßen am Axios rasch zur führenden Stadt Nordmakedoniens [14]: Sie wurde — laut Plinius — ein "oppidum civium Romanorum" [15], seit 69 n. Chr. prägte sie eigene Münzen mit der Aufschrift "Municipium Stobensium" [16] (Abb. 1-3). Die Anlage eines Theaters machte—wie in Heraclea— den römischen 'Lebensstandard' weiten Kreisen zugänglich[16a].

Die Civitas Heraclea Lyncestis, die als ehemalige Grenzfestung gegen

10. P. Collart, *Philippes, Ville de Macédoine*, Paris 1937.-*Vgl.* allgemein C. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Cambridge/Mass. 1968, z.B. 421f. 532 (Philippi). 422f. 533 (Thessaloniki) u.a.; s. auch M. Vickers, Town-planning of Roman Thessaloniki, *Archaia Makedonia I*, 1970, 239-251.

11. Im folgenden wird der nördliche Teil Makedoniens 'Obermakedonien'—analog zu Düll 1977—wegen der Abtrennung durch die jetzige jugoslawische und bulgarische Grenze als 'Nordmakedonien' bezeichnet; zur Via Egnatia, Rüsch, *op. cit.* 61ff.

12. *Ibidem* 110 Abb. 2.

13. G. Mihailov, *IGBulg* IV, 1966, Karte nach S. 343.

14. Papazoglou, *s.o.* Anm. 2, 235ff. 353.

15. Plinius, nat. IV 10, 34; vgl. E. Kornemann, Municipium *RE* XVI, 1933, 597; zu Stobi als 'Colonia' *s.o.* Anm. 14 und J. Wiseman, *AJA* 75 (1971) 396 Anm. 5 und 6.

16. Gaebler, *s.o.* Anm. 4, 111ff. Taf. 21, 23ff.

16a. Düll 1977, 28f.; Manderscheid, *s.o.* Anm. 6.-*Vgl.* auch die 'casa romana', J. Wiseman, *AJA* 77, 1973, 394ff.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

die Illyrer ähnlich wie Philippi auf eine lange Vergangenheit bis Philipp II. zurückblickte, profitierte von der Lage an der Via Egnatia [17]. Sie beherbergte auch die ersten römischen Veteranen, die in augusteischer Zeit die fruchtbare Ebene Pelagonias besiedelten und deren Gentilnamen auf einer Reihe von Grabstelen aus dieser Zeit erhalten geblieben sind [18].

Aus den übrigen Inschriften Nordmakedoniens gehen neben Ehrenbezeugungen für den Kaiser [19] vor allem die Namen der Priester des Kaiserkultes hervor, die in Heraclea, Styberra, Stobi, im Raum Kavadarci und in Sandanski am mittleren Strymon tätig waren. Bisher gibt es drei Belege in lateinischer [20] und fünf in griechischer Sprache [21]. Unter ihnen ragt besonders ein Archiereus Titos Phlabios Orestes hervor, der zweimal dieses Amt bekleidete und durch eine Statue in Heraclea (um 110) und eine Büste seiner Heimatstadt Styberra (um 120/5) verewigt wurde [22]. Wie sein Name verrät, stammte Orestes aus einer einheimischen Familie, die in flavischer Zeit das römische Bürgerrecht bekam. Der Philosophenbart der Statue in Heraclea vom Beginn des 2. Jhs. könnte jedoch daraufhinweisen, daß er sich neuen Einflüssen gegenüber konservativ verhielt.

Überhaupt dürfte die Übernahme lateinischer Personennamen, die in diesem Gebiet häufig in griechischen Inschriften zu beobachten ist, weniger den Grad der Romanisierung kennzeichnen, als das Interesse der einheimischen, in den Städten lebenden Oberschicht offenbaren, die ja in die Ämterlaufbahn einsteigen und diese erfolgreich beenden wollte und die sich bereits durch die Aufstellung aufwendiger Inschriftendenkmäler grundsätzlich von der übrigen, des Lateinischen nicht immer mächtigen Bevölkerung unterschied [23].

17. Papazoglou, *op. cit.* 186ff. 350f.

18. I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Augusta* (Die Geschichte Pelagoniens im Lichte der Bodenfunde von der ägäischen Wanderung bis Augustus), Diss. Belgrad 1965, Skopje 1966, 87. 96.

19. Augustus: J. Wiseman, *AJA* 76, 1972, 422 Taf. 89, 43; Hadrian: Stobi, Düll 1977, Kat. Nr. 106 Abb. 26; Mark Aurel: Stobi, J. Wiseman, *AJA* 77 (1973) 402f. Taf. 68, 17; Commodus??: Stobi, Düll 1977, Kat. Nr. 221A; Septimius Severus: Kerameiai, F. Papazoglou, *BCH* 98 (1974) 285ff.; Gordian: Argos, *AE* 1972, Nr. 559.-*Vgl.* auch F. Papazoglou, *BCH* 85, 1961, 162-175 und *IGBulg* IV, 2264 (Kaiserbrief: Antoninus Pius).-Zu den Kaiserreisen durch Makedonien, *RE* XIV, 1, 1928, 767 und Düll 1977, 226 Anm. 23.

20. Kavadarci, Düll 1977, Kat. Nr. 20. Stobi, *ibidem* Kat. Nr. 221A; J. Wiseman, *Journal of Field Archaeology* 5 (1978) 427f. Abb. 37.

21. Heraclea, *s.u.* Anm. 22; Sandanski, *IGBulg* IV, 1966, 2267; Stobi, Düll 1977, Kat. Nr. 65; Styberra, D. Vučkovič-Todorovič, "Styberra, antičnoe poselenie v sele Čepigovo v okrestnostjah Prilepa", *Archaeologia Iugoslavica* 4, 1963, 78.

22. *Herakleja* II, Bitola 1965, 14ff. 32 Abb. 6-9 Taf. VIII-XII.

23. *Vgl.* Beševliev, *s.o.* Anm. 2, 60ff. 125ff. und besonders 132. Zu den Namenszeugnissen

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Aufschlußreich ist auch die Datierung der Inschriften Nordmakedoniens, die im Nordwesten meist der makedonischen (seit 148 v. Chr.), im Nordosten aber der aktischen Ära (seit 31 v. Chr.) folgt [24].

Zu den epigraphischen Zeugnissen, die hier nur gestreift werden können, tritt eine Anzahl archäologischer Denkmäler, die ebenfalls den römischen Einfluß dokumentierten — am anschaulichsten wohl die Panzerstatue in Stobi (3. Jh.) [25], deren Bildprogramm die Zugehörigkeit zum Imperium Romanum vergegenwärtigt und gleichzeitig den Verzicht auf eigene Militärhoheit und Außenpolitik deutlich macht.

Von den übrigen Denkmälern spiegelt sich der römische Einfluß am stärksten in der individuellsten und einfachsten und daher meistvertretenen Gattung, in der Grabstele wieder. Aus der Vielzahl dieser Grabstellen, die — wie schon erwähnt — Maria Alexandrescu charakterisiert hat [26], seien nur einige genannt, um die Eigenart Nordmakedoniens — die Verbindung hellenistischer Tradition mit römischen Vorbildern — erkennen zu lassen:

Am Axios — im Nordwesten — entstand eine Mischform, die sich formal an die hohen Stelen in den Donauprovinzen anschließt, in der Darstellung der eingestellten Figuren jedoch auf die hellenistische Tradition zurückgreift [27]. Besonders anschaulich ist ein Beispiel in Stobi, das einen Knaben, der Telesphoros ähnelt, mit seiner Familie im rechteckigen Bildfeld über dem ehemaligen Schriftfeld zeigt [28]. Eine Variante, ebenfalls in Stobi, stellt den Toten in einer Bogennische dar[29]. Die lateinische Inschrift nennt Caius Aeficius Maximus, der nach James Wiseman vielleicht am Partherkrieg des Lucius Verus teilgenommen hatte, und—als Auftraggeberin — seine Mutter Titia. Eine spätere, vereinfachte Fassung des gleichen Typus aus Begnište bei Kavadarci ist in das Jahr 234 n. Chr. datierbar [30]. Die Sockelung der dargestellten Toten weist wieder auf hellenistiche Vorbilder, diesmal in Anatolien hin [31].

aus Makedonien, Kanatsoulis, *s.o.* Anm. 8; Düll 1977 (Nachtrag) 429; N. Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", *Spomenik* 71 (1931); 75 (1933); 77 (1934); 98 (1941-48).

24. Düll 1977, 31.

25. K. Stemmer, Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen, *Archäologische Forschungen IV*, Berlin 1978, Kat. Nr. VIII 9a Taf. 71, 1.

26. Alexandrescu, *s.o.* Anm. 2.

27. *Ibidem* 192 (Type C).

28. Düll 1977, Kat. Nr. 197.

29. J. Wiseman, Gods, War and Plague in the Time of the Antonines, *Studies in the Antiquities of Stobi I*, Belgrad 1973, 174ff. Abb. 91.

30. Vulić, *s.o.* Anm. 23 (1941-48) Nr. 109.

31. Alexandrescu, *op. cit.* 184. 190; S. Düll, Götter auf makedonischen Grabstelen, *Essays in Memory of Basil Laourdas*, Thessaloniki 1975, 118.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Die römische Sitte, den Toten in einer Büste zu verewigen, war besonders in Saloniki und am mittleren Strymon beliebt [32]. Hierzu seien zwei Beispiele aus Saloniki [33] und dem Grenzgebiet von Veles [34] hervorgehohen, bei denen die Büste in eine der hellenistischen Tradition folgende Ädikula eingestellt wurde. Alfred Rüsch setzt in seiner Darstellung zum kaiserzeitlichen Porträt das plötzliche Auftreten dieser Büsten in flavischer Zeit an; gleichzeitig kam auch eine neue Grabmalsform, das Grabmedaillon auf [35]. Die gemeinsame Abbildung von Porträtbüsten und aufrechtstehenden Personen in demselben Bildfeld — wie auf den Stelen am mittleren Strymon — gibt weiteren Aufschluß über das Zusammenfließen oben genannter Motive in Nordmakedonien [36].

Gelegentlich folgte die Darstellung der Verstorbenen der in Rom in der 2. Hälfte des 1. Jhs. n. Chr. aufgekommenen Sitte ehrgeiziger Libertini, sich oder ihre Angehörigen nach dem Tod in der Gestalt einer Gottheit wiedergeben zu lassen [37]. Am beliebtesten waren die Gottheiten Herakles und Aphrodite, wie beispielsweise auf der Stele aus Prilep [38], aber auch die Angleichung an Telesphoros kam vor, wie aus dem oben erwähnten Grabrelief in Stobi ersichtlich wurde [39].

Aus der kurzen Übersicht wurde die Einbeziehung des Nordens der Provinz Macedonia in die römische Zivilisation im öffentlichen und privaten Bereich mehrfach spürbar: im Verkehrssystem ebenso wie im Kolonisationsprogramm [40], in der unterschiedlichen Bindung der Städte an Rom [41] wie auch in der Schaffung von Symbolträgern für den Princeps [42] — und nicht zuletzt in der Grabmalplastik, die von den repräsentativen Vorbildern der Hauptstadt auch den Wunsch des Einzelnen nach gottgleicher Erhöhung

32. Rüsch, *s.o.* Anm. 2, 102; Alexandrescu, *op. cit.* 184 (Type A) 192; *s.a.* Düll, *op. cit.* 119.
33. Alexandrescu, *op. cit.* Kat. Nr. 76 Taf. 1, 2. 192 (Type B, Variante AB).
34. Vulić, *op. cit.* (1931) Nr. 57.
35. Rüsch, *op. cit.* 102ff. 106.
36. Alexandrescu, *op. cit.* 185, Kat. Nr. 43. 37. 49, Taf. 2, 2-4; Kat. Nr. 60bis, Taf. 4, 1.
37. H. Wrede, "Das Mausoleum der Claudia Semne und die bürgerliche Plastik der Kaiserzeit", *RM* 78 (1971) 125ff.; Düll, *op. cit.*; hellenistische Vorläufer in Anatolien: Alexandrescu, *op. cit.* 184; s.a. S.R.F. Price, *JRS* 69 (1979) 204-und zuletzt um fassend: H. Wrede, Consecratio in forman deorum, Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit, Mainz 1981 (speziell in Makedonien, s. 54-63).
38. Düll 1977, Kat. Nr. 8 Abb. 6.
39. *s.o.* Anm. 28.
40. *s.o.* Anm. 11-18.
41. *Vgl.* Münzrecht für Stobi, *s.o.* Anm. 16.
42. *Vgl.* die oben erwähnten Augustalen, Anm. 20-22, und die eventuell kaiserliche Panzerstatue, Anm. 25.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

und Verewigung in göttlicher Gestalt übernahm. Eine Vorstellung, die freilich vom Ostmittelmeerraum nach Rom gewandert war[43]. Formale Änderungen also, die ähnlich der Übernahme lateinischer Personennamen zwar römischen Einfluß, aber nicht unbedingt eine Romanisierung der gesamten Bevölkerung wiederspiegeln müssen.

Enstprechend sieht es im Kultleben aus: Hier bilden die römischen Gottheiten neben anderen auswärtigen — orientalischen und ägyptischen — Gottheiten die kleinste Gruppe[44], und hier wird am stärksten deutlich, wie die fremden Einflüsse auf eine lange einheimische Tradition und ein festverankertes Kultleben stoßen.

Die Sprache bleibt auch bei den Weihinschriften, die von Auftraggebern mit voller lateinischer Namensformel stammen, vorwiegend griechisch[45]. Stellt man die bisherigen Funde der lateinischen Weihinschriften den griechischen gegenüber, dann ergibt sich zahlenmäßig folgendes Verhältnis:

In Stobi stehen zwei lateinischen Weihinschriften[46] zehn griechische[47] gegenüber; daneben gibt es nur eine zweisprachige Weihinschrift[48]. In Heraclea Lyncestis stehen vier lateinischen Weihinschriften[49] sieben griechische[50] gegenüber.

In den übrigen Fundplätzen Paeonias und Pelagonias kommen auf zwei lateinische[51] 31 griechische[52], dazu eine zweisprachige Weihinschrift[53]. In den Siedlungen am mittleren Strymon gibt es m. W. keine lateinische Weihinschrift, dafür 14 griechische[54].

Heraclea steht mit einem Verhältnis von 4:7 in der Häufigkeit lateinischer

43. *s.o.* Anm. 37.

44. Düll 1977: Römische Gottheiten 142-147; Ägyptische Gottheiten 148-152; Orientalische Gottheiten 152-156.

45. *Ibidem*, z.B. Kat. Nr. 17. 65. 73. 94. 96. 164. 210, 1. 221A. 222. 225. 263.

46. Ultrix Augusta, *ibidem* Kat. Nr. 221A; Sarapis, Wiseman, *s.o.* Anm. 20.

47. *Ibidem* Kat. Nr. 17. 36. 66. 67. 107 Abb. 31. 132. 193. 222. 224. 255.

48. Liber-Dionysos, *ibidem* Kat. Nr. 106 Abb. 26.

49. *Ibidem*: Hercules Kat. Nr. 116; Iupiter Optimus Maximus Kat. Nr. 168; Dii Manes Kat. Nr. 264 und 265 (auf Grabstelen).

50. *Ibidem* Kat. Nr. 3 Abb. 11. 142. 153. 167. 209. 216 Abb. 60 a-c. 218.

51. *Ibidem*: Apollo Kat. Nr. 20; Iupiter (?)/Iuno (?)/Draco/Dracena Kat. Nr. 176.

52. *Ibidem* Kat. Nr.: 7 Abb. 10. 22. 23. 24. 39. 40. 58. 75 Abb. 58. 91. 124. 131. 135. 155. 156. 157. 161 Abb. 33A. 162. 164. 169. 173 Text-Abb. VIII. 180. 198. 200. 201 Abb. 59. 202. 204. 210, 1-3. 211. 252. 263.

53. Dii Manes - Theoi Daimones, *ibidem* Kat. Nr. 266.

54. *Ibidem* Kat. Nr.: 6 Abb. 8. 18. 38. 43 Abb. 24A. 72 Abb. 23. 94. 95 Abb. 35. 96. 98. 109. 131A. 225. 242.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Weihinschriften an der Spitze dieser Liste und stellt vorläufig eine Ausnahme dar[55].

Bei der Abfassung in lateinischer Sprache ergibt sich im griechischen Kultbereich auch das Problem der Interpretation: Wenn der Augustale Memmius Anencletus in der Gegend von Kavadarci eine Weihinschrift für Apollo in Auftrag gab[56], dann muß diese nicht unbedingt auf einen separaten römischen Kult hinweisen.

Diese Ansicht belegen vor allem zweisprachige Inschriften wie die des Offiziers Lucius Dexius Longinus in Stobi[57], der zum Wohl Kaiser Hadrians eine Statue des römischen Liber aufstellen ließ, die gleichzeitig dem griechischen Dionysos galt. Die Verehrung des Liber scheint demnach innerhalb des Dionysoskultes von Stobi möglich gewesen zu sein. Die Wiedergabe in lateinischer Sprache ist zusätzlich aufschlußreich für die Verbreitung des Liberkultes, der in den Donauländern und Dalmatien[58] sehr häufig, in Makedonien bisher nur im Südosten bezeugt ist[59].

Das gleiche Problem kehrt wieder bei dem Fragment einer Weihinschrift des Hercules in Heraclea[60], der vorläufig durch keine weiteren Votive Bestätigung findet[61], aber auf Grund der langen Tradition seit Philipp II., der auch dieser Stadt den Namen gab[62], in Bezug zu einem Herakleskult gestanden haben dürfte.

Der Vorgang der Eingliederung der römischen Besatzung im griechischen Sprachraum geht besonders aus einer zweisprachigen Grabinschrift in Rufci bei Prilep hervor[63]: Diese wurde von dem Freigelassenen T. Flavius Hermas für den Soldaten Flavius Capiton aus der 13. Spanischen Kohorte im Jahre 59 n. Chr. aufgestellt. Die römische Grabformel "Dis Manibus" wird hier in das griechische Θεοῖς δαίμοσιν übersetzt und gewissermaßen als Beweis

55. *Vgl. o.* Anm. 18.

56. Apollo, Düll 1977, Kat. Nr. 20.

57. Liber-Dionysos, *ibidem* Kat. Nr. 106 Abb. 26.

58. z.B. B. Saria, "Epigrafski spomenici iz južni Srbije", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 7/8 (1930) 297; *CIL* III 1, 1784 1785.

59. Drama, A. Salač, "Inscriptions du Pangée et de Philippes", *BCH* 47, 1923, 75 Nr. 33. - Pangaiongebirge, Reussilova, *CIL* III 1, 703. 704; P. Perdrizet, *BCH* 24, 1900, 312 ff. Nr. 4. 5. - Philippi, *BCH* 45, 1921, 545; 46, 1922, 529. - s. aber auch Dion, *BE* 66. 1953, Nr. 105.

60. Hercules, Düll 1977, Kat. Nr. 116.

61. s. aber Grabrelief mit Herakles und Eros, *ibidem* Kat. Nr. 115; dies., *s.o.* Anm. 31, 123 T. 5.

62. *RE* XIX 2, 1938, 429 s.v. Philippos (F. Geyer).

63. Dii Manes, Düll 1977, Kat. Nr. 266: Im lateinischen Text wird bereits die gräzisierte Form Capiton statt Capito verwendet, *vgl.* hierzu Kat. Nr. 263.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

für die Verbundenheit mit den einheimischen Bräuchen wird auch das Relief des Thrakischen Reiters hinzugefügt.

Schwieriger wird die Deutung bei der fast anonym klingenden Bezeichnung δράκων, auf einem Felsrelief bei Prilep, die zwar auf den alteingewurzelten und weit verbreiteten Schlangenkult Nordmakedoniens hinweist, aber von einem Veteranen, Ti. Klaudios Rouphos, beauftragt wurde[64]. Auch hierzu gibt es eine lateinische Fassung, "draco" und "dracena", aus dem Grenzgebiet bei Veles, das den Einflüssen der latinisierten Provinz Moesia Superior geöffnet war[65]. Der gleichzeitig erwähnte Alexander ließ zunächst eine Verbindung zu dem Asklepiospriester Alexander von Abonuteichos vermuten, der den Kult der Glykonschlange verbreitet hatte und auch im benachbarten Scupi (Skopje) bekannt gewesen sein soll[66]. Da es sich aber um ein Schlangenpaar handelt, könnten auch lokale Beziehungen mitgespielt haben, die zwar nicht namentlich belegt sind, aber durch Darstellungen auf makedonischen Grab- und Weihreliefs, die zwei Schlangen allein oder neben anderen Gottheiten zeigen, anschaulich werden[67].

Römische Götter oder von den römischen Soldaten eingeführte Gottheiten lassen sich nur durch entsprechende Epitheta oder spezifische Darstellungen von den gleichzeitigen, auch in griechischen Namen bekannten Göttern unterscheiden:

Zu ihnen gehören die Weihinschrift des altrömischen Jupiter Optimus Maximus in Heraclea[68] oder der ebenfalls von den Veteranen mitgebrachte Jupiter Dolichenus in Stobi. Ein Fragment aus dem Belgrader Museum kann auf Grund der erhaltenen Fußspitze auf dem Stierrücken einer Dolichenusgruppe zugeschrieben werden[69]. Eine weitere Erscheinungsform Jupiters begegnet uns in einem Fragment aus Bylazora (Veles) aus dem Mithraskreis[70]. Bemerkenswert ist, daß für alle drei Erscheinungsformen bisher nur je ein Beleg gefunden wurde. Nur für Iupiter in Heraclea lassen die übrigen Zeus/Iupiter-

64. *Ibidem* Kat. Nr. 263; zum Schlangenkult, 137-141.

65. Draco und dracena, *ibidem* Kat. Nr. 176. Moesia war vermutlich seit 44 n. Chr. römische Provinz, *RE* XV 2, 1932, 2377 s. v. Moesia (M. Fluss); zur Romanisierung 2390f.

66. Allgemein: M. Nilsson, *Handbuch der Altertumswissenschaft V 2*, 2, 1950, 452ff.; K. Latte, *ibidem* V 4, 1960, 329 Anm. 5; H. Bengtson, *ibidem* III 3, 1, 1967, 296 Anm. 1; *Lexikon der Alten Welt*, 1965, 109. Speziell zu dieser Inschrift: zuletzt Mócsy, *s.o.* Anm. 2, 32 Anm. 26 und 246 Anm. 27.

67. Düll 1977, Kat. Nr. 184 Abb. 52; 25 Abb. 14; 93 Abb. 28; 257 Abb. 30; 258; 259; 260 Abb. 29; 170.

68. Iupiter Optimus Maximus, *ibidem* Kat. Nr. 168.

69. Dolichenus, *ibidem* Kat. Nr. 279.

70. Mithras und Iupiter, *ibidem* Kat. Nr. 283.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Denkmäker annehmen, daß es hier überzeugender als beispielsweise für Herakles/Hercules einen vorausgehenden Zeuskult gegeben hat [71].

Die für unsere Betrachtung wohl interessanteste Inschrift ist die Weihung dreier Augustalen für die Göttin im Theater von Stobi [72]. Das Heiligtum der in den meisten Inschriften als Nemesis verehrten Göttin lag in der Mitte der Skene des Theaters [73]. Hier wurde auch die lateinische Inschriftentafel gefunden, auf der Sextus Cornelius Audoleo, Caius Fulcinius Epictetus und Lucius Mettius Epictetus zum Wohl eines unbekannten Kaisers und des Municipium Stobi eine nicht mehr erhaltene Statue der Ultrix Augusta weihten (Abb. 4). Durch die Bezeichnung Ultrix Augusta im Auftrag der Augustalen erhält der Nemesiskult in Stobi eine offiziellere Ausrichtung nach Rom, als sie bisher nachweisbar war. Auf Grund der Formulierung in der 1. Zeile "Deo Caesari Augusto" statt "Divo Caesari Augusto" wagte es Fanoula Papazoglou [74], die zeitlich umstrittene Inschrift in das ausgehende 3. Jh. zu rücken.

Die offizielle Bindung Stobis an Rom wird durch die Bevorzugung bestimmter Münzbilder weiter unterstrichen. Besonders die in der Kaiserzeit beliebten Personifikationen Nike und Tyche wurden zur Vermittlung der römischen Glücks- und Siegespropaganda herangezogen. Am anschaulichsten ist eine trajanische Münze mit der Tyche Stobis im Typus der Roma, zu deren Füßen die beiden Flußgötter Axios und Erigon lagern [75] (Abb. 1). Die Nike auf ihrer Rechten verweist vielleicht auf die Kriege in der benachbarten Provinz Dacia, die Trajan 106 n. Chr. siegreich beendete [76].

Ähnlich wie die Tyche der Roma angeglichen wird, steht hinter den zahlreichen Nikedarstellungen in severischer Zeit wohl die römische Victoria als Symbol für den Machtanspruch und Schutz des Imperium Romanum [77] (Abb. 2 und 3).

Im Zusammenhang mit der Siegessymbolik auf Münzen sei auf zwei weitere Denkmäler verwiesen, die vermutlich im privaten Bereich entstanden sind: Den Torso einer Aphroditestatue in Stobi [78] mit dem Ansatz einer Hand des kleinen Eros, der sich ehemals an die linke Hüfte lehnte, versuchte bereits

71. *Ibidem* Kat. Nr. 166 und 167; *vgl. o.* Anm. 60 und 61.
72. Ultrix Augusta, *ibidem* Kat. Nr. 221A.
73. *Ibidem* 121ff. Abb. X.
74. F. Papazoglou, "Natpis iz Nemezejona i datovanje Stobskog pozorišta", *Živa Antika* 1 (1951) 279ff. 292; dagegen: B. Saria, "Die Inschriften des Theaters von Stobi", *ÖJh* 32 (1940) Beibl. 7ff. Abb. 2 und S.R.F. Price, *JRS* 69 (1979) 204 (2. Jh.).
75. Tyche, Düll 1977, Kat. Nr. 244.
76. A. Keramitčiev, "Rimskata monetarnica vo Stovi", *Zbornik* (1961-66) 55.
77. Victoria Romana, Düll 1977, 126 Anm. 1.
78. Venus Victrix, *ibidem* Kat. Nr. 12.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Vl. R. Petković [79] mit einer Statuengruppe in Split typologisch zu verbinden, die nach Ausweis der Basisinschrift der Venus Victrix geweiht war. Greifbarer wird diese Deutung bei einer Darstellung des Heracles aus Kavadarci [80], auf dessen rechter Schulter eine den Kranz haltende Nike steht, so daß vielleicht eine Interpretation als Hercules Victor möglich wäre.

Bleiben diese Deutungen größtenteils Vermutungen, so dokumentiert der Fund einer bronzenen Larenstatuette in Stobi [81] (Abb. 5) unverkennbar die Anwesenheit eines römischen Besitzers, der entsprechend der silbern eingelegten Säume auf der Statuette wohl der Träger einer Tunica Clavata war und somit dem Municipaladel angehörte [82].

Fassen wir diese bisher bekannten Zeugnisse für den römischen Einfluß im Kultleben Nordmakedoniens zusammen, so stellt sich heraus, daß sich nur eine kleine Anzahl römischer Gottheiten von den griechischen unterscheiden ließ und daß diese neben den traditionellen Kulten eine Minderheit blieben.

Im Gegensatz zu den formalen Änderungen im öffentlichen Leben der Provinz Macedonia und verglichen mit den ersten Inscriften der römischen Siedler, die H. Bengtson vorschnell zu seinem Urteil bewogen, oder mit der kaiserzeitlichen Plastik, die gelegentlich römische Vorbilder aufnahm [83], konnte sich im kultischen Bereich die eigene Tradition stärker behaupten und dadurch die Romanisierung am Rand der griechischen Kulturwelt aufhalten.

Deutsches Archäologisches Institut
Abteilung Istanbul

79. *Vgl.* R. Petković, "Antička skulptura iz Stobija", *Starinar* 3, 12 (1937) 27ff. Abb. 17.

80. Hercules Victor, Düll 1977, Kat. Nr. 117 Abb. 43.

81. Lar, *ibidem* Kat. Nr. 267 Abb. 64. Sieht man von den angeblichen Fundumständen ab (C. Truhelka, "Lar iz Stobija", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 7/8 [1930] 30-33, 34; S. 30: 'nadjena zajedno ca statuetama Antonina i Fortune'), so ist—*vgl. u.* Anm. 82—eine Datierung seit augusteischer Zeit wahrscheinlicher).

82. E. B. Thomas, "Lar angusti clavi", *Folia Archaeologica* 15 (1963) 21ff.; Bedenken gegen die Zuweisung an ritterliche Besitzer A. Mocsy, *Eirene* 4 (1965) 149 Anm. 241. - Diesen Hinweis erhielt ich dankenswerterweise von R. Fleischer, Mainz.

83. Bakalakis, *s.o.* Anm. 5 und besonders S. 671: 'Römische Kunst in Thessaloniki bedeutet...die griechische Kunst in Thessaloniki während der römischen Kaiserzeit' - ein Zitat, das sich mit wenigen Ausnahmen auf ganz Makedonien anwenden läßt, allerdings mit der Ergänzung (so Rüsch, *s.o.* Anm. 2, 106ff.), daß es in eben diesem Zeitraum zur Ausprägung einer eigenen, makedonischen Kunst kam.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

7

THE HISTORIOGRAPHICAL ORIGINS OF MACEDONIAN 'STAATSRECHT'

R. M. Errington

It is virtually impossible to open a modern book or article dealing with aspects of the Macedonian monarchy without coming across references to or interpretations based on the assumption that the Macedonian monarchy operated under a set of ground-rules which governed the interrelationship of king, nobles and people. Under the influence of Theodor Mommsen's construction of a *Staatsrecht*—a body of constitutional law—for Rome and the overwhelming predominance of legalistic thought in the field of ancient constitutional studies, which Mommsen's work both typified and encouraged[1], so Macedonia also was in due course fitted out with a modish constitutional construct which, much more than Mommsen's *Römishes Staatsrecht,* ignored what the sources say in order to fit the intellectual fashion of the epoch. In Macedonian studies this way of thought reached its peak in the 1920s with the dissertation of Fr. Granier, *Die makedonische Heeresversammlung: ein Beitrag zum antiken Staatsrecht*[2], which largely, despite some attacks, deceived a generation of scholars who were, in any case, preconditioned to accept the *type* of construct which Granier created; and although many of the more outrageous aspects of Granier's work have rightly by now been rejected, a reluctance to abandon the whole way of thought is still traceable even for example, in the in many ways admirable work of André Aymard and the recent book of P. Briant, *Antigone le Borgne.* I have dealt with the central question in Chiron 1978, where I have shown that there is not a scrap of evidence for there ever having been a constitutional generally recognised function for the Macedonian army assembly.

1. On this development see now J. Bleicken, *Lex Publica* (Berlin, 1975).
2. München, 1931.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Here I am concerned with a different, though related, problem, which originated in the same manner of formalised thinking about the affairs of the Macedonian monarchy as the whole *Staatsrecht* approach, and which in part overlaps with it. I mean the question of Macedonian 'customs' as transmitted by some of our sources. Sir William Tarn was, it seems, the first to draw attention to this feature of our historiography in his *Alexander the Great*. He wrote, in his chapter on the sources of Quintus Curtius, as follows: 'Curtius' second much-used source, easy to isolate, is the work he used on Macedonian customs, ἤθη μακεδονικά. Many philosophers described the ἤθη of this or that Greek, and sometimes barbarian, people, but I have not found in any list a work on Macedonian customs; it may therefore have been an Alexandrian compilation, i.e. in effect Peripatetic, a further sign that Curtius stood near to that school. The compilation was a thoroughly good one and therefore pretty early, certainly not later than the third century BC'[3]. Now it is, of course, a large step from a collection of 'customs' to the development of a full-blown theory of *Staatsrecht;* but Tarn himself blurs the distinction by claiming for the alleged ancient collection aspects, customs, which others and Tarn himself have also interpreted as aspects of *Staatsrecht*. It would therefore be not unreasonable to take the view that if this compilation existed, sombody in the ancient world was the first to systematically put together information about Macedonia and Macedonians, thus, in effect, building the foundation for modern theorising. The weaknesses of Tarn's view, however, are also apparent. There is no logical connection between the lack of mention of a work on Macedonian customs in the preserved lists and a possible Alexandrian origin (despite Tarn's 'therefore'). Nor may we follow him blindly in his view that the compilation was 'thoroughly good' (which, in effect, was merely Tarn's excuse for using Curtius' information very selectively) or early. It seems to me quite impossible, on the slight evidence we possess, to make this kind of judgement at all (except as a piece of wishful thinking).

This is, however, merely a detail. More important is the fundamental question, whether the evidence makes necessary (or even allows) the conclusion that a compilation of this sort existed at all. Tarn himself admitted that he could find no mention of such a work in any of the preserved lists, but this did not deter him. It is, however, even more remarkable than it might seem at first sight. The first great collector of constitutional information was, of course, Aristotle. Aristotle collected some 158 πολιτεῖαι, from 68 of which

3. *Alexander the Great* (Cambridge 1948), II 106-7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

fragments have been preserved[4]. These include i.a. the Bottiaeans[5] and Epirots[6] and perhaps the Chalcidians of Chalcidice[7]. Now it could be argued that the work on Macedonia was simply one of the 80 πολιτεῖαι of which no fragment has been preserved; but precisely this seems unlikely. For Aristotle had a personal connection with Macedonia as a result of his period as tutor for the young Alexander the Great; there he had intimate personal knowledge and later writers had an immediate interest in what Aristotle may or may not have written for or to Alexander. It is thus not easy to believe that precisely the Macedonian πολιτεία (if there were one) would have escaped the notice of the Peripatetic school or those who had access to and quoted from (for various purposes) the other πολιτεῖαι. It is much easier to believe that (for whatever reason) Aristotle and his school simply did not make a πολιτεία for Macedonia[8].

If it were not for the existence of Curtius Tarn would never have got the idea that anybody had ever compiled a work such as he envisages for Macedonia. That is not to say that there were no practices recorded which were regarded as (or, indeed, were) typically Macedonian; but that, in all sources other than Curtius, the practice recorded was, even to Tarn, comprehensible enough in the literary context of each writer: anybody writing about Macedonia for non-Macedonians would obviously wish to relate to his readership such practices as he thought remarkable or unique; and if they were the latter, to explain them to his readership. Of the truth of the reports and the significance of the practices themselves we are often in no position to judge; it seems not unlikely that some of the traditions at least originate with generalisations or propaganda from events related about Alexander the Great and other

4. Frgs 381-603 in the Teubner edition of V. Rose, *Aristotelis Fragmenta*.

5. F 485 (Plut. *Thes.* 16; *Quaest. Graec.* 35).

6. F 494 (Steph. Byz. s.v. 'Αμύντας).

7. Frgs 601-603. Since these fragments deal with colonisation i.a. of Chalcidice it is not clear whether they refer to Euboean Chalcis or to Chalcidice.

8. On Aristotle und Macedonia see e.g. Düring s.v. Aristoteles in *RE* Suppl. XI (1968), 178ff. A possible reference to Macedonia might be seen in the mention of a work νόμοι βασιλικοί by Athenaeus I 3f, which is not in any of the preserved lists. However, it seems most likely that the text is corrupt, as Schweighäuser conjectured (although his conjecture was not accepted by Kaibel) and that we have here merely a reference to the νόμοι συμποτικοί (Athen. V. 186b) which, under the title νόμοι συσσιτικοί occur in the list of Diogenes Laertius and as the probably corrupt νόμοι συστατικοί in that of Hesychius: see P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote* (Louvain, 1951), 129-30, accepting at p. 129 n. 39 Schweighäuser's amendment to Athen. I 3f. Christian Habicht kindly first drew my attention to this passage.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

kings, whether or not the truth about later practice is accurately related. For instance, Duris of Samos recorded one occasion, probably that in 324 at the time of the mass marriages, on which large numbers of guests sat at table instead of reclining[9]. Hegesander, writing his collection of ἀπομνημονεύματα in the second century BC, claimed to know that sitting at meals was in any case a Macedonian custom under certain circumstances, and relates it to hunting prowess and Cassander: it was not usual, he wrote, for anybody who had not killed a boar without using a net to recline at table; Cassander had not achieved this feat before he was thirty-five years old and therefore still sat when eating at table with his father[10]. Now these two practices, though lumped together by Athenaeus, refer to quite different things: one to practice in regard to guests—and, apparently, only on one single famous occasion, when the number of guests was in any case extraordinarily large—the other in the family, as the quoted citations make clear. The Hegesander citation stems in some sense at least from the tradition—whether put about by Olympias, Polyperchon, Demetrius or at Athens—which was hostile to Cassander, as Tarn clearly saw[11]. It may indeed be correct that it was normal Macedonian practice that youths sat at table until they had proved themselves in the fashion approved by their society: also in other parts of the Greek world, it seems, it was normal practice for the sons and women of the house to sit at meals while the men reclined[12]. In this case the extension to Cassander who, according to Hegesander, had not even at the age of thirty-five performed the required maturity test, seems likely to have been an invention of his enemies.

The immediate cause of the extension to Cassander may have been the fact that Antipater, as was well-known, appointed (for whatever reason) not Cassander but Polyperchon to be his successor in Macedonia. This was certainly interpreted as evidence of hostility towards his son on Antipater's part; and it was then easy enough for hostile wits to suggest that Antipater did not consider Cassander sufficiently mature[13], which implied also, by a stretch of a hostile imagination, that he might also in private have been treated

9. Duris (*FgrHist* 76) F 49 Athen. I. 17f. The reference to the marriage feast is the interpretation preferred by Jacoby (*FgrHist Kommentar, ad loc.*).

10. Athen. I. 18.

11. Tarn, *Alexander the Great* II, 107.

12. Cf. Xen. *Symp.* I. 8; Lucian, *Symp.* 13; *Asinus* 2.

13. Diod. XVIII 48. 5: διὸ καὶ Ἀντίπατρος ... τὸν υἱὸν Κάσανδρον ὄντα νέον ἀπέδειξε χιλίαρχον. This passage, which goes back to the contemporary Hieronymus of Cardia, shows that this explanation of Antipater's failure to appoint Cassander was broadly contemporary with the event.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

by Antipater as immature: hence the tale. Incidentally, this passage of Athenaeus seems to give us a firm date for the birth of Cassander. Why should the age thirty-five have been chosen by the wits, if it had no meaning? This it must have had, and the obvious one is (given the context in which the origin of the tale is to be placed) that it was when Cassander was thirty-five that Antipater died. This, we know, was in late summer 319, which gives us 355/4 for the year of Cassander's birth, between late summer 355 and late summer 354. He was thus, at the most, merely two years younger than Alexander son of Philip[14].

Tarn's description of this 'custom', "the statements of Duris and Hegesander, that Macedonians sat at meals instead of reclining like Greeks", is thus inaccurate[15]. It was not Duris or Hegesander who first made the general statement, but Tarn, who, misunderstanding Athenaeus' technique, has illegitimately conflated accounts of two quite different things or practices (Athenaeus' own generalisation was primarily concerned with the dining practice of the homeric heroes, and he quoted the two 'Macedonian' passages merely to show that they were not unique). Fortunately Athenaeus' habit of quoting his sources allows us to disentangle the generalisation and expose its inadequate basis. The 'custom' of sitting at meals is thus not a real and lasting one for Macedonia.

Plutarch mentions another Macedonian practice in connection with the battle on the Granicus: the Macedonian kings were not accustomed to take the field with an army in the month Daisios (Δαισίου γὰρ οὐκ εἰώθεισαν οἱ βασιλεῖς τῶν Μακεδόνων ἐξάγειν τὴν στρατιάν)[16]. The context in which this 'custom' is related, however, seems quite impossible. Plutarch sets it in the general context of the reluctance of some Macedonian officers to fight a battle at the Granicus. But the army was already in the field and had been for several weeks, since leaving Macedonia: thus ἐξάγειν is quite inapplicable to the situation, therefore the 'custom' here quite irrelevant. Moreover, it

14. Droysen, *Gesch. des Hellenismus*[2] II 24 & 251, first saw the importance of this passage, but did not argue his case in detail: he seems to have thought that it showed merely that Antipater was still alive when Cassander was thirty-five (so also Berve, *Das Alexanderreich* II s.v. Κάσσανδρος "geboren kurz vor 355"). Beloch, *Griech. Gesch.* IV 2, 125-6, rejected without argument Droysen's case and arbitrarily put Cassander's birth 'kaum vor 350'. He was followed by Stähelin, *RE* s.v. Kassandros (2). The most recent discussion, by M. Fortina, *Cassandro, re di Macedonia* (Torino etc., 1965) p. 8 and n. 5, sits on the fence: 'la sua nascita possa farsi risalire al periodo 355/350 a.C.'.

15. *Alexander the Great* II, 127.

16. Plut. *Alex.* 16.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

seems to have been also contaminated with the story of Demetrius' initiation into the Eleusinian Mysteries, for Plutarch makes Alexander dispose of the alleged argument about the unsuitability of Daisios by telling his men to call it a second Artemisios. When Demetrius insisted on experiencing all the Eleusinian initiation rites during one short stay in Athens, Stratokles invented a way of doing this while observing the legal requirements (at least by their letter) by proposing a *psephisma* in which the months' names were changed in sequence to those appropriate for the various initiation ceremonies. And this must have actually happened since, although Plutarch does not quote Stratokles' *psephisma* verbatim, he does cite a line of Philippides, which clearly and unambiguously refers to this event[17].

Now it was argued convincingly in an important paper at our last symposion that our ancient accounts of the battle of the Granicus are in a mess[18]. The question which presently confronts us, however, is the origin of Plutarch's nonsensical usage of the alleged custom and his almost certainly apocryphal account of Alexander's reply to it. It is, of course, possible that Plutarch has simply made this up himself, and is therefore himself responsible for the confusion (which is, in any case, true in some sense since he repeated the nonsense). But if the 'custom' (as opposed to the context in which it is cited by Plutarch) should be true (which makes not bad sense, since it might perhaps be related to the time of the harvest in lower Macedonia)[19] Plutarch must have taken it from somewhere; and in this case his source may be originally responsible for the mess. It seems to betray a non-military man who knew not only Macedonia but also Athenian affairs of 303/2. Aristobulos would probably fit these requirements; and since Plutarch certainly used him as a source for the battle[20], we may perhaps credit him (rather than Plutarch, in the first instance) with the nonsensical context of the Daisios custom and Alexander's Stratokles-like reply to it. Once again, therefore, a custom, the core of which might well, in itself, be authentic, has been embroidered by the tradition.

17. Plut. *Demetrius* 26.

18. C. Foss and E. Badian, *Ἀρχαία Μακεδονία* II, 495ff. and 271ff.

19. So J. R. Hamilton, *Plutarch, Alexander. A Commentary* (Oxford, 1969), *ad loc.*

20. Plut. *Alex.* 16 (= Aristobulos, *FgrHist* 139 F 5); see also Hamilton, *Plutarch, Alexander, ad loc.* L. Pearson, *The Lost Histories of Alexander the Great* (New York, 1960), 156, accuses Aristobulos of mistaking the thirty-four casualties τῶν περὶ τὸν Ἀλέξανδρον for the total Macedonian casualties in the battle. But οἱ περὶ τὸν Ἀλέξανδρον, although the passage is awkwardly placed by Plutarch, almost certainly *means* 'those who fought closest to Alexander', that is, the *hetairoi* and closest footsoldiers and *not* the whole army: so, also, less firmly, Jacoby in *FgrHist* Kommentar *ad loc.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

A third instance seems clearer and less confused by transmission. Chares of Mytilene in a fragment of his tenth book preserved by Athenaeus described the scene at the mass marriages in 324, in the course of which he remarked on Alexander's habit of having trumpets sound at the dinner: ἐγίνετο δὲ τὰ δεῖπνα πρὸς σάλπιγγα τότε μὲν ἐν τοῖς γάμοις καὶ ἄλλως δὲ ἀεὶ ὅτε τύχοι σπονδοποιούμενος, ὥστε πᾶν εἰδέναι τὸ στρατόπεδον [21]. The precise function of the trumpet at the marriage feast is not described, but Alexander's habit of letting the army know by trumpet signal whenever he poured a libation is clear enough; and this is depicted by Chares and by Athenaeus, who cites him, not as a typical Macedonian custom, but as a habit of Alexander's; and it clearly only makes full sense in the context of Alexander's expedition, when the army was continually in earshot of the king's trumpeter.

By the time of the second citation a generalisation has occurred, whether in the practice or in the literary construction. Athenaeus is again the source who preserves it. Somewhere in a collection of letters, real or invented, Athenaeus found a letter allegedly written by one Hippolochos the Macedonian, to Lynkeus, describing the wedding-feast of Karanos the Macedonian[22]. Now Lynkeus is a real person, a well-known dramatist and brother of Duris of Samos[23]; and it may be that Hippolochos, the writer of the δειπνητικὴ ἐπιστολή, also was a real person: the name is common enough, though an attested real existence would not necessarily be sufficient to prove the authenticity of the occasion described. In any case, the *mise-en-scène* seems to be around 300 BC, and in the course of the description of the feast the stage comes when the diners could manage to eat no more, and slaves began to fill their take-home baskets (εὐτυχεῖς σπυρίδες), ἕως ἐσάλπισε τὸ εἰωθὸς τοῦ τελευταίου δείπνου σημεῖον· οὕτω γὰρ τὸ Μακεδονικὸν οἶσθα ἔθος ἐν ταῖς πολυανθρώποις εὐωχίαις γινόμενον[24]. If we take this at face value, as a true and correct account of the occasion, it seems that what Chares depicted as an exceptional situation had become, soon after Alexander's death, common practice. And this may indeed be the correct interpretation. But an oddity even here should not go unnoticed: according to Athenaeus, the complete membership of the dinner-party was twenty people[25], yet the trumpet signal is described as being used for πολυάνθρωποι εὐωχίαι and this discrepancy

21. Chares (*FgrHist* 125) F 4 = Athen. XII. 538b-e.

22. Athen. IV. 128-130b. This letter seems to be the only product of Hippolochos known to Athenaeus. He refers to it several times: III 126d-e; 127e; IX 402a; XIV 614d.

23. See. e.g. Körte, *RE* s.v. Lynkeus (6), with sources.

24. Athen. IV. 130b.

25. Athen. IV. 128c.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

seems to have disturbet Casaubon so much, that he emended at 128 C (vol. I, p. 292, 10 Kaibel) to [ρ' καὶ] εἴκοσιν, which, however, has not been accepted by subsequent editors. This does not, however, take us very far, though it might conceivably be taken as an indication of the literary rather than real nature of the composition (and therefore of the banquet); in which case we might think of a possible generalisation based on Chares' report of Alexander's practice.

Certainly there is no further indication of such a use of trumpets. Tarn thought that he had detected another instance in Arrian, but his emphasis is incorrect. He writes: 'I may add that when, on starting down the Hydaspes, he (Alexander) poured libations in view of the fleet and the army, the conclusion of the ceremony was announced by trumpet'[26]. This is not what Arrian says. He is perfectly clear. The trumpet signal had nothing to do with the libation as such, but was rather the usual military signal for starting off: σημῆναι ἐς ἀναγωγὴν κελεύει τῇ σάλπιγγι[27], and would doubtless have been given, whether or not a libation had preceded. Moreover, Tarn's view of the passage is not compatible with his explanation of the passage of Chares, where the trumpet signal, it seems, announcedthe libation itself, not its end.

Now none of these incidents, preserved by a variety of authors, most of whom were reasonably early, could give us any reason for believing in a written collection of customs. Duris, Chares, Hippolochos (or Lynkeus) and Aristobulos at least will not have needed such a collection; and we have seen also that a certain amount of confusion has been created by later writers, ancient and modern. The only other instance preserved outside of Curtius is Livy's account of the *lustratio* of the Macedonian army by Philip V in 182 BC. The account is detailed and introduced by the phrase, *cuius sollemne est tale*. A dog was split open, its two ends laid on either side of the way and the Macedonian army was marched between the severed parts[28]. This Livy passage occurs in the midst of a long Macedonian section which he based on Polybius, and it is most likely that the description of the 'purification' also came from Polybius[29]. Certainly it is virtually impossible that Livy took it himself from a compilation of Macedonian customs; it is much more probable that it too comes from Polybius, who in turn, as with most of his information about events at the Macedonian court at this time, will have acquired it (if

26. *JHS* 48, 1928, 211.
27. Arr. Anab. VI. 3.2.
28. Livy XL. 6.
29. See on this H. Nissen, *Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekade des Livius* (Berlin, 1883), *ad loc.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

he did not already know of the practice) from the Macedonians who were his fellow-prisoners at Rome[30]. There is certainly no evidence nor likelihood that he used such a compilation as Tarn envisages.

This brings us then to Curtius as the only remaining possible user of Tarn's compilation. Tarn pronounced it reliable, without however producing any argument for his view; but now that we have seen what later sources seem to have done with some of the recorded practices, it is only reasonable to take the view that some of those recorded by Curtius at least owe something to hindsight or to a simple desire to explain to his readers practices and events which did not at first sight make adequate sense. We might perhaps first compare a similar case to Curtius': Livy also wrote about events long before his own time and he also used some Greek sources for Greek events. We know that he tended to embroider on e.g. Polybius just at those places where he felt his Roman readers might need additional explanation. He did not, of course, look up his problem in some handbook or encyclopaedia and find the appropriate potted explanation. He simply went ahead and explained his source as he thought best. His stock phrases for explaining the unusual are *ut mos est (erat), suo more, patrio more* or other, technical, variations on them[31]. He did not expect his readers to require a deeper explanation: Roman readers, particularly in late Republican and Augustan times, were in any case pre-conditioned to accept *mos* as an (almost) adequate explanation of otherwise inexplicable conduct.

It is thus not surprising for anyone accustomed to dealing with Latin sources to find that Curtius also used this technique of explanation with great frequency. This does not, however, mean that he consulted a compilation of rules on each occasion; nor does it, on the other hand, mean that he was necessarily merely inventing the practices which he decorates with this stock phrase, which itself is to be explained merely by Roman sensibilities. Moreover, as one might suspect, he does not restrict his use of the *mos*-phrases to the Macedonians alone. Any practice, Persian[32], Indian[33], Sogdian[34] as well as Macedonian may be described with a phrase composed of *mos*. It is scarcely likely that Curtius will have consulted works dealing with each

30. On this see (most recently) F. W. Walbank, *Polybius* (Berkeley and Los Angeles, 1972), 75; E. Gruen, *GRBS* 15, 1974, 220ff.

31. This can now be most conveniently checked in D. W. Packard, *A Concordance to Livy* (Cambridge, Mass., 1968).

32. e.g. III. 3.8; 8.9; 8.12; IV. 6.5; X. 1.26.

33. e.g. VIII. 12.14; IX. 4. 24.

34. e.g. VII. 10. 6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

speciality: it is much more reasonable to assume that in each case his source gave him reason to believe that the practices he wished to describe were normal to each people and that he then chose his phrase appropriately. The sources for the Macedonian 'customs' therefore will not have been a single encyclopaedia of Macedonian customs, but rather in each case the source (or sources) which Curtius was using at that point. This is, of course, not easy to define. But it is not unreasonable to presume that Cleitarchus who, it seems, liked to tell stories of an ethnographic character[35], had some part at least in the provision of this material. On Persia Cleitarchus should have been particularly well informed, since his father Deinon wrote a well-known *Persica*[36]; and it may be that he or Chares who, as a non-Macedonian court official may well have had an interest in explaining to his Greek readers how the Macedonian court really worked and what practices were there normal[37] (or both) are ultimately (in the case of Chares not necessarily at first hand) responsible for much of the material in Curtius.

But one must also beware of exaggerating the amount of such material that Curtius preserves. There are, in fact, only two cases which have produced the basis for major interpretations of basic factors or important details of Macedonian history. And, one may suspect, it was at least in part to preserve the validity of these that Tarn so firmly insisted on the general reliability of the 'compilation' from which Curtius, on his view, extracted his material. The first is the famous passage in his account of the Philotas affair in which Curtius has been understood to say that in capital cases the king investigated and the army assembly judged, just as in peacetime the people[38]. I cannot deal with this passage in detail here, since I have already treated it at length elsewhere[39], except to point out that this interpretation is based on a nineteenth century emendment of Curtius' text, which not only is unnecessary but is positively misleading for understanding what Curtius is saying. He says, in fact, nothing about judging, much about the importance of the king's *auctoritas* to test the views of the army before taking action. This is what he is concerned with, and insofar as he is correctly understood, so is his picture of

35. See the fragments and discussion of Jacoby at *FgrHist* 137; see also Pearson, *Lost Histories*, 212ff.

36. *FgrHist* 690.

37. *FgrHist* 125. There is no evidence that Chares was known to Curtius, but he may have influenced other writers whom Curtius used.

38. Curtius VI. 8. 25.

39. In *Chiron*, 1978.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Macedonian affairs probably accurate and certainly consistent, as is clear also from his description of the Macedonians in book IV as being *adsueti quidem regio imperio, sed in maiore libertatis umbra quam ceteri degentes*[40], which clearly reflects his own judgement and is not merely copied wholesale from a source. The explanation of the nature of the events at the Philotas hearing is intended for Curtius' Roman audience. It cannot—at least in the form in which we have it—have been taken from a Greek compilation, since its essential characteristic is the *interpretatio romana*, the importance laid on the contrast *potestas-auctoritas* not only explicitly in this passage, but in the whole context, and this could only, as far as I can see, have been done at the earliest in the post-Augustan period when for the first time the contrast *potestas-auctoritas* was publicly and ostentatiously made[41]. By far the easiest explanation of the passage, therefore, is that Curtius himself was responsible for it, that it represents his own very intelligent analysis of the relationship between king and army or people in Macedonia on the basis of his reading and of his own political experience living under a monarchy. This passage certainly provides no support for the theory of a compilation.

The second instance has played an important role in many discussions of the murder of Parmenio. During the 'investigation' of Philotas, when it became known that Philotas had been put to the torture, the cavalry, all the highest and above all all those who where related by blood to Parmenio, started to commit suicide or to desert, *legem Macedonum veriti, qua cautum erat ut propinqui eorum, qui regi insidiati essent, cum ipsis necarentur...* When the king learnt of this, *legem se de supplicio conjunctorum sontibus remittere edixit*[42]. Now Tarn rightly remarked that this was not *lex* in the strictest sense[43]; but he omitted to discuss in detail passages which prove the looser meaning, of *lex* as *mos* 'regular practice'. In his speech at the time of the conspiracy of the pages Curtius makes Alexander say, *sed olim istum morem occidendi cum scelestis insontes propinquos parentesque solvi*[44]. A little later, in his introduction to the *frequens consilium* at which the pages' pleas were heard, he had written that the family members did not feel themselves to be entirely safe: *quippe Macedonum more perire debebant omnium devotis capitibus, qui sanguine contigissent reos*[45]. The question here is then clear enough:

40. Curtius IV. 7. 31.
41. In Augustus' *Res Gestae* 34.
42. Curtius VI. 11. 20.
43. *Alexander the Great* II, 270.
44. Curtius VIII. 8. 18.
45. Curtius VIII. 6. 28.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

was there such a practice which could be formalised into a *mos* and did Curtius find a reference to it in this form in a source, or was he again inferring from the accounts he found the practice which he describes twice as *mos* and once as *lex*? In a society like the Macedonian, where the family remained the basic political unit, it is not difficult to believe that in practice members of a traitor's family, as a result of the personal nature of the crime in a monarchy, often were in practice removed: one thinks above all of the sons of Aeropos of Lynkestis or of Philotas and Parmenio, annihilated by Alexander; and even in Curtius' version it is clear that the king himself was free to decide what he did about the *mos*, whether to apply it or drop it. There was thus no sense in which the application of this *mos* was traditionally binding on the king. Further, perhaps, than sowing doubt, we cannot go; but it is nevertheless perhaps worth emphasising, that the character of this *mos*, not unlike the *mos* (or *modus*) about the testing of public opinion in serious criminal cases, is in a sense inferable from the events of Alexander's reign: it perhaps did not require explicit testimony in a source for an intelligent and inventive man like Q. Curtius to formalise the practice himself.

The remaining Macedonian practices which Curtius records are less easily (or not at all) inferable, and must in some sense go back to a source. There occurs several time the mention of the *mos Macedonum* that condemned men (or those about to be condemned) were stoned to death[46]; it was *tradito more* that the king should take as his first priority after a battle the burial of the dead[47]; the walls of Alexandria were planned out by scattering barley, *ut Macedonum mos est*[48]; the sharing of bread as a marriage custom is *patrius mos: hoc erat apud Macedonas sanctissimum coeuntium pignus*[49]. Various practices related to the court—the king's hunting, the royal pages, personal conduct in face of the king—are similarly described; and Curtius has an almost identical report to Livy's of the purification of the Macedonian army at Babylon after the riots following the death of Alexander: this is, almost inevitably, also described as occurring *patrio more*[50].

As I have already indicated, these instances in almost all cases—just like the practices of the Persians, Indians and Sogdians, which he also describes in typical Latin terminology, must each have its origin in some source, though it is not necessary in each case to assume that the source presented the practice

46. Curtius VI. 11. 10; 11. 38; VII. 2. 1.
47. ib. V. 4. 3.
48. ib. IV. 8. 6.
49. ib. VIII. 8. 3.
50. Refs in Tarn, *Alexander the Great* II, 106-7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

as a *mos* (νόμος): like Livy, Curtius could supply that typically formalised Roman flavour on his own. But this is a far cry from the assertion of Tarn's with which we began, that Curtius used a special collection of ἤθη μακεδονικά. Not only is his case unproved, but in at least one case an important *mos* is demonstrably the result of Curtius' own analysis.

This has also wider implications. We began with the question, whether there was in the ancient world any predecessor of the Staatsrecht-thinkers of the nineteenth and twentieth centuries, as far as Macedonia is concerned. Tarn's alleged compilation would have been the only known candidate. But since it seems quite improbable that such a compilation ever existed, we may remain content with the view that the manner of systematic legalised thinking about the Macedonian state is not an ancient but a modern phenomenon.

Philipps-Universität, Marburg/Lahn

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

8

L'ÉLÉMENT *-δων, -δον-* DANS LES LANGUES ANCIENNES DE LA PARTIE CONTINENTALE DE LA PÉNINSULE BALKANIQUE

Leonid A. Gindin

Dans ce rapport qui sera forcément court je voudrais attirer l'attention à la possibilité de la provenance balkano-continentale du toponyme *Μακεδονία*. Le nom *Μακε-δο-νία* sera analysé dans la série de noms de lieu nord-balkaniques anciens assez nombreux comportant un élément sémantico-morphologique *-δον-*. Ce moment me paraît bien important au point de vue de méthodologie.

Malheureusement nous n'avons pas la possibilité de nous enfoncer dans l'étude de l'étymologie alternative du nom en question. Selon cette étymologie le toponyme *Μακεδονία* serait complétement identique à l'appellatif *μακεδνὸς* "long, élancé", cf. *Μακεδνὸν* (*ἔθνος*) désignant la tribu des Doriens qui selon Hérodote avant leur migration en Dryopide et puis au Péloponèse habitait près des montagne du Pinde (Hdt. 1, 56). Plus bas j'en parlerai d'une manière plus détaillée. En raison de cette correspondance la conclusion a été faite que *Μακεδόνες* signifie littéralement "gens des hautes terres". A partir de Fick (BB 26, 242) cette opinion a pris racine dans la littérature (voir Boisacq, Frisk, s.v. *μακεδνόν*). Sans entrer dans les détails je noterai que le mot *μακε-δνὸς* est rare bien que sa étymologie soit assez claire. Il est apparanté à *μᾶκος* dorien qui provient de **māk̂*'-indo-européen. Nous le trouvons employé une seule fois chez Homère dans l'Odyssé (*η* 106). Outre cela Chantraine note dans son dictionnaire qui se caractérise par le bon sens et esprit de tradition: "Si *μακεδνὸς* et *Μακεδόνες* sont apparantés, *-δν-ο-* peut représenter un vocalisme zero d'une suffixe *δών, -δόνος...*, mais le rapprochement que l'on a fait avec *γοεδνὸς* n'apporte aucune lumière. En réalité *μακεδνὸς* fait surtout penser à *μακεδανὸς* qui est d'ailleurs tardivement attesté et doit être apparenté à *μακρός*, etc." Cf. "La formation des noms en grec ancien" par le même auteur, p. 194, où la finale expressive *-δνὸς* est analysée dans la classe des dérivés en -no- et la liaison génétique de *μακεδνὸς* et de *Μακεδὼν*

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

est mise en question. Schwyzer dans sa grammatique segmente la partie suffixale en *-δ-νο-* (I, 489). C'est ainsi qu'en dépit de Frisk (II, 163) il ne peut être question que de ces deux mots qui s'altèrnent comme un degré plein et un degré zéro. Par suite de cela Chantraine partage les doutes de Pisani (Arch. glott. it. 33, 1941, 72) et de Krahe (*Glotta* 17, 1929, 159) en ce qui concèrne la provenance grecque de *Μακεδονία* et *Μακεδών*.

Maintenant je me permetterai de passer à une brève analyse de l'élément *-δον-* dans les langues anciennes de la péninsule Balkanique.

L'élément *-δων, -δον-ος* avec les variantes et modifications apparaît comme deuxième partie constitutive dans le serie des noms propres Balkaniques, principalement dans les toponymes, y compris les noms de vastes règions. C'est en Thrace que cet élément est le plus répandu, à savoire: nom de lieu *Σαρπη-δών, -ονος*, "ville, cap, littoral, roche", en particulier *Σαρπηδονίη ἄκρα, πέτρα*, à partir de Hdt. VII, 58 (la même chose en Cilicie). *Σαρπηδὸν* se rencontre aussi comme le nom de personne thrace, cf. le nom du roi lycien en l'Iliade et le nom du frère de Minos qui a emmené les Lyciens de l'île de Crète; *Βράρκεδων*—forteresse dans la région de Naissos (Proc. ae. IV, 4); *Τζυειδὼν* etc.—ville dans la région de Haemus (Proc. ae. IV, 4); *Σιγγιδὼν* (Sozom. h. eccl. 3, 12); *Σιγγιδόνος* (Proc. bell. 5, 15, 27), *Σινγίδουνον* (à partir de Ptol. 3, 9. 3) etc.—ville en Moesie supérieure, probablement le Belgrade d'aujourd'hui.

En dehors de Thrace le nom de dieux préhellénique que Déméter est attesté sous les formes de *Δω-μᾶτηρ* (éolien), *Δα-μάτερσι* (en Rhodes), *Δαμ-μάτερι*, le datif en Thessalie, *Δα—μᾶτηρ* (dorien, arcadien, béotien), *Δη-μήτηρ*, ionien-attique.

Ce nom est interprété généralement comme "terre-mère". Le toponyme micrasiatique-phrygien *Γδαν-μαα* (MAMA I, 339) provenant de **Γδαν-μανα* est identique à ce mot au point de vue de sémantique et structure.

C'est sur sa base que Kretschmer a reconstruit le mot phrygien **γδαν* "terre" (*Glotta* 20, 1932, 66ss.), soutenu ensuite par Benveniste (Mélanges à van Ginneken, 194 ss). Ce **γδαν* se rapporte avec *ζεμελω* comme *χθὼν* et *χαμαὶ* en grec, si l'on ne compte pas la palatalisation de la voyelle initiale dans *ζεμελω*. Cette reconstruction est si correcte, que l'on la cite sans astérisque.

Ensuite, *Μυγδονία-* région de la tribu édonienne *Μυ-γδόνες* est située selon la plupart des sources, entre le courant de Strymon et d'Axios, jusqu'au golfe Thermaique et la péninsule Chalcidique, plus tard la partie sude de Macédoine. C'est ainsi que notre symposium a l'honneur d'avoir lieu stricto sensu sur la terre des Mygdoniens. Aussi, *Μυ-γδονία* signifi-t-elle en Asie

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Mineure la région de Mysie ou bien de Bithynie ou de Phrygie; le hêros-éponyme *Μυγδών, -όνος*.

Dans tous les noms propres cités, exepté les noms purement thraces, la deuxième partie constitutive était identifiée avec *χθών* grec ("terre, contrée, ville") bien avant notre travail. *Χθών* provient de **ĝhdhóm* indo-européen, formé de **dheĝhōm* à l'aide de métathèse après la chute de la voyelle réduite *e*. Cette chute a provoqué la succession de deux consonnes occlusives inadmissible dans les langues indo-européennes, notamment: la dentale plus la gutturale. La forme originele n'est attesté que dans le *te-e-kan* = *tekan* hittite "terre".

Par suite de la simplification obligatoire de cette racine, ses reflexes se sont répandus dans les langues anciennes balkaniques resp. en Asie Mineure de la sorte: **ghdhōm* indo-européen, provenant de **dhĝhōm* par suite de la métathèse des consonnes, a donné dans le grec *χθών* (= vieux indien *kṣāh*), dans le mygdonien (peut-être thrace ou phrygien?) *-γδον-*. La même forme indo-européenne a donné avec la chute de la consonne initiale *Δω(μ)-* préhéllénique, *-δων, -δον-* thrace, peut-être *dhe* albanais. En même temps la variante apophonique (degré zéro) **ghdhəm* provenant de **dhĝhəm* a donné dans le grec *χθαμαλός*, dans le phrygien *Γδαν*, **γδαν*, avec la chute de la consonne initiale — *Δαμ-* préhellénique et *χαμαὶ* grec, qui s'est formé sans méthathèse.

Les recherches dans ce domaine de beaucoup de savants démontrent aisément que la science est le résultat des éfforts collectifs et qu'elle est toujours internationale.

Kretschmer dans son article qui a commencé, au fond, la modification l'interprétation des spirantes dites de Brugmann (Op. cit.) était le premier à révéler le mot analogique à *χθών* grec dans *Γδανμαα*. Dans *Δωμᾶτηρ* c'était Pisani qui l'avait révélé (*IF* 53, 1, 1935, p. 30, 38, cf. *RAL* VI, V p. 209), ensuite Georgiev (*Die Träger*, p. 12 ss.), dans les temps nouveaux Heubeck (*Praegraeca*, p. 75 ss.) etc. Dans *Μυγδονία* ce mot a été révélé par Krahe (Z. f. *Ortsnamenforschung*, XI, 1935, p. 91), Georgiev (*La toponymie*, p. 8) etc.

Dans cette série de toponymes situés dans la même aire et ayant la deuxième partie constitutive identique s'insére d'une manière organique notre toponyme *Μακε-δονία*. Le premier composant *Μακ-* remonte à **māk̂-: *mək̂* indo-européen qui est attesté en grec (dorien) sous le nom *μᾶκος* "longueur", *μακρὸς* "long, mince, grand" etc. (Pokorny, p. 699).

De cette façon, le toponyme peut être interprété dans son ensemble comme "pays haut, haute terre" et *Μακε-δόνες* comme "gens de haute terre" (com-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

parez avec l'interprétation de Pisani, proche au point de vue formel et sémantique, Arch.=glott. it. 33, 1941, 72: *Μακε-δόνες* provient de **Μακε-κεδόνες*; je le cite d'après Frisk (*op. cit.*) car malheureusement le texte de Pisani m'est inaccessible).

Dans ce sens *Σαρπηδὼν* thrace, littéralement "haute terre" (cap, roche, littoral) manifeste un parallélisme absolu, comparez avec Schol. Apoll. Rhod. 1, 216, 17a: *Σαρπηδονίην πέτ[ρην]· πολις 'Αστικῆς...*

En ce qui concerne le premier composant *Σαρπη* — voir le hittite tardif **s(a)r-pa/i*, réfléte dans *hrppi* lycien "darauf, dafür" provenant de *šēr* hittite "oben, darüber" etc. de **sēr-* indo-européen "oben, darüber".

Employé deux fois par Hérodote pour désigner la tribu des Doriens qui se sont installés provisoirement en Macédoine, *Μακεδνὸν* (*ἔθνος*) "race de haute stature" (Hdt. I, 56, VIII, 43) a dû apparaître comme résultat de l'attraction de son et de sens avec *Μακεδονία* indigène sur la base de l'appelatif purement grec *μακεδνὸς* "long, élancé, élevé", cf. *η* 106: *οἷά τε φύλλα μακεδνῆς αἰγείροιο.*

Ce calque-traduction est tout à fait légitime pour les langues existant dans la même aire.

En ce qui concerne la forme synonimique *Μάκετᾰ*, elle peut être expliquée non seulement dans les cadres du grec mais aussi dans les cadres des langues nord-balkaniques, comparez avec la classe productive de toponymes en *-eta/-ata* en Moesie Supérieure: *Cametae, Egeta, Drobeta* etc.

Fournée (*Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, 185) par exemple considère la paire *Μακεδονία*: *Μακετία* comme alternation des consonnes dentales propre aux langues "nordgriechisch-balkanischen Gebiets".*

Moscou

L'élément *-δων, -δον-* est traité d'une manière détaillée dans mon livre *La plus ancienne onomastique des Balkans orientaux (isoglosses thraco-hittito-louvites et isoglosses thraces et micrasiatiques)*, Sofia, 1981 (en russe avec un grand résumé français).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

9

THE BUST OF ALEXANDER IN THIENE, FLORENCE, AND VERSAILLES: ANCIENT AND MODERN BAROQUE

Robert W. Hartle

The extraordinary fascination exerted upon men's minds and imagination both during his lifetime and in the succeeding centuries is the primary datum for any study of the life and adventures of Alexander the Great. No other secular figure has ever cast such an enduring shadow—or light—over so many cultures. As a result one finds references to his character, real or legendary, and representations of his person wherever one turns. He turns up as an emblematic or allegorical figure in history, fiction, and art in all of Western and much Oriental civilization[1]. During his lifetime and thereafter he was considered by many to be divine even by some who knew him best; the Diadochi themselves imitated his least essential idiosyncrasies, such as the way he held his head[2].

These idiosyncrasies were duly recorded by artists, whose works were in turn described by historians, and these descriptions were in their turn imitated by subsequent plastic artists. Fortunately for those of us who 2300 years after Alexander's death are still fascinated by him the Romantic criteria of absolute artistic originality and self-expression as ends in themselves were

1. See for example Bossuet, *Oraison funèbre du Prince de Condé* as quoted in my article, "The Image of Alexander the Great in Seventeenth Century France, II", *Ancient Macedonia, II* (Thessaloniki, 1977): "Il faut encore qu'il [Alexander] se trouve dans tous nos panégyriques, et il semble, par une espèce de fatalité glorieuse à ce conquérant, qu'aucun prince ne puisse recevoir de louanges qu'il ne les partage" (pp. 523-524).

See also the copious examples in the beautiful two volume work of Θεόδωρος Κ. Π. Σαράντης, *Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ἀπὸ τὴν ἱστορία ἕως τὸν θρῦλο*. Athens, 1970. 2 vols. I am grateful to Colonel Sarantis for making me a gift of these volumes.

2. See my article, "The Image of Alexander the Great in Seventeenth Century France", *Ancient Macedonia*, I (Thessaloniki, 1970), p. 404 and n. 44.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

long unknown, and artists did not feel demeaned to make replicas of others' works. In this way we can come to have an idea of original works of great artists which have long since disappeared[3].

What becomes even more fascinating for the cultural historian is to see how after many centuries these works are incorporated into subsequent works of art in different contexts. The knowledge of the ancient original—which in itself is a complex process—plus the knowledge of the way the original is transmitted, enables us to arrive at a better understanding of that subsequent civilization. And occasionally this can retroflexively give us an insight into the primary works of art. That is the main topic of this study, using representations of representations of Alexander the Great in Thiene, Florence, and Versailles.

The principal idiosyncratic features of portraits of Alexander are the bull-like strength of his neck, which twists somewhat to his left in an inverted S-curve; his head and "melting" eyes which turn upwards to the heavens; his hair which is very luxuriant and usually stands erect framing his face in a way that is inevitably described as resembling a lion's mane[4]; a slight protrusion of the lower brow; and a transversal furrow of the brow in the later portraits. In the earlier portraits his head turns slightly to his right[5]; in the later ones it often turns to his left[6]. These features stand out with such individuality that it is hard to mistake a bust of Alexander, no matter how many copyists have repeated it or how many centuries or kilometers separate them. Whether it be an alabaster bust of the 2nd century B.C. found in Egypt (Brooklyn Museum) or a head of the 3rd century A.D. found in Cyrenaica (Boston Museum of Fine Arts), the traits are unmistakable. A bronze head of Alexander in the Christos G. Bastis Collection on loan to the Brooklyn Museum is published here for the first time (figure 1). Its provenance is not known. The head is hollow cast; its patina ranges from "copper" to brown to green, with the green dominant. There is a small hole with an ancient ear plug before the right ear. The measurements are 5.8 cm. (height), 4.0 cm. (width), and 4.7 cm. (depth). (I am indebted to Dr. Robert S. Bianchi, Associate Curator, Department of Egyptian and Classical Art of The Brooklyn Museum for this

3. Margarete Bieber's little book entitled *Alexander the Great in Greek and Roman Art* (Chicago, 1964) though incomplete is indispensable, as are her other works on Hellenistic art.

4. Occasionally Alexander is represented with straight hair as in the Pompeii mosaic.

5. As for example in the Munich Alexander Rondanini which Bieber and others attribute to Leochares (*op. cit.*, p. 25 and n. 16).

6. As in the bust in the Capitoline Museum (Bieber, *op. cit.*, pp. 70-71).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

information). The head was found in Egypt and may date from the second century B.C., but may also date from much later because of the conventions of portrayal discussed below. The point is that despite its tiny size it displays all the necessary characteristics—hair, brow, eyebrows, eyes, mouth, and neck—to make it instantly recognizable as Alexander. There is also a head in Pella that exhibits many of these characteristics, but I shall of course leave it up to others to make the attribution and to publish their decision in due time[7]. Professor Manolis Andronikos identifies, quite correctly in my opinion, a small ivory head he found in his first Vergina tomb as the head of Alexander. As it was apparently imbedded in a kind of trestle the hair is missing but the other characteristic features are there.

Lysippos was supposedly granted the monopoly of sculpting Alexander from life because he was able to reproduce the eyes, the twist of the neck, and the tilt of the head and make them manly and graceful rather than appearing as deformities[8]. Parenthetically we might note that the way some of the diadochi aped Alexander's twist of the neck easily passed over the fine line from imitation to unintentional parody, as can be seen in a stucco emblem found at Begram, Afghanistan[9]. Lysippos' statue showed Alexander holding a spear in his left hand and gesturing to the ground with his right hand, his eyes turned heavenward as if to say to Zeus, "Take thou Olympus; me let earth obey"[10]. Margarete Bieber feels that a bronze statuette in the Louvre found in lower Egypt is a good copy of the Lysippos original and that the Azara herm, which is labelled ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΜΑΚΕ[ΔΩΝ] is a Roman copy of the same statue (figure 2)[11]. I have no particular quarrel with this thesis—and it is certain that the authenticated herm and the somewhat emaciated statuette share the same elongated face—but I cannot understand her passing over completely in silence another statue in the Louvre that corresponds much more accurately to the description (figure 3)[12]. This is a

7. Transparencies of this head are being hawked in the streets of Thessaloniki as the head of Alexander and Σαράντης identifies it as such (*op. cit.*, I, 306-307), but Professor Photios Petsas is sceptical.

8. Bieber, *op. cit.*, pp. 32-33.

9. This emblem, now in the Musée Guimet in Paris, shows a helmeted man in left profile with his left shoulder blade practically full face. The result is that he has his head twisted at almost a forty-five degree angle; the consequent sharp line of the chin and fold of the neck make the subject appear deformed. Bieber thinks it represents a Ptolemy or other diadoch imitating Alexander (*op. cit.*, pp. 61-62 and n. 53).

10. *Ibid.*, p. 34 and n. 22.

11. *Ibid.*, pp. 33-34.

12. Reproduced by Σαράντης (*op. cit.*, II, 22-23) with the notation that it is from

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

decidedly less ascetic Alexander, and in this respect as well as in its movement it agrees more closely with Lysippos' Apoxyomenos than do the statuette and the herm[13]. Yet it is upon that supposed resemblance that Bieber makes her attribution.

As Hekler points out[14], the fact that Alexander was willing to pose for only Lysippos, Apelles, and Pyrgoteles meant that, even during his lifetime, artists were reduced to reproducing the typical characteristics mentioned above, and as a result these characteristics were more and more emphasized. Any departure therefrom risked absurdity, hence they were the only visual elements to work with. One can see these elements in the more staid Alexander of certain Roman portraits and in the emotional Alexander of the Asiatic copies. Especially in portraits made in the so-called "Baroque period" of Pergamum the artists concentrated on rendering πάθος and Alexander's famous πόθος, or *yearning* to undertake certain adventures (figure 4). Two terra cotta heads of Alexander from the second century B.C., found near Thessaloniki and now in the Helen Stathatos Collection of the National Museum in Athens, exhibit a kind of orthogenetic process by which the known features have continued to develop without restraint and have yielded a gross disfiguration of the original (figure 5).

It is not surprising then that when a head was uncovered at Pergamum that exhibited these characteristics it was labelled "Alexander". This head is now in the Uffizi in Florence (figure 6). Because its eyes were rolled so far back it was sometimes called "Alessandro morente".

This head figures in at least two Italian works of art. The first is in a sixteenth century fresco by Veronese and Zelotti decorating the Castello di Santa Maria ora Colleoni built by Palladio in Thiene in the Veneto (figure 7). Entitled "La moglie di Dario supplica Alessandro", it is done in rich Venetian Renaissance style, with only a slight concession to Antiquity in Alexander's costume. It represents the famous moment when Darius's wife mistakes Hephaestion for Alexander. This is a moment of high triumph for Alexander. Mischievous *putti* float over the other ladies, presaging no doubt the subsequent marriage of Alexander and Barsinê-Stateira. However, atop

the second century B.C. He is presumably referring to the date of the copy.

13. After submitting this paper I discovered, through the kind help of Catherine Metzger of the Département des Antiquités grècques et romaines of the Musée du Louvre, that the same conjecture had occurred to J. Buche who stated that our figure 3 is "une réplique romaine fort soignée de l'Alexandre à la lance de Lysippe" (*Monuments Piot*, X (1903), p. 83).

14. Dr. Anton Hekler, *Greek and Roman Portraits* (New York, 1912), pp. XVI f.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the *trompe-l'oeil* lintel one perceives a row of what appear to be whitened ox skulls and in the right center is a freely idealized bust of "Alessandro morente" (figure 8). The lips and nose have been exaggerated but the essentials are still there: the lion's mane, the furrowed brow, the twist of the neck, and the upward gaze. The contrast between the opulence of the principal scene and the starkness of the lintel decoration makes one think that the artist used this bust consciously as a *memento mori*.

Almost a century later, between 1640-1644, Michelangelo Colonna and Mitelli decorated what is now the Museo degli Argenti in the Palazzo Pitti with grandiose baroque *trompe-l'oeil* paintings having as subject Plutarch's *De Alexandri magni fortuna aut virtute*. On the wall is a scene representing the young Alexander's taming of Bucephalus, below which is the inscription: MAGNVS/MVNERE FORTVNAE/ ALEXANDER/VIRTVTIS MAXIMVS (figure 9). On the ceiling the artists have depicted "Il Trionfo di Alessandro Magno" (figure 10). An Angel of Renown trumpets the chiastic message FORTVNAM ALEXANDRI MIRARE, IMITARE VIRTVTEM. Two female figures crown Alexander with a wreath as he rides in his chariot. One of the figures is winged; the other appears to be kneeling on an orb. The object of this solicitude appears studiously unconcerned as he twists his neck, furrows his brow, and turns his eyes towards ever higher heavens to conquer.

Between these two scenes we see the same Pergamene bust (figure 11). Like Veronese the artists have closed the mouth and in doing so have exaggerated its curves. Other than that and painting in the pupils they have taken meticulous care to imitate scrupulously the details of the bust, especially the hair. The most conspicuous detail, however, is the fact that this bust is clad in a Macedonian general's *chlamys* and cuirass. (This detail reminds one of a herm from Herculaneum long considered to be the youthful Alexander, but tentatively identified by Bieber as Demetrius Poliorcetes (figure 12)[15]. This identification, which acknowledges the point for point imitation of Alexander's features, leads one to wonder how in some cases a single feature can designate a bust as Alexander and at other times a total configuration of such features can lead one to the opposite conclusion).

In the case of the "Alessandro morente" bust Walther Amelung states categorically that it has only a "superficial similarity" to Alexander, with "few individual features", and that the discovery of the Eumenes altar in 1880 definitively overthrew a "doubtful hypothesis" and established the bust as

15. Margarete Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (New York), 1961), p. 50.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

that of a youthful giant[16]. Perhaps. Bieber speaks of the way "the head *[is]* pathetically thrown back"[17]. If, however, one looks closely one sees that everything in the bust below the upper portion of the Adam's apple has been restored. Only a very slight change in angle and perspective would be necessary to change this attitude from the head's being "pathetically thrown back" to the active pose of Alexander looking up at the heavens. Such a slight change would depend on the restorer. One sees that Colonna's painting does make this slight change in attitude and perspective. And what of the *chlamys* and cuirass? Did Colonna and Mitelli invent these Macedonian elements in what is otherwise a purely Italian baroque construction? Or did they have some indication subsequently lost in the more than 250 years separating them from Amelung? Did the restorer obliterate some detail[18]?

At the moment there can be no positive answers to these queries but they are certainly worth pursuing in the interest of perhaps reattributing this bust to Alexander. Meanwhile the Pitti Palace painting gives us a vigorous example of the manner in which Alexander's *virtus* stirred men's imaginations and provided a benchmark for emulation in Italy 1963 years after his death.

In three previous symposia in Thessaloniki I have described how Louis XIV liked to be flattered by comparisons with Alexander. In 1973 I introduced for the first time documents showing that Louis had attributed to himself

16. Walther Amelung, *Führer durch die Antiken in Florenz* (Munich, 1897), pp. 95 f. I am grateful to Dr. Dietrich von Bothmer, Chairman, Department of Greek and Roman Art, The Metropolitan Museum, for taking the time to read to me over the telephone the pertinent passages from Amelung with simultaneous translation into English.

17. *Sculpture*, p. 119.

18. Through the kindness of the Director of the Uffizi Gallery I have recently received a copy of the entry on this bust in G. A. Mansuelli, *Galleria degli Uffizi, Le Sculture* (Rome, 1958), pp. 94-96. The entry is entitled "Testa di Gigante di arte Pergamena, detta 'Alessandro morente'", which indicates that despite some differences he accepts Amelung's conclusions. It seems that the bust was restored in 1579, 1586, 1784, and sometime between 1784 and 1795 when it was restored again. Copies from the second half of the sixteenth century show the bust with cuirass and chlamys ("corazza e paludamento") and another copy perhaps from the end of the eighteenth century shows "un resto di paludamento". Hence the chlamys was not imagined by Colonna and Mitelli, but it does not seem possible to date it. Mansuelli states that "Il restauro attuale ha ripristinato giustamente l'inclinazione delle spalle". The bust apparently belonged to Cardinal Pio da Carpi and after his death passed to the Grand Duke Cosimo I. For a contrary opinion see Erkinger Schwarzenberg, "From the Alessandro morente to the Alexandre Richelieu", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 32 (1969), 398-405 and "The Portraiture of Alexander" in *Alexandre le Grand*, Fondation Hardt, Entretiens XXII, (Vandœuvres-Geneva, 1975), pp. 225-226.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the epithet "le Grand", and proved to my own satisfaction at least that this was in imitation of Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος[19]. Now we shall go further, as did Louis and his court.

In the antichamber of the King's apartment in the Louvre there were busts of the twelve Caesars "...and plusieurs autres figures d'une singulière beauté. Mais entre tous ces riches monumens de l'Antiquité, il y a une teste d'Alexandre d'un travail admirable"[20]. The allegorical meaning is clear: Louis unites the virtues of Alexander and the twelve Caesars. I assume that the bust referred to is the one at Versailles of highly polished dark red porphyry (figure 13). I have seen several heads of Caesars at Versailles done in the same style. The head itself dates from the "cool classicism of the Hadrianic age"[21] to which the French seventeenth century sculptor Girardon added the drapery, the chain, and the other trappings. The Baroque of Louis XIV felt obliged to impove upon Antiquity.

Another ancient bust of Alexander that was apparently "improved" in the seventeenth century figures in its original state in two paintings and in its Baroque state in an illustrated description of the King's works of art. Because we have all the dates we are able to narrow down to a period of ten years the date of its reworking, but I have not yet been able to locate its present whereabouts nor the artist who did the reworking. Bieber makes no mention of it. Figure 14 shows the bust as it appears in its Baroque state in a volume published by Félibien des Avaux in 1677[22]. The twist of the neck and the expression of πάθος and πόθος are smoothed out and idealized, although still definitely present in the brow, the eyes, and the mouth. It is more ethereal and less commanding than the Hadrianic porphyry and less passionate than the Asiatic Alexander. Félibien merely labels it in Latin and French as an ancient marble bust of Alexander the Great in the Louvre.

What is perhaps a copy of this bust appears in a painting done by Jean Garnier as his reception piece into the Royal Academy of Painting in 1672, entitled *Portrait de Louis XIV en médaillon entouré des attributs des arts* (figure 15)[23]. The subject of Louis' beneficent patronage of the arts was, not sur-

19. Robert W. Hartle, "The Image of Alexander the Great in Seventeenth Century France, II", *Ancient Macedonia, II* (Thessaloniki, 1977), pp. 517-530.

20. André Félibien des Avaux, *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellens peintres, anciens et modernes*, 2nd ed. (Paris, 1685), I, 284.

21. Bieber, *Alexander*, p. 74 and n. 72. For some reason Bieber's reproductions (plates 97-98) eliminate the enormous plume.

22. André Félibien des Avaux, *Tableaux du Cabinet du Roy* (Paris, 1677), no pagination.

23. This painting and figure 16 are in the seventeenth century wing of the Musée de Ver-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

prisingly, a favorite topic for works of art at the time. There are also other elements in the picture such as the contents of a cornucopia to indicate that the King "ne doit qu'à ses seuls conseils l'état florissant de son royaume", as Racine had said in the Dedicatory Epistle to his *Alexandre le Grand*[24]. The bust on the far right is not too clearly delineated, but I believe that the elephant clearly outlined on the globe next to it represents Alexander's victory over Porus, which was the subject of Racine's play, his most popular one of the time. The bust therefore represents Louis' protection of sculpture and also his not inconsiderable military victories up to that time.

But as usual the seventeenth century wanted to go further. In an earlier picture (c. 1666) Henri Testelin had treated the same subject, *Louis XIV Protecteur de l'Académie Royale de Peinture* (figure 16). This is a monumental painting very difficult to photograph. It was also historically an important painting, as it was commissioned by the Academy, which hung it in the Salle des Séances in the Louvre. A close look at the bust in the lower left corner shows that the artist was modelling from the surface of a real bust (figure 17). And a close examination of the locks of hair indicates that the artist was rendering the same bust of Alexander that we saw in the 1677 engraving with the elaborate aegis. The aegis, then, must have been added between 1666 and 1677 at the latest.

For one accustomed to reading the rather literal-minded allegories of French seventeenth century art there is a further more important meaning to this portrait. It is a sense that was crucial to the development of modern thought through the intermediary of the famous Quarrel of the Ancients and the Moderns. In a dissertation on Le Brun's painting of *Les Reines de Perse aux pieds d'Alexandre*, the painting that launched the career of Charles Le Brun[25], Félibien des Avaux wrote in 1663 as follows:

> Mais un pinceau si sçavant ne doit pas s'arrester davantage à honorer les Princes de Grece; ils ont eu leurs Appellés et leurs Zeuxis. Et puis que nous sommes dans un siecle où la France fournit des choses si mémorables, et qui seront sans doute l'admiration des siecles à

sailles, which has been closed for several years. Many thanks are due the *Conservateur* and his *Adjoints* for giving me permission and assistance in visiting and photographing many of the pictures in this wing and for generous help in identifying various paintings including these two.

24. Jean Racine, *Œuvres de J. Racine* (Paris, 1865), I, 514.

25. Robert W. Hartle, "Le Brun's Histoire *d'Alexandre* and Racine's *Alexandre le Grand*", *Romanic Review*, XLVIII (1957), 90-103.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

> venir; il faut qu'il s'occupe à des sujets plus nouveaux et plus étendus. Car comme nous avons le bonheur d'estre gouvernez par *un Monarque qui efface tout ce que ces anciens Conquerans ont fait de plus signalé*....[Emphasis supplied][26].

He then goes on to exhort the painter to concentrate on the great deeds and virtues of Louis and to make of them a painting "qui soit à l'avenir le plus délicieux objet de nos regards (*ibid.*). This dissertation was written as Le Brun was finishing the series of cartoons for the Alexander tapestries and getting ready to start on the *Histoire du Roy*[27]. Testelin has taken Félibien's words and put them into painting: the globe is now at Louis' feet and the bust of Alexander has been toppled from its pedestal. The new conqueror has surpassed the old.

This was the program that Charles Perrault later exposed in his poem *Le Siècle de Louis le Grand* (1687) and in his *Parallèle des anciens et des modernes* (1688-1697). This polemic was crucial in the genesis of the doctrine of Progress. (Perrault also exposed his ignorance of the Ancients while writing).

The head of ὁ μέγας Ἀλέξανδρος, humiliated for the glorification of Louis le Grand, has not, one trusts, been the worse for wear. We have become in the 20th century, 2300 years after Alexander's death, somewhat more sceptical of the doctrine of ineluctable progress.

It is well to remember what Plutarch said in *De Iside et Osiride:*

> Lysippos the sculptor blamed the painter Apelles for drawing Alexander's picture with a thunderbolt in his hand. He himself has represented Alexander holding a spear, which was natural and proper for him as a weapon, the glory of which time would not rob him[28].

But no artist of Louis's time had any such qualms; when he was still a child he was represented armed, with an eagle at his side, sweetly holding a thunderbolt in his right hand (figure 18). Underneath the painting the legend says:

26. André Félibien des Avaux, *Les Reines de Perse aux pieds d'Alexandre: Peinture du Cabinet du Roy* in *Recueil de Descriptions de peintures et d'autres ouvrages faits pour le Roy* (Paris, 1689), pp. 65-66. *Les Reines de Perse* was first published separately in 1663.

27. Cf. my article cited above in n. 23.

28. Quoted by Margarete Bieber, *Alexander*, p. 37.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

IVPITER APPLAUDENS LODO·I·CO FVLMINA CESSIT
IAMQUE NOVVM MVNDVS SENSIT ADESSE IOVEM.

My topic has also furnished, I hope, the possibility of yet another concise definition of the Baroque, whether we are speaking of Ancient or Modern Baroque: it is the effort to improve upon classic simplicity.

Queens College, C.U.N.Y.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

10

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Β. Γ. Καλλιπολίτης

Ἡ ἀρχαία νεκρόπολη τῆς Κοζάνης ποὺ ἐρευνήθηκε σὲ τρεῖς περιόδους, ἀπὸ τὸ 1949 ὡς τὸ 1958[1], ἀπέδωσε πλούσια κτερίσματα, μετάλλινα κοσμήματα καὶ πήλινα ἀγγεῖα. Ἄσχετα μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τοῦ οἰκισμοῦ[2] στὸν ὁποῖον ἀνῆκε, ἡ νεκρόπολη αὐτὴ τῆς Ἐλιμιώτιδας βρίσκεται σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἀποικίες τὶς ἐγκαταστημένες στὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, σὲ περιοχὴ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ν. Ἑλλάδας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προσφέρεται σὰν ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ εἴδους τῶν ἀγγείων, ἐγχωρίων ἢ ἐπεισάκτων, ποὺ οἱ κάτοικοι τῆς Δυτ. Μακεδονίας χρησιμοποιοῦσαν στὸν 5ο καὶ 4ο π.Χ. αἰ. ὡς κτερίσματα ἢ γιὰ τὴν καθημερινή τους ζωή.

Ἔχουν βρεθῆ βέβαια ἀγγεῖα τῶν κλασσικῶν χρόνων σὲ τάφους καὶ ἄλλων περιοχῶν τῆς Μακεδονίας, λιγώτερο ἀπομακρυσμένων ἀπὸ τὰ κέντρα. Τὰ εὑρήματα δὲν ἔχουν μελετηθῆ συστηματικὰ καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προϊστορικά, ἔμειναν σχεδὸν ἄγνωστα παρὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχουν ὡς τεκμήρια τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μακεδονίας στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ καὶ σὰν μαρτυρίες τῶν σχέσεων ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ περιοχὲς αὐτὲς μὲ τὴ Ν. Ἑλλάδα.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος μᾶς ἐπιβάλλεται νὰ περιορίσουμε τὰ ὅρια τῆς μελέτης στὴ νεκρόπολη τῆς Κοζάνης ποὺ ἔδωσε ἐγχώρια ἀγγεῖα χρονολογούμενα μὲ βεβαιότητα στοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Ὡς βάση χρονολόγησης χρησιμεύουν τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί. Εὑρήματα ἄλλων χώρων δὲν εἶναι δυστυχῶς χρονολογημένα μὲ ἀσφάλεια καὶ ξέρουμε πόσο τὰ ἐγχώρια ἐργαστήρια διατηροῦν ἐπὶ αἰῶνες τὰ σχήματα τῶν παλαιοτέρων περιόδων, ὥστε ἡ χρονολόγηση τῶν εὑρημάτων τῆς ἐγχώριας κεραμεικῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη, ὅταν προέρχονται μάλιστα ἀπὸ ἐπιχώσεις οἰκισμῶν.

1. *ΑΕ* 1948-1949, 85-111. *ΠΑΕ* 1950, 281 κέ., 1958, 96, πίν. 77-81. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε τὸ 1960, χωρὶς οὐσιώδη εὑρήματα: Φ. Πέτσας, *ΠΑΕ* 1960, 107-113.

2. *ΑΕ* 1948-1949, 111.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Οἱ τάφοι ὅμως τῆς Κοζάνης, γιὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰώνα, μᾶς προσφέρουν τὴν πολύτιμη μαρτυρία τους. Ἐδῶ τὰ ἐγχώρια ἀγγεῖα εἶναι μὲ ἀκρίβεια χρονολογημένα ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἀνῆκαν σὲ 16 ἀδιατάραχτες ταφὲς τὰ περισσότερα. Ἀλλὰ καὶ ὅσα προέρχονται ἀπὸ καταστραμμένους τάφους, χρονολογοῦνται σχετικὰ μὲ ἀσφάλεια. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ μᾶς παρέχουν ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκόνα κεραμεικῶν κτερισμάτων τῆς Δυτ. Μακεδονίας γιὰ μιὰ ὡρισμένη χρονικὴ περίοδο τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας.

Ἡ ἀκριβέστερη γνώση τῆς κεραμεικῆς αὐτῆς συμπληρώνει τὰ πορίσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τοῦ Σιδήρου ποὺ ἔχει προηγηθῆ[3].

Στὴν ταξινόμηση τοῦ Rey γιὰ τὸ CV ἀναφέρονται ὡς τὰ μόνα γνωστὰ μακεδονικὰ ἀγγεῖα τῶν κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὶς νεκροπόλεις τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα (Patele) καὶ τῆς Τσαουσίτσας[4]. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ σχηματίσουμε πλήρη γνώση τῆς μακεδονικῆς κεραμεικῆς καὶ ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀβέβαιη. Ἡ παρουσία στὴ νεκρόπολη τῆς Κοζάνης ἐπείσακτων ἀττικῶν καὶ κορινθιακῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων ποὺ εἶναι μιμήσεις αὐτῶν ἔστω κι ἂν δὲν ξέρουμε ἀκόμα τοὺς τόπους παραγωγῆς των, παρέχει ἀσφαλῆ βάση χρονολόγησης καὶ τῶν κτερισμάτων, πηλίνων καὶ χαλκῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοπικά, μακεδονικά, ἐργαστήρια καὶ διατηροῦν τὴν ἰδιορρυθμία τους. Ἡ παρουσία πάλι ἀγγείων τῆς Νότ. Ἑλλάδας φανερώνει τὶς σχέσεις καὶ τὴν ἐπικοινωνία τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοὐλάχιστο μὲ τὶς ἀποικίες τὶς ἐγκαταστημένες στὶς ἀκτὲς τῆς Μακεδονίας ποὺ ἔκαναν ἄφθονη εἰσαγωγὴ ἀγγείων ἀπὸ τὴ Ν. Ἑλλάδα.

Στοὺς ἀρχαίους τάφους τῆς Κοζάνης βρέθηκαν ἀγγεῖα τοπικῶν ἐργαστηρίων πού, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ταξινομοῦνται σὲ δυὸ κατηγορίες: Α) τὰ ἀγγεῖα ποὺ διατηροῦν σχήματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου καὶ εἶναι χειροποίητα ἢ τροχήλατα, Β) τὰ ἀγγεῖα ποὺ τὸ σχῆμα τους ἀντιγράφει τὸ σχῆμα συγχρόνων ἀγγείων τῆς Νότ. Ἑλλάδας, ἰδίως τῆς Ἀττικῆς καὶ εἶναι τροχήλατα.

Ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς εἶναι νὰ ἐπισημάνει ἀγγεῖα τοπικὰ μὲ ἰδιαίτερο χαρακτήρα καὶ ἐνδιαφέρον ποὺ παρέμειναν ἄγνωστα, γι' αὐτὸ θὰ περιορισθοῦμε σὲ λίγα, σημαντικά, παραδείγματα. Ἀντίρρηση, μπορεῖ βέβαια νὰ προβληθῆ ὅτι ὁ τόπος παραγωγῆς τῶν ἀγγείων αὐτῶν δὲν εἶναι γνωστός. Ὅμως γιὰ δυὸ λόγους πιστεύουμε ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς προέ-

3. W. A. Heurtlety, *Prehistoric Macedonia*.
4. *BSA* 23, 1918-1919, πίν. 3, 5.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

λευσής τους ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ, πρῶτα γιὰ τὸν πηλό τους ποὺ εἶναι γενικὰ ὅμοιος μὲ τὸν πηλὸ τοῦ πλήθους τῶν κοινῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στοὺς τάφους τῆς νεκρόπολης, πηλὸς κιτρινωπὸς ἢ ἀνοιχτὸς ἐρυθρωπός, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ὅτι τὰ ἐπισημαινόμενα ἀγγεῖα εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλες περιοχές.

Ὅπως θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ περιμένει, τὸ πιὸ συνηθισμένο σχῆμα ποὺ διατηροῦν τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια καὶ στοὺς τάφους τῆς Κοζάνης, εἶναι ἡ ραμφόσχημη οἰνοχόη (πρόχους) μὲ ὀπισθότμητο χεῖλος, τύπος πολὺ συχνὸς στοὺς τύμβους π.χ. τῆς Βεργίνας[5]. Ἀπὸ τὸν τάφο ἀνδρὸς XVII προέρχεται ἡ οἰνοχόη (εἰκ. 1) μὲ μελανόμορφη παράσταση δύο χορευτῶν. Οἱ μορφὲς δὲν ἔχουν ἐγχάρακτες γραμμὲς γιὰ τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες. Μὲ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα δηλώνεται γιρλάνδα κρεμασμένη στὸ στῆθος τοῦ κάθε χορευτή. Ἡ τεχνικὴ καὶ τὸ στὺλ τοῦ ἀγγείου θυμίζουν ἰωνικὰ σύγχρονα ἢ λίγο πρωϊμότερα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δέχτηκεν ἐπιδράσεις ὁ ἀγγειογράφος τῆς οἰνοχόης[6]. Ὁ τάφος XVII χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ κτερίσματα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Προσθέτουμε ὅτι ἡ οἰνοχόη εἶναι τροχήλατη.

Στὴν τάξη τῶν χειροποιήτων ἀπὸ κίτρινο πηλὸ ἀνήκει ἡ οἰνοχόη τοῦ τάφου VI[7]. Ἔχει πλούσια καὶ ἰδιόρρυθμη διακόσμηση μὲ ἀμαυρὸ φαιὸ χρῶμα ἀπὸ περιφερικὲς γραμμὲς γύρω στὸ λαιμό, ὁριζόντιες καὶ κάθετες στὸν ὦμο καὶ μιὰ ταινιώδη γιρλάνδα ποὺ στολίζει τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀγγείου.

Τὴν ἴδια τεχνικὴ καὶ τὴν ἴδια περίπου διακόσμηση συναντοῦμε σὲ ἀμφορέα προϊστορικοῦ σχήματος μὲ ὑπερυψωμένες λαβὲς ἀπὸ τὸν τάφο III τῆς ἴδιας νεκρόπολης[8]. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ δύο ἀγγεῖα βγῆκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐργαστήριο, ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἴδιου ἀγγειοπλάστη καὶ ἀγγειογράφου ποὺ εἰδικευόταν στὸ πλάσιμο καὶ στὴ διακόσμηση τῶν χειροποιήτων αὐτῶν ἀγγείων. Δύο τόσο ἰδιόρρυθμα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν σὲ τάφους τῆς ἴδιας νεκρόπολης, περίπου συγχρόνους, τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι δημιουργήματα ἐργαστηρίου τοῦ τόπου τῆς εὕρεσής των.

Ἀμφίβολη εἶναι ἡ καταγωγὴ τοῦ κανθαροσχήμου κρατηρίσκου (εἰκ.

5. Γιὰ τίς σχετικὲς παραπομπὲς πρβ. *AE* 1973, 141 ὑποσημ. 2, ὅπου σημειώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ οἰνοχοῶν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἡ συμπιεσμένη κοιλιὰ (ἀντὶ σφαιρικῆς) καὶ ἡ λοξὴ ἢ ὁριζόντια φορὰ τῆς προχοῆς (ἀντὶ κάθετης).

6. Ἕνα-δύο ὄστρακα ἀπὸ ὅμοια μ' αὐτὴν ἀγγεῖα ἔχουν βρεθῆ βορειότερα, στὸ Σεράγιεβο, ὅπου δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχαν εἰσαχθῆ ἀπὸ τὴν Ἐλιμιώτιδα.

7. *ΠΑΕ* 1950, 287 εἰκ. 4 (δεξ.). *AE* 1973, 140, πίν. 69 α-β. *Ἀρχαία Μακεδονία II* (Θεσσαλονίκη 1977), 126, πίν. 9 (13).

8. *AE* 1973, 140, πίν. 69 γ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

2) ἀπὸ κίτρινο ἐπίσης πηλό, ποὺ διακοσμεῖται, στὸν ὦμο, μὲ κυματοειδῆ ταινία, στὸ χεῖλος καὶ στὴν κοιλία μὲ ὁριζόντιες ταινίες. Τὸ ἀγγεῖο ἀνῆκε στὸν τάφο XV ποὺ χρονολογεῖται μὲ τοὺς γειτονικούς του XIII-XVI γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Γενικὰ τὰ μοτίβα τῆς διακόσμησης καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀγγείου πλησιάζουν τὸν κάνθαρο πρὸς τὰ προηγούμενα τοπικὰ ἀγγεῖα, ὑπάρχει ὅμως μιὰ προβαθμίδα τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν πρώϊμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου τῆς Θεσσαλίας (Wage-Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 210, εἰκ. 145 g.).

Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα τῆς Κοζάνης εἶναι ἐγχώρια ἀπὸ γκρίζο πηλό. Ἡ ὑδρία (εἰκ. 3) τοῦ τάφου VIII χρονολογουμένου στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰώνα, ἔχει κοιλία σφαιρική, λαιμὸ διευρυνόμενο, τὶς πλάγιες ὁριζόντιες λαβὲς χαμηλότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως τοποθετημένες, βάση ἐπίπεδη. Τὸ σχῆμα ἔρχεται ἀμετάβλητο ἀπὸ τὴν πρώϊμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου.

Ἀρχαιότερος κατὰ μιὰ πεντηκονταετία εἶναι ὁ βαθὺς κανθαρόσχημος σκύφος ἢ κρατηρίσκος τοῦ τάφου XIV (σχέδ. διατομῆς τοῦ τειχώματος, εἰκ. 4). Ἀπὸ γκρίζο πηλό, τροχήλατος, ἔχει σχῆμα ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὴν πρώϊμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου ὅπως καὶ ἡ ὑδρία. Ὁ λαιμὸς ξεχωρίζει ἔντονα ἀπὸ τὸν ὦμο, τὸ χεῖλος διευρύνεται Οἱ κάθετες λαβές του εἶναι πεπλατυσμένες, ἡ βάση δακτυλοειδής[9].

Ἀπὸ τὸν ἴδιο γκρίζο πηλό, πολλὰ εἶναι τὰ ἀγγεῖα πού, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους, δὲν ἀκολουθοῦν τὴν παλιὰ τοπικὴ παράδοση τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ἀλλὰ μιμοῦνται σύγχρονα ἀγγεῖα τῆς Νότ. Ἑλλάδας. Σὰν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα φέρουμε τὴν ὑδρία τοῦ τάφου I (εἰκ. 5), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ κτερίσματα καὶ τὴ δραχμὴ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἔχει χρονολογηθῆ στὰ 300 π.Χ.[10]. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου εἶναι ἐπιμελημένο, μὲ τὸ λεπτὸ λαιμό, τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς σχεδὸν τριγωνικό, τὸ πόδι βαθμιδωτό. Στὴ φωτογραφία δὲν φαίνεται ἡ ἐγχάρακτη διακόσμηση τοῦ ὤμου συνισταμένη ἀπὸ ἰχθυάκανθες, κλάδο φύλλων, εὐθεία περιφερικὴ καὶ κυματοειδῆ γραμμή. Μὲ γιρλάνδα ἀπὸ φύλλα εἶναι διακοσμημένη ὑδρία τοῦ Κὲρτς (Βρετ. Μουσείου Ε 241). Τὸ σχῆμα καὶ ὁ τύπος τῆς διακόσμησης τῆς ὑδρίας τῆς Κοζάνης ὑποβάλλουν χαμηλότερη χρονολόγηση, στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα.

Τὰ κοινὰ ἀγγεῖα, ὅπως τὰ ἄωτα μελαμβαθῆ κυάθια, ποὺ εἶναι μιμήσεις κυρίως ἀττικῶν κυαθίων, ἔχουν βρεθῆ σὲ πολλοὺς τάφους καὶ συμβάλλουν στὴ χρονολόγηση τῶν ταφῶν. Ἄωτα κυάθια τύπου τοῦ 4ου αἰώνα βρέθηκαν, τρία, στὸν τάφο I καὶ ἀπὸ ἕνα στοὺς τάφους II καὶ IX. Τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα βρέθηκαν στοὺς τάφους XIV καὶ XVI. Πινάκιο μὲ σφραγιστὴ διακόσμηση

9. *ΠΑΕ* 1950, 285 εἰκ. 2, 1.
10. Γιὰ τὴν ὑδρία πρβ. *ΑΕ* 1948-1949, 109, ἀριθ. 41, εἰκ. 29.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀνθεμίων τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰώνα, στὸν τάφο Ι, ὅπως, στὸν ἴδιο τάφο, καὶ ἕνας γνήσιος ἀττικὸς κάνθαρος[11]. Ἡ κύλικα τοῦ τάφου XVI, ποὺ τὸ ἐξωτερικὸ τείχωμα, μὲ τὴ βάση ἐξηρεμένη, ἔχει βερνίκι καστανό, εἶναι μίμηση κοινῶν βοιωτικῶν κυλίκων[12].

Ἀπὸ τὰ ἐπείσακτα ἀγγεῖα, σημαντικὰ ὡς τεκμήρια χρονολόγησης ἀλλὰ καὶ ὡς δείγματα τῆς ἀττικῆς κεραμεικῆς ποὺ ἔφθανε στὴν Ἐλιμιώτιδα τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰώνα, σημειώνουμε τὰ ἑξῆς:

1. Ὑδρία μελανόμορφη ποὺ ἀνῆκε στὰ κτερίσματα τοῦ τάφου XVI τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἵμονος, μὲ παράσταση τῆς πάλης τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸ λέοντα τῆς Νεμέας, παρουσίᾳ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Ἡ ὑδρία χρονολογεῖται λίγο πρὸ τοῦ 460 π.Χ.[13].
2. Λήκυθος μὲ διακόσμηση ἐρυθρομόρφου ἀνθεμίου τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ἀπὸ τὸν τάφο XIX. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι πολὺ κοινὸς στοὺς τάφους τῆς Ἀττικῆς τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰώνα[14].
3. Μελαμβαφὴς σκύφος τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰώνα ἀπὸ τὸν τάφο IX[15], ποὺ ἀποτέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴ βέβαιη χρονολόγηση ἑνὸς χαλκίνου ἐξαρτήματος γυναικείας ζώνης ἢ μίτρας, ποὺ ὁ τύπος της, γνωστὸς ἀπὸ λαθραῖες ἀνασκαφές, εἶχε χρονολογηθῆ λανθασμένα στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχή[16].

Τὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα περιορίζονται σὲ δυὸ κώθωνες τῶν τάφων XVI καὶ XVII, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα[17].

Προβληματικὴ εἶναι ἡ προέλευση, δηλ. ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ἐργαστηρίου δύο σκύφων ποὺ ἔχουν πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα μεταξύ τους:

1. Σκύφος ἀπὸ τὸν τάφο XVII, χρονολογούμενος μὲ βάση τὸν κορινθιακὸ κώθωνα τοῦ ἴδιου τάφου, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα κτερίσματα, μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα[18]. Διάμ. τοῦ χείλους 0.122 μ., ὕψ. 0.075. Ὁ πηλὸς εἶναι πορτοκαλλόχρωμος κιτρινωπός. Ἡ καστανόχρωμη διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰ σταυροειδῶν κοσμημά-

11. Ἄωτα κυάθια *AE* 1948-1949, 108, εἰκ. 27.110 εἰκ. 30, 2, 4, 5. Πινάκιο τάφου Ι, *AE* δ.π. 110 εἰκ. 30, 3. Ἀττικὸς κάνθαρος *AE* δ.π. 108 εἰκ. 28.
12. *ΠΑΕ* 1950, 285 εἰκ. 3, 2. *Ἀρχαία Μακεδονία ΙΙ* (1977) 13 πίν. 8 (δεξ.).
13. *AE* 1973, πίν. 70 α. *Ἀρχαία Μακεδονία ΙΙ* (1977) πίν. 8 (13).
14. *ΠΑΕ* 1958, πίν. 78 α (κάτω).
15. *AE* 1973, πίν. 69 δ. *Ἀρχαία Μακεδονία ΙΙ* (1977), πίν. 7 (13).
16. *Ἀρχαία Μακεδονία ΙΙ* (1977), 123-128.
17. *ΠΑΕ* 1958, πίν. 78α (ἐπάνω.) *Ἀρχαία Μακεδονία ΙΙ* (1977), πίν. 8 (ἀριστ.).
18. *ΠΑΕ* 1958, πίν. 78 α (ἐπάνω).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

των στὴν ἐξηρεμένη ζώνη τῶν λαβῶν (εἰκ. 6). Τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι βαμμένο ἐκτὸς ἀπὸ κύκλο στὸ κέντρο.

2. Σκύφος ὅμοιος μὲ τὸν προηγούμενο, ἀπὸ τὸν τάφο XVIII. Διάμ. τοῦ χείλους 0.12 μ., ὕψ. 0.058, πηλὸς πορτοκαλλόχρωμος κιτρινωπός, διακόσμηση καστανόχρωμη: στὸ ἐπίπεδο τῆς ζώνης τῶν λαβῶν, σειρὰ ἀπὸ ἀραιὰ κοσμήματα γλωσσῶν ἢ ροπάλων (εἰκ. 7). Τὸ ἐσωτερικό, ὅμοιο μὲ τὸν προηγούμενο σκύφο.

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι οἱ σκύφοι τῶν τάφων XVII καὶ XVIII, παρὰ τὴ μικρὴ διαφορὰ τοῦ μοτίβου ποὺ στολίζει τὴ ζώνη τῶν λαβῶν, εἶναι ὅμοιοι στὸν πηλό, τὴν ποιότητα καὶ τὸ χρῶμα τῆς διακόσμησης καὶ ἰδίως στὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου. Ὁ τρόπος καὶ τὰ μοτίβα τῆς διακόσμησης θυμίζουν ἀγγεῖα εὐβοϊκά. Οἱ δύο σκύφοι μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργα ἀγγειοπλάστη καταγομένου ἀπὸ τὴν Εὔβοια, ποὺ ἐργαζόταν μακρυὰ ἀπὸ τὴ μητρόπολη, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀποικίες στὴ Χαλκιδική.

Δὲν πιστεύουμε βέβαια ὅτι μὲ αὐτὴν τὴ σχετικὰ περιορισμένη σὲ ἔκταση ἔρευνα λύεται τὸ πρόβλημα τοῦ εἴδους τῶν πηλίνων ἀγγείων ποὺ οἱ κάτοικοι τῆς Ἐλιμιώτιδας, στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῶν ἀγγειοπλαστικῶν κέντρων τῆς Ν. Ἑλλάδας ἔκαναν εἰσαγωγὴ ἢ παρήγαγαν στὰ ἐργαστήριά τους. Τὰ συμπεράσματά της ὅμως ποὺ εἶναι θετικὰ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν σὰν ἀρχὴ καὶ βάση συστηματικῆς ἐξέτασης τοῦ ὑλικοῦ, ἀφοῦ τώρα ξέρουμε ὅτι ἡ ἐγχώρια κεραμεικὴ περιλαμβάνει καὶ κατηγορία ἀγγείων μὲ παραστάσεις, ὅπως ἡ ραμφόστομη οἰνοχόη τοῦ τάφου XVII ἢ ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἀγγεῖα χειροποίητα, ἀπὸ κίτρινο πηλό, σὲ σχήματα προϊστορικὰ μὲ πλούσια γραμμικὴ διακόσμηση, ὅπως ὁ ἀμφορέας τοῦ τάφου III καὶ ἡ οἰνοχόη τοῦ τάφου VI, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐκείνη τῆς Κοζάνης διαφώτισε ἀρκετὰ καὶ τὸ ζήτημα τῆς εἰσαγωγῆς τῶν πηλίνων ἀγγείων στὸν 5ο καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα. Σὲ ἀριθμὸ πρῶτα ἔρχονται τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα, ποὺ κατὰ προτίμηση μιμοῦνται οἱ ἐντόπιοι ἀγγειοπλάστες, Ἡ ἔρευνα ἔδειξεν ὅμως ὅτι ἀνάμεσα στὰ εἰσαγόμενα ἀγγεῖα θέση εἶχαν καὶ τὰ προϊόντα ἄλλων κέντρων, ὅπως ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Βοιωτία, ἴσως καὶ μιὰ εὐβοϊκὴ ἀποικία, ἂν ἡ ὑπόθεση τῆς καταγωγῆς τῶν σκύφων ποὺ βρέθηκαν στοὺς τάφους XVII καὶ XVIII ἀποδειχθῆ σωστή.

Ἀθήνα
Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

11

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΡΑΓΙΛΟ

ΠΡΩΤΕΣ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Χάϊδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη

Πρὶν παρουσιάσουμε μιὰ πρώτη καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι ὁριστικὴ —ἀφοῦ οἱ ἀνασκαφὲς συνεχίζονται καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκηρωθεῖ— εἰκόνα τῆς ἀρχαίας Τραγίλου ὅπως μᾶς τὴν ἔχουν δώσει οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸ 1966 ἡ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας*, σκόπιμο εἶναι νὰ συνοψίσουμε τὴν ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα τῆς Βισαλτίας, ὅπως μᾶς τὴν δίνουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ποὺ εἴχαμε ὡς τώρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή.

Δὲν θὰ συζητήσω τὸ πρόβλημα τῶν ὁρίων καὶ τῆς ἔκτασης τῆς ἀρχαίας Βισαλτίας ποὺ ἔχει ἤδη ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα[1]. Κι ἂν ἀκόμα δεχθοῦμε ὅτι ἕνα μέρος της—τὸ βόρειο—ἐκτεινόταν καὶ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα, ὅπως ὑποστήριξε ἡ Papazoglou[2], ὁ κύριος πυρήνας τῆς Βισαλτίας παραμένει πάντα ἡ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν ἐξάπλωση τῶν Βισαλτῶν σὲ μιὰ εὐρύτερη ἀκτίνα ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ ἀπ' αὐτὸν τὸν πυρήνα.

Στὸ χάρτη ἔχει σημειωθεῖ ἡ περιοχὴ δυτικὰ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε πολὺ πρὸς τὰ ΝΔ, ὅπου πιθανὸν ἡ ἐξάπλωση τῶν Βισαλτῶν

* Στίς ἀνασκαφὲς συνεργάστηκαν κατὰ καιροὺς οἱ ἀρχαιολόγοι Γεώργιος Μάντζιος καὶ Μαρία Ζαφειροπούλου, ὁ ζωγράφος Κώστας Ἠλιάκης, ὁ τοπογράφος Γιῶργος Ἀδρίμης, οἱ σχεδιαστὲς Φάνης Ὁμήρου, Φωτεινὴ Πρεμέτη καὶ Κικὴ Μαγαρισιώτου, οἱ συντηρητὲς Ἀριστείδης Γανίτης καὶ Δημήτρης Σιαμπανόπουλος καὶ οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀλέκος Κοχλιαρίδης καὶ Παναγιώτης Ρίζος. Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ ἰδιαίτερα τὴ συμβολὴ τοῦ ἀξέχαστου συντηρητῆ καὶ πρώτου φύλακα τοῦ Μουσείου Καβάλας Ἀριστείδη Γανίτη, ποὺ χάθηκε πρόωρα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1978.

1. Τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν Δ. Σαμσάρη, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 90 κ.ἑ.

2. F. Papazoglou, *Makedonski Gradovi Rimsko Doba* (Les cités Macedoniennes à l'époque Romaine), Skopje 1957, σ. 263-272.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

ἔφθανε ὡς τὴ λίμνη Βόλβη[3], οὔτε στὰ βόρεια ὅπως, σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα[4], ἔφθανε ἡ Βισαλτία ὡς τὴν Ἡράκλεια τὴ Σιντικὴ (Σχέδ. 1). Ὁπωσδήποτε ἡ θάλασσα ἀπὸ τὰ νότια, τὰ βουνὰ Κερδύλλια καὶ Βερτίσκος στὰ δυτικὰ καὶ τὸ Δύσωρο ἀπὸ τὰ βόρεια ἀποτέλεσαν κάποια φυσικὰ γεωγραφικὰ ὅρια γιὰ τὸν καθορισμὸ μιᾶς περιοχῆς ποὺ δὲν ἀπόκτησε ποτὲ τὰ σαφῆ σύνορα ἑνὸς συγκεκριμένου κράτους.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ Βισαλτία εἶναι ἀκόμα πολὺ περιορισμένες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὴν Τράγιλο, τὴν ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα τῆς περιοχῆς συνθέτουν προανασκαφικὲς ἔρευνες καὶ τυχαῖα εὑρήματα ποὺ ἔχουν δώσει ἕνα ποικίλο καὶ διαφόρων ἐποχῶν ἀρχαιολογικὸ ὑλικό[5].

Στὸ χάρτη ἔχουν σημειωθεῖ οἱ γνωστὲς θέσεις ἀρχαίων οἰκισμῶν ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ὡς τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Δὲν ἔχουν σημειωθεῖ μεμονωμένα εὑρήματα ἢ τάφοι ποὺ δὲν σχετίζονται μὲ οἰκισμοὺς ἀλλὰ ἀνήκουν σὲ ἀγροικίες ἢ ἀταύτιστες κῶμες[6] (Σχέδ. 1).

Οἱ ἀρχαῖοι οἰκισμοί, ὅπως βλέπουμε στὸ χάρτη, βρίσκονται στὴν ἡμιορεινὴ περιοχὴ τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τῶν ὀροσειρῶν Βερτίσκου καὶ Κερδυλλίων. Ἡ πεδινὴ ἔκταση δίπλα στὸ Στρυμόνα—ποὺ στὴν ἀρχαιότητα πρέπει νὰ ἦταν πολὺ στενότερη—ἦταν ἀκατάλληλη γιὰ οἰκισμοὺς ἐξαιτίας τῶν συχνῶν πλημμυρῶν τοῦ ποταμοῦ καὶ τῶν ἑλῶν. Τὰ ἀντιπλημμυρικὰ καὶ ἀρδευτικὰ ἔργα τοῦ Στρυμόνα, ἡ ἀποξήρανση τῆς λίμνης Ταχινοῦ καὶ οἱ κατολισθήσεις ποὺ συμβαίνουν καὶ σήμερα στὴν περιοχὴ ἔχουν προκαλέσει γεωμορφικὲς ἀλλαγές, στὶς ὁποῖες πιθανὸν ὀφείλεται

3. Δ. Σαμσάρη, *ὅ.π.*, σ. 36 σημ. 5 - Τὴν ἔκταση τῆς ἀρχαίας Βισαλτίας περιγράφει ὁ N. Hammond, *A History of Macedonia I*, σ. 192-194.

4. Στραβ. VII ἀπ. 36.

5. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴ Βισαλτία βρίσκονται στὸ Μουσεῖο Καβάλας κυρίως, ἀλλὰ καὶ στὸ Μουσεῖο Σερρῶν καὶ στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

6. Ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ Ἀηδονοχώρι (ἀρχαία Τράγιλος) καὶ στὸ ἐγκαταλειμμένο σήμερα χωριὸ Καστρὶ (S. Casson, *BSA* 23/1918/19 σ. 65). Διάσπαρτοι ἐπίσης τάφοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ μνημειακοὶ μακεδονικοὶ τάφοι (*ΑΔ* 24/1969 Β2 Χρονικά, σ. 353) καὶ ταφικὰ πλινθόκτιστα κτίσματα (*ΑΔ* 36 (1980) Χρονικά, σ. τυπ.) καθὼς καὶ ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ (Δ. Σαμσάρη, *ὅ.π.*, σ. 171), μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξη κάποιου ἀξιόλογου πολίσματος στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχή. Τὸ πόλισμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Καστρί ποὺ πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν βυζαντινὸ οἰκισμὸ Καστρίτζιν. Πιθανότατα ἕνας ἀρχαῖος δρόμος πρέπει νὰ συνέδεε τὴν Τράγιλο μὲ τὸ πόλισμα αὐτὸ καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὸ Κερδύλιο καὶ τὰ παράλια. Ἕνα ἐπίσης ἀξιόλογο νεκροταφεῖο ποὺ σχετίζεται μὲ τοπικὰ βισαλτικὰ φύλα πρέπει νὰ ὑπάρχει στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Δημήτριος, ἀπ' ὅπου προέρχονται κτερίσματα τάφων τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἐπείσακτα ὕστερα κορινθιακὰ ἀγγεῖα (*ΑΔ* 24 (1969) σ. 355, πίν. 363 α-β).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

καὶ ἡ ἀραιὴ παρουσία προϊστορικῶν οἰκισμῶν ποὺ παρατηρεῖται στὴ Βισαλτία.

Ὡς τώρα μόνο ἕνας νεολιθικὸς οἰκισμὸς ἔχει ἐντοπισθεῖ (ἀριθ. 6), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ ἔχουμε ἐπίσης δύο μόνο θέσεις, ὅπου ἡ ζωὴ συνεχίζεται καὶ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου (ἀριθ. 9 καὶ 18).

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ σημειώνονται στὸ χάρτη χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα ὡς καὶ τὰ Ρωμαϊκὰ χρόνια, μὲ βάση πάντοτε τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ καὶ τὰ τυχαῖα εὑρήματα.

Ὑπάρχουν ἐπίσης πύργοι Βυζαντινῶν χρόνων καὶ τειχισμένες ἀκροπόλεις Βυζαντινῶν ἢ μεταβυζαντινῶν χρόνων ποὺ πιθανότατα ἔχουν καὶ ἀρχαιότερες φάσεις ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθοῦν χωρὶς συστηματικὲς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες.

Τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν 11 πόλεων ποὺ οἱ ἀρχαῖες πηγὲς ἀναφέρουν στὴ Βισαλτία πρέπει νὰ παραμείνει ἀκόμα ἀνοικτό. Οἱ λίγες καὶ συχνὰ ἀντιφατικὲς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν, στὴν ἐπεξεργασία τῶν ὁποίων ἔχουν δουλέψει ἤδη πολλοὶ ἐρευνητές[7], δὲν μποροῦν νὰ δώσουν κανένα βέβαιο συμπέρασμα ἂν δὲν ἐνισχυθοῦν ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς καὶ εὑρήματα. Οἱ μόνες πόλεις ποὺ μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια εἶναι ἡ Ἄργιλος, τὸ Κερδύλλιο καὶ ἡ Τράγιλος.

Δύο βισαλτικῶν πόλεων ἡ ταύτιση ἐμφανίζει νομίζω ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: τῆς Βέργης[8] καὶ τῆς Βρέας[9]. Ἡ ἐμφάνιση τῆς Βέργης στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τῆς Α' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας στὰ 452/1 π.Χ. εἶναι ἀξιοσημείωτη γιατὶ βεβαιώνεται μιὰ πρώιμη διείσδυση τῆς Ἀθήνας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βισαλτίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή της στὴν Ἀμφίπολη. Ἡ πολὺ πιθανὴ ταύτιση ποὺ ἔχει προταθεῖ μὲ τὴ θέση «Παλιοχώρι» τῆς σημερινῆς Κοινότητας Βέργης ἐμφανίζει τὴ Βέργη ὡς ἕνα σημαντικὸ οἰκισμὸ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἀκόμα ἐποχή. Σὲ λόφο δίπλα ἀπὸ τὸ λόφο τῆς ἀρχαίας πόλης ἔχει ἐντοπισθεῖ οἰκισμὸς τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ μὲ συνέχεια ζωῆς στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ πιθανότατα καὶ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου[10]. Ἡ Βέργη, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Τράγιλος εἶναι οἱ πόλεις ἐκεῖνες τῆς ἀρχαίας Βισαλτίας, ποὺ νωρὶς—ἤδη στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ.—ἐμφανίζονται ὡς ἀνεξάρτητες πόλεις κράτη μέσα σὲ μιὰ περιοχὴ ὀργανωμένη κατὰ ἔθνη.

7. Δ. Σαμσάρη, *ὅ.π.*, σ. 103 κ.ἑ.
8. Δ. Σαμσάρη, *ὅ.π.*, σ. 114 κ.ἑ.
9. Δ. Σαμσάρη, *ὅ.π.*, σ. 106 κ.ἑ.
10. D. French, *Index of prehistoric sites in central Macedonia*, σ. 39 N1, Δ. Γραμμένος, *ΑΔ* 30/1975, σ. 208, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ἡ φάση τῆς ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

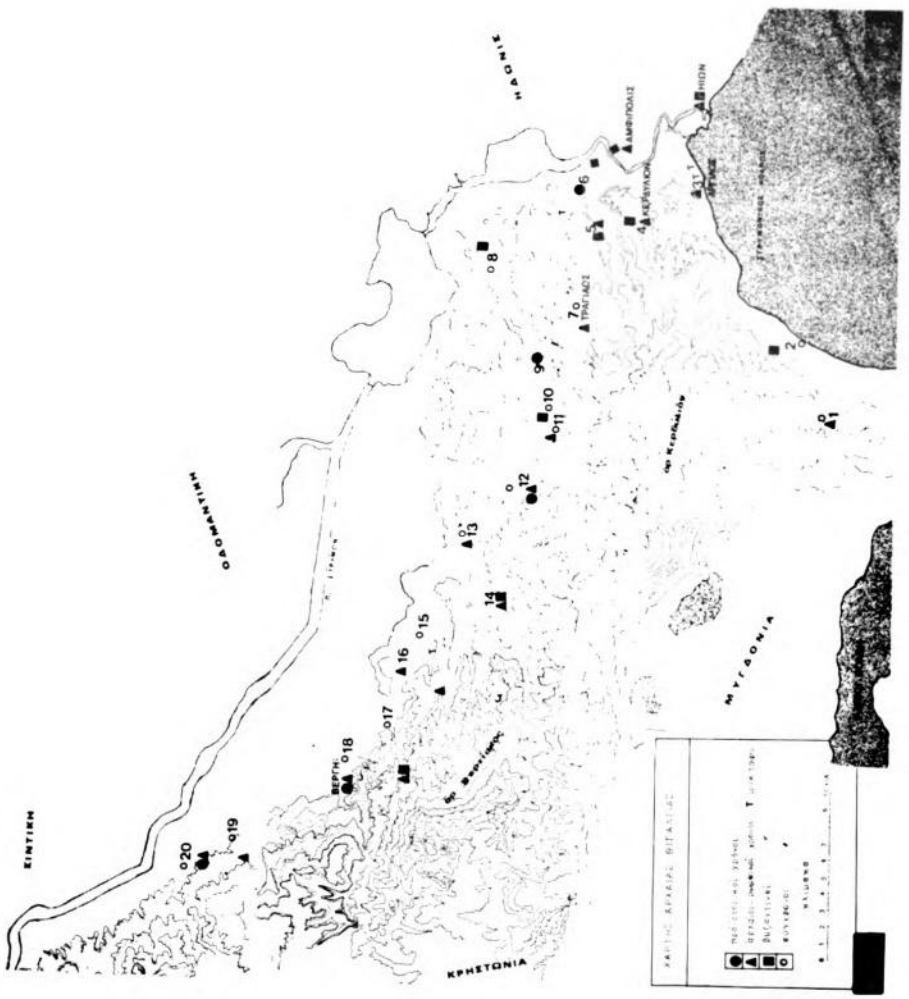

Σχέδ. 1. Χάρτης αρχαίας Βισαλτίας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

'Υπόμνημα στὸ χάρτη Βισαλτίας-Πρβλ. σχ. 1.

1. Βρασνὰ
2. 'Ασπροβάλτα, θέση «Καλέδες»
3. Νέα Κερδύλια, θέση «Παλιόκαστρο»
4. "Ανω Κερδύλια, θέση «Γκραντίσκος»
5. Καστρὶ
6. Εὐκαρπία, θέση «Μεσοβούνια», οἰκισμὸς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς
7. 'Αηδονοχώρι, θέση Μοναστήρι Τιμίου Προδρόμου
8. Μαυροθάλασσα, θέση «Πύργος»
9. Δάφνη-"Αγιος Δημήτριος, θέση Τούμπα Σαμαρᾶ
10. Δάφνη, θέση 'Αγία Μαρίνα
11. 'Ορέσκεια, θέση «Δεξαμενὴ»
12. Ζερβοχώρι, θέση «Παλιόκαστρο»
13. Θερμὰ Νιγρίτας, θέση Στρατόπεδον
14. Θερμὰ Νιγρίτας, θέση «Παλιόκαστρο»
15. Τερπνή, θέση «Παλιόκαστρο»
16. Νικόκλεια, θέση «Τούμπα»
17. Νικόκλεια, θέση «'Ισσὰρ»
18. Βέργη, θέση «Παλιοχώρι»
19. Καλόκαστρο, θέση «'Ασσὰρ»
20. Στρυμονικό, θέση «Καστρὶ»

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Σύμφωνα μὲ τὶς ὡς τώρα ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ μέσα τουλάχιστο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα ἐπείσακτα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῶν παραλίων τῆς Μακεδονίας καὶ ἀπὸ τὴ Ν. Ἑλλάδα εἰσχωροῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βισαλτίας καὶ ἐπηρεάζουν βαθμιαῖα καὶ μεταμορφώνουν τὸν πολιτιστικὸ χαρακτήρα τῆς περιοχῆς.

Οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἄρχισαν στὴν ἀρχαία Τράγιλο καὶ ποὺ πρέπει νὰ ἐπεκταθοῦν καὶ στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Βέργης σχετίζονται μὲ τὴν ἀναζήτηση τῆς πολιτιστικῆς καὶ πολιτειακῆς φυσιογνωμίας τῶν πόλεων αὐτῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Βισαλτίας.

ΤΡΑΓΙΛΟΣ

Τὴν ταύτιση τῆς ἀρχαίας Τραγίλου μὲ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς περιοχῆς τῆς Μονῆς Προδρόμου, 3 χιλιομ. ΒΔ ἀπὸ τὸ Ἀηδονοχώρι Σερρῶν, πρῶτος πρότεινε ὁ P. Perdrizet[11]. Τὰ εὑρήματα τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν (1966-1972)[12] ἐνίσχυσαν τὸ ἀρχικὸ ἐπιχείρημα τοῦ P. Perdrizet, τὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων. Στὰ ἀντίστοιχα ἀρχαιολογικὰ στρώματα τοῦ οἰκισμοῦ βρέθηκαν πλῆθος νομίσματα καὶ τῶν δύο γνωστῶν κοπῶν τῆς Τραγίλου[13] (Εἰκ. 1 καὶ 2).

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουμε χάλκινα κυρίως νομίσματα Τραγίλου μὲ πλῆθος μάλιστα μικρῶν ὑποδιαιρέσεων ἀποτελεῖ βασικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὴν Τράγιλο γιατὶ δὲν εἶναι δυνατὸ χάλκινα νομίσματα καὶ μάλιστα μικρὲς ὑποδιαιρέσεις νὰ ἔχουν κυκλοφορήσει σὲ μεγάλες ποσότητες ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη ποὺ τὰ εἶχε ἐκδώσει[14]. Νόμισμα ἄλλωστε ἄλλης ἀταύτιστης ἀρχαίας πόλης ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν οἰκισμό, ποὺ ἀνασκάπτουμε, δὲν βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές μας.

Τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Τραγίλου σημειώνονται σὲ μεγάλη ἔκταση στοὺς λόφους γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Προδρόμου ποὺ βρίσκεται σὲ

11. P. Perdrizet, *Congrès international de numismatique, Tragilos*, Paris 1900, σ. 153-154. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὴν ἀξιόλογη προσφορὰ τοῦ Γάλλου αὐτοῦ ἀρχαιολόγου, πρωτοπόρου στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ποὺ πραγματοποιώντας προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ συγκεντρώνοντας πολύτιμο ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ προχώρησε σὲ εὔστοχες ἑρμηνεῖες καὶ συμπεράσματα ποὺ ἐνισχύθηκαν σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὴ νεώτερη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

12. *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, σ. 423 κἑ., *ΑΔ* 23 (1968) Χρονικά, σ. 417 κἑ., *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, σ. 417 κἑ., *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, σ. 530 κ.ἑ., *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, σ. 452 κ.ἑ.

13. H. Gäbler, *Munzen Nordgriechenlands*, σ. 131.

14. Πρβλ. καὶ L. Robert, *REG* 83/1970, σ. 410 καθὼς καὶ *REG* 89 (1976) σ. 496 ἀριθ. 464.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀπόσταση 1,50 χιλ. ΒΔ τῆς Κοινότητας Ἀηδονοχωρίου. Οἱ κατολισθήσεις ποὺ συμβαίνουν καὶ σήμερα στὴν περιοχὴ ἔχουν ἀλλάξει τὴν ἀρχικὴ τοπογραφικὴ εἰκόνα, ποὺ ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συγκεχυμένη. Ὁπωσδήποτε μὲ ἀνασκαφικὲς καὶ προανασκαφικὲς ἔρευνες ἔχουν ἐντοπισθεῖ, ὁ ἀρχαιότερος πυρήνας τῆς πόλης στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Προδρόμου (τομέας ΙΙ), μιὰ νεώτερη ἐπέκταση τῆς πόλης δυτικὰ ἀπὸ τὸ μοναστήρι (τομέας V) καὶ διαφόρων ἐποχῶν νεκροταφεῖα (τομεῖς Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV, VII) γύρω ἀπὸ τοὺς λόφους τοῦ οἰκισμοῦ (Σχέδ. 2).

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ποὺ πολλὲς φορὲς εἶχαν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα, γιατὶ ἀπέβλεπαν στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔκτασης τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τὴν ἐντόπιση τῶν νεκροταφείων της ἔχουν ἐπισημάνει νομίζω τὶς βασικὲς φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Τραγίλου:

Α1. Τὴν ἀρχαιότερη φάση τῆς Τραγίλου ἀντιπροσωπεύουν τὰ εὑρήματα τοῦ νεκροταφείου τοῦ τομέα Ι, ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη (Σχέδ. 2). Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ νεκροταφείου ἔχει ἤδη συληθεῖ, ἀλλὰ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1970[15] καὶ 1978[16] ἀνασκάφτηκαν καὶ ἀσύλητοι τάφοι (Εἰκ. 3), ἐνῶ παράλληλα ἔρευνες στοὺς συληµένους τάφους ἔδωσαν θραύσματα κεραμεικῆς καὶ ἄλλων κτερισμάτων χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ νεκροταφείου.

Οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι μὲ σχιστόπλακες καὶ περιέχουν ἐνταφιασμοὺς (Εἰκ. 4) ἢ καύσεις. Σὲ κάθε τάφο ὑπάρχει κατὰ κανόνα μιὰ ταφή. Απαντῶνται ὡστόσο καὶ τάφοι μὲ δύο ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία εἶναι κατὰ κανόνα παραμερισμένη. Ὁ νεκρὸς ἔχει τεντωμένα τὰ σκέλη καὶ τὰ χέρια· τὰ κτερίσματα τοποθετοῦνται στὶς γωνίες τοῦ τάφου ἢ δίπλα στὸ νεκρό, ὅταν πρόκειται γιὰ ἀντικείμενα ποὺ δὲν ἀποτελοῦσαν ἐξαρτήματα τῆς ἐνδυμασίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κιβωτιόσχημους τάφους ὑπάρχουν ταφὲς-καύσεις μέσα σὲ τεφροδόχα ἀγγεῖα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὰ κτερίσματα τοποθετοῦνται μέσα ἢ δίπλα στὸ τεφροδόχο ἀγγεῖο (Εἰκ. 5). Ἀπὸ τὰ ἐπείσακτα ἀττικὰ καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα οἱ τάφοι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα[17] (Εἰκ. 6-7). Σ' αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ πλαίσια τοποθετεῖται καὶ ἡ τοπικὴ γκρίζα τροχήλατη κεραμεικὴ κα-

15. *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, σ. 418, πιν. 414-415.

16. *ΑΔ* 34 (1979) Χρονικὰ Τυπ.

17. Τὰ ἀρχαιότερα σίγουρα χρονολογημένα εὑρήματα εἶναι κορινθιακὰ ἀγγεῖα ὕστερης κορινθιακῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ ἀττικὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα τοῦ β΄ τέταρτου 6ου π.Χ. αἰώνα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

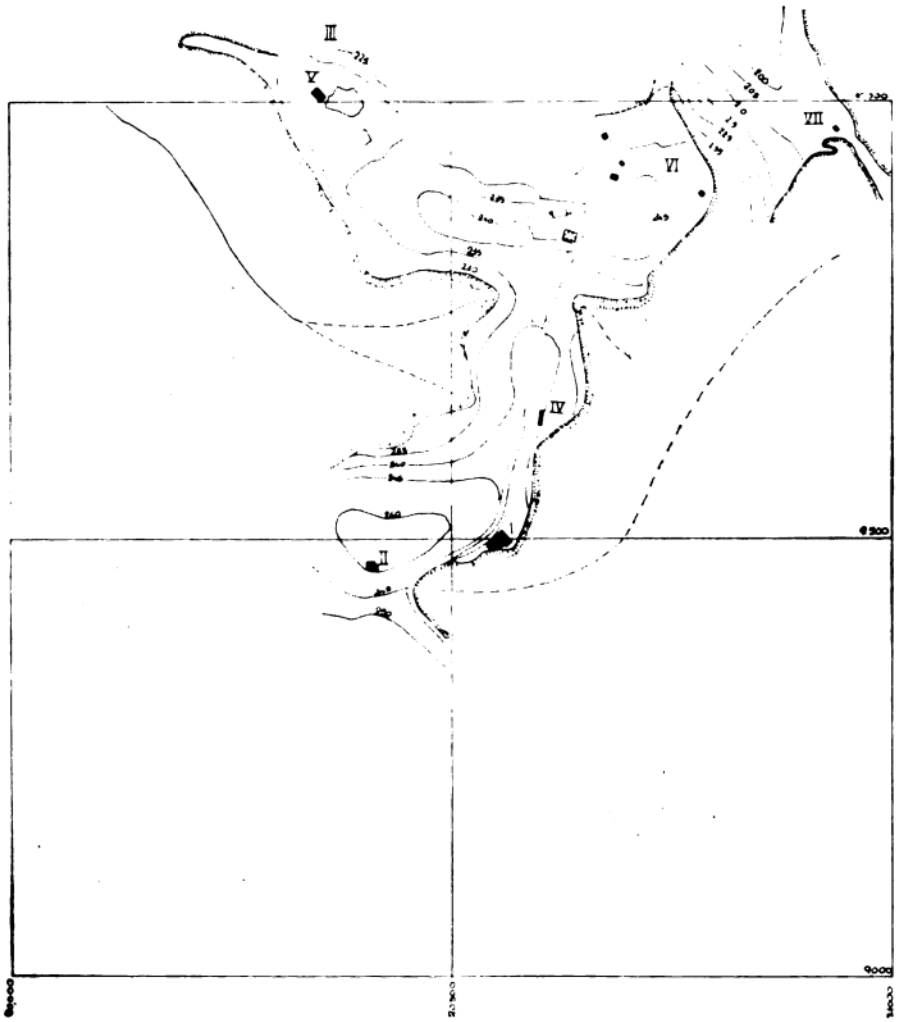

Σχέδ. 2. Γενικὸ τοπογραφικὸ περιοχῆς ἀρχαίας Τραγίλου.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

θὼς καὶ τὰ χάλκινα κοσμήματα καὶ τὰ σιδερένια ὅπλα[18] (Εἰκ. 8-11).

Α2. 'Αντίστοιχη ἀλλὰ κάπως νεώτερη χρονολογικὰ φάση ἔχει ἐντοπισθεῖ καὶ στὸν ἀρχαῖο οἰκισμό[19]. 'Ο ἀρχαιότερος πυρήνας τῆς πόλης ἐντοπίσθηκε στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ τοῦ λόφου ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Τομέας VI) (Σχέδ. 3). Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ λόφου ἐρευνήθηκε ἕνα μικρὸ ἱερὸ μιᾶς γυναικείας θεότητας, πιθανὸν 'Αφροδίτης ἢ Λήδας. Κάτω ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ μικροῦ δίχωρου ἱεροῦ-οἴκου (Κτήριο Ι) ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα διαπιστώθηκε μιὰ ἀρχαιότερη κτηριακὴ φάση (Κτήριο ΙΙ) (Εἰκ. 12β). 'Η ζωὴ τοῦ προγενέστερου αὐτοῦ κτηρίου χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ ἄλλα εὑρήματα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

'Η κεραμεικὴ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄστρακα ἰωνικῶν καὶ ἀττικῶν ἀγγείων καὶ ἐλάχιστα ὕστερα κορινθιακά (Εἰκ. 13-17). Τὰ ἀρχαιότερα ἀττικὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα (Εἰκ. 14), ἀκολουθεῖ ἀττικὴ κεραμεικὴ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (Εἰκ. 16), ἐνῶ ἡ νεώτερη ἀττικὴ κεραμεικὴ κατεβαίνει ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (Εἰκ. 17). 'Η τοπικὴ γκρίζα τροχήλατη κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολὺ χαμηλὰ ποσοστὰ στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτηρίου ΙΙ (Εἰκ. 18)[20].

Στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτηρίου ΙΙ βρέθηκαν ἐπίσης χάλκινες πόρπες γνωστῶν αἰγαιακῶν τύπων[21] ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο καὶ 5ο π.Χ. αἰώνα[22] (Εἰκ. 19) καθὼς καὶ θραύσματα εἰδωλίων γυναικείας θεότητας ποὺ καλύπτουν ἕνα χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα (Εἰκ. 20) προχωρώντας καὶ στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα (Εἰκ. 21).

'Η ἀνεύρεση εἰδωλίων, τὰ ἀρχαιότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὰ τέλη 6ου-ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰώνα ἀποτελεῖ νομίζω μιὰ ἰσχυρὴ ἔνδειξη

18. K. Kilian, Trachtzubehor der Eisenzeit zwischen Aegaeis und Adria, *PZ* 50/1975, σ. 102, χρονολογεῖ τὸ νεκροταφεῖο στὴν ΙΙC φάση τῆς Μακεδονικῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου.

19. *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, σ. 531, *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, σ. 452 κ.ἑ., σχ. 4.

20. 'Η τροχήλατη αὐτὴ τοπικὴ κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολὺ χαμηλὰ ποσοστὰ στὰ εὑρήματα τοῦ κτηρίου ΙΙ, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ τοπικὴ ἰωνικὴ καθὼς καὶ ἡ ἀττικὴ ὕστερη μελανόμορφη καὶ ἐρυθρόμορφη κεραμεική. 'Ελάχιστα ὄστρακα ὑστέρων κορινθιακῶν ἀγγείων ἀνεβάζουν στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα τὴν ἀρχὴ τοῦ κτηρίου ΙΙ, ἐνῶ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ γ' τέταρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα δίνουν τὸ κατώτερο χρονολογικὸ ὅριο γιὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του.

21. E. Sakellaraki, *Die Fibeln der Griechischen Inseln, Präh. Bronzefunde* XIV, 4 τύπος IV D, πίν. 30.

22. *Exc. at Olynthos* XIV, πίν. 4, 5A, σ. 74.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

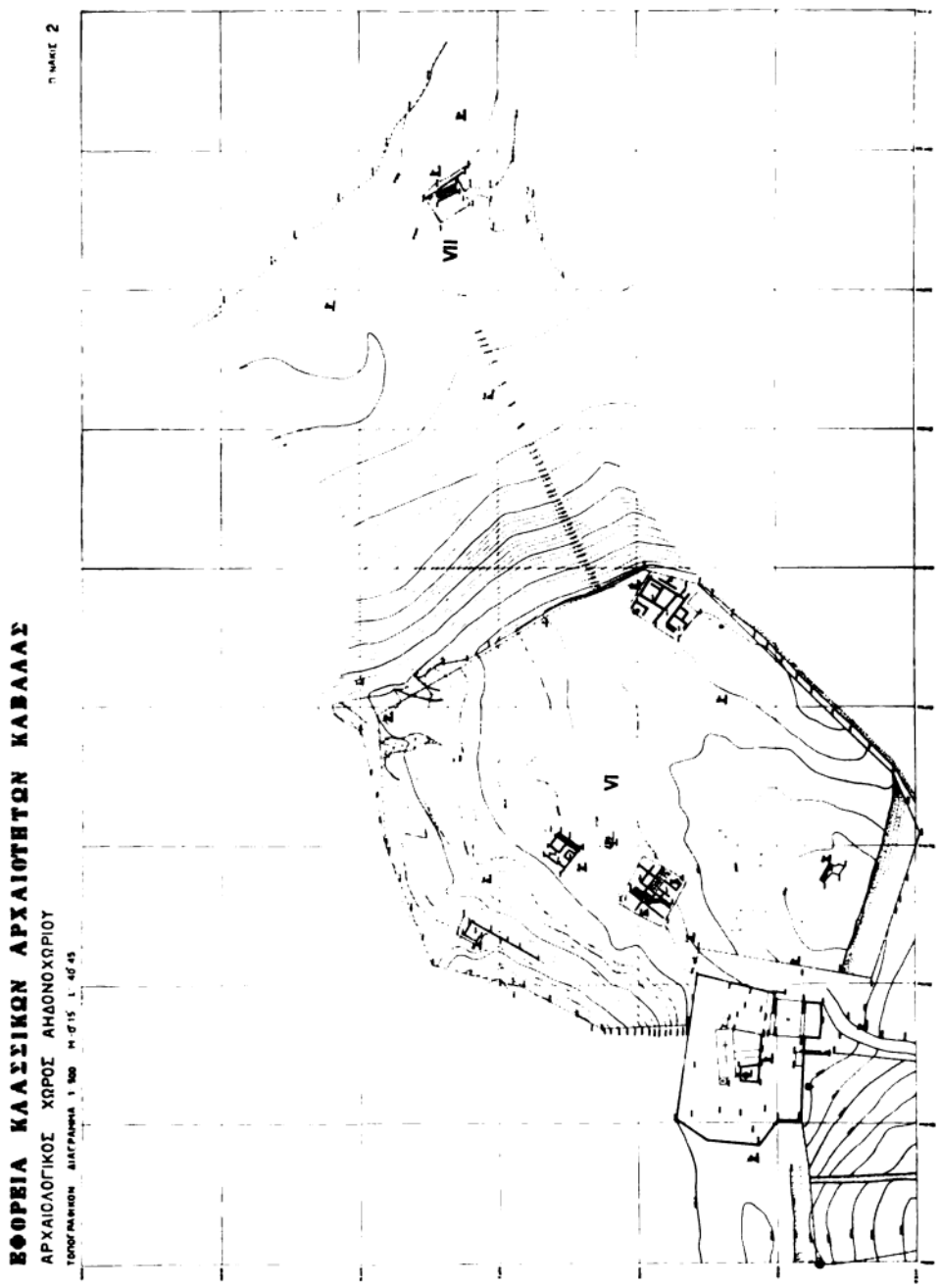

Σχέδ. 3. Τράγιλος. Τομέας Ι.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

γιὰ νὰ θεωρήσουμε καὶ τὸ ἀρχαιότερο κτήριο Π ἱερὸ τῆς ἴδιας ἢ ἀντίστοιχης γυναικείας θεότητας μὲ ἐκείνη ποὺ λατρευόταν στὸ κτήριο Ι τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Στὴν ἴδια φάση βρέθηκαν ἀσημένια νομίσματα τῆς ἀρχαιότερης κοπῆς τῆς Τραγίλου (450-400 π.Χ.)[23] καθὼς καὶ ἕνα ἀσημένιο νόμισμα τοῦ Περδίκκα Β΄ (454-413 π.Χ.)[24].

Β. Μὲ τὴ δεύτερη χρονολογικὰ φάση τῆς Τραγίλου σχετίζεται τὸ ἱερὸ ποὺ πρέπει νὰ κτίσθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ προηγούμενου κτηρίου[25]: Πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ κτήριο μὲ δύο χώρους καὶ κατεύθυνση Β-Ν (Εἰκ. 22). Ὁ χῶρος Α ἔχει μιὰ κυκλικὴ ἐσχάρα (Εἰκ. 23), ἐνῶ στὸ χῶρο Β βρέθηκαν δύο κυκλικὲς ἐσχάρες, ἕνα κτιστὸ ἔδρανο καὶ μιὰ πώρινη πλίνθος, θέση πιθανὸν γιὰ ἀναθήματα (Εἰκ. 22). Πλῆθος εἰδωλίων μιᾶς γυναικείας θεότητας βρέθηκαν στοὺς χώρους τοῦ ἱεροῦ καθὼς καὶ σ' ἕνα ἀποθέτη ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτηρίου. Ὁ πιὸ συνηθισμένος τύπος εἶναι μιὰ γυναικεία μορφὴ μὲ κύκνο ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα συνδυασμὸ τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης Frejuse καὶ τῆς Λήδας τοῦ Τιμοθέου[26] (Εἰκ. 24).

Ὑπάρχει ἐπίσης ἕνας ἄλλος τύπος μιᾶς ντυμένης μορφῆς μὲ γυμνὸ στῆθος[27] (Εἰκ. 25-25α) καθὼς καὶ ἕνας τύπος προτομῆς μιᾶς γυναικείας μορφῆς μὲ τὸ ἱμάτιο πάνω στὸ κεφάλι καὶ λυγισμένο στὸ στῆθος τὸ χέρι, τύπος πολὺ γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς Ἀμφίπολης[28]. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα εἰδώλια ἄλλων θεῶν, Ἀθηνᾶς, Κυβέλης, ἰωνικῶν σειληνῶν καθὼς καὶ ἄλλοι τύποι εἰδωλίων, γνωστοὶ ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς Ἀμφίπολης[29].

Μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα στὰ δυτικὰ καὶ βόρεια τοῦ ἱεροῦ προστίθενται νέοι χῶροι. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ δωμάτια δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ βρέθηκε μιὰ τετράγωνη ἐσχάρα-βωμός. Τὸ ἱερὸ καὶ τὰ προσκτίσματά του καταστράφηκαν στὰ τέλη 4ου-ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα[30].

23. Α: Σταφύλι, Β: Κοῖλο τετράγωνο (Gäbler, *ὅ.π.*, σ. 131).

24. Α: Ἵππος, Β: Κοῖλο τετράγωνο, β. 0,94 γραμ. (πρβλ. Oxford SNG 2428 διώβολο).

25. *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 532, *ΑΔ* 28(1973)Χρονικά, σ. 452 κ.ἑ., σχ. 4.

26. R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas British Museum* ἀρ. 880, πίν. 128, Winter, *Typen*, I, 84, ἀρ. 5α.

27. Winter, *Typen*, I, 81, ἀρ. 3.

28. Δ. Λαζαρίδης, *Le Rayonnement des civilisations greques et romaines sur les cultures peripheriques*, Paris 1965, σ. 294, πίν. 49, 2, Δ. Λαζαρίδη, *Ὁδηγὸς Μουσείου Καβάλας*, πίν. 45.

29. *ΑΔ* 27 (1972) πίν. 466Α. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης.

30. Τὰ νεώτερα νομίσματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς εἶναι χάλκινα τῆς ἀνώνυμης κοπῆς ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 311 π.Χ. καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 277 π.Χ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Τὸ ἴδιο στρῶμα καταστροφῆς διαπιστώθηκε καὶ στὶς δύο οἰκίες ποὺ ἀνασκάφτηκαν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου[31] (Σχέδ. 3): Ἡ οἰκία Ι (Εἰκ. 26) ἔχει μιὰ χαλικόστρωτη αὐλὴ καὶ γύρω της δωμάτια. Ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά της περνᾶ ἕνας λιθόστρωτος δρόμος μὲ κατεύθυνση Β-Ν. Ἡ οἰκία ΙΙ ἔχει ἐσωτερικὴ πλακόστρωτη αὐλή, ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ λιθόστρωτο δρόμο (Σχέδ. 3). Δίπλα στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ βρέθηκε μιὰ πώρινη βάση πιθανὸν κάποιου βωμίσκου ἢ ἑρμαϊκῆς στήλης. Στὰ δυτικὰ τῆς οἰκίας ΙΙ στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ δρόμου ἐντοπίστηκε μιὰ τρίτη οἰκία ΙΙΙ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ.

Στὴ βάση τῆς δυτικῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου τοῦ οἰκισμοῦ ἐντοπίστηκε ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης (Σχέδ. 3). Ἀνασκάφτηκε ἕνας πύργος ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα. Τὸ τεῖχος στὴ θέση αὐτὴ πρέπει, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν τοιχοδομία του, νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ συγχρόνως μὲ τὸ κτήριο Ι τοῦ ἱεροῦ[32] (Εἰκ. 27).

Στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα ἐπίσης ἡ πόλη φαίνεται ὅτι ἐπεκτείνεται στοὺς λόφους δυτικὰ ἀπὸ τὸ λόφο τῆς ἀκρόπολης. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀνασκάφτηκαν δύο συνεχόμενα κτήρια, οἰκίες (Εἰκ. 28) (τομέας V) (Σχέδ. 4).

Ἡ οἰκία Ι[33] (τομέας V) εἶναι ἕνα μεγάλο κτήριο μὲ ὑπαίθρια αὐλὴ ποὺ τὴν πλαισιώνουν στὶς δύο πλευρὲς στοές, στὴν τρίτη δωμάτια, ἐνῶ ἡ νότια πλευρά της ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ δρόμο. Στὸ κέντρο τῆς αὐλῆς ὑπάρχει μιὰ ἐσχάρα-βωμός. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς οἰκίας Ι (Εἰκ. 28) βρέθηκε μιὰ σειρὰ πήλινων προτομῶν γυναικείας θεότητας, τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη τύπου, ποὺ βρίσκεται καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Τραγίλου[34] (Εἰκ. 29). Οἱ προτομὲς ἦταν κρεμασμένες στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου μπροστὰ στὸν ὁποῖο βρέθηκαν πεσμένες (Εἰκ. 30). Στὸ συνεχόμενο πρὸς τὰ δυτικὰ κτήριο ΙΙ ἔχουμε μιὰ ἀντίστοιχη αὐλὴ μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε ἕνας πήλινος ἰπνός. Στὴ νότια πλευρὰ τῶν κτηρίων πρέπει νὰ περνᾶ ἕνας μεγάλος δρόμος, γιατὶ ἡ εὐθεία οἰκοδομικὴ γραμμὴ ποὺ κρατοῦν τὰ δύο κτήρια συνεχίζεται σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ τομή. Τὰ σπίτια στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς πόλης εἶναι μεγαλύτερα καὶ ἔχουν πιὸ φροντισμένη κατασκευή. Πιθανότατα στὴν περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε καὶ

Α: Κεφαλὴ Ἡρακλῆ μὲ λεοντὴ μέσα σὲ στικτὸ κύκλο. Β: Ρόπαλο-τόξο-φαρέτρα ΒΑ (SNG Coll Evelpidis ἀριθ. 1467).

31. *ΑΔ* 27 (1971) Χρονικά, σ. 531, *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, σ. 454-455.

32. Πρβλ. ἀντίστοιχη τοιχοδομία σὲ οἰκία στὴν Ἀμφίπολη (*ΠΑΕ* 1971, πίν. 74α) καθὼς καὶ στὴ φάση τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα τοῦ δυτικοῦ τείχους Ἀμφιπόλεως.

33. *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, σ. 417-18, πίν. 413 β-γ. *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, σ. 530, πίν. 465 α-γ.

34. Βλ. σημ. 18.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

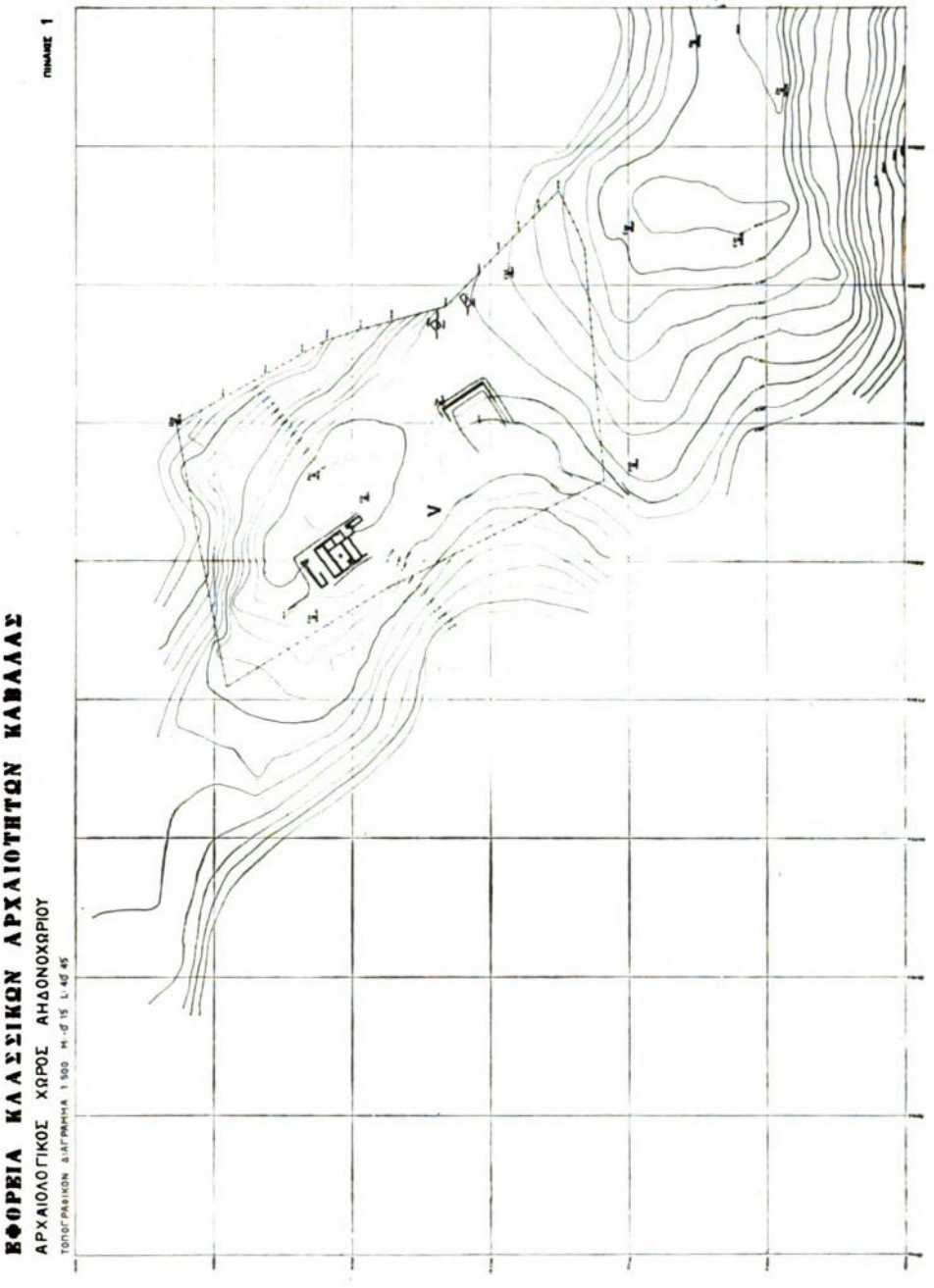

Σχέδ. 4. Τράγιλος. Τομέας V.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς πόλης στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα[35]. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς καὶ στὸν τομέα αὐτὸν τῆς πόλης χρονολογεῖται ἐπίσης στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα[36] (Εἰκ. 31). Στοὺς ΝΔ πρόποδες τοῦ λόφου ἐντοπίστηκε ἕνα νεκροταφεῖο ἐκτεταμένο (τομέας ΙΙΙ)[37].

Οἱ τάφοι τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰώνα εἶναι διάσπαρτοι στοὺς λόφους σὲ μιὰ μεγάλη ἔκταση νότια, ἀνατολικὰ καὶ βόρεια ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη (τομέας ΙΙ, τομέας ΙV)[38].

Στοὺς βόρειους πρόποδες τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης βρέθηκε τὸ πιὸ μνημειακὸ ἐπιτύμβιο κτίσμα τῆς Τραγίλου καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη ἄλλων ἀναλόγων μνημείων[39] (Εἰκ. 32) (τομέας VII). Τὸ ταφικὸ μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ὀρθογώνιο κρηπίδωμα μὲ πόδιο καὶ κρηπίδα μὲ 3 βαθμίδες. Σώζεται ἐπίσης ἕνα τμῆμα τοῦ κυματιοφόρου τοιχοβάτη. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἀνωδομὴ τοῦ κτηρίου δὲν ἔχουμε παρὰ ἐλάχιστα θραύσματα. Ἀπ' αὐτὰ ὡστόσο φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κάποια ναόσχημη κατασκευή, ποὺ στέγαζε τὰ δύο ἀγάλματα τῶν νεκρῶν. Οἱ δύο νεκροὶ εἶχαν ταφεῖ στὶς δύο σαρκοφάγους ποὺ βρέθηκαν ἐνσωματωμένες στὸ πόδιο τοῦ κτηρίου (Σχέδ. 5).

Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς μιᾶς σαρκοφάγου σώζει ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες (Εἰκ. 33): Στὰ τοιχώματα τῆς σαρκοφάγου ὑπάρχει ἐρυθρὸ χρῶμα κάτω καὶ πάνω διακοσμητικὲς ζῶνες μὲ φύλλα μυρτιᾶς καὶ ἕλικες. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καλύμματος ἔχει τὴν πιὸ σημαντικὴ διακόσμηση: Στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς σπιτιοῦ δύο ἀντωπὲς γυναῖκες θρηνοῦν τραβώντας τὰ μαλλιά τους, ἐνῶ κινοῦνται μὲ μιὰ χορευτικὴ κίνηση. Στὸν τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ ἀπεικονίζονται κρεμασμένα διακοσμητικὰ ἀντικείμενα καὶ ὅπλα. Ἡ παράσταση εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς, καθὼς συνδυάζει τὴν πλαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν μορφῶν μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος.

Στὸ στρῶμα καταστροφῆς μπροστὰ στὴν πρόσοψη τοῦ μνημείου βρέ-

35. *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, σ. 531.

36. Κεραμεικὴ μελαμβαφὴς καὶ ὕστερη ἐρυθρόμορφη. Πρβλ. καὶ θησαυρὸ ἀπὸ 22 νομίσματα χάλκινα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὰ νεώτερα εἶναι τῆς ἀνώνυμης κοπῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ (βλ. σημ. 30).

37. Θέση «Μπουκλίστρα». Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νεκροταφείου ἔχει δυστυχῶς συληθεῖ στὶς ἐκτεταμένες λαθρανασκαφὲς ποὺ πραγματοποιήθηκαν τὸ χειμώνα τοῦ 1970. Οἱ δύο ὀπωσδήποτε τάφοι ποὺ ἀνασκάφηκαν στὰ 1970 στὸ νεκροταφεῖο τῆς θέσης «Μπουκλίστρα» (Τομέας ΙΙΙ) χρονολογοῦνται στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα (*ΑΔ* 26 (1970) Χρονικά, σ. 418, πίν. 414 γ).

38. Περιορισμένες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στοὺς λόφους βόρεια ἀπὸ τὴν πόλη καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ τομέα Ι, ἔδωσαν τὴ στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΡΔΡΙΝΗ καὶ τὸ ἐπιτύμβιο βάθρο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΛΕΞΙΔΗΜΟΣ ΝΙΚΩΝΟΣ (*ΑΔ* 26 (1971) σ. 418).

39. *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, σ. 464, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, σ. 403.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

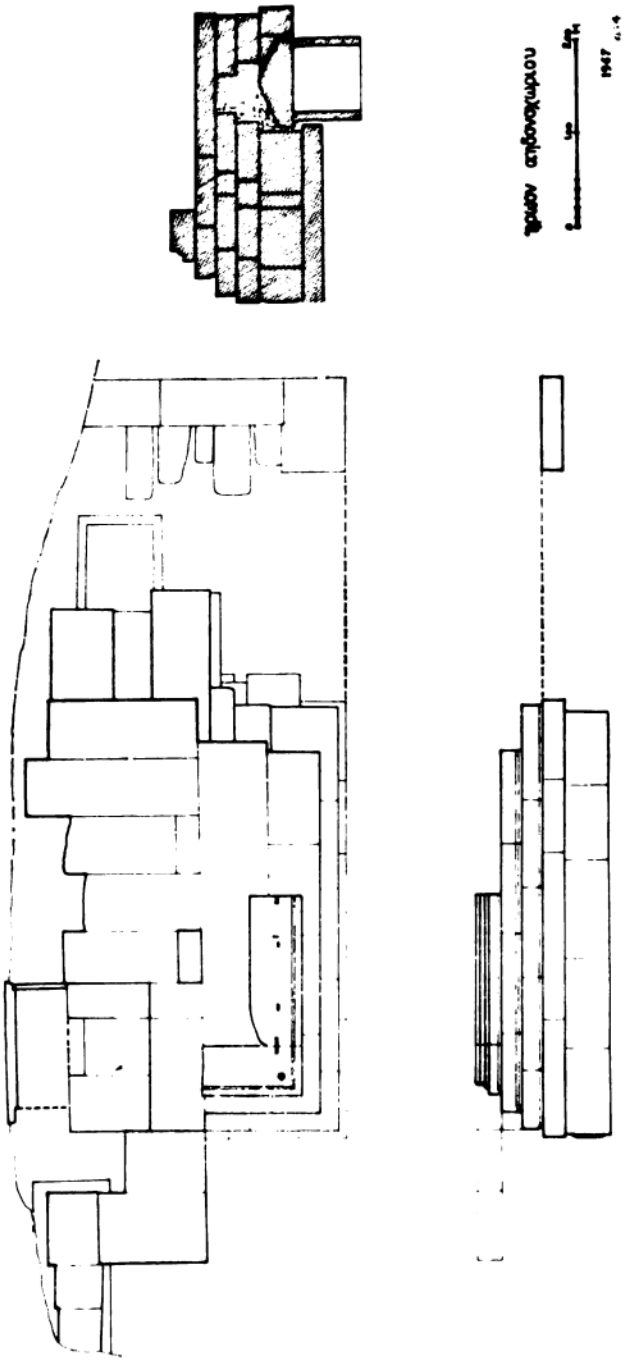

Σχέδ. 6. Τράγιλος. Τομέας VI. Ταφικὸ ἡρῶο.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

θηκε ἕνα γυναικεῖο ἄγαλμα, θραύσματα ἀπὸ ἕνα δεύτερο ἀνδρικὸ ἄγαλμα, τμήματα ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα βάθρα ἀγαλμάτων καὶ θραύσματα ἀπὸ τὴν ἀνωδομία τοῦ κτηρίου. Ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν ἐνεπίγραφων βάθρων μαθαίνουμε ἀποσπασματικὰ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν: [— — — — — — — —] / *Ἰσοκράτους* στὸ βάθρο τοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, καὶ *Φιλιτὼ/[Κ]ύκνου*[40] στὸ βάθρο τοῦ γυναικείου ἀγάλματος. Στὴν ἐπίχωση τοῦ μνημείου βρέθηκε καὶ μιὰ ἀνθεμωτὴ ἐπιτύμβια στήλη. Πιθανὸν ἀνήκει κι αὐτὴ στὸ μνημεῖο ἢ προέρχεται ἀπὸ ἕνα κιβωτιόσχημο τάφο ποὺ βρέθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μνημείου (Εἰκ. 33).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω εὑρήματα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς, φαίνεται ὅτι τὸ μνημεῖο καταστράφηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὴν ὑπόλοιπη πόλη. Ἡ κατασκευὴ τοῦ μνημείου πρέπει ἐπίσης νὰ τοποθετηθεῖ στὰ τέλη 4ου π.Χ. αἰ. Terminus post quem γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου μᾶς δίνει 1/4 χρυσοῦ στατῆρα Μ. Ἀλεξάνδρου, μοναδικὸ κτέρισμα ποὺ σώθηκε στὸν ἕνα τάφο τοῦ μνημείου μετὰ τὴ σύληση. Μὲ τὴ χρονολόγηση στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα συμπίπτει καὶ ἡ τεχνοτροπία τοῦ γυναικείου ἀγάλματος ποὺ πρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε ἀνάμεσα στὴν Ἀρτεμισία τοῦ Μαυσωλείου καὶ τὸν Αἰσχίνη.

Συνοψίζοντας τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἔχουν δώσει τὰ ἀνασκαφικὰ εὑρήματα, ἂς δοῦμε τὰ πρῶτα συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν γιὰ τὶς φάσεις τῆς ἱστορίας καὶ τὸν πολιτιστικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας Τραγίλου.

Α΄ Φάση

Ἡ ἀρχαιότερη φάση τῆς Τραγίλου χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. ὡς τὸ γ΄ τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Στὴ φάση αὐτὴ ποὺ τὴν ἔχουμε ἐπισημάνει καὶ στὸ νεκροταφεῖο καὶ στὸν οἰκισμὸ συναντῶνται τὰ τοπικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς μὲ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Ν. Ἑλλάδα. Τὴν τοπικὴ πολιτιστικὴ παράδοση τὴν ἀντιπρασωπεύουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τοπωνύμιο Τράγιλος[41] ἡ γκρίζα τροχήλατη κεραμεική, τὰ κοσμήματα—χάλκινα, σιδερένια καὶ χρυσὰ—καὶ τὰ σιδερένια ὅπλα (Εἰκ. 35).

Ἡ τοπικὴ κεραμεικὴ εἶναι γκρίζα, τροχήλατη μὲ σχήματα ποὺ ἄλλοτε συνεχίζουν τὴν παράδοση τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ ἄλλοτε ἀντιγράφουν

40. Ὁ L. Robert συμπλήρωσε τὴν ἐπιγραφὴ Φιλιτὼ/Κ]ύκνου (*REG* 83/1970, σ. 410).

41. Δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη τράγος γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρει ὁ P. Perdrizet, *ὅ.π.*, σ. 154 σημ. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

στὸν τοπικὸ πηλὸ σχήματα ἀττικῶν καὶ κορινθιακῶν ἀγγείων (Εἰκ. 36).

Τὰ κοσμήματα, ψῆφοι, περόνες, πόρπες, κρίκοι, ὀκτώσχημοι δακτύλιοι ἀνήκουν ἐπίσης στὴν τοπικὴ παράδοση τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου[42].

'Απὸ τοὺς τάφους τῆς Τραγίλου, τοὺς χρονολογημένους μὲ ἀττικὰ καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, κερδίζουμε χρονολογικὰ κριτήρια γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τοπικῶν ἀγγείων, κοσμημάτων καὶ ὅπλων τῶν νεωτέρων φάσεων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη.

Μὲ τὴν ἐπείσακτη ἀττικὴ καὶ κορινθιακὴ κεραμεικὴ μποροῦμε ἐπίσης νὰ χρονολογήσουμε καὶ ἕνα ἄλλο εἶδος κεραμεικῆς ποὺ βρίσκεται σὲ μεγάλη συχνότητα στὴν Τράγιλο: Τὴν κεραμεικὴ αὐτὴ τὴν ὀνομάζουμε «ἰωνικὴ» γιὰ νὰ τὴν ξεχωρίζουμε ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα ἑλληνικὰ ἐργαστήρια, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι προέρχεται στὸ σύνολό της ἀπὸ τὴν 'Ιωνία. 'Η κεραμεικὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴ Θάσο[43], στὴ Θασιακὴ Περαία[44], καθὼς καὶ στὶς ἀποικίες τῆς Χαλκιδικῆς[45]. 'Η καταγωγή της πρέπει νὰ εἶναι νησιώτικη ἀλλὰ γρήγορα πρέπει νἄρχισε νὰ παράγεται στὰ τοπικὰ ἐργαστήρια τῶν ἀποικιῶν τῆς Πάρου (Θάσος καὶ Περαία), τῆς Ἄνδρου (Ἄκανθο, Ἄργιλο), γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ὁρισμένες ἀποικίες.

Στὸ Β. Αἰγαῖο ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ πρέπει ν' ἀρχίζει νὰ παράγεται σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῶν παραλίων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα[46]. Μὲ ποικιλία σχημάτων καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων ποὺ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀκόμα συνεχίζεται στὸν 5ο καὶ 4ο π.Χ. αἰώνα[46] (Σχέδ. 6).

'Απὸ τὴν ἐπείσακτη κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ ἀρχαϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τραγίλου διαπιστώνεται ὅτι ἡ Τράγιλος ἤδη ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα εἶχε ἀρχίσει τὶς ἐμπορικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις μὲ τὶς ἀποικίες τῶν παραλίων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες

42. S. Foltiny, *Früheisenzeitliche Funde aus Amphipolis Miteil. Anthropol. Geselschaft in Wien* XCIII (XCIV) 1964, σ. 90 κ.ἑ., K. Kilian, *ὅ.π.*, σημ. 18.

43. *Etud. Thas.* VIII, πίν. XXI.

44. *ΠΑΕ* 1935, σ. 40 κ.ἑ., *ΑΔ* 25/1970/Χρονικά, σ. 370.

45. 'Ανασκαφὲς στὸ νεκροταφεῖο ἀρχαίας 'Ακάνθου (σημ. 'Ιερισσοῦ) ἄρχισε ἀπὸ τὸ 1973 ἡ Κ. Ρωμιοπούλου (*ΑΔ* 29 (1974) Χρονικά, σ. 678).

46. Οἱ κύλικες μὲ τὴν ταινιωτὴ διακόσμηση καὶ τὴν κωνικὴ βάση καθὼς καὶ οἱ σκύφοι μὲ τὴν κωνικὴ βάση καὶ τὴν ὑπογεωμετρικὴ διακόσμηση στὸν ὦμο ἀνήκουν στὰ ἀρχαιότερα ἀγγεῖα τῆς σειρᾶς αὐτῆς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. ἰώνα, μὲ δυσκολία κατεβαίνουν πέρα ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα, ἴσως μέσα στὸ α΄ τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Τὸ εἶδος ὡστόσο αὐτὸ τῆς κεραμεικῆς συνεχίζεται μέσα στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα, στὸ γ΄ τέταρτο τοῦ ὁποίου ἔχουμε τὴ σειρὰ τῶν μικρῶν ὑδριῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς νύμφης στὸ τεῖχος τῆς 'Αμφίπολης (*ΠΑΕ* 1975, πίν. 54-55).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

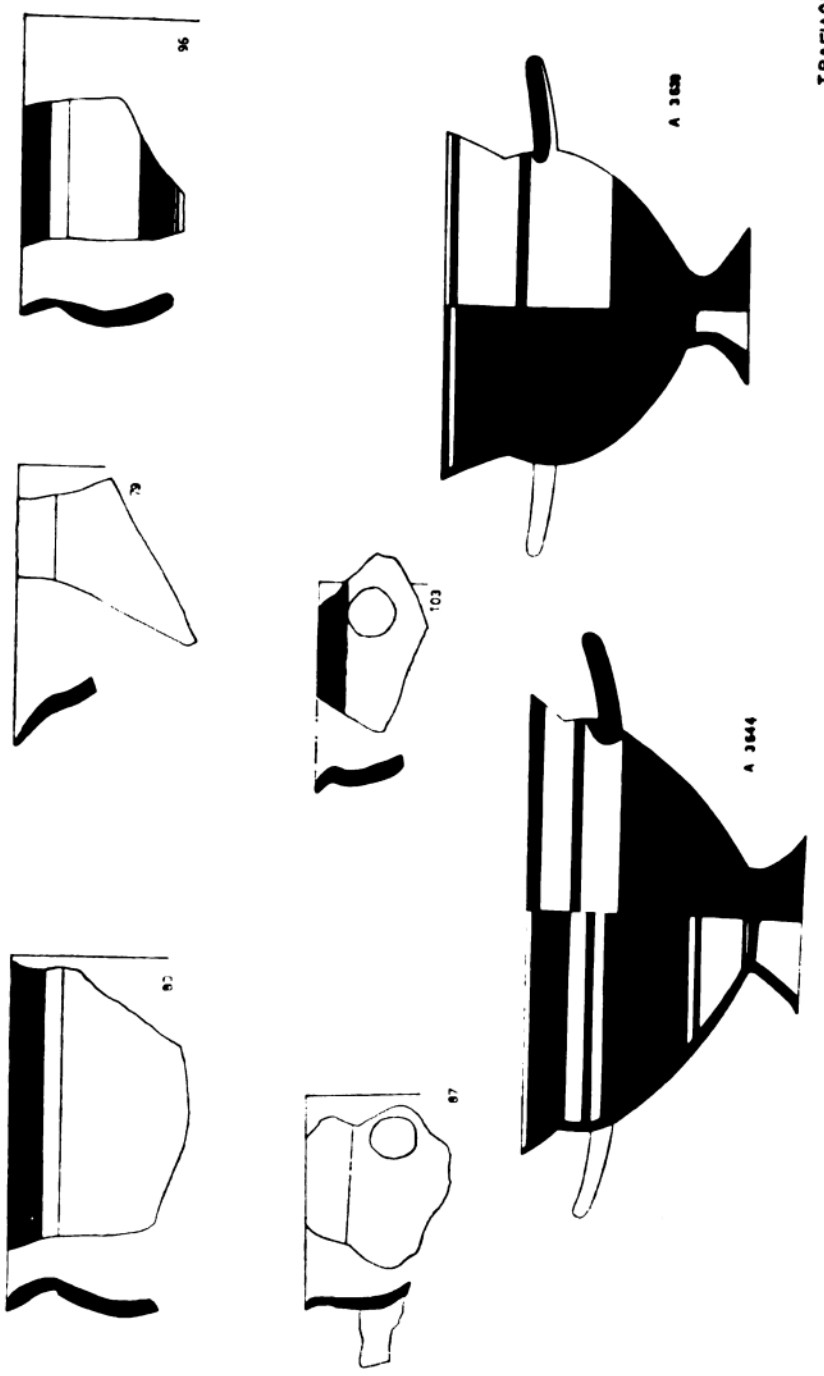

Σχέδ. 6. Τράγιλος. Ἰωνικὰ ἀγγεῖα. 6ου π.Χ. αἰώνα

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

διοχετεύονταν καὶ προϊόντα τῶν κεραμεικῶν ἐργαστηρίων τῶν πόλεων τῆς Ν. Ἑλλάδος ('Αθήνα-Κόρινθος).

Ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ δὲν διακόπτεται μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Βισαλτίας στὴ Μακεδονία στὰ 479 π.Χ. 'Απὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ αὐξάνεται. Ἡ ἐπείσακτη κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸ μεγαλύτερο ποσοστό, παραμερίζοντας τὴν τοπικὴ κεραμεική. Ἡ παρουσία εἰδωλίων, ποὺ χρονολογεῖται τέλη 6ου - ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰώνα καὶ ποὺ ἀποτελεῖ νομίζω ἰσχυρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ κτηρίου Π ὡς ἱεροῦ, βεβαιώνει μιὰ πολὺ ἰσχυρότερη παρουσία ἑλληνικῶν στοιχείων, γιατὶ εἶναι γνωστὸ πὼς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θράκης τὰ εἰδώλια δὲν εἶχαν ποτὲ διάδοση, γιατὶ δὲν ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο ἐμπορικῶν συναλλαγῶν[47].

Ἡ ἵδρυση τοῦ ἀρχαιότερου ἀπὸ τὸ ἱερὸ κτηρίου Π στὶς ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰώνα πιθανὸν πρέπει νὰ συνδυασθεῖ καὶ μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς α΄ κοπῆς νομισμάτων τῆς Τραγίλου ποὺ χρονολογεῖται στὰ 460-400 π.Χ.[48] καὶ ποὺ ἐμφανίζει τὴν Τράγιλο ὡς αὐτόνομη πόλη μέσα στὴν κατὰ ἔθνη προσαρτημένη στὸ Βασίλειο τῆς Μακεδονίας Βισαλτία[49].

Ἡ Βισαλτία, χώρα τοῦ Θρακικοῦ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση φύλου τῶν Βισαλτῶν, μὲ τὸ ἄνοιγμά της στὸ Αἰγαῖο νωρὶς μπῆκε στὴ σφαίρα ἀκτινοβολίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεθεῖ ἐνδείξεις γιὰ τυχὸν σχέσεις της μὲ τὸ μυκηναϊκὸ κόσμο, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ γιὰ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία[50] καὶ γιὰ τὰ παράλια τῆς Θράκης ἀνατολικὰ τοῦ Στρυμόνα[51], ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στοὺς συνοικισμοὺς

47. *Exc. at Olynthos* XIV, σ. 67. Ἡ ὕπαρξη εἰδωλίων ἑλληνικῶν ἐργαστηρίων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ εἰδώλια ποὺ διαπιστώνεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θράκης, ὅπου ἡ διάδοση τῶν εἰδωλίων εἶναι ἐλάχιστη μαρτυρεῖ ὅτι τὸ κτήριο Π τοῦ τομέα VI πιθανότατα εἶναι ἐπίσης ἱερὸ καὶ ἀνήκει σὲ μιὰ νεώτερη ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ τομέα Ι φάση τῆς ἀρχαίας Τραγίλου, ὅταν ὁ ἐξελληνισμός της εἶχε προχωρήσει.

48. H. Gäbler, *ὅ.π.*, σ. 131 XXIV 32-39, P. Perdrizet, *ὅ.π.*, σ. 149 σημ. 1, σ. 154, N. Hammond, *A history of Makedonia*, II, σ. 121.

49. Ὁ Hammond ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Βισάλτες εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ στοὺς Μακεδόνες τὴν ἐποχὴ τοῦ 'Αλεξάνδρου Α΄ (*ὅ.π.*, τόμ. Π, σ. 117).

50. W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 225-6 ('Αγιος Μάμας, σ. 215, εἰκ. 81, Βαρδαρόφτσα, σ. 222-223, Σαράτσι σ. 224, Σέδες, Γκόνα). Ὁ O. French, Index, *ὅ.π.*, ἀναφέρει 34 οἰκισμοὺς στὴν Κέντρικὴ Μακεδονία μὲ μυκηναϊκὴ κεραμεική. Πρβλ. καὶ Ἄσσηρος: K. Wardle, *Archeological Reports 1977-78*, σ. 45, Καστανάς: B. Hänsel, *BCH* 101/1979, σ. 602.

51. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὴ θέση «Παλιόκαστρο» Κάρυανης στὴν περιοχὴ τῆς Θασιακῆς ἀποικίας Γαληψοῦ (*ΑΔ* 24 (1972) Χρονικά, σ. 527-8).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τῆς Βισαλτίας[52] νὰ δώσει καὶ μυκηναϊκὴ κεραμεική, ὅπως ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ ἑνὸς συνοικισμοῦ τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὴν Ἡδωνίδα (Σ. Σταθμὸς Ἀγγίστας)[53].

Στὰ μέσα ὁπωσδήποτε τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα ἱδρύθηκε στὰ παράλια τῆς Βισαλτίας ἡ ἀποικία τῶν Ἀνδρίων, Ἄργιλος[54]. Ἀπὸ τὴν Ἄργιλο, τὶς ἑλληνικὲς ἀποικίες τῆς γειτονικῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὶς ἀποικίες τῆς Θασιακῆς Περαίας πραγματοποιεῖται ἡ ἐμπορικὴ καὶ πολιτιστικὴ διείσδυση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βισαλτίας. Ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα κεραμεικὴ ἀττική, ἰωνική, κορινθιακὴ φτάνει στὴν Τράγιλο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βισαλτίας (Βέργη, Καλόκαστρο)[55]. Γύρω στὰ 500 π.Χ. οἱ Βισάλτες κόβουν τὰ πρῶτα ἀργυρὰ νομίσματά τους χρησιμοποιώντας Ἕλληνες χαράκτες[56].

Στὴν περίπτωση τῆς Τραγίλου βρίσκουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. ἡ διείσδυση τῆς ἀττικῆς καὶ κορινθιακῆς κεραμεικῆς ἔχει ἐπηρεάσει καὶ τὰ σχήματα τῆς τοπικῆς κεραμεικῆς. Ἡ μίμηση σχημάτων τῶν ἐπείσακτων ἀγγείων στὴν τοπικὴ κεραμεικὴ σημαίνει ἢ μιὰ μακρόχρονη ἐπίδραση μέσω τοῦ ἐμπορίου ἢ ἐγκατάσταση τῶν φορέων τῆς ἐπείσακτης κεραμεικῆς στὴν περιοχή. Γιὰ τὴν τελευταία περίπτωση δὲν ἔχουμε καμιὰ ἀρχαία μαρτυρία. Ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πληροφορίες τῶν πηγῶν ξέρουμε ὡστόσο πόσο ἀνοικτὴ ἦταν ἡ Ν. Θράκη στὶς ἑλληνικὲς ἀποικίες. Ἂς θυμηθοῦμε τὸν Μιλτιάδη[57] στὴ Χερσόνησο, τὸν Πεισίστρατο στὸ Παγγαῖο[58], τὸν Ἰστιαῖο στὴ Μύρκινο[59], τὸ Θουκυδίδη ἀργότερα στὴ Σκαπτὴ Ὕλη[60]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ξέρουμε πάλι πόσο δυσκολεύτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀμφίπολη, μολονότι ἡ περίπτωση τῆς κληρουχίας στὴ Βρέα δείχνει ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Βισαλτίας τὰ πράγματα ἦταν εὐκολότερα[61].

52. Οἰκισμὸς μὲ φάση τῆς ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ στὴ θέση «Τούμπα Σαμαρᾶ» (*ΑΔ* 30 (1975) σ. 197).

53. *Ἀνθρωπολογικὰ* 1 (1980) σ. 54 κ.ἑ.

54. Δ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς πόλεις*, ἀριθ. 13, Ἀθήνα 1972, σ. 79 κ.ἑ.

55. *ΑΔ* 22 (1967) σ. 425 εὑρήματα β΄ τετάρτου 5ου π.Χ. ἀπὸ τὸ σημ. χωριὸ Βέργη ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ τέλους 6ου π.Χ. αἰώνα ἀπὸ τὴ θέση «Ἀσσὰρ Τεπὲ» στὸ Καλόκαστρο Σερρῶν. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ βλ. καὶ χάλκινη ὑδρία στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, τῶν ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰώνα, ποὺ προέρχεται ὡστόσο ἀπὸ κατωιταλικὸ ἐργαστήρι (Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι*, Ἀθῆναι 1975, σ. 83, πίν. 26 α-δ).

56. N. Hammond, *ὅ.π.*, τόμ. II, σ. 83.

57. Ch. Danov, *Altthrakien*, 1976, σ. 241 κ.ἑ.

58. Ἀριστ. *Ἀθην. πολιτεία* 15.

59. Ἡρόδ. V, I, 3. Θουκ. IV, 107, 3.

60. Θουκ. IV, 105, 1.

61. Πλουτ. *Περικλ.* II, 5 «Βισάλταις συνοικίσοντας», ποὺ πιθανὸν ταυτίζεται μὲ τὴν Βρέα. Δ. Σάμσαρη, *ὅ.π.*, σ. 107, σημ. 2.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἀρχίζοντας κανεὶς τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὶς ἀνεξερεύνητες ἀκόμα αὐτὲς περιοχὲς περιμένει πάντα τὰ εὑρήματα ποὺ θὰ δώσουν νέα στοιχεῖα γιὰ νὰ καλύψουν τὴ σιωπὴ τῶν πηγῶν. Ἔτσι μιὰ νέα ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὴν Ἀμφίπολη μᾶς πληροφόρησε γιὰ τὴν ἄγνωστη ὡς τώρα δραστηριότητα τῶν Παρίων στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνα στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα[62].

Γιὰ τὴν Τράγιλο θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφτοῦμε κάποιο δεσμὸ μὲ τὴν κοντινότερη σ' αὐτὴν ἀποικία, τὴν Ἄργιλο. Ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη[63] ξέρουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα οἱ Ἀργίλιοι κατεῖχαν τὸ Κερδύλλιο, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ παράλια[64]. Ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Τράγιλο, ἡ πραγματοποίηση ἀνασκαφῶν στὴν Ἄργιλο, ἡ λεπτομερὴς μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ τῆς Τραγίλου καὶ τῆς περιοχῆς ἴσως μᾶς δώσουν στοιχεῖα ποὺ θὰ θεμελιώσουν κάποια σχέση τῆς Τραγίλου μὲ τὴν Ἄργιλο ἢ μὲ κάποια ἄλλη ἑλληνικὴ πόλη, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς ἀθηναϊκῆς ἀποικίας στὴν Ἀμφίπολη εἶχε κατορθώσει νὰ διεισδύσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θράκης ἐξασφαλίζοντας μιὰ εἰρηνικὴ συνύπαρξη μὲ τὰ τοπικὰ φύλα. Γιὰ νὰ δεχθοῦμε ὅμως μιὰ τόσο ριψοκίνδυνη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπόπειρα, πρέπει νὰ ἀνακαλύψουμε τὸ κίνητρο ποὺ θὰ τὴν εἶχε ὑπαγορεύσει. Κι αὐτὸ νομίζω πὼς θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὰ μεταλλεῖα τοῦ Δυσώρου[65], τὰ ὁποῖα ὁδήγησαν τὸν Ἀλέξανδρο Α΄ τῆς Μακεδονίας στὴν κατάληψη τῆς Βισαλτίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

Β΄ Φάση: 425-350 π.Χ.

Στὴ δεύτερη φάση τῆς ἱστορίας της ἡ Τράγιλος βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἐξάρτηση τῆς Ἀθήνας. Μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀμφίπολης (438 π.Χ.), οἱ Ἀθηναῖοι κυριάρχησαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἠδωνίδας καὶ τῆς Βισαλτίας. Στὰ 425/24 ἡ Τράγιλος ἐμφανίζεται στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας[66]. Στὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία παραμένει καὶ μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Ἀμφίπολης ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τοῦ 421 π.Χ. Οἱ Ἀθηναῖοι πιθανότατα

62. Δ. Λαζαρίδης, Ἐπίγραμμα Παρίων ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, *ΑΕ* 1976, σ. 164 κ.ἑ.

63. Θουκ. V, 6, 2-3.

64. Ἡ πόλη, ποὺ εἶναι χτισμένη σὲ ὀχυρὴ θέση καὶ τειχισμένη μὲ τεῖχος, ἔχει ἱδρυθεῖ πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Σ. Πελεκίδη ἔχουν ἐντοπίσει στρῶμα τοῦ τέλους 6ου ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰώνα (*ΠΑΕ* 1920, 93).

65. N. Hammond, *δ.π.*, τόμ. II, σ. 121.

66. *Ath. Trib. Lists* IV, σ. 112, 425/4 π.Χ. καὶ V, 25, 421 π.Χ. Τράϊλος.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μπόρεσαν νὰ κρατηθοῦν στὴν ἠπειρωτικὴ αὐτὴ περιοχὴ μόνο χάρη στὴν ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Περδίκα Β΄[67].

Στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα κτίζεται τὸ ἱερὸ (κτήριο Ι), ὁ περίβολος τῆς πόλης καὶ πραγματοποιεῖται ἡ ἐπέκταση τῆς πόλης ποὺ ἀναφέραμε. Ἡ πόλη πρέπει νὰ γνώρισε στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰώνα ἄνθιση καὶ τότε κόβει καὶ τὴ Β΄ κοπὴ τῶν χάλκινων νομισμάτων (μὲ τὸν Ἑρμῆ καὶ τὸ ρόδο)[68]. Στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα ἀναφέρεται στοὺς καταλόγους θεαροδόκων τοῦ Ἀσκληπιοῦ[69].

Μολονότι ἡ πολιτικὴ ἐξάρτηση τῆς Τραγίλου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἔληξε γρήγορα, ἡ ἐπίδραση τῆς ἀττικῆς τέχνης εἶναι φανερὴ στὰ λίγα πλαστικὰ ἔργα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν Τράγιλο. Γνήσια ἀττικὰ ἔργα, ὅπως ἡ μνημειακὴ μετόπη τοῦ Μουσείου Καβάλας[70] ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Τράγιλο, ἀποτελοῦν τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια γλυπτικῆς. Σ' ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐργαστήρια ἀνήκει ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀρδρινῆς ποὺ μεταφέρει στὴν περιφέρεια τὸ γνωστὸ ἀπ' τὴ στήλη τῆς Ἀμφαρέτης ἀττικὸ θέμα (Εἰκ. 34).

Γ΄ Φάση: 350-270 π.Χ.

Στὴν τελευταία φάση τῆς ἱστορίας της ἡ Τράγιλος εἶναι πόλη μακεδονική. Ἡ προσάρτησή της ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β΄ στὴ Μακεδονία πρέπει νὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Τότε φαίνεται ὅτι σταματᾶ καὶ ἡ νομισματοκοπία τῆς πόλης. Τὰ χαλκὰ ὡστόσο νομίσματα τῆς Τραγίλου κυκλοφοροῦν καὶ μετὰ τὸ 350 δίπλα στὰ νομίσματα τῶν Μακεδόνων, αὐτὴ τὴ φορὰ βέβαια σὲ μικρότερο ποσοστό[71].

67. N. Hammond, *ὅ.π.*, σ. 133.

68. H. Gäbler, *ὅ.π.*, P. Perdrizet, *ὅ.π.*, σ. 154 σημ. 6.

69. *IG* IV fasc. I 95 II, σ. 30 Τράγιλα, Πεισίης 365-311 π.Χ. Ὁ Hammond πιστεύει ὅτι ἡ Τράγιλος καὶ ἡ Βέργη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἀνεξάρτητες καὶ ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ συμμαχία καὶ ἀπὸ τοὺς Θράκες δυνάστες (*ὅ.π.*, σ. 193).

70. Δ. Λαζαρίδη, *Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Καβάλας*, πίν. 54, σ. 143. Ἡ προέλευση τῆς μνημειακῆς αὐτῆς μετόπης ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸ πεζούλι τῆς αὐλῆς τοῦ μικροῦ μοναστηριοῦ τοῦ Τιμίου Προδρόμου (σχ. 2) ἀποτελεῖ ἀκόμα ἕνα αἴνιγμα, γιατὶ εἶναι δύσκολο νὰ περιμένουμε νὰ βροῦμε ἕνα ναὸ μὲ μετόπες στὶς διαστάσεις περίπου τῶν μετοπῶν τοῦ Παρθενώνα, σὲ μιὰ περιφερειακὴ πόλη, ὅπως ἡ Τράγιλος. Παρὰ τὴ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (30 περίπου χιλιόμετρα), ἴσως δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη. Σημειώνουμε πὼς τὸ μάρμαρο τῆς μετόπης εἶναι πεντελικό.

71. Σὲ θησαυρὸ 22 νομισμάτων ποὺ βρέθηκε στὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς οἰκίας 1 τοῦ τομέα ἀπαντῶνται τὰ ἑξῆς χάλκινα νομίσματα: 11 ἀνώνυμης κοπῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ (βλ. σημ. 30), 5 Ἀλεξάνδρου Γ΄, 1 Φιλίππου καὶ 5 Τραγίλου, κοπῆς 400-350 π.Χ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Μὲ τὴ μακεδονικὴ Τράγιλο σχετίζεται τὸ μνημειακὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τῆς Φιλιτοῦς[72]. Τὸ εἶδος τοῦ μνημείου, ποὺ στέκεται ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἐπιβολὴ δίπλα στοὺς μνημειακοὺς μακεδονικοὺς τάφους ἢ μνημεῖα ὅπως τοῦ Λέοντος τῆς Χαιρώνειας ἢ τοῦ Λέοντος τῆς 'Αμφίπολης, ἐκφράζει τὸ ἴδιο ἐκεῖνο πνεῦμα, ποὺ στὴ δημοκρατικὴ 'Αθήνα ἀπαγόρευσε ὁ νόμος τοῦ Φαληρέα, ἐνῶ στὶς περιφέρειες τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὶς αὐλὲς τῶν τοπικῶν δυναστῶν ἔδωσε μνημεῖα ὅπως τὸ Μαυσωλεῖο τῆς 'Αλικαρνασσοῦ.

Στὴν Τράγιλο ὡστόσο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλέπουμε νὰ φτάνει ὅπως καὶ στὴ γειτονικὴ 'Αμφίπολη ἡ ἀκτινοβολία τῶν κατακτήσεων τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς[73]. Γιὰ ὅσους πιστεύουν ὅτι ἡ καταγωγὴ τοῦ Β΄ Πομπηιανοῦ ρυθμοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ Μακεδονικὴ ζωγραφική, οἱ τοιχογραφίες τῆς σαρκοφάγου τοῦ ἡρώου τῆς Τραγίλου παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

'Η ἐξάρτηση τῆς Τραγίλου ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια τῆς 'Αμφίπολης ποὺ συγχωνεύουν τὴν ἀττικὴ τέχνη μὲ τὴν ἰωνικὴ παράδοση διαπιστώνεται καὶ στὶς ἀνθεμωτὲς ἐπιστέψεις τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν Τράγιλο[74]. 'Η πόλη ὅπως εἴπαμε πρέπει νὰ καταστρέφεται καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἐρημώνεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Τὸ νεώτερο νόμισμα ποὺ βρέθηκε στὸ στρῶμα καταστροφῆς στὴν πόλη εἶναι τῆς αὐτόνομης κοπῆς ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὸ 311 π.Χ. καὶ στὸν 'Αντίγονο Γονατᾶ. 'Η ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς συμπίπτει μὲ τὶς Γαλατικὲς ἐπιδρομές, ἀλλὰ λείπουν ὡστόσο τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα ποὺ θὰ στήριζαν μιὰ τέτοια ὑπόθεση. 'Επιδρομὲς Θρακικῶν φύλων ἦταν ἄλλωστε πολὺ συχνὲς στὴν ἐποχὴ αὐτή[75].

72. Βλ. παραπάνω σημ. 39.

73. Πρβλ. τάφο Λύσωνος καὶ Καλλικλέους (Ch. Makaronas-S. Miller, *Archeology* 27 (1979) σ. 249 κ.ἑ.). Πολὺ κοντὰ στὴ διακόσμηση τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου τοῦ ταφικοῦ ἡρώου βρίσκεται ἡ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὴ Μηχανιώνα, ὅπου ἀπεικονίζεται τὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς σπιτιοῦ μὲ κρεμασμένα στὸν τοῖχο ἀντικείμενα. 'Ο τάφος βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης καὶ ἔχει ἐκτεθεῖ στὴν περιοδικὴ ἔκθεση Μ. 'Αλεξάνδρου. 'Η ἀνασκαφέας κ. 'Ιουλία Βοκοτοπούλου χρονολογεῖ τὸν τάφο ἀπὸ τὰ κτερίσματά του στὰ τέλη 4ου π.Χ. αἰώνα. Οἱ μνημειακὲς τοιχογραφίες ποὺ ἔδωσαν οἱ πρόσφατες λαμπρὲς ἀνακαλύψεις τοῦ καθηγητῆ Μ. 'Ανδρόνικου στὴ Βεργίνα ἀνοίγουν νέες προοπτικὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς, οἱ κατακτήσεις τῆς ὁποίας μᾶς ἦταν ὡς τώρα γνωστὲς μόνο ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, τὰ λίγα παραδείγματα ζωγραφικῆς ποὺ εἶχαν δώσει οἱ μνημειακοὶ μακεδονικοὶ τάφοι καὶ τὴν ἀπήχησή τους στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ζωγραφικὴ καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

74. 'Αριθ. Εὐρ. Μουσείου Καβάλας Λ 724, Λ 746.

75. P Perdrizet, *ὅ.π.*, σ. 154 σημ. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Πουθενὰ στὸ συνοικισμὸ δὲν ἐντοπίσαμε στρῶμα ἑλληνιστικῆς ἢ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἂν ὑπῆρξε κάποια κώμη τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή, ὅπως μᾶς ὁδηγοῦν νὰ ὑποθέσουμε ὁρισμένα ρωμαϊκὰ ἀνάγλυφα ποὺ βρέθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ σπίτια τοῦ Ἀηδονοχωρίου[76], πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε ἔξω ἀπὸ τὸν κύριο οἰκισμὸ τῆς Τραγίλου. Ἔτσι εἶναι ἀμφίβολο ἂν πρέπει νὰ συνδέσουμε μὲ τὴν Τράγιλο τὸ Σταθμὸ Trinlo, μιᾶς παρακαμπτηρίου τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, ποὺ ἀναφέρει ἡ Tabula Peutingeriana[77].

76. Ἀριθ. Εὐρ. Μουσείου Καβάλας Λ 320, Δ. Λαζαρίδη, *Ὁδηγὸς Μουσείου Καβάλας*, σ. 110.

77. P. Perdrizet, *ὅ.π.*, σ. 153. Ἀντίθετα ὁ Δ. Σαμσάρης καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι ἡ Τράγιλος πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἀναφερόμενο σταθμὸ τῆς Ἐγνατίας Trinlo (*Ἱστορικὴ Γεωγραφία*, σ. 113).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

12

DEMETRIOS POLIORKETES, DEMETRIAS UND DIE MAGNETEN

ZUM BEDEUTUNGSWANDEL VON SIEGEL-UND MÜNZBILD EINER STADT*

Uta Kron-Andreas Furtwängler

I. Fundlage, Technik und Bestimmung der gesiegelten Linsen von Demetrias

Die Grabungen in Demetrias 1973/1976 brachten zahlreiche gebrannte Tonlinsen zu Tage, die sich in den Auffüllungschichten des tief fundamentierten Palastes befanden (Taf. 1). Der Bauherr dieser herrschaftlichen Anlage,

* Die hier abgedruckte Fassung entspricht weitgehend den Kurzreferaten, die beim 3. Internationalen Symposium "Ancient Macedonia" 1977 vorgetragen wurden. Für Belege und ausführliche Argumentation sei jetzt auf den Aufsatz in *AM* 93, 1978, 133 ff. u. 149 ff. verwiesen. Die angeregte Diskussion, für die wir den Symposiumsteilnehmern, insbesondere Herrn Professor F. Chamoux, herzlich danken möchten, veranlaßten uns, auf dort nur kurz angesprochene Probleme im Folgenden noch einmal ausführlich einzugehen.

Prof. H. Bloesch, Dipl. Ing. P. Marzolff, Prof. V. Milojčić (†) und Dr. M. Oikonomidou-Karamessini sei für die Überlassung von Plänen und Fotomaterial herzlichst gedankt. Die Umzeichnungen fertigten R. Avila und J. Eiwanger an. Photographien aus Rhodos und Epidauros verdanken wir F. Sinn und H.-J. Weißhaar. Manuskriptabschluß 15.3.79. Später erschienene Literatur konnte nicht mehr berücksichtigt werden: A. L. Ermeti, "*Il rilievo navale di Lindos. Definizione di hemiolia e e trihemiolia*". RendAccLincei Ser. VIII, XXXIII, 1978 (1979) 191 ff. Diess., *L'Agora di Cirene. III 1. Il Monumento Navale. Monografie di Archeologia Libica* 16 (1981). J. H. Morrison, *The International Journal of Nautical Archeology* 9, 2, 1980, 124 ff.

Abkürzungen:

Blinkenberg I	Ch. Blinkenberg, "Triemiolia", *Lindiaca* VII, 1938
Blinkenberg II	Ch. Blinkenberg, *Lindos* II, 1941
Franke	P. R. Franke, «ΑΡΤΕΜΙΣ ΙΟΛΚΙΑ», *AA* 82, 1967, 62 ff
Göttlicher	A. Göttlicher, *Materialien für ein Corpus der Schiffsmodelle im Altertum*, 1978
Imhoof-Blumer	F. Imhoof-Blumer, *Monnaies Grecques*, 1883
Jacob-Felsch	M. Jacob-Felsch, *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen*, 1969
Lehmann	Ph. und K. Lehmann, *Samothracian Reflections*, 1973
Linfert	A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit*, 1976

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Philipp V von Makedonien, ist durch die Datierung der Funde hinreichend gesichert. An anderer Stelle wurde schon ausführlich auf die Fundumstände, die Technik und die Bestimmung der Tonlinsen eingegangen[1], sodaß diese Ergebnisse hier nur in Kurzform wiederholt werden.

Die überwiegende Anzahl der Tonlinsen fanden sich unter dem östlichen Nordflügel der Palastanlage (21 Exemplare), einige noch unter der westlichen Nordhalle (8 Stück). Die beigefundene Keramik und die Münzen datieren die Tonlinsen in das 3. Jh. v. Chr. Alle Linsen sind untereinander formverwandt, ihr Durchmesser variiert zwischen 2,3 und 3,2 cm. Man unterscheidet verschiedene Typen: Große, gesiegelte Linsen mit jeweils einem Abdruck zweier verschiedener Siegelstempel (a: Krieger auf Schiffsprora n.r., Legende ΔΗΜΗΤΡΙΕΩΝ [Taf. 2. 3]. b: Steil aufrecht sitzender Löwe n. l. [Taf. 2. 3], Linsen mit nur einem Siegelabdruck (ausschließlich Proren-Siegel [Taf. 2, c-d]) und schließlich noch ungesiegelte Exemplare (Taf. 2, e-f). Von allen drei Typen gibt es durchbohrte und undurchbohrte Exemplare (Taf. 2). Die Linsen sind unregelmäßig gebrannt mit zahlreichen Schmauchspuren; die Auffüllungsschichten, in denen sie gefunden wurden, bestanden u.a. aus Brandschutt, der aus tiefer liegenden, durch Feuer zerstörten Gebäuden der Unterstadt zur Fundamentauffüllung des Palastes zur 'Anaktoron'-Anhöhe heraufgeschafft worden war. Die Linsen dürften somit in einer Brandkatastrophe erstarrt sein, ihre ursprüngliche Verwendung fand in luftgetrocknetem Zustand statt. Vermutlich brach die Brandkatastrophe während ihrer Herstellung aus, da einige Linsen noch ungestempelt vorgefunden wurden.

Daß es sich bei den vorliegenden Linsen nicht um *bullae* im herkömmlichen Sinne handelt, so wie man sie in Griechenland, Italien, Zypern, Ägypten, Nordafrika oder im Nahen Osten häufig antrifft, ist wesentlich für die Bestimmungsfrage. Es handelt sich also weder um Tonabdrücke, die zur Versiegelung von Schriftzeugnissen aller Art verwendet wurden (so z. B. für auswärtige Korrespondenz, u.Ä.m.), noch um *bullae* des sog. 'container-type', die lose herabhängenden Schnüren umgedrückt wurden, sondern um

Marcadé	J. Marcadé, "Sur une base lindienne en forme de proue", *RA* 25, 1946, 147 ff.
Merker	I. L. Merker, "The Silver Coinage of Antigonos Gonatas and Antigonos Doson", *ANS Museum Notes* 9, 1960, 39 ff.
Werner I	W. Werner, "Nautische Denkmäler im Altertum", *Das Logbuch* 6, 1970, 13 ff.
Werner II	W. Werner, "Nautische Denkmäler im Altertum", *Das Logbuch* 11, 1975, 94 ff.

1. *AM* 93, 1978, 133-149.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Symbola-ähnliche Gebilde. Das überraschend ausgeglichene Verhältnis von durchbohrten zu undurchbohrten Linsen ist besonders auffällig:

Einfach gesiegelte Linsen :	5 : 3	(Taf. 2, c-d)
Zweifach gesiegelte Linsen:	3 : 4	(Taf. 2, a-b)

Vieles spricht also dafür, daß die durchbohrten Linsen in einem sinnvollen Gebrauchszusammenhang zu den undurchbohrten Exemplaren standen; so wäre z. B. möglich, daß die durchbohrte Linse an ein Gut angebunden war, das nur gegen eine undurchbohrte aber entsprechend gesiegelte Erkennungsmarke ausgeliefert wurde.

Das Löwensiegel (Taf. 3, a.f.) ist kleiner als das Prorensiegel und dürfte ein privates Beamtensiegel wiedergeben (der Löwe könnte den Beamtennamen 'ΛΕΟΝ' versinnbildlichen), während der grössere Abdruck mit Prora und Krieger offiziell gekennzeichnet ist: die Legende ΔΗΜΗΤΡΙΕΩΝ bezieht sich unmittelbar auf das Siegel selbst: Δημοσία σφραγὶς Δημητριέων (Taf. 3, d-e). Hiermit besitzen wir vermutlich den bisher frühesten uns bekannten und gesicherten, offiziellen städtischen Siegelabdruck.

Wie wir schon sahen, lassen sich unsere Linsen nicht unmittelbar mit *bullae* vergleichen, und stammen somit kaum aus dem Verwaltungsbereich der Exekutive (wie z.B. von Astynomen oder Archonten, Beamte, die für das 3. Jh. v. Chr. in Demetrias belegt sind). Wahrscheinlich gehörten die Urheber der Siegelung zu einer Verwaltungsbehörde der Stadt, die mit Lagerung, Konfiszierungen, Aus-und Einlieferungen von Gütern (etwa Zollgut, betraut war. Die gelegentliche Doppelsiegelung der Linsen geht wohl darauf zurück, daß zu bestimmten Anlässen ein weiterer Beamter sein Privatsiegel zusätzlich eindrücken mußte.

(A.F.)

II. Demetrios Poliorketes auf der Prora

Weitere Überlegungen gelten der Frage nach der Bedeutung und dem Symbolgehalt des Bildes, mit dem das offizielle Siegel von Demetrias geschmückt war. Auch hier sei zunächst kurz zusammengefasst, was an anderer Stelle ausführlicher belegt wurde[2].

Die Siegelabdrücke (Taf. 3, c-e) zeigen neben der Beischrift ΔΗΜΗΤΡΙΕΩΝ einen Krieger auf einer Schiffsprora. Der Krieger ist nackt, aber mit Rundschild, Lanze oder Schwert und Helm ausgerüstet. Seine Aktion ist nicht eindeutig zu erkennen, eindeutig ist jedenfalls seine kriegerisch-

2. *AM* 93, 1978, 149-160.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

heroische Ausrüstung und Haltung. Die Schiffsprora allein, ohne den Krieger, kennen wir auch aus der Münzprägung von Demetrias (cf. unten S. 163ff.). Als Kennzeichen der Stadt erscheint sie auf der Tetrobolenprägung (Taf. 4, 1b), während die andere Seite den Kopf der Stadtgöttin Artemis trägt. Auch auf den Emissionen des Magnetenbundes nach der Zeit der makedonischen Herrschaft charakterisiert der Schiffsbug die Stadt Demetrias (Taf. 4, 2b).

In der Münzprägung ist das Motiv des Schiffes seit spätarchaischer Zeit geläufig. Es kann eine konkrete propagandistische Bedeutung haben, etwa einen Seesieg feiern, oder eine allgemeine, indem es auf die Handels-und Seemacht einer Stadt anspielt. In diesem Sinn ist zunächst auch das Schiff in der Münzprägung und auf dem Siegelbild von Demetrias zu verstehen; denn Demetrias war wegen seiner meerbeherrschenden Lage wichtigste Hafenstadt der Landschaft Magnesia und von Makedonien. Der Krieger auf der Prora könnte als zusätzliche Betonung dieses Aspektes, insbesondere der Seemacht, gelten, doch hat dieses Motiv in der Münzkunst noch eine andere Bedeutung. Vor allem Oikisten, mythische und historische Stadtgründer, werden so dargestellt. Die Bildtradition, die sich vom 4. Jh. v. Chr. bis in die römische Kaiserzeit nachweisen lässt, ist in Einzelheiten recht variabel. Die Varianten erklären sich vor allem daraus, dass der Bildtypus auf den speziellen Oikisten der jeweiligen Prägestadt zugeschnitten sein sollte. Aus dieser numismatischen Tradition heraus bietet sich auch für das im Genus verwandte Siegelbild von Demetrias die Deutung auf einen Heros und Oikisten an.

Demetrias wurde von Demetrios Poliorketes nach 294 v. Chr. in der Bucht von Volos gegründet, indem er durch einen Synoikismos die alten magnetischen Gemeinden zu einer neuen Stadt einte. Nach geläufiger hellenistischer Praxis erhielt sie den Namen ihres Gründers. Ebenfalls in antiker Tradition wurden die Kulte der alten Gemeinden in die Neugründung überführt. Die alten Oikisten erhielten einen gemeinsamen Kult in Demetrias, als neuer Oikist und Archegetes wurde ihnen der König Demetrios selbst zugesellt.

Dazu kommt, dass Demetrios Demetrias nicht nur gegründet und der Stadt seinen Namen gegeben hatte, sondern später dort begraben wurde. Auf die historischen und politischen Hintergründe, so interessant sie auch sind, soll hier nicht weiter eingegangen werden, für unsere Frage ist das Faktum an sich wichtig, da man in der Antike Grab und Gebeine eines Heros als lebendige Zeichen eines Heroenkultes verstand. Das Grab des Demetrios und das zentrale Heiligtum der Oikisten von Demetrias konnte bisher

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

noch nicht lokalisiert werden, es ist jedoch zu vermuten, dass beide miteinander verbunden waren. Verschiedene Inschriften des 3. Jhs. informieren uns jedoch über dieses Heiligtum der "Archegetai und Ktistai", über die Opferpraxis und vor allem über die Vorrangstellung, die Demetrios unter den Oikisten der Stadt innehatte. Ausserdem erfahren wir, dass dieser Oikistenkult des Demetrios Poliorketes—im Gegensatz zu den sonstigen kurzlebigen Kulten für die beiden ersten Antigoniden—in Demetrias bis zum Ende der makedonischen Herrschaft Bestand hatte. In dieser Zeit schmückte sein Bild als das des vornehmsten Oikisten und eigentlichen Eponymen der Stadt das offizielle Siegel von Demetrias, in einem Bildtypus, den die im Genus verwandte Münzkunst für Oikisten geprägt hatte.

Zusätzlich passte dieses Bildsymbol besonders gut zu Demetrios selbst. Durch seinen Seesieg über Ptolemaios 306 v. Chr. bei Salamis auf Zypern hatte Demetrios bekanntlich für seinen Vater und sich die Königsherrschaft gewonnen. Ebenso hatte er später sein Reich nur mit Hilfe seiner Flotte und seiner überlegenen Seemannskunst zurückerobern können. Er galt als König der Meere und liess sich als Schützling und Sohn des Poseidon verehren, dessen Bildnis er mit Vorliebe auf seine Münzen setzte. Endlich sei noch auf seine bekannte Münzserie mit der Nike auf der Prora (Taf. 4, 3) hingewiesen, die seinen triumphalen Seesieg bei Salamis feierte. Demetrios hatte sie in propagandistischer Absicht immer wieder prägen lassen, um seine Gegner an seine maritime Überlegenheit zu erinnern. Es erscheint durchaus möglich, daß das Siegelbild von Demetrias sich auch von dieser Prägung des Demetrios oder deren plastischen Vorbildern inspirieren ließ; denn es wurde schon immer vermutet, daß auch die Münzserie mit der Nike auf der Prora ein Denkmal der grossen Kunst widerspiegelt[3].

Das bekannteste Siegesdenkmal dieser Art ist zweifellos die Nike von Samothrake (Taf. 5). Sie ist in vielem dem Münzbild so ähnlich, daß man sie früher auf Demetrios Poliorketes und seinen Seesieg bei Salamis auf Zypern 306 v. Chr. beziehen wollte, während sie heute fast allgemein in die ersten Jahrzehnte des 2. Jhs. v. Chr. datiert wird[4]. Die Spätdatierung, durch anti-

3. So schon A. Conze - A. Hauser - O. Benndorf, *Neue Archäologische Untersuchungen auf Samothrake* II, 1880, 75 ff. vgl. die Bibliographie bei E. T. Newell, *The coinage of Demetrios Poliorcetes*, 1927, 32 Anm. 25.

4. Conze - Hauser - Benndorf op. cit. 52 ff. H. Kähler, *Der grosse Fries des Altars von Pergamon*, 1948, 76 ff. 173 Anm. 75 (mit der älteren Literatur). J. Charbonneaux, *Hesperia* 21, 1952, 45 ff. M. Bieber, *The sculpture of the Hellenistic age*, 1961², 125 f. Jacob-Felsch 97. 150 f. Nr. 53. Werner I 13 ff. (mit einem Rekonstruktionsversuch des Schiffstypus). Lehmann

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

quarische, historische und kunsthistorische Kriterien erzielt, wurde inzwischen durch Nachgrabungen im Bezirk des Nikedenkmals bestätigt[5]. Es stand an dominierender Stelle hoch über dem Theater im Hintergrund des Heiligtums. Vor einer niedrigen Mauer hatte man die Schiffsbasis schräg in das obere, flache Becken eines zweigeteilten Bassins gesetzt, während in dem tieferen Becken unten Felsbrocken eine natürliche Hafenlandschaft illusionieren sollten. Frei sich gegen den Himmel abhebend, wie vom Meereswind umbraust, stand die triumphierende Nike auf der Prora, schon von weitem den Besuchern des Heiligtums sichtbar. Die grossartige Verbindung von Kunst und umgebender Landschaft wurde schon oft hervorgehoben[6]. Die Diskussion um die Werkstattzuweisung der Nike von Samothrake ist noch nicht abgeschlossen. Häufig wird sie als ein rhodisches Siegesmonument (für die Seesiege der Rhodier über Antiochos III bei Side und Myonesos 191/0 v. Chr.) und als Werk eines rhodischen Künstlers betrachtet[7]. Dafür sprechen unter Umständen stilistische Bezüge und antiquarische Details wie die Verwendung des blaugrauen lartischen Marmors aus Rhodos für die Schiffsprora. Ein dem Monument zugewiesenes Plinthenfragment mit dem Rest einer rhodischen Künstlersignatur ist jedoch wohl nicht zugehörig[8], ebenso wenig kann man den dargestellten Schiffstypus als rhodisch bezeichnen[9]. Für unsere Fragestellung ist auf jeden Fall festzuhalten, daß die Nike von Samothrake nicht das Vorbild für die etwa ein Jahrhundert ältere Münzserie des Demetrios Poliorketes gewesen sein kann.

Kommt ein anderes nautisches Denkmal als Vorbild in Frage? Ähnliche Siegesdenkmäler gab es nämlich auch an anderen Orten[10]. Sie sind nur leider oft schlechter erhalten und nicht so bekannt wie das samothrakische Anathem, das sich ausserdem auch durch seine besondere Qualität auszeichnet. Soweit

181 ff. M. Robertson, *A history of Greek art*, 1975, 535 ff. Linfert 83 ff. Göttlicher 69 f. Nr. 369.

5. Lehmann 183.

6. Conze-Hauser - Benndorf op. cit. 68 f. H. Lauter, AntK 15, 1972, 53. B. S., Ridgway, *Hesperia* 40, 1971, 353 ff. Lehmann 184 ff.

7. H. Thiersch, *GGN* 1931, 337 ff. Kähler op. cit. 76 ff. Bieber op. cit. 125 f. Blinkenberg I 37 ff. Blinkenberg II 306. A. di Vita, *ASAtene* 25-26, 1963-64, 34 ff. Chr. Karusos, *Πόδος*, 1973, 45. Robertson op. cit. 535 f. Linfert 83 ff. - Lehmann 192 f. versucht dagegen eine samothrakische Herkunft zu erweisen.

8. Thiersch op. cit. 341 f. Akzeptiert von Bieber op. cit. 126. Robertson op. cit. 535 f. Abgelehnt von Kähler op. cit. 76 ff. Lehmann op. cit. 192 Anm. 14.

9. Vgl. demnächst A. Furtwängler, in *Demetrias V*.

10. Zusammenstellung bei Werner I 12 ff. Werner II 94 ff. Lehmann 193 ff. Göttlicher 67 ff. 80 ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

es der z.T. unzureichende Publikationszustand zulässt, sollen sie im Folgenden kurz untersucht werden.

Im Athenaheiligtum von Lindos befinden sich die Überreste einer Marmorprora aus dem typischen einheimisch-rhodischen, lartischen Marmor (Taf. 6 b). Die Prora ist von halber natürlicher Grösse, während die Prora der Nike von Samothrake als etwa originalgross gilt. Die zugehörige Statue ist leider verloren. Von der Prora sind Schiffsrumpf und-kiel, sowie der ausladende Ruderkasten zu erkennen, der Schiffssteven fehlt völlig. Parallele, eingetiefte Linien auf der eigentlichen Basis geben die Meereswellen an. Eine Inschrift auf der Prora weist das Denkmal als Weihung der Offiziere und der Mannschaft von sechs rhodischen Kriegsschiffen aus. Mit Hilfe epigraphischer und prosopographischer Kriterien wurde das Schiffsdenkmal von Lindos in die Zeit um die Mitte des 3. Jhs. v. Chr. datiert[11].

Am Aufgang zum gleichen Heiligtum in Lindos ist in Relief eine Prymne, ein Schiffsheck, etwa in Originalgrösse, aus dem Felsen herausgearbeitet (Taf. 6 a). Auffällig ist der angestrebte illusionistische Effekt: Das Schiffsvorderteil scheint durch den natürlichen Felsen nur verdeckt zu sein, so, als fahre das Schiff gerade an der felsigen Küste vorbei, während in Wirklichkeit doch nur das halbe Schiff dargestellt ist. Das Schiffsrelief ist sehr gut gearbeitet, auch die technischen Details der Schiffskonstruktion sind genau erfasst, was man besser als am originalen Relief, das durch Verwitterung gelitten hat, am alten Gipsabguss erkennen kann. Auch die Prymne von Lindos sollte wie die oben genannten Proren als Basis für eine Statue dienen, und zwar für die Ehrenstatue des Hagesandros, des Sohnes des Mikion, wie wir aus der Inschrift erfahren. Einlasspuren für die Bronzestatue des Hagesandros und darunter am Heck die Weihinschrift sowie die Künstlersignatur des Pythokritos, des Sohnes des Timochares, der uns auch sonst als Künstler bekannt ist, sind erhalten und ermöglichen eine Datierung um 180 v. Chr.[12].

Vergleichbare vollplastische Denkmäler sind nicht auf uns gekommen, obwohl wir aus antiken Zeugnissen des öfteren von Ehrungen für Admiräle und Seesieger hören. Hier ist deswegen eine Inschrift aus Histria von besonderem Interesse. Aus ihr geht nämlich hervor, daß die pontische Stadt Apollo-

11. Blinkenberg II 302 ff. Nr. 88 mit Abb. Marcadé 147 f. Jacob-Felsch 81. 187 Nr. 110. Ridgway op. cit. 354. Lehmann 189 f. mit Abb. Werner I 12 f., mit neuen Rekonstruktionsversuch. Göttlicher 68 Nr. 367.

12. Blinkenberg I 22 ff. Blinkenberg II 431 ff. Nr. 169 mit Abb. M. Rostowtzeff, *The social and economic history of the Hellenistic world* II, 1953, 682 f. Jacob-Felsch 187 Nr. 112. Ridgway op. cit. 354. Werner I 14 f. Lehmann 193 Abb. 6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

nia ein Ehrendenkmal für Hegesagoras, den Sohn des Monimos, aus dem verbündeten Histria errichtete, weil dieser als bevollmächtigter Admiral das mit Apollonia im Krieg liegende Mesembria besiegt hatte[13]. Dieses Denkmal, das im Heiligtum des Apollon Iatros, also im Hauptheiligtum der Stadt, errichtet werden sollte, wird in der Inschrift folgendermassen beschrieben: eine Bronzestatue des Hegesagoras in voller Rüstung auf der Prora eines Schiffes stehend (...εἰκόνι χαλκῆι ἐν ὅπλοις[14] ἐπ' ἐμ[β]όλου...), die Ehreninschrift auf der Basis. Die beschriebene Weihung entspricht also dem hier untersuchten Typus. Die Inschrift wird in die erste Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. datiert, stammt demnach etwa aus der gleichen Zeit wie das lindische Denkmal für Hagesandros.

Zu einem Schiffsdenkmal wie die Monumente von Samothrake und Lindos wird auch ein Rammspornfragment gehören, das im Museum von Rhodos mit dem Kiel nach oben ausgestellt ist (Taf. 7a). Die erhaltene Länge von 0,50 m lässt auf eine respektable Grösse der ursprünglichen Prora schliessen. Die Datierung ist hier wie bei den folgenden Denkmälern weder durch historische noch epigraphische Kriterien gesichert, eine stilistische oder typologische Einordnung ist zusätzlich durch den fragmentarischen Erhaltungszustand erschwert. Zu dem rhodischen Fragment lässt sich nur so viel sagen, daß es sich um eine hellenistische Arbeit handelt, eine genauere Bestimmung ist schwierig. Der Rammsporn in Form eines Dreizacks, das sog. rostrum tridens, lässt sich vom 3. -1. Jh. v. Chr. im griechischen Osten wie im römischen Westen nachweisen, so daß eine typologische Abgrenzung nicht möglich ist[15].

Schwer einzuordnen sind auch Prorenfragmente in Kos[16] und Ephesos

13. D. M. Pippidi - E. M. Popescu, *Dacia* 3, 1959, 241 ff. J. und L. Robert, *REG* 74, 1961, 187 ff. Nr. 419. H. Bengtson, *Historia* 12, 1963, 96 ff. G. Mihailov, *IGBulg* I³ 351 ff. Nr. 388 bis. L. Ogenova-Marinova, *Statuettes en bronze de Musée National de Sofia*, 1975, 17. L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche* II, 1975, 149 ff. Nr. 129. Verf., *AM* 93, 1978, 160.

14. Zur Diskussion des umstrittenen terminus εἰκὼν ἔνοπλος = Statue in Rüstung, mit Waffen oder imago clipeata: G. Klaffenbach, *Philologus* 105, 1961, 295 ff. Ders, *Philologus* 107, 1963, 156 f. J. und L. Robert, *REG* 75, 1962, 176 ff. Diess., *REG* 77, 1964, 192 Nr. 283. H. Blanck, *BJb* 168, 1968, bes. 3 ff. G. Mihailov, *IGBulg* I³ 245 ff. Nr. 315. Th. Pekáry, *Festschrift F. K. Dörner*, 1978, 735 f.

15. Lehmann 194 Abb. 11. L. Basch - H. Frost, *The International Journal of Nautical Archaeology* 4, 1975, 208 mit Abb. 14. Göttlicher op. cit. 69 Nr. 368 c. - Für eine typologische Untersuchung von Stolosformen cf. Furtwängler op. cit. (Anm. 9).

16. Lehmann 194 Abb. 10. Göttlicher 69 Nr. 368 c. - Linfert 85 Abb. 163 schlägt vor, eine fragmentierte Statue aus Kos ebenfalls auf ein der Nike von Samothrake ähnliches Anathem zu beziehen. Abgesehen von einer gewissen motivischen Ähnlichkeit, cf. dazu

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(Taf. 9a)[17]; letzteres möchte ich eher für kaiserzeitlich halten. Aus Rhenaia stammt eine flüchtig gearbeitete, aber recht interessante Schiffsprora (Taf. 9b) von ca. 0,98 m Länge. Der Rammsporn ist leider abgeschlagen, doch konnte inzwischen der Schiffsschnabel durch das zugehörige Akrostolion in Form eines einfachen, dicken, leicht zum Schiff hin gekrümmten Hornes vervollständigt werden[18].

Die Prora von Rhenaia ist entweder nicht fertig ausgearbeitet oder, was ich eher annehmen möchte, auf Anschluss gearbeitet; die roh gepickte, überstehende Fläche an der Rückseite sollte wohl zur Einsetzung der Prora in ein anderes Monument dienen. Als Beispiel sei an die Proren erinnert, mit denen die drei Ecken des sog. Hafen-Monuments in Milet geschmückt waren[19]. Erwähnt sei hier noch ein recht gut erhaltenes, vollständiges Miniaturschiff von 1,20 m Länge in Sparta, das—nach den Fusspuren zu schliessen—eine unterlebensgrosse Statue trug. Das Schiff war in der Antike gebrochen und sorgfältig mit Bleiklammern repariert worden, deren Bleiverguss noch erhalten ist[20].

Eine Schiffsbasis, ca. 4 m lang, wurde auf der Agora von Thasos gefunden (Taf. 8b). Sie stand dort im Zentrum einer rechteckigen Exedra von deren Rückwand, sie war also ähnlich wie das Monument von Samothrake in einen architektonischen Rahmen gespannt. Während aber die Prora von Samothrake schräg in ihre Umfascung gesetzt war, fällt bei dem thasischen Exemplar die genaue Zentrierung auf. Es sind nur zwei untere Blöcke erhalten, auf denen plastisch wiedergegebene, an den Enden sich volutenartig aufrollende Wellen vom Schiffskiel durchschnitten werden. Der Schiffsschnabel mitsamt dem Rammsporn sowie weitere aufgehende Teile des Schiffes fehlen,

auch A. Maiuri, *ClRhodos* I, 1932-40, 9 ff. Abb. 1, gibt es für diese Vermutung allerdings keinen Anhaltspunkt. Wahrscheinlich handelt es sich bei dieser unterlebensgrossen Figur noch nicht einmal um eine Nike, da sie flügellos ist, sie wurde auch schon als Tänzerin gedeutet: A. di Vita, *ASAtene* 25-26, 1963-64. 25 ff. bes. 37.

17. Lehmann 194 Abb. 12 a-c. - Dazu kommt noch eine Prora in Tenos, Länge 0,56 m, die P. Graindor, *Le Musée Belge* 14, 1910, 16 Nr. 7 erwähnt. Linfert will diese Prora mit einer fragmentierten, doppelt lebensgrossen Statue aus Tenos verbinden, von der nur ein Teil des Unterkörpers erhalten ist. Ohne Autopsie ist dies kaum zu beurteilen, doch scheint mir gegen diese Verbindung schon der Grössenunterschied zu sprechen.

18. A. J. Reinach, *RA* 19, 1912, 307-310 mit Abb. Werner II 101. Göttlicher 69 Nr. 368 a. M. Th. Couilloud-Le Dinahet, *BCH* 102, 1978, 873 Abb. 30 (Basis, heutiger Zustand) Abb. 12 D (Lageplan). Zum Stolostypus cf. Furtwängler op. cit. (Anm. 9).

19. A. von Gerkan, *Milet I* 6, 1922, bes. 63 ff. Abb. 76-80 Taf. 19-22. G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet*, 1968, 56 ff. Abb. 32-34.

20. A. M. Woodward, *BSA* 30, 1928-30, 208 Abb. 19. Lehmann 196 Abb. 15.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

so daß eine typologische Einordnung wieder kaum möglich ist. Als Datierungen werden das 2. Jh. v. Chr. bzw. die römische Zeit vorgeschlagen; es bleibt die Publikation mit dem Grabungsbefund abzuwarten. Die Formgebung erinnert eher an Römisches[21].

Sicher hellenistisch ist dagegen eine fragmentierte Prora im Asklepieion von Epidauros (Taf. 8a), für die eine der zugehörigen Inschriften zumindestens einen terminus ante quem liefert, wobei die genaue zeitliche Ansetzung recht umstritten ist. Die erhaltene Länge beträgt 1,15 m, der eigentliche Sockel ist ähnlich wie bei der Prora von Lindos (Taf. 6b) mit stilisierten Wellen verziert, die allerdings viel tiefer eingekerbt sind. Das Schiff ist äusserst zurückhaltend stilisiert—ohne daß man dies nach meiner Ansicht als Kriterium für eine Datierung ins 4. Jh. v. Chr. verwenden könnte,—besonders auffällig sind die planen anstelle der eigentlich zu erwartenden gewölbten Schiffsflächen. Steven und Akrostolion sind nicht, der Rammsporn nur in Ansätzen erhalten. Die Prora wurde offenbar nach 146 v. Chr. für eine Ehrung des L. Mummius, des Eroberers von Korinth, wiederverwendet, wie eine der vier zugehörigen Inschriften sowie zwei Serien von Einlasspuren zeigen. Die Inschriften sind z. T. schwer zu lesen, wir erfahren aus ihnen jedenfalls die Namen zweier Künstler, nämlich eines Nikon, Sohnes des Hiarokles, und eines Kallikrates aus Athen. Wahrscheinlich erklären sich die beiden Signaturen aus der Wiederverwendung des Denkmals. Die zum ursprünglichen Anathem gehörige Weihinschrift nennt als Stifter einen (leider unbekannten) Euandros und ein Heer, dazu kommt die geläufige Weiheformel: "von den Feinden für die Götter", leider wieder ohne nähere Angaben. Auch hier zeigen die Einlasspuren, daß eine Statue einst das Denkmal krönte, möglicherweise auch ein Tropaion[22].

21. F. Chapouthier - A. Dessene, *BCH* 74, 1950, 348 Abb. 65 und *BCH* 75, 1951, 146 f. Abb. 45. Zur Lage auf der Agora von Thasos cf. *BCH* 79, 1955, 352 Abb. 13. *BCH* 80, 1956, 406 Abb. 1. *Guide de Thasos*, 1967, 27 Abb. 6 (hellenistisch/2. Jh. v. Chr.). B. S. Ridgway, *Hesperia* 40, 1971, 354 (2. Jh. v. Chr.?). Lehmann 196 (römisch). Linfert 84 (hellenistisch, wahrscheinlich rhodisch). Ph. Bruneau, *BCH* 88, 1974, 374 Abb. 22.

22. P. Cavvadias, *Fouilles d'Epidaure*, 1893, 38 ff. Nr. 30 (4. Jh., v. Chr.). K. Woelcke, *BJb* 120, 1911, 155 f. Abb. 5 (4. Jh. v. Chr.). E. Fränkel, *IG* IV^1 Nr. 1180-1183 (nach 206 v. Chr.). Fr. Hiller von Gaertringen, *IG* IV^2 Nr. 306 D (Ende des 3. Jhs./2. Jh. v. Chr.). Marcadé 149 (4. Jh. v. Chr.?). W. Peek, *Inschriften aus dem Asklepieion von Epidauros*, Abh. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig 60, 2, 1969, 72 f. Nr. 129 Taf. 24 Abb. 39. 40. Lehmann 193 mit Anm. 16 Abb. 8 (4. Jh. v. Chr.). Werner II 100 (mit einer zeichnerischen Aufnahme und einem Rekonstruktionsversuch für den Rammsporn). Göttlicher 68 f. Nr. 368 (Datierung unsicher, 206 v. Chr.?). Linfert 84 (hellenistisch/rhodisch?). - A. Furtwängler machte mich darauf aufmerksam, dass der Rammsporntypus auch auf italischem Aes grave erscheint; vgl. Haeberlin, *Aes grave*, Taf. 77, 13-15. F. Miltner, *ÖJh* 24, 1929, 95 Abb. 99 (*Uncia* aus Ariminum).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Selbst die kleine Prora, die auf einem hellenistischen Grabaltar, oberer Durchmesser ca. 42 cm, angebracht war (Taf. 7b), trug einst eine Bronzestatuette. Anders sind die Einlasslöcher auf der Oberseite des Schiffchens wohl kaum zu deuten, wenn sie auch erstaunlich tief sind. In dem kleinen Loch am Steven vorne war wohl ein Rammsporn aus Bronze angebracht. Das bemerkenswerte Stück wurde in der Nekropole von Cova oder Acandia, der Süd-Ost-Nekropole von Rhodos, gefunden. Es soll so auf einer Felsterrasse gestanden haben, daß das Schiffchen herauszusegeln schien. Auch hier wurde also vielleicht en miniature ein ähnlicher illusionistischer Effekt erstrebt wie bei dem Monument von Samothrake und dem Schiffsrelief von Lindos. Leider fehlt eine Inschrift. Der Altar selbst mit seiner einfachen, wulstförmigen Girlande aus Lorbeer und den drei runden Stierköpfen entspricht dem geläufigen rhodisch-hellenistischen Grabaltartypus des 2./1. Jhs. v. Chr.[23].

Ein monumentales Anathem, dem von Samothrake vergleichbar, wurde auf der Agora von Kyrene gefunden. Leider ist weder die ursprüngliche Aufstellung (in einem Wasserbassin?) noch die Rekonstruktion ganz gesichert, vor allem die Form der Prora ist nicht eindeutig geklärt. Auch die Zugehörigkeit einer weiblichen, bewegten Statue, deren Kopf fehlt, ist nicht sicher. Da sie flügellos ist, würde es sich nicht um Nike handeln, die verschiedenen anderen Benennungsvorschläge hängen gewöhnlich mit dem jeweils vorgeschlagenen Anlass der Weihung und deren Datierung zusammen. Die Datierungsvorschläge reichen dabei vom 3. Jh. v. Chr. bis in die römische Kaiserzeit[24]. Vom Typus her schliesst sich diese Schiffsbasis eher mit westlich-republikanischen Stücken zusammen als mit östlich-hellenistischen[25], doch wird man

23. L. Laurenzi, *Bd'A* 30, 1936, 132. Lehmann 194 Abb. 13 a-c (in Anm. 21 Fundlage nach D. M. Kondis beschrieben). Werner II 98 ff., mit zeichnerischer Aufnahme (versehentlich als Ehrensäule bezeichnet). So auch Göttlicher 69 Nr. 368 b. D. M. Fraser, *Rhodian funerary monuments* 1977, 4. 25 ff. Abb. 87 c.d. E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* I, 1978, 57.

24. S. Stucchi, "Cirene 1957-1966", *Quaderni dell'Instituto Italiano di Cultura di Tripoli* 3, 1967, 84 ff. (hellenistisch, Statue = Athena Nike). G. Caputo, *PP* 23, 1968, 230 ff. (für die Schlacht von Actium, Statue = Nymphe Kyrene). Jacob-Felsch 97. 187 Nr. 114 (hellenistisch). Werner I 18 (skeptisch zur Schiffsrekonstruktion). Lehmann 196 Abb. 14 (hellenistisch). R. G. Goodchild, *Kyrene und Apollonia*, 1971, 95 fig. 7 (Plan der Agora) Abb. 42 (Photo) 102 f. (für Pompeius' Sieg über die Piraten 67 v. Chr. oder hellenistisch). Ridgway op. cit. 353-354. M. Vickers, *ArchRepts* 1972, *JHS* 1972, 31 f. Abb. 3 (römisch?). L. Basch - H. Frost, *The International Journal of Nautical Archeology* 4, 1975, 208 ff. Abb. 16 (römisch). Linfert 84 (hellenistisch, vielleicht für die Schlacht von Kos, gegen 206 v. Chr.). Göttlicher 81 Nr. 485 (1. Jh. v. Chr.).

25. Vgl. z. B. die Prora von Ostia, die zum Grabmal des C. Cartilius Poplicola gehörte:

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

auch hier eine endgültige Publikation abwarten müssen.

Als letztes Beispiel sei noch eine trapezförmige, etwa 7,20 m lange Granitbasis genannt, die in der sog. Stierhalle von Delos (cf. supra S. 161) stand. Möglicherweise ist sie als Sockel für ein Schiffsdenkmal anzusprechen, die Form würde dazu passen, ohne daß man dies aber wirklich beweisen könnte. Auch die Datierung ist nicht gesichert. Falls die Basis mit dem Bau gleichzeitig sein sollte, würde sie an das Ende des 4. Jhs. oder in die erste Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. gehören[26].

Auf andere Formen von nautischen Denkmälern, wie etwa die columnae rostratae, kann hier nicht eingegangen werden[27], wenigstens erwähnt sei aber noch eine andere Gattung von Schiffsbasen, nämlich bei Standbildern von Göttern oder Heroen, die sozusagen inhaltlich mit Meer und Schiffahrt verbunden sind. Als Beispiel nenne ich etwa den Poseidon vom Lateran. Allerdings hatte das Original dieses beliebten Statuentypus, wie die frühesten Spiegelungen zeigen, einen Felsen, nicht eine Prora unter dem hochgestellten Fuss. Die Prora der lateranischen Kopie entspricht jedenfalls, soweit sie nicht zu Lasten des modernen Ergänzers geht, der römischen Prorenform[28]. Auch beim Typus einer Isis auf dem Schiff ist nicht eindeutig zu klären, ob sie auf ein hellenistisches Vorbild zurückgeht oder ob es sich um eine römische Umbildung handelt[29]. Eine Prorenbasis soll auch das Kultbild des Protesilaos

M. F. Squarciapino, *Scavi di Ostia* VII, 1958, 194 ff. Taf. 32, 3. Basch - Frost op. cit. 208 Abb. 15, a-d. Göttlicher 81 Nr. 488.

26. P. L. Couchoud - J. Svoronos, *BCH* 45, 1921, 270 ff., mit Rekonstruktion der Anlage in Abb. 1. Vgl. auch hier Anm. 39. Göttlicher 65 Nr. 347.

27. Zur columna rostrata cf. G. Becatti, La colonna coclide istoriata 1960. - Eine Zusammenstellung der verschiedenen Formen bei Lehmann 206 f., mit Bibliographie in Anm. 37. P. Zanker, "Studien zu den Augustusporträts. Der Actium-Typus", *AbhGöttingen* 85, 1973, 33 ff., mit Bibliographie in Anm. 96. T. Hölscher, *RM* 85, 1978, 318 ff. Göttlicher 16.

28. Helbig I[4] Nr. 1118 (W. Fuchs). Göttlicher 83 Nr. 494. - Zur Kopienüberlieferung und zum vermutlichen Vorbild cf. zuletzt P. Moreno, *Quaderni di Archeologia delle Libia* 8, 1976, 81 ff. E. Walde, *AM* 93, 1978, 99 ff. A. Furtwängler op. cit. (Anm. 9).

29. Skeptisch vor allem Ph. Bruneau, *BCH* 88, 1974, 333 ff. Ders., *BCH* 102, 1978, 152 ff., jeweils mit ausführlicher Bibliographie. Vgl. dagegen die Vorschläge an J.-G. Szilagyi, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 32-33, 1969, 19 ff. L. Castiglione, *Bulletin...* 34-35, 1970, 37 ff. H. W. Müller, "Der Isiskult im antiken Benevent und Katalog der Skulpturen aus den ägyptischen Heiligtümern im Museo del Sannio", *Münchner Ägyptologische Studien* 16, 1969, 18 f. 25 f. 83 f. Taf. 26. Göttlicher 81 Nr. 483 (dort versehentlich als Säulenbasis bezeichnet). - Die Position, die Bruneau vertritt, der sogar die Existenz des Statuentypus überhaupt bezweifelt und ihn nur für die Flächenkunst gelten lassen will, erscheint mir zu kritisch. Bemerkenswert ist das von Müller op. cit. ausführlich besprochene fragmentierte Schiff, Länge 1,02 m, auf dem die Füsse einer (weiblichen) Statue mit Sandalen erhalten

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

in Elaius auf der thrakischen Chersones gehabt haben, der dort als Oikist verehrt wurde. Die Statue wird uns von Philostrat ausführlich beschrieben und ist auf späten quasi-autonomen Prägungen der Stadt wiedergegeben[30]. Aus welcher Zeit sie stammt, sie allerdings nicht zu sagen, wenn auch sicher nicht erst aus dem 3. Jh. n. Chr. Denn Philostrat berichtet, daß in dieser Zeit das alte Heiligtum schon ziemlich verfallen war und das Haupt der Kultstatue selbst durch das häufige Einsalben und die bittenden Hände der Adoranten schon unkenntlich geworden war. Ein echter zeitlicher Anhaltspunkt ist nicht gegeben, auf keinen Fall hat der umstrittene Statuentypus des sog. Protesilaos etwas damit zu tun[31].

Diese Zusammenstellung von Schiffsdenkmälern konnte zunächst demonstrieren, wie verbreitet die Gattung in hellenistischer und römischer Zeit war. Die öfter vertretene Ansicht, es handle sich hierbei um eine rhodische Denkmälergattung[32], fand keine Bestätigung. Denn die Tatsache, daß sich in Rhodos mehrere Beispiele erhalten haben und dass die rhodischen Bronzeprägungen des 1. Jhs. v. Chr. das Motiv der Nike auf der Prora zeigen[33], beweist nicht die Entstehung der Gattung in Rhodos. Ihre Beliebtheit dort wird sich allerdings aus der geographischen und wirtschaftlichen Situation von Rhodos erklären, das eine der bedeutendsten See-und Handelsmächte im östlichen Mittelmeer war. Die Prägungen, schon in der Zeit des Niedergangs entstanden, haben geradezu programmatischen Charakter, indem sie vergangene Grösse beschwören. Das Motiv der Nike auf der Prora war zudem in der Münzkunst sehr beliebt[34]. Ausserdem sahen wir, daß der Typus nicht auf die Nike beschränkt war, sondern daß auch andere Gottheiten, Heroen oder Admiräle auf einer Prora dargestellt werden konnten.

sind; skeptisch Bruneau op. cit. 1974, 365 ff. Abb. 16-18. Zwar handelt es sich hier um einen Kahn, nicht um ein Kriegsschiff, auf dem die Darstellungen der Kleinkunst oder Reliefs die Göttin sonst zeigen, die Deutung auf Isis scheint mir aber durchaus überzeugend zu sein.

30. Philostrat, *Heroic.* III 2. - Zu Protesilaos und den Münzen von Elaius cf. auch Verf., *AM* 93 1978, 154 Anm. 26.

31. Vgl. dazu zuletzt J. Frel, *AA* 1973, 120 f. E. Langlotz, *AA* 1971, 427 f. und *AA* 1977, 84 ff.

32. Marcadé 151 f. H. Kähler, *Der grosse Fries des Altars von Pergamon*, 1948, 76 ff. 173. R. Lullies - M. Hirmer, *Griechische Plastik* 1956, 80. Linfert 83 ff. M. Robertson, *A history of Greek art*, 1975, 535 f.

33. *BMC* Rhodos 263 f. Nr. 364-372 Taf. 42. A. Conze - A. Hauser - O. Benndorf, *Neue Archäologische Untersuchungen auf Samothrake* II, 1880, 81 Nr. 10. 11 Abb. 42 b.

34. Vgl. schon die Zusammenstellung bei Conze - Hauser - Benndorf op. cit. 49 ff. mit Abb. 42 b. A. R. Bellinger - M. A. Berlincourt, "*Victory as a coin type*", NNM 10, 1962, 28 ff. Lehmann 206 ff. Abb. 24.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Sodann lehrt die motivgeschichtliche Zusammenstellung, daß keines der erhaltenen plastischen Monumente mit Sicherheit älter ist als die Münzserie des Demetrios Poliorketes. Haben die Stempelschneider des Königs diesen Typus unter dem Eindruck eines bedeutenden aktuellen Siegesdenkmals geschaffen? Diese Vermutung liegt nahe, wenn auch die antiken Quellen dazu schweigen und wenn auch zu bedenken ist, daß der Münzkunst eine abgekürzte Darstellungsweise schon von der Beschränkung der Bildfläche her seit frühester Zeit vertraut war. Für die Entstehung des Denkmaltypus in hellenistischer Zeit sprechen auch allgemeine kunstgeschichtliche Überlegungen. Bekanntlich wurden in Griechenland seit früher Zeit Seesiege oder andere erinnerungswürdige See-Ereignisse durch die Weihung ganzer Schiffe oder von Schiffsteilen gefeiert. Das 5. Jh. kennt daneben auch Siegesdenkmäler, die diese erbeuteten Schiffstrophäen mit Statuen von Göttern oder Menschen kombinieren[35]. Als Beispiel sei hier das Maiandros-Denkmal im Heraion von Samos genannt. Aus dem erhaltenen Basisfragment mit der Weihinschrift geht hervor, daß Maiandros als Anführer des samischen Kontingents bei der Schlacht am Eurymedon acht feindliche Schiffe erobert hatte, deren Prymnen sein Ehrendenkmal schmückten[36]. Dem gegenüber ist die Idee, einen Seesieg symbolisch durch die Siegesgöttin oder eine andere Gottheit oder einen siegreichen Feldherrn auf einer Basis darzustellen, die das Vorderteil eines realen Schiffes nachbildete, etwas völlig Neues. Vor dem Hellenismus scheint mir eine solche Darstellungsweise in der Plastik kaum denkbar[37];

35. Cf. *AM* 93, 1978, 158 f. - Darstellungen auf attisch rf. Vasen: U. Hausmann, *Festschrift E. Langlotz*, 1957, 144 ff. T.B.L. Webster, *Potter and Patron in Classical Athens*, 1972, 75 f. Verf., *Die zehn attischen Phylenheroen* 5. Beih. AM 1976, 176.

36. G. Klaffenbach - U. von Wilamowitz-Moellendorff, *AM* 51, 1926, 26 ff. E. Buschor, *Philologus* 86, 1931, 425. J. D. Beazley bei H. T. Wade-Gery, *JHS* 53, 1935, 99. Hausmann op. cit. 149 f. J. P. Barron, *The Silver Coins of Samos* 1966, 88. G. Dunst, *AM* 87, 1972, 149 ff. - Die von Dunst in Nachfolge Buschors vorgeschlagene Rekonstruktion des Maiandrios auf einer Schiffsbasis ist weder zu beweisen noch wahrscheinlich.

37. Als einen archaischen Vorläufer hat man die Basis des Euthykartides in Delos wegen ihrer dreieckigen Form, mit je einem Widder-, Löwen- und Gorgonenkopf an den Ecken angesprochen: P. L. Couchoud - J. Svoronos, *BCH* 45, 1921, 275 ff. Abb. 1 (die Autoren wollen sie zudem noch - völlig unbewiesenermaßen - in der sog. Stierhalle = Neorion, cf. Anm. 26, unterbringen). G. Bakalakis, *BCH* 88, 1964, 539 ff. Abb. 1-13, Göttlicher 65 Nr. 347. Dagegen ist einzuwenden, dass die Basis des Euthykartides durch nichts, auch nicht durch die dreieckige Form, als Schiff charakterisiert ist. Jacob-Felsch 13 f. führt diesen Basistypus dagegen, wie ich glaube, zu Recht auf kyprische und hethitisch-nordsyrische Basisformen zurück. - Auf ein nautisches Denkmal des späten 5. Jhs. hat W. Gauer, *JdI* 83, 1968, 143, den Strategen Berlin - Ephesus wegen der windverwehten Haare bezogen.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

denn ein derartiges Monument ist fast einansichtig, zumindestens will es nicht mehr von allen Seiten betrachtet sein, da die Rückseite mit dem 'abgeschnittenen' Schiffsteil hässlich wirkt. Bei einer geschickten Plazierung des Monuments, durch Eingliederung in einen architektonischen Rahmen und durch Einbeziehen der umgebenden Landschaft konnte dies versteckt werden.

Auch aufgrund dieser Überlegungen erscheint die Hypothese plausibel, dass ein Siegesmal des Demetrios Poliorketes am Anfang dieser Gattung steht, zumindestens jedoch ein anderes zeitgenössisches Denkmal des Frühhellenismus[38]. Ein Schiffsdenkmal des Demetrios Poliorketes und oder seines Sohnes Antigonos Gonatas wird in der sog. Stierhalle von Delos vermutet. Tatsächlich liesse sich unter Umständen die merkwürdige, langgestreckte Anlage sowie zugehörige Friesfragmente mit Meereswesen einleuchtend aus der Weihung eines Schiffes anlässlich eines Seesieges erklären, zumal von Antigonos Gonatas überliefert ist, daß er nach seinem Seesieg bei Kos sein Flaggschiff dem Apollon weihte, und ausserdem die delischen Inschriften ein Neorion, ein Schiffshaus, erwähnen. Zusätzlich würde auch die trapez-

G.Dontas, *Festschrift F.Brommer*, 1977, 79 ff. Taf.27, 1-2, schlägt eine Datierung um 370/60 v. Chr. vor und verbindet ihm mit dem Namen des Chabrias, einem der führenden Admiräle des zweiten attischen Seebunds, von dessen Standbild auf der Agora Reste der Basis mit der Weihung erhalten sind: A.P.F. Barnett-C.M. Edmondson, *Hesperia* 30, 1961, 74 ff. Taf. 11. 12. Dontas vermutet wegen der Länge der Basis, dass sie eine Schiffsplinthe trug. Die Basislänge von 1,08 m ist aber für eine lebensgrosse Statue nicht ungewöhnlich, sie mag sich zusätzlich aus der besonderen Haltung der Chabriasstatue erklären, die uns durch die antiken Testimonia überliefert ist, cf. Dontas 87 f. Auch die windverwehten Haare sind kein ausreichendes Argument für einen Bezug auf ein nautisches Denkmal, da sie eher dem Zeitstil entsprechen und sich aus der heftigen Bewegung der Figur erklären, cf. D. Pandermalis, *Untersuchungen zu den klassischen Strategenköpfen*, 1969, 34 ff. - Auf zwei panathenäischen Amphoren aus dem Archontat des Niketes 332/1 v. Chr. erscheinen als Beizeichen Niken auf der Prora: Conze - Hauser - Benndorf op. cit. 77. *Mon Inst.* X Taf. 47 e.d. J. D. Beazley, *AJA* 47, 1943, 460 Nr. 24. Ders., *The Development of Attic Black Figure*, 1964², 99. Ders., *ABV* 415, 6. *CVA Sèvres* Taf. 19. 19-22. Da die Embleme auf den Säulen zu beiden Seiten der Athena bekanntlich oft berühmte Statuen wiedergeben, cf. dazu Beazley op. cit. 459 und op. cit. 97. J. Frel, "Panathenäische Preisamphoren". *Kerameikos Heft* 2, 1973, 19. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, 1974, 169, könnte man auch hier daraus schliessen, dass ein solches attisches Seedenkmal existierte. Allerdings schwebt die Nike auf dem Exemplar in Sèvres über der Prora, so dass das Motiv hier wohl doch eher der Flächenkunst entstammt.

38. Nach Marcadé 152 und Picard, *Manuel IV*, 1963, 1185 war das Vorbild für die Schiffsdenkmäler die Pyra für Alexanders Freund Hephaistion in Babylon, die nach Diod. XVII, 115 2 mit 240 vergoldeten Proren, darauf Statuen von Bogenschützen und Kriegern, geschmückt war. Ich halte dies für unwahrscheinlich, denn abgesehen von Zweifeln an dieser Überlieferung, cf. F. R. Wüst, *ÖJh* 44, 1959, 147 ff., sind diese Schmuckproren typologisch nicht mit den Schiffsbasen zu vergleichen.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

förmige Granitbasis (cf. Anm. 26) im Opisthodom des Gebäudes gut zu einer Schiffsprora passen, doch ist von dieser nichts erhalten. So geistreich die verschiedenen Hypothesen auch sind, es bleiben noch viele Fragen offen, die hoffentlich die Publikation klären kann. Der zeitliche Ansatz des Gebäudes scheint inzwischen durch Sondagen geklärt: 2. Hälfte des 4. Jhs.—1. Hälfte des 3. Jhs. v. Chr.[39]. Als zweite Möglichkeit wird Salamis auf Zypern genannt, das als Stätte der berühmten Seeschlacht des Demetrios ein derartiges Siegesdenkmal erhalten haben könnte, zumal es eine der wichtigsten Festungen des Demetrios war, ausserdem Hafenstadt und Münzstätte[40]. Über Vermutungen ist hier allerdings nicht hinauszukommen.

Wir können jedoch festhalten, daß der hellenistischen Kunst der Typus der göttlichen oder menschlichen Figur auf der Prora so vertraut war, daß wir auch von dieser Seite aus das Motiv des Siegels von Demetrias besser verstehen. Möglicherweise darf man umgekehrt die bescheidenen Siegelabdrücke des 3. Jhs. v. Chr. sogar als Zeugnis dafür werten, daß ein ähnliches Denkmal in Demetrias stand, mit Demetrios selbst als Heros bzw. siegreichem Feldherrn auf der Prora. Wie wir gesehen haben, existierten im 2. Jh. v. Chr. solche Denkmäler auch für wesentlich bescheidenere 'Seehelden' als es der grosse Makedone war.

Das Siegel von Demetrias mit dem Abbild des Demetrios Poliorketes als des grossen Seehelden und als des vornehmsten Oikisten und Eponymen der Stadt ist während der Zeit der makedonischen Herrschaft entstanden. Als Episemon und sprechenden Zeichen für die Stadt ist es somit auch im Symbolgehalt makedonisch. Das mag erklären, warum die Stadt Demetrias in ihren Prägungen und in denen des Magnetenbundes zwar die Prora, aber nicht den Krieger darstellte. Für diese Emissionen nachmakedonischer Zeit wählte man, wie im Folgenden ausführlicher gezeigt wird, bewusst nur noch

39. Theorie von Couchoud - Svoronos op. cit. 270 ff. Akzeptiert bzw. modifiziert von H. Thiersch, *GGN* 1931, 371 ff. R. Vallois, *FdDélos* I 35 f. 42. 373 ff. J. Marcadé, *BCH* 75, 1951, 55 ff. Ders., *Au musée de Délos*, 1965, 359 ff. Ch. Picard, *RA* 39, 1952, 79 ff. G. Daux, *BCH* 89, 1965, 992 ff. (Sondagen: 2. Hälfte des 4./1. Hälfte des 3. Jhs. v. Chr.). Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque héllenistique*, 1970, 122 f. 554 ff. Abb 10 (Grundriss). U. Süssenbach, *Der Frühhellenismus im griechischen Kampfrelief*, 1971, 50 f. Göttliche-65 Nr. 347. - Für die verschiedenen, auch neueren Rekonstruktionsversuche wird immer noch die bekannte Emission mit dem Apollon auf der Prora herangezogen, obwohl inzwischen gezeigt wurde, dass sie nicht von Antigonos Gonatas, sondern erst von Antigonos Doson stammt, cf. supra S. 165

40. H. Kähler, *Der grosse Fries des Altars von Pergamon*, 1949, 78, mit der älteren Literatur. R. Lullies - M. Hirmer, *Griechische Plastik*, 1956, 81.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

das 'wertfreie' Symbol des Schiffes, um Demetrias ganz allgemein als bedeutende Hafenstadt zu charakterisieren.

(*U.K.*)

III. Die Prora auf Münzen von Demetrias und des Magnetenbundes

Das Münzbild auf den ersten Prägungen der Stadt zeigt also einen Schiffsbug (Taf. 4, 1b)[41], doch fehlt hier der nackte Kämpfer auf der Prora; das Münzbild verzichtet folglich auf die Symbolisierung des beschriebenen makedonischen Anspruchs. Daß eine von Makedonen gegründete und besetzte Stadt ein so 'neutrales' Münzbild schon kurz nach der Gründung wählte (ab ca. 290 v. Chr.) ist wenig wahrscheinlich. So führt schließlich auch der Schichtbefund im Bereich des Palastes und die Formanalyse des Schiffstypes zu einer Überprüfung der traditionellen Chronologie der ersten städtischen Prägungen[42]. Die ersten Emissionen setzen nicht unmittelbar nach der Stadtgründung ein, sondern erst im Anschluß an die Freiheitsdeklaration des Q. Flamininus bei den isthmischen Spielen, zum Zeitpunkt, als Demetrias seine Autonomie erhielt und zur Hauptstadt des neu konstituierten Magneten-Bundes avancierte. Daß nicht der Name des Koinons auf den Münzen dieser ersten autonomen Phase erscheint, sondern der Name der Stadt liegt ohne Zweifel an der mächtigen Position, die sie innerhalb des Bundes innehatte. Diese hervorragende Stellung muß freilich im Zusammenhang mit dem Synoikismos und der darauf folgenden starken Zentralisierung der Verwaltung verstanden werden. Bekanntlich konzentrierten sich Macht und erhebliche Befugnisse in den Händen von wenigen Bundesbeamten; nach den erhaltenen Inschriften aus der Zeit des Magneten-Koinon lassen sich die bekannten Beamtennamen mit nur vier Familien verbinden. Diese Beamten wirkten nahezu alle sowohl im Bundeskreis als auch in der Stadt[43]. Gerade diese, aus der alten makedonischen Verwaltung stammenden Vorrechte von Demetrias und die Benachteiligung anderer Parteien und Städte innerhalb des Magnetenbundes führten in der 2. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. zu spürbaren Spannungen[44].

41. Tetrobol von Demetrias: Winterthur, Münzkabinett. H. Bloesch, *SchwNR* 39, 1958-59, 12, Nr. 28 u. Taf. II. *BMC Thessaly, etc.*, v. Demetrias, Taf. 3, 1. *AM* 93, 1978, Taf. 46, 8.

42. Silber-und Kupfermünzen von Demetrias fehlen in den Schichten des 3. Jhs v. Chr.: *Demetrias I* (1976), 88 f. 140 f. Dies gilt auch für die unpublizierten Grabungen von 1973 u. 1976. Zur Chronologie dieser Münzprägung, vgl. Anm. 9.

43. F. Stählin, *AM* 54, 1929, 203 ff. H. Swoboda, *Lehrbuch der griechischen Staatsaltertümer*, 1913[6], 430 A 9. J. Touloumakos, *Der Einfluß Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.*, 1967 (Diss. Göttingen), 73 f.

44. *RE XIV*, 1, Sp. 467 ff. (F. Stählin). F. Stählin - F. Meyer - A. Heidner, *Pagasai und Demetrias* (1934), 202.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Hinzu kommt, daß sich die städtische Verfassung nach der makedonischen Herrschaft wohl nicht wesentlich veränderte bis auf derartige Äußerlichkeiten wie etwa der Beamtentitulatur[45]. Ein direkter Bruch mit der makedonischen Vergangenheit ist also auf Verfassungs—bzw. Verwaltungsebene vermieden worden, eine Kontinuität, die vielleicht gerade auch im Episemon der Stadt zum Ausdruck kommt; man veränderte das 'Städtische Wappen' formal nur unwesentlich und behielt auch den 'nautischen' Inhalt bei; zwar wurde der heroifizierte Krieger, Demetrios Poliorketes, nicht mehr berücksichtigt, doch blieb die Schiffsprora städtisches Wappen[46].

Die besondere Prorenform auf den frühesten städtischen Silber- Emissionen war ein weiterer Grund, der zu einer späteren Datierung der Prägung geführt hat, denn die Stolosform entspricht einem sonst nur von römischen Schiffen bekannten Typus, der von Proren auf republikanischen Münzen und calenischer Keramik vom Ende des 3. Jhts. v. Chr. bekannt ist. Es liegt also nahe, die Stolos—Form mit Vorbildern in Verbindung zu bringen, die nicht ferner als im eigenen Hafen waren: mit den römischen Kriegsschiffen nämlich, die in Demetrias zwischen 196 und 194 v. Chr. lagen[47]. Dieser, für jeden Demetrianer erkennbare Prorentyp dürfte auch als Symbol der Befreiung der Stadt von der seit Philipp V. schon verhaßten makedonischen Herrschaft empfunden worden sein.

Der Gegensatz zwischen dem Umbruch, den die politischen Ereignisse der Jahre 196/94 bewirkten und der weiterhin traditionsgebundenen Verfassungsstruktur der Stadt innerhalb des neu gegründeten Magnetenkoinon bedingt jene überstarke Position der Stadt Demetrias innerhalb des Bundes; dieser Zustand wird durch das neu entstandene Episemon der Stadt deutlich hervorgehoben: das rein Formale, der Schiffsbug nämlich 'überlebt' die makedonische Besatzungszeit; das wesentliche Ereignis, die Erlangung der Autonomie des Bundes, drückt sich nur durch die Beseitigung des makedonischen Heroenbildes auf dem Schiffsbug und der Andeutung einer römischen Begünstigung durch die neue Stolosform aus.

45. Stählin - Meyer - Heidner, a. O. 184 ff.

46. Städtische Parasemata brauchen dem Münzbild nicht zu entsprechen, s. *AM* 93, 1978, 140 u. Anm. 41. Für eine Übereinstimmung lassen sich immerhin mehrere Beispiele nennen; für Thessalien machte mich B. Helly auf die Entsprechung in Krannon aufmerksam: P. Perdrizet, *BCH* 20, 1897, 560 f. Sollte das meistens für falsch erkärte Bronzesiegel von Larissa Kremaste doch echt sein, dann besäßen wir ein weiteres thess. Beispiel; Robinson, *AJA* 38, 1934, 219 ff. Zu den Münzen zuletzt: C. Heyman, "Achille-Alexandre sur les monnaies de Larissa Cremaste en Thessalie". *Antidorum W. Peremans sexagenario ab alumnis oblatum* (Studia Hellenistica 16), 1968, 115 ff.

47. Vgl. Anm. 9.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Die erste autonome Phase des Magnetenkoinon währte nicht lange. Eine neuerliche Gefahr drohte durch Antiochos im Jahre 192 v. Chr. In ihrer ambivalenten Politik boten die Römer Philipp V. Magnesia an als Gegengabe für seine Bundeshilfe. Die ätolerfreundliche Partei erstarkte als Zeichen der Gegenreaktion; die durch den Magnetarchen Eurylochos eingeleitete Freiheitsbewegung brachte schließlich den Anschluß der Stadt an die Ätoler und den verbündeten Antiochos. Nach Antiochos' Niederlage bei den Thermopylen übernahm Philipp V. erneut die Herrschaft über Magnesia. Erst 167 v. Chr. konnte sich der Bund von neuem konstituieren. Bald darauf müssen die ersten Bundesemissionen eingesetzt haben, mit der wesentlichen Neuerung, daß der Name der Stadt Demetrias (ΔΗΜΗΤΡΙΕΩΝ) zugunsten des Bundesnamen (ΜΑΓΝΗΤΩΝ) weichen mußte; hierin könnten sich schon die ersten Anzeichen eines Zugeständnisses der Stadt an die Parteien anderer Städte des Koinon verbergen; jedoch muß die Wirkung dieser Äußerlichkeit nicht außerordentlich stark gewesen sein, wenn man bedenkt, welche Streitigkeiten sich in der 2. Jahrhunderthälfte entwickelten. Aber auch jetzt blieb die Schiffsprora das Episemon der Stadt und des Magnetenbundes. Dies kommt nicht nur durch die reguläre Münzprägung des Bundes zum Ausdruck, sondern vor allem durch den Schiffsbug-Gegenstempel der auf altes, noch zirkulierendes makedonisches Kupfergeld geschlagen wurde[48].

Die ersten vom Magnetenkoinon herausgegebenen Drachmen (Taf. 4, 2b) übernehmen deutlich den Bildtypus der Tetradrachmen, die einst B.V. Head[49] und kürzlich D. H. Cox und J. L. Merker[50] wieder für Antigonos Doson wahrscheinlich machen konnten, ein Bildtypus, der nur inhaltlich verändert wurde (Taf. 4, 4)[51]. Seit Imhoof-Blumers Studie über diese auffallenden Tetradrachmen, deren Rückseiten den lässig auf einem Schiffsbug sitzenden Apollon zeigen, galt diese Serie als Emission des Antigonos Gonatas[52]. Erst die Analysen verschiedener Schatzfunde haben erlaubt, die Apol-

48. *Demetrias I*, 141, Nr. 234, 237 u. Taf. 34, 10. 13.

49. *HN*, 203 f. B. V. Head zog seine Datierung in der 2. Aufl. der *HN* (S. 231) zurück, nachdem er von Imhoof-Blumers Zuweisung an Antigonos Gonatas überzeugt wurde; Imhoof-Blumer 168 f.

50. D. H. Cox, *Hoard from Gordion* (1953), 8. Merker, 39 ff.

51. Der Bogen haltende, sitzende Apoll stellt eine typologische Übernahme dar und dürfte von seleukidischen Prägungen entlehnt, sein: zum frei sitzenden Apoll auf seleukidischen Tetradrachmen, so z. B. die guten Exemplare, die unter Antiochos II geprägt wurden, s.E. Newell, *The Coinage of the Western Seleucid Mints*[2] (1977), Taf. 62, 12.

52. Nach Imhoof-Blumer, S. 128, bezieht sich das Münzbild auf den Sieg des Antigonos Gonatas bei der Seeschlacht von Kos. Als zusätzliches Kriterium für seine Theorie nennt

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

lon/Schiffsbug—Prägung dem Antigonos Doson zuzuschreiben[53]. Das Rückseitenbild dieser Tetradrachmen hat zuletzt Merker auf den Seesieg des Antigonos Doson gegen die Ptolemäer bei Andros bezogen, einen Sieg, den der Antigonide auf seiner Karienexpedition errungen hätte[54]. Läßt sich dieses Münzbild aber tatsächlich auf einen bestimmten historisch faßbaren Anlaß beziehen? Zwar wissen wir, daß bei den Antigoniden einige Münztypen auf ihre Erfolge anspielen, so z.B. der Pankopf im Schild/Athena Alkidemos auf Tetradrachmen des Antigonos Gonatas[55], die nach der Schlacht von Lysimacheia herausgegeben wurden. Doch lassen sich ebenso viele Argumente anführen, die gegen eine Anspielung auf einen Seesieg sprechen: einmal ist der Zeitpunkt der Seeschlacht bei Andros äußerst umstritten[56]; wie W. Otto und kürzlich noch H. Bengtson glaubhaft machen konnten, gehört dieses Ereignis eher in den 3. syrischen Krieg, bei dem Antigonos Gonatas einen Sieg erfochten hatte[57]. Die dürftige Quellenlage kann jedenfalls keine eindeutige Antwort auf diese Frage geben. Gesichert ist nur die Karienexpedition des Antigonos Doson im Jahre 227 v. Chr. Dann ist die antigonidische Bildsymbolik für einen errungenen Seesieg durch die Tetradrachmen-Prägung des Demetrios Poliorketes bestens bekannt und hat bis Augustus auf Denk-

Imhoof-Blumer ein von H. Usener (*Rheinisches Museum* 29, 1874, 75 ff.) Antigonos Gonatas zugeschriebenes Heroon bei Knidos, das er in der Nähe des Triopions lokalisiert. Doch weder konnte bisher das Triopion genau lokalisiert, noch das Heroon für Antigonos Gonatas wahrscheinlich gemacht werden. (Zur Lokalisierungsfrage des Triopions, s. H. A. Cahn, *Knidos* 1970, 11. Zum Heroon: C. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte*[2], 1970, 79. Siehe auch oben S. 162 mit Anm. 39.

53. Zuletzt C. Boehringer, *Zur Chronologie Mittelhellenistischer Münzserien 220-160 v. Chr.* (1972), 99 f.

54. Merker (S. 52), der wohl der Meinung K. J. Belochs (Griech. Gesch. IV, 2 (1927) 516-518) folgt.

55. Merker, 52 u. Boehringer, a.O. 100 u. Anm. 9.

56. Zu diesem Problem, s. E. Pozzi, *La battaglie di Cos e di Andros*, (1912). E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique* II, (1967) 209 f. A. Momigliano - P.M. Fraser, *CQ* 44, 1950, 107 ff. In den Monographien über Antigonos Doson ist die Karienexpedition historisch wenig erforscht worden: W. Bettingen, *König Antigonos Doson von Makedonien*, (1912, Diss. Jena) 23. M. C. Piraino, *Antigono Dosone re di Macedonia*, (Atti Accad. Palermo, S. IV, vol. 13 (fasc. 3) 1952-1953 II (1954)) 19 ff. Zur Chronologie der Karienexpedition: E. Will, a.O. I (1966) 334 (227 v. Chr.). S. Dow-C. F. Edson Jr., *Harvard Studies in Classical Philology* 46, 1937, 168 ff. (226 v. Chr.). H. Bengtson, *Die Inschriften von Labranda und die Politik des Antigonos Doson*, Bayerische Akad. der Wissenschaften, Sitzungsberichte (1971) III, 22 ff.

57. W. Otto, *Beiträge zur Seleukidengeschichte* (1928) 73, A 3. Bengtson, a.O. 7. 27.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

mälergruppen und Münzbilder beeinflussend gewirkt[58]. Einem solch klaren und allgemein verständlichen Inhalt entspricht der überdimensionale Apoll auf dem Schiffsbug der Doson-Prägung nicht. Schließlich wird man dieser Deutung entgegenhalten müssen, daß der entsprechende Bild-Typus auf den Drachmen der Magneten (Apoll ist durch Artemis ersetzt) keinesfalls auf eine militärische Operation irgendeiner Art anspielen kann. So lassen sich die Reversbilder der Tetradrachmen des Antigonos Doson und der Drachmen des Magnetenbundes nur noch in einen allgemein kultischen Bezug setzen.

Von Euripides[59] und Aristophanes[60] erfahren wir, daß nicht nur einzelne Schiffe einer eigenen Schutzgottheit unterstanden[61], sondern daß ganze Flottenkontingente eine gemeinsame Gottheit besaßen. Diese Schiffe erhielten eine durchweg einheitliche Bugverzierung, die auf den Schutzpatron deutete oder ihn selbst darstellte[62]. Als eine mögliche Interpretation des Apollon auf der Prora bietet sich also die Deutung als Schutzgottheit der Flotte des Antigonos Doson an, eine Flotte, deren Bewegungen uns u.a. durch die Karienexpedition oder die Umschiffung des Gebietes der Ätoler im Jahre 224 v. Chr. faßbar wird. Diese Deutung wird unterstützt durch die ikonographisch eng verwandten Rückseiten der Drachmen der Magneten, auf denen als einziger Unterschied eine Artemis den Platz des Apollon auf dem Schiffsbug eingenommen hat[63] (Taf. 4, 2b).

Artemis Iolkia gehörte nach der Eingemeindung von Iolkos in die von Demetrios Poliorketes gegründete Stadt Demetrias zu den wesentlichsten Gottheiten der Magneten; ihr wurde eigens ein Ringhallen-Tempel auf der heiligen Agora geweiht und ihr Kult von Iolkos nach Demetrias überführt[64].

58. S. z. B. Nike auf Prora auf augusteischem Denar: P. R. Bellinger-M. A. Berlincourt, *Victory as a Coin Type*, NNM 149 (1962), 53 u. Anm. 106. Taf. X, 4.

59. Iph. A. 239 ff.

60. Ach. 544-554. L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (1971), 346.

61. Der Schiffsname entsprach oft demjenigen der schützenden Gottheit, s. Casson, a.O. 347 u. Anm. 14.

62. Athena ist z. B. Schutzgottheit von Schiffen aus Phaselis, wie aus der Darstellung des Palladions auf dem Schiffsbug städtischer 'Proren' - Prägungen hervorgeht; s. E. Newell, *The Coinage of Demetrios Poliorcetes* (1927), Taf. 18, 3.

63. Silberdrachmen der Magneten: *BMC Thessaly, etc* (1883), 34, 1.2. Taf. 7, 2.3. Franke, 63, Abb. 1, 3.

64. Franke, 62 ff. Zum kleinen Peripteros auf der 'heiligen Agora': P. Marzolff, *Demetrias I* (1976) 47 f. u. 58, Abb. 1. Daß Artemis Iolkia zu den 'Archegetai und Ktistai' zählte ist keineswegs so sicher wie kürzlich noch angenommen wurde (Franke, 62); denn es bleibt fraglich, ob der Tempel der Artemis im Heiligtum der Archegeten und Ktisten stand; nach dem Stand der archäologischen Erforschung sieht es zumindest nicht so aus. Zur Interpreta-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Zur Göttertrias der Magneten gehörten noch Apollon Koropaios und Zeus Akraios, dessen Kopf die Vorderseite der Drachmenprägung schmückt und typologisch dem Poseidon auf dem Avers der Doson-Tetradrachmen entspricht[65]. Wenn also dem städtischen Episemon, der Prora, eine sitzende Artemis beigefügt wurde wie auf den Drachmen des Koinon, so wird man nicht umhin können, sie als Artemis Iolkia zu bezeichnen, auch wenn diese Deutung kürzlich noch abgelehnt wurde[66]. Mit einem Standbild der Artemis Iolkia hat freilich die Darstellung nichts zu tun, weil sie wie diejenige des Apoll auf den Tetradrachmen des Antigonos Doson einansichtig ist und ikonographische Vorbilder nur im Relief oder in der Malerei zu suchen wären[67].

Artemis Iolkia wird hier in nur *einen* Zusammenhang gestellt, der insofern von Interesse ist, als eine ihrer Eigenschaften klar zum Ausdruck kommt: es ist die Artemis Iolkia νηοσσόος wie sie schon in der Argonautensage gepriesen wird, die Schutzgottheit der Schiffe, die als solche in der hellenistischen Dichtung gewürdigt wird[68]. Es gibt allerdings keinerlei Hinweis darauf, daß die Schiffsprora, auf der die νηοσσόος Platz genommen hat auch den Schiffsbug der 'Argo' wiedergibt. Auf späteren Magnetenbund-Emissionen der Kaiserzeit kommt das Schiff 'Argo' gelegentlich vor, ist aber in seiner Gesamtheit abgebildet und stets als solches bezeichnet[69]. Die Drachmen des Koinon scheinen hingegen die von altersher bekannte und bewahrende Macht der Artemis Iolkia über die Schiffahrt der Magneten auszudrücken; und so wird die Bedeutung der sonst auf Münzen der Magneten üblichen Prora ersichtlich: sie steht ganz neutral für die auf Seehandel und Schiffahrt orientierte Hafenstadt, deren politische Ambitionen nie über die Grenzen des Magnetenbundes hinwegreichten, den sie—trotz zeitweiliger Schwierigkeiten—beherrscht hat.

(*A.F.*)

tion der zu diesem Problem wichtigen Inschrift *IG* IX 2, 1099 b siehe die Ausführungen von U. Kron, *AM* 93, 1978, 154 f. 157.

65. Schon Imhoof-Blumer (S. 126) hatte hervorgehoben, daß dieser Kopftyp oft und lange für zahlreiche andere Prägungen kopiert wurde und dies bis ins 1. Jh. v. Chr. so. z. B. auch in Pantikapaia. Bei den Silberdrachmen der Magneten aus dem 1. Jh. v. Chr. (Zur Datierung Vgl. hier Anm 9) - hier Taf. 4, 2a-wirkt der Kopf flach und 'zerlegt'.

66. C. Fougère hatte einst das Münzbild schon richtig gedeutet (*BCH* 13, 1889, 277). Franke (64, Anm. 19) bezeichnet Fougères Deutung als hinfällig, da die thronende Artemis Iolkia auf Münzen der Kaiserzeit (hierzu, zuletzt S. Schultz, *SchwMbll* 25, 1975, 14 ff). ein Kultbild des späten 4. oder Anfang 3. Jhs v. Chr. wiedergäbe. Doch muß es sich hier um ein Mißverständnis handeln, weil Fougère überhaupt nicht vom Kultbild spricht.

67. So kann der Versuch, in der sog. Stierhalle von Delos ein Schiffsdenkmal des Antigonos Gonatas im Bildtyp der Doson-Prora zu rekonstruieren, nur als abwegig bezeichnet werden; s. oben, Anm. 39.

68. Apoll. Rhod. I, 570.

69. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly* (1932) 119 u. Abb. 191. 120, Abb. 193. 122, Abb. 196. 123, Abb. 197-198.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

13

ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΓ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Ἐμμ. Μικρογιαννάκης

Εἰσαγωγικά. Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο δὲν ἔχουν γίνει μόνο πάμπολλες κρίσεις ἀλλὰ καὶ συγκρίσεις. Ἦταν πολὺ φυσικό. Ἡ πολύπλευρη προσωπικότης τοῦ Ἀλεξάνδρου παρεῖχε λαβὴ σὲ ποικίλες ἐκτιμήσεις. Ἔχουν διατυπωθεῖ κρίσεις τόσο ἀντίθετες ποὺ ἐγγίζουν τὰ ἄκρα τῶν ἀντιθέσεων. Ἔχει συγκριθεῖ μὲ ὅλους τοὺς μεγάλους τῆς καθολικῆς ἱστορίας καὶ οἱ συγκρίσεις αὐτὲς ἐβασίσθηκαν σὲ ποικιλότατα κριτήρια, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε καὶ καθ' ἑαυτὰ νὰ περιγραφοῦν σὲ αὐτοτελῆ μελέτη.

Εὑρισκόμεθα μέσα σὲ μία ἀπέραντη ποικιλία γνωμῶν γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο. Ἡ παρατήρηση ποὺ ἔκαμε τὸν 2 αἰ. μ.Χ. ὁ Ἀρριανός ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλος γιὰ τὸν ὁποῖο νὰ ἔχουν γράψει *«πλείονες ἢ ἀξυμφωνότεροι»*[1] ἰσχύει σὲ ἀνάλογο βαθμὸ καὶ σήμερα. Οἱ συγγραφεῖς διαφόρων ἐποχῶν καὶ χωρῶν, ἐξ ἐπαγγέλματος ἱστορικοὶ ἢ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, εἶναι *«ἀσύμφωνοι»* καὶ θὰ ἦταν πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὶς σχετικὲς κρίσεις καὶ συγκρίσεις σὲ ἕνα σύγγραμμα[2]. Θὰ ἦταν πολὺ σημαντικὸς ὁ περιορισμὸς τοῦ θέματός μας ἂν θὰ ἐπιχειροῦσε κανεὶς νὰ παρουσιάσει σὲ εὐσύνοπτο ἔργο τὶς συγκρίσεις ποὺ ἔχουν γίνει τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ ἄλλους στρατιωτικοὺς βασικὰ καὶ πολιτικοὺς τῆς Ἱστορίας. Πάλιν ὅμως τὸ θέμα εἶναι τεράστιο καὶ ἀπαιτεῖ πολὺ χρόνο καὶ συλλογικὴ ἐργασία.

1. Ἀρρ. Προοίμ. 2. Θὰ ὑπάρξει ἀράγε κάποτε συγγραφεὺς *«ἐπεοικὼς»* πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο;

2. Περιωρισμένη χρονικὴ ἔκταση καλύπτουν σχετικὰ ἔργα ὅπως τοῦ W. Hoffmann, *Das literarische Porträt Alexanders des Grossen im griechischen und römischen Altertum*, Diss. Leipzig 1907 καὶ τοῦ Franz Weber, *Al. der Grosse und die Beurteilung gesch. Persönlichkeiten in der modernen Historiographie*, «La nouvelle Clio», VI (1954), σελ. 91 κ.ἑ. Σύντομη παρουσίαση τῶν κρίσεων ποὺ ἔχουν γίνει γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους εὑρίσκει κανεὶς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Fritz Schachermeyr, *Alexander der Grosse*, Wien 1973, σελ. 633 κ.ἑ., καὶ E. Badian, *Some Recent Interpretations of Al.*, «Entretiens sur l'antiquité classique», XXII (Al. le Grand), Genève 1976, σελ. 1 κ.ἑ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Στὴν προσπάθεια παραπέρα περιορισμοῦ τοῦ θέματος αὐτοῦ καταλήξαμε σὲ ἕνα χῶρο ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ὅλου σχετικοῦ ἔργου. Ποῦ περιωρισθήκαμε; Ἀφοῦ ζητοῦμε καὶ θὰ θέλαμε τὶς συγκρίσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς μέχρι σήμερα, εἶναι φυσικὸ νὰ ἀρχίσουμε καὶ νὰ ἐξετάσουμε μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ τὶς συγκρίσεις ποὺ ἔγιναν ζῶντος τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ μάλιστα ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο.

Σὲ κάθε σύγκριση ὑπάρχουν βέβαια τὰ συγκρινόμενα πρόσωπα καὶ ὁ κριτὴς ποὺ θεωρεῖ, ποὺ ἐξετάζει καὶ ἀποφαίνεται ἀπὸ ὡρισμένη τοπικὴ καὶ χρονικὴ σκοπιὰ ὡς καὶ βιοθεωρητικὴ καὶ κοσμοθεωρητικὴ τοποθέτηση. Ὑπάρχουν ἀκόμη τὰ συγκεκριμένα κριτήρια (τὸ ἑκάστοτε κατά τι) βάσει τῶν ὁποίων γίνεται ἡ σύγκριση. Στὸ χῶρο ποὺ τελικὰ περιωρισθήκαμε κρινόμενο (μᾶλλον συγκρινόμενο μὲ ἄλλο) πρόσωπο καὶ κριτὴς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος. Θὰ ἐξετάσουμε μόνο τὶς συγκρίσεις καὶ παραβολὲς ποὺ ἔκαμε ὁ Ἀλέξανδρος παραβάλλοντας τὸν ἑαυτό του μὲ ἄλλους.

Οἱ παραβολὲς αὐτὲς ἐπηρέαζαν ποικιλότροπα τὴν δράση του. Πιστεύουμε ὅτι δροῦσε παραβαλλόμενος πρὸς κάποιον κάθε φορά, πρόσφορο στὴν περίπτωση. Θὰ μεγάλωνε πολὺ ἡ ἐργασία ἂν ἐξετάζονταν ὅλες οἱ περιπτώσεις. Σχεδὸν θὰ ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ξαναγραφεῖ ἡ ἱστορία τοῦ Ἀλεξάνδρου, διότι σὲ κάθε βῆμα τοῦ πολυτάραχου βίου του ὑπεισέρχεται ἡ σύγκριση. Γι' αὐτὸ θὰ περιορισθοῦμε σὲ λίγες μόνο χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ διεισδύσουμε στὴν ψυχὴ καὶ τὰ κίνητρα τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ἀπὸ τὸν Droysen καὶ ἔπειτα ἔχει γίνει πεποίθηση ὅλων τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀλεξάνδρου ὅτι κάθε σχετικὴ μελέτη πρέπει βασικὰ νὰ στηρίζεται στὸν Ἀρριανό[3]. Ἡ βασικὴ κρίση τοῦ Ἀρριανοῦ εἶναι ὅτι *«οὐκ ἔστιν ὅστις ἄλλος εἷς ἀνὴρ τοσαῦτα ἢ τηλικαῦτα ἔργα κατὰ πλῆθος ἢ μέγεθος ἐν Ἕλλησιν ἢ βαρβάροις ἀπεδείξατο»*[4]. Ὁ ἴδιος περικοσμεῖ σὲ τελικὴ του κρίση τὸν Ἀλέξανδρο μὲ μία εἰκοσάδα περίπου χαρακτηριστικῶν σὲ ὑπερθετικὸ βαθμὸ[5] (ποὺ μαρτυρεῖ τὴν σύγκριση πρὸς ὅλους τοὺς ἄλλους γενικὰ) καί, ἂς μὴ φανεῖ παράξενο, παραβάλλει τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο (ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως διαφορετικοῦ κριτηρίου) καὶ βρίσκει ὅτι πρωτεύ-

3. Βλ. ὅμως A. B. Bosworth, *Arrian and the Al. Vulgate*, «Entretiens», ἔ.ἀ., σελ. 1 κ.ἑ.

4. Ἀρρ. Α'*, 12, 4.

* Ὅπου δὲν σημειώνεται διαφορετικά, οἱ παραπομπὲς στὸν Ἀρριανὸ γίνονται στὴν Ἀνάβαση (βιβλία Α'-Ζ').

5. Ἀρρ. Δ', 11, 5 καὶ βασικὰ Ζ', 28, 1-3. Πρβλ. Διοδ. ΙΖ', 1, 3-4 *«ὑπερεβάλετο τῷ μεγέθει τῶν ἔργων πάντας τοὺς ἐξ αἰῶνος τῇ μνήμῃ παραδεδομένους βασιλεῖς...περιβόητον ἔσχε τὴν δόξαν καὶ τοῖς παλαιοῖς ἥρωσι καὶ ἡμιθέοις ἰσάζουσαν»*.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ει ὁ ἴδιος στὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ Ἀλέξανδρος στὰ ὅπλα[6]. Δὲν θὰ μείνουμε ὅμως στὴν ἀπόφανση τοῦ Ἀρριανοῦ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ θὰ δοῦμε βάσει τῶν σχετικῶν πηγῶν πῶς μέσα ἀπὸ τὶς συγκρίσεις ποὺ κάνει τοῦ ἑαυτοῦ του ὁ Ἀλέξανδρος ἀποκαλύπτει τὸν ψυχισμὸ καὶ τὰ κίνητρά του. Θὰ καταλήξει κανεὶς ὕστερα ἀπὸ αὐτὲς τὶς συγκρίσεις ἑρμηνεύοντας τὴ σχετικὴ ἱστορικοφιλολογικὴ «ἐπιβίωση» τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ ὅμοιες πρὸς τὶς Ἀρριάνειες κρίσεις;

Μὲ τὸν Διογένη. Ἀρχίζουμε μὲ τὴν παραδιδόμενη ἐπίσκεψη καὶ συνομιλία τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν κυνικὸ φιλόσοφο Διογένη. Ἡ σκηνὴ στὴν Κόρινθο[7]. Κατὰ τὸν Δίωνα Χρυσόστομο (σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀρριανὸς ἀναφέρει ὡς «λόγον» (*«λέγεται»*) τὴν εὐρύτατα γνωστὴ καὶ περιλάλητη συνάντηση)[8] ὁ Ἀλέξανδρος *«ὁ μάλιστα δόξης ἐραστὴς»* μαθαίνοντας γιὰ τὸν Διογένη καὶ τὴν δόξα του τὸν καταφρονοῦσε μὲν γιὰ τὴν πενία καὶ τὴν εὐτέλεια τῆς ζωῆς του ἀλλὰ καὶ πολλὲς φορὲς τὸν ἐθαύμαζε καὶ *«ἐζηλοτύπει τῆς τε ἀνδρείας τοῦτον καὶ τῆς καρτερίας, καὶ μάλιστα τῆς δόξης, ὅτι τοιοῦτος ὢν πᾶσι τοῖς Ἕλλησι γιγνώσκοιτο καὶ θαυμάζοιτο»*. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν μποροῦσε νὰ ὑποφέρει νὰ τὸν ξεπεράσει κάποιος (στὴ δόξα) ποὺ περνᾶ τὴ ζωή του *«ῥᾳδίως οὕτως καὶ ἀπραγμόνως»*[9].

Ὁ Ἀλέξανδρος στὴν ἀδιάφορη καὶ ὑπεροπτικὴ στάση τοῦ Διογένους ποὺ ἐπροκάλεσε γέλωτα στοὺς ἀκολούθους τοῦ βασιλέως ἔδωσε τὴν ἀπάντηση ὅτι *«εἴπερ Ἀλέξανδρος μὴ ἐγεγόνειν, ἠθέλησα ἂν Διογένης γενέσθαι»*[10]. Ἂν δὲν εἶχε γεννηθεῖ Ἀλέξανδρος, ἂν δὲν ἦταν Ἀλέξανδρος, ὁ πολυπράγμων καὶ μεγαλοπράγμων, ἑκούσια θὰ διάλεγε τὸν βίο τοῦ Διογένους, νὰ εἶναι ὁ ἀπράγμων καὶ ἀδιάφορος. Ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε σὲ ἀκραία θέση, ὄχι σὲ ἐνδιάμεσα στάδια, ὄχι στὸ μέσο. Ὁ μαθητὴς τοῦ

6. Ἀρρ. Α′, 12, 5 *«οὐκ ἀπαξιῶ ἐμαυτὸν τῶν πρώτων ἐν τῇ φωνῇ τῇ Ἑλλάδι, εἴπερ οὖν καὶ Ἀλέξανδρος τῶν ἐν τοῖς ὅπλοις»*.

7. Ἀρρ. Ζ′, 2, 1. Πρβλ. Πλουτ. Ἀλ. 14, 2. Ἠθ. 331 ff, 605d, 782a καὶ H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosop. Grundlage*, München 1926, II, σελ. 417, ἀρ. 22.

8. Δίων Χρυσ. Περὶ βασιλείας Δ′, 4, 7 (ἡ ὅλη συνομιλία 1-82 καὶ ὁ λόγος τοῦ Διογένους κατόπιν 83-139). Κατὰ τὸν J. R. Hamilton, *Plut. Al., A Commentary*, Oxford 1969, σελ. 34 «the story of their meeting is doubtless a fiction». Ἐξετάζεται ὅμως γενικὰ ὡς προσπάθεια νὰ δεισδύσει κανεὶς στὴν ψυχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ποὺ φαίνεται καθαρώτερα μὲ τὴν παραβολὴ καὶ ἀντίθεσή της πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ Διογένους.

9. Δίων Χρυσ. Περὶ βασ. Δ′ 11. Πρβλ. Διογ. Λαερτ. ΣΤ′ Διογ. 38, 60, 68.

10. Διογ. Λαερτ. ΣΤ′ Διογ. 32. Διάφορη εἶναι ἡ διατύπωση στὸν Πλούταρχο (Ἀλ. 14, 2-4): *«εἰ μὴ Ἀλέξανδρος ἤμην Διογένης ἂν ἤμην»*. Ἐδῶ ἡ σκέψη τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν τοποθετεῖται στὸ χῶρο τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς εὐχῆς, ἀλλὰ τῆς ἐφικτῆς πραγματικότητος.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἀριστοτέλους δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει τὴν «μεσότητα» ποὺ ἐπρέσβευε ὁ διδάσκαλος. Ἂν δὲν ἦταν (ποὺ πάντως εἶναι) Ἀλέξανδρος, θὰ ἀποδεχότανε τὴν κυνικὴ ἀξίωση. Ὁ Ἀλέξανδρις θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἐκλέξει. Τὸν ἐμποδίζει μόνον αὐτό· ὅτι εἶναι Ἀλέξανδρος. Θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κάτι ἀντίστοιχο ἀπὸ τὴν σκοπιά του ὁ Διογένης, αὐτὸς δηλ. ποὺ στέκεται στὸ τελείως ἀντίθετο ἄκρο τοῦ Ἀλεξάνδρου; Ὁ Διογένης συγκρίνοντας τὴν ζωή του μὲ τὴν ζωὴ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν κατέληγε στὸ συμπέρασμα *«πλεονεκτεῖν βασιλέως καὶ μᾶλλον τρυφᾶν»*, ἔκρινε μόνον τὸν ἑαυτόν του *«ἐλεύθερον»* καὶ εὐδαιμονέστατο καὶ δὲν καταδεχότανε *«αὐτὸν τῷ Περσῶν βασιλεῖ παραβάλλειν»* ποὺ εἶναι ὡς βασιλεὺς *«ἀθλιώτατος πάντων»*[11].

Ἡ περίπτωση τοῦ Διογένους δείχνει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μποροῦσε νὰ κινηθεῖ μόνο μεταξὺ πολὺ ἀκραίων περιπτώσεων. Ἦταν προτιμότερο καὶ εὐκολώτερο στὸ χαρακτῆρά του ἀπὸ τὸ νὰ σταθεῖ κάπου ἐνδιάμεσα. Ἐπειδὴ δὲ στὸν ψυχικοπνευματικὸ χῶρο ὑπάρχουν πολλοὶ τομεῖς μὲ ἀκραῖες θέσεις, ποὺ ὁ Ἀλέξανδρος τὶς ἐπιζητοῦσε καὶ τὶς ἔκανε κτῆμά του, κατάντησε τελικὰ νὰ γίνει μιὰ coincidentia oppositorum. Ἐπιδίωξή του ἦταν ὄχι μόνο νὰ κατορθώσει μὲ τὸν στρατό του ἔργα ἀπαράμιλλα, ἀλλὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν αὐτὰ βασικὰ «δι' ἑαυτοῦ»[12]. Δὲν μποροῦσε νὰ δεχθεῖ τὴν δεύτερη θέση σὲ κανένα πεδίο. Κατὰ τὴν πιὸ ἀκραία ἄποψη γιὰ τὴν φιλοδοξία του δὲν θὰ ἀνεχότανε νὰ εἶναι ἁπλῶς θεός, ἀλλὰ βασιλεὺς τῶν θεῶν[13]. Δὲν δεχότανε νὰ μειονεκτήσει οὔτε στὸν πνευματικὸ τομέα καὶ λυπήθηκε ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐδημοσίευσε ὅσα ἰδιαίτερα τοῦ ἐδίδαξε[14]. Δὲν μποροῦσε νὰ δεχθεῖ

11. Δίων. Χρυσ. Διογένης ἢ περὶ τυραννίδος 34-35. Παρόμοια ἦταν γενικὰ ἡ στάση τῶν Γυμνοσοφιστῶν τῶν Ἰνδιῶν (Ἀρρ. Ζ', 1, 5-6. Πρβλ. Πλουτ. Ἀλ. 64-65).

12. Ὁ Ἀλέξανδρος στὴν Ἰσσὸ μόλις εἶδε τὸν Δαρεῖο ἐπεδίωξε *«οὐχ οὕτω καταπροτερῆσαι τῶν Περσῶν ὡς τὸ δι' ἑαυτοῦ περιποιήσασθαι τὴν νίκην»* (Διοδ. ΙΖ', 33, 5), στὰ Γαυγάμηλα *«δι' ἑαυτοῦ τὴν κρίσιν τοῦ κινδύνου ποιεῖσθαι διεγνώκει»* (Διοδ. ΙΖ' 57, 6) καί, ὅταν στὴν ἴδια μάχη σημειώθηκε κάποια ρωγμὴ στὶς δυνάμεις του, ὁ Ἀλέξανδρος ἔδειξε ζῆλο *«δι' ἑαυτοῦ τὴν ἧτταν διορθώσασθαι»* (Διοδ. ΙΖ', 60, 1. Πρβλ. Πλουτ. Ἀλ. 5, 4-6 *«πάντα προλήψεται ὁ πατήρ· ἐμοὶ δὲ οὐδὲν ἀπολείψει...»*. Ὁ Ἀλ. εἶχε τὴν γνώμη ὅτι *«ὅσῳ πλείονα λήψεται παρὰ τοῦ πατρός, ἐλάττονα κατορθώσειν δι' ἑαυτοῦ»*. Πρβλ. καὶ Πλουτ. Ἠθ. 179d *«τί δ' ὄφελος, ἐὰν ἔχω μὲν πολλὰ πράξω δὲ μηδέν»*).

13. Κατὰ τὸν Δίωνα τὸν Χρυσόστομο (Περὶ βασ. Δ', 50-51) ὁ Ἀλ. θὰ προτιμοῦσε *«καὶ τοῦ τρίτου μέρους τῶν νεκρῶν ἄρχειν ἀποθανὼν ἢ ζῆν τὸν ἅπαντα χρόνον θεὸς γενόμενος μόνον, εἰ μὴ βασιλεὺς γένοιτο τῶν ἄλλων θεῶν»*. Θὰ δεχότανε ἴσως συνύπαρξη μόνον μὲ τὸν Δία. Ὁ Ἀχιλλεὺς ὁπωσδήποτε ἦταν πολὺ ὀλιγαρκέστερος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Βλ. Ὅμ. λ 490 κ.ἑ.

14. Πλουτ. Ἀλ. 7, 5 *«Οὐκ ὀρθῶς ἐποίησας ἐκδοὺς τοὺς ἀκροαματικοὺς τῶν λόγων· τίνι γὰρ δὴ διοίσομεν ἡμεῖς τῶν ἄλλων, εἰ...οὗτοι πάντων ἔσονται κοινοί; Ἐγὼ βουλοίμην ἂν ταῖς περὶ τὰ ἄριστα ἐμπειρίαις ἢ ταῖς δυνάμεσι διαφέρειν»*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

νὰ ὑστερήσει οὔτε στὴ φιλοφροσύνη[15]. Δέχθηκε νὰ ἡττηθεῖ μόνο ἀπὸ τοὺς στρατιῶτές του στὴν Ἰνδικὴ καὶ νὰ ἐπιστρέψουν[16], ἀφοῦ θὰ ἄφηναν ἐκεῖ *«σημεῖα μεγάλων ἀνδρῶν»*[17]. Τὸ νὰ θεωρεῖ (σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς συγκρίσεις του) *«τὸ κρατεῖν ἑαυτοῦ βασιλικώτερον»*[18] ἀπὸ κάθε ὑλικὴ ἀπόλαυση, δίδει βάση γιὰ ἰδεαλιστικὴ ἑρμηνεία καὶ φιλοσοφική του δικαίωση, ἐνῶ ἄλλες του ἰδιότητες καὶ τάσεις ἐπέβαλαν στὴν ἱστορική του θεώρηση ἀρνητικὲς κρίσεις.

Ὁ Ἀλέξανδρος προτιμοῦσε τὰ ἄκρα καὶ ἔρρεπε σὲ ἐνέργειες ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ μὴ μπορέσουν νὰ ξεπερασθοῦν ἀπὸ ἄλλον. Πράγματι μποροῦσε νὰ ἔχει αὐτοσυγκράτηση σὲ πολλά, ἀλλὰ σὲ ὅσα ἐπεδίωκε δὲν ἀνεχότανε φραγμοὺς καὶ ὅρια. Ἦταν πράγματι *«ἔχθιστος ἑαυτῷ»*[19]; Μὲ τὶς ποικίλες κρίσεις (καὶ συγκρίσεις) ποὺ τοῦ ἔχουν γίνει (καὶ ποὺ θὰ συνεχισθοῦν, πιθανῶς δὲ καὶ θὰ ἐνταθοῦν) καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἀπάντηση καὶ σ' αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα. Εἶναι πολὺ πιστευτὸ νὰ ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ὁμόνοια τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ ἀναπόφευκτα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὴν κατάκτηση, θὰ γινότανε *«δι' ἑαυτοῦ»* καὶ πράγματι μὲ ἀνάλωμα τοῦ ἑαυτοῦ του.

Σὲ ἐποχὴ διαφορετικῶν γεωγραφικῶν ἀντιλήψεων ἢ καὶ διαστημικῶν πτήσεων θὰ ἦταν ἀπαραμύθητος ἐκτὸς ἂν συνειδητοποιοῦσε τὸ πεπερασμένο τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων καὶ ἔδιδε τόπο μέσα του στὸ Διογένη.

Μὲ τὸν Παρμενίωνα. Πόσο ἡ ροπὴ πρὸς τὰ ἄκρα χαρακτηρίζει τὴν ψυ-

15. Πρὸς τὴν φιλόφρονα πρόταση τοῦ Ταξίλη εἶπε: *«Ἦ που νομίζεις δίχα μάχης ἔσεσθαι τὴν ἔντευξιν ἡμῖν;...ἐγὼ γὰρ ἀγωνιοῦμαι πρὸς σὲ καὶ διαμαχοῦμαι ταῖς χάρισιν, ὥς μου χρηστὸς ὢν μὴ περιγένῃ»*. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀλ. *«λαβὼν δῶρα»* ἔδωσε *«πλείονα»* (Πλουτ. 59, 2-5. Πρβλ. Ἠθ. 181c *«μαχετέον πότερος εὖ ποιῶν περιγένηται»* καὶ Curt. Η', 12, 15).

16. Ἀρρ. Ε', 29, 1 *«πρὸς σφῶν μόνων νικηθῆναι ἠνέσχετο»*. Πρβλ. ΣΤ', 26, 1 *«ἐν ἰσότητι τῆς ταλαιπωρήσεως»*.

17. Διοδ. ΙΖ', 95, 1-2 *«Κρίνας δ' ἐπὶ ταύτης τοὺς ὅρους θέσθαι τῆς στρατείας...προσέταξε...τὰ καταλείπεσθαι μέλλοντα τοῖς μεγέθεσιν αὐξῆσαι»*. Ἤθελε *«τοῖς ἐγχωρίοις ἀπολιπεῖν σημεῖα μεγάλων ἀνδρῶν, ἀποφαίνοντα ῥώμας σωμάτων ὑπερφυεῖς»*. Πρβλ. Curt. Θ', 3, 19. Πλουτ. Ἀλ. 62, 4.

18. Πλουτ. Ἀλ. 21, 7.

19. Κατὰ τὸν Ἀρριανὸ (Δ', 21, 3) ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε τὴν γνώμη ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ὅλα *«βατά τε αὐτῷ καὶ ἐξαιρετέα»*. Ὅσα καὶ ἂν κατώρθωνε θὰ ζητοῦσε παραπέρα κάτι ἀπὸ τὰ *«ἠγνοημένα»* καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε κανεὶς ἄλλος ἐχθρὸς θὰ φιλονεικοῦσε μὲ τὸν ἑαυτό του (*«αὐτόν γε αὑτῷ ἐρίζοντα»*). Μὲ τὸν διχασμὸ ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ ἀφήνεται πλούσιο ἔδαφος γιὰ ψυχολογικὲς παρατηρήσεις. Κατὰ τὸν Δίωνα τὸν Χρυσόστομο (Περὶ βασ. Δ' 55-56) ὁ Διογένης ἐθεωροῦσε τὸν μεγαλύτερο ἐχθρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου (*«πάντων δυσμαχώτατον»*) τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του (*«σὺ αὑτῷ μάλιστα ἔχθιστος εἶ καὶ πολεμιώτατος»*). Θὰ μποροῦσε κατὰ τὸν Διογένη (ὅπως προεῖπε στὴ συζήτηση ὁ κυνικὸς φιλόσοφος) ὄχι μόνο νὰ νικήσει τὸν ἐχθρό του ἀλλὰ καὶ μὲ *«ἀγαθὴν παιδείαν»* (§ 31) νὰ γίνει *«Διὸς υἱὸς»* (§ 21-22).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

χοσύνθεση τοῦ Ἀλεξάνδρου φαίνεται καὶ στὴν περίπτωση τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ του Παρμενίωνος. Ὁ Παρμενίων ἦταν «peritissimus artium belli»[20] καὶ εἶναι γνωστὸς ὁ ρόλος τοῦ συνετοῦ στρατηγοῦ[21] στοὺς ἀγῶνες τοῦ Φιλίππου Β΄ καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πολὺ πρὸ τοῦ Beloch ὁ Curtius Rufus εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Παρμενίων *«multa sine rege prospere, rex sine illo nihil magnae rei gesserat»*[22]. Ὅσο καὶ ἂν ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν γίνεται γενικὰ δεκτή, ὑποστηρίζεται ὁπωσδήποτε ὅτι ὁ Παρμενίων ἦταν ὁ δεύτερος μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο στὸ τμῆμα τῆς ἐκστρατείας ποὺ μετέσχε[23]. Ἰδιαίτερα τονίζεται ὁ ρόλος του ὡς συμβούλου τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀντίθεση τῶν δύο ἀνδρῶν δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τουλάχιστον στὸ βαθμὸ ποὺ ἐξελίχθηκε μετὰ τὴν Ἰσσὸ (333 π.Χ.) καὶ τὰ Γαυγάμηλα (331 π.Χ.). Ὑπολάνθανε ἴσως μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἡ φυσικὴ ἀντίθεση δύο διαφορετικῶν κόσμων, τοῦ κόσμου τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ κόσμου τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀλλ' αὐτὴ ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της καὶ τὴν τραγικὴ καὶ ἐκνομώτατη δολοφονία τοῦ Παρμενίωνος (330 π.Χ.)[24].

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἐπιμένουν στὶς διαφωνίες Ἀλεξάνδρου καὶ Παρμενίωνος καὶ δίδουν ἐπιγραμματικὲς συνήθως φράσεις ποὺ κάνουν τὶς διαφωνίες πιὸ ἔντονες καὶ πιὸ εὐμνημόνευτες[25]. Παράδειγμα: Στὴ συμβουλὴ τοῦ Παρμενίωνος πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο νὰ ἀποκτήσει πρὸ τῆς ἐκστρατείας παιδὶ-διάδοχο ὁ βασιλεὺς ἀπάντησε: *«αἰσχρὸν τὸν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἡγεμόνα καθεσταμένον τοῦ πολέμου...καθῆσθαι γάμους ἐπιτελοῦντα καὶ τέκνων γενέσεις ἀναμένοντα»*[26]. Στὴ σύσταση τοῦ Παρμενίωνος νὰ δεχθεῖ τὶς προτάσεις τοῦ Δαρείου, ὁ Ἀλέξανδρος ἔδωσε τὴν γνωστότατη ἀπάντηση· θὰ

20. Curt. Δ΄, 13, 4.

21. Ἀντίθετα πρὸς τὴν γενικὴ γνώμη ὁ Peter Green (*Alexander of Macedon*, Harmontdsworth 1974², σελ. 115) τὸν θεωρεῖ «a wily old opportunist».

22. Curt. Ζ΄, 2, 33.

23. P. Green, *ἔ.ἀ.*, σελ. 152 «second-in-command».

24. Ἀρρ. Δ΄, 14, 2 *«...τήν τε Φιλώτα οὐκ ἔνδικον τελευτὴν καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Παρμενίωνος ἔτι ἐνομωτέραν»*. Κατὰ τὸν Curtius (ΣΤ΄, 11, 20) *"legem Macedonum veriti, qua cautum erat ut propinqui eorum qui regi insidiati sunt, cum ipsis necarentur"*. Ἦταν ὅμως αὐτὸ *lex* ἢ *mos;* Ὑπῆρξε ἐνοχοποιητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Παρμενίωνος (Curt. ΣΤ΄, 9, 13 κ.ἑ.); Βλ. W. W. Tarn, *Al. the Great*, I 64 καὶ II 270 κ.ἑ. καὶ E. Badian, The Death of Parmenio, *TAPA* 91 (1960), σελ. 333 κ.ἑ. Πρβλ. P. Green, ἔ.ἀ., σελ. 349 (μὲ τὸ ἀπόφθεγμά του): «Those who live by the sword shall perish by the sword» ὡς καὶ Zeev Rubinsohn, The Philotas Affair. A. Reconsideration, *Ἀρχαία Μακεδονία*, II Συμπ., Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 409 κ.ἑ.

25. Ἀρρ. Α΄, 13, 3-7. Α΄ 18, 6-9. Β΄, 4, 9, Β΄, 25, 2-3. Γ΄, 10, 1-2. Γ΄, 18, 12. Σὲ δύο περιπτώσεις παραδίδεται ἁπλῶς ὅτι ἔγιναν δεκτὲς οἱ προτάσεις του: Curt. Γ΄, 7, 8-10. Ἀρρ. Γ΄, 9, 4.

26. Διοδ. ΙΖ΄, 16. 2.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

δεχόμουνα ἂν ἤμουν Παρμενίων (*«εἴπερ Παρμενίων ἦν»*)[27]. Ἀφοῦ ὅμως δὲν εἶμαι Παρμενίων ἀλλὰ Ἀλέξανδρος (δηλ. κάποιο πρόσωπο τελείως διαφορετικὸ) θὰ ἀποκριθῶ διαφορετικά. Στὴν ἀντίθεση τῶν δύο ἀνδρῶν φαίνεται ὅτι ὁ Παρμενίων δὲν ἦταν ἀμέτοχος καὶ πιθανὸν στὰ Γαυγάμηλα ἔδειξε νωθρότητα[28]. Ἡ ψυχικοπνευματικὴ διάσταση τῶν δύο ἀνδρῶν ποὺ ἐκδηλώθηκε καὶ καταγράφηκε σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὡδήγησε τελικὰ στὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ Παρμενίωνος ἀπὸ τὸ κύριο ἐκστρατευτικὸ σῶμα καὶ τὴν τοποθέτησή του ὡς ἐπάρχου-διοικητοῦ τῆς Μηδίας[29] καὶ τελικὰ στὴ δολοφονία του. Ἡ διάσταση πρὸς τὸν Παρμενίωνα ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὸν κόσμο τοῦ Φιλίππου Β΄[30] ἔφθασε σὲ τραγικὸ τέλος.

Μὲ τὸν Ἡφαιστίωνα. Ὁ Διογένης καὶ ὁ Παρμενίων τοποθετοῦνται στὸ ἀντίθετο ἄκρο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸν μὲν πρῶτον δὲν τὸν ἀποκλείει καὶ θὰ μποροῦσε νὰ τὸν δεχθεῖ, νὰ ἐξομοιωθεῖ πρὸς αὐτόν, ἐνῶ πρὸς τὸν δεύτερο τονίζει ἔντονα τὴν ἀντίθεσή του. Δὲν ὑπάρχει δυνατότης πλησιάσματος. Ἕνα τρίτο παράδειγμα βοηθεῖ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὶς σχετικὲς τοποθετήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου. Εἶναι ὁ Ἡφαιστίων. Ὁ Arnold Toynbee ἔθεσε τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι ἄλλος Ἡφαιστίων καὶ ἐνῷ ἀπαντᾷ καταφατικῶς, κατόπιν βρίσκει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν κατά τι καλύτερος καὶ κατά τι χειρότερος[31]. Ἀλλὰ θὰ περιμέναμε νὰ τὸ ἀποδώσει αὐτὸ εἰς τὸ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν ὁ ἄρχων καὶ ἡ ἀρχὴ ὡς γνωστόν, ἰδιαίτερα ὅταν εἶναι μεγάλη, γιγαντώνει ὑπάρχουσες προδιαθέσεις, θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς (περισσότερο τὶς τελευταῖες). Σημασία ἔχει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐθεωροῦσε τὸν Ἡφαιστίωνα *«πάντων ἀνθρώπων φίλτατον»*[32] καὶ ὄχι μόνον δὲν εἶχε προστριβὲς μαζί του, ἀλλὰ καὶ δὲν φθονοῦσε

27. Ἀρρ. Β΄, 25, 2-3. Πλουτ. Ἀλ. 29, 7-8. Just. ΙΑ΄, 12, 10. Itin. Alex. 44. Val. Max. ΣΤ΄, 4, ext. 3. Κατὰ τὸν Curtius (Δ΄, 11, 14) ὁ Ἀλέξανδρος ἀπαντᾶ ἀπότομα στὸν Παρμενίωνα λέγοντάς του ὅτι δὲν εἶναι "*mercator*" ἀλλὰ "*rex*". Βλ. Ἐ. Ἰ. Μικρογιαννάκη, *Αἱ μεταξὺ Ἀλεξ. Γ΄ καὶ Δαρείου Γ΄ διπλωματικαὶ ἐπαφαί*, Ἀθῆναι 1969, σελ. 95 κ.ἑ.

28. Πλουτ. Ἀλεξ. 33, 10 *«Ὅλως γὰρ αἰτιῶνται Παρμενίωνα κατ' ἐκείνην τὴν μάχην νωθρὸν γενέσθαι καὶ δύσεργον...τὴν ἐξουσίαν καὶ τὸν ὄγκον, ὡς Καλλισθένης φησί, τῆς Ἀλεξάνδρου δυνάμεως βαρυνόμενον καὶ προσφθονοῦντα...»*. Πρβλ. Ἀρρ. Γ΄, 15, 3. Γ΄, 19, 7. Διοδ. ΙΖ΄, 60, 8 (κατ' αὐτοὺς ἡ συμβολὴ τοῦ Παρμενίωνος στὴ νίκη τῶν Γαυγαμήλων ἦταν μεγάλη).

29. Διοδ. ΙΖ΄, 80, 3. Curt. ΣΤ΄, 8, 18.

30. Δὲν εἶναι μικρότερη ἡ ἁμιλλα τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν πατέρα του Φίλιππο. Συγκρίνοντας τὰ ἔργα των εὑρίσκει ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Φιλίππου εἶναι μεγάλα καθ' ἑαυτὰ λαμβανόμενα. Ἂν ὅμως συγκριθοῦν πρὸς τὰ ἰδικά του εἶναι μικρὰ (Ἀρρ. Ζ΄, 9, 6 *«...μικρὰ πρὸς τὰ ἡμέτερα ξυμβαλεῖν»*).

31. Arnold Toynbee, *Some Problems of Greek History*, London 1969, σελ. 446. Σὲ δύο χωρία ὁ Διόδωρος (ΙΖ΄, 37, 6 καὶ 114, 2) γράφει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο: *«καὶ γὰρ οὗτος Ἀλέ-*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

νὰ τὸν ὑποκαθιστᾷ ὁ Ἡφαιστίων στὴ σκέψη τῶν ἄλλων. Ὅταν ἡ βασίλισσα-μητέρα τῶν Περσῶν, ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε μετὰ τὴν Ἰσσὸ καὶ δέχθηκε τὴν φιλικὴ ἐπίσκεψη τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἡφαιστίωνος στὴ σκηνή της, πῆγε νὰ προσκυνήσει τὸν Ἡφαιστίωνα, γιατὶ εἶχαν τὴν ἴδια ἐνδυμασία καὶ τῆς φάνηκε ὁ Ἡφαιστίων *«μείζων»*[33], ὁ Μακεδὼν βασιλεὺς τὴν καθησύχασε λέγοντας ὅτι ἡ βασίλισσα δὲν ἔκαμε λάθος, *«καὶ γὰρ ἐκεῖνον εἶναι Ἀλέξανδρον»*[34]. Ὁ Ἡφαιστίων εἶναι Ἀλέξανδρος. Δὲν εἶναι τότε Ἡφαιστίων καὶ ὁ Ἀλέξανδρος;

Τὰ ἴδια αἰσθήματα ἔτρεφε ὁ Ἀλέξανδρος καὶ γιὰ τὸν Κρατερό[35], ἀλλὰ διαφοροποιώντας κάπως τοὺς δύο φίλους ἔλεγε τὸν μὲν Κρατερὸν *«φιλοβασιλέα»*, τὸν δὲ Ἡφαιστίωνα *«φιλαλέξανδρον»*[36], μὲ τὸ ὁποῖον φυσικὰ ὑπονοεῖται στενώτερος δεσμὸς μὲ τὸν Ἡφαιστίωνα. Ὅταν κάποτε οἱ δύο ἀγαπητότατοι σύντροφοι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐφιλονείκησαν, ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέπληξε μὲν τὸν Κρατερὸ ἀλλὰ στὸν Ἡφαιστίωνα εἶπε κάτι ποὺ διαφωτίζει τὴν σχέση τους. Τοῦ εἶπε πὼς εἶναι ἀνόητος ἂν δὲν καταλαβαίνει τοῦτο ὅτι *«ἐάν τις αὐτοῦ τὸν Ἀλέξανδρον ἀφέληται μηδέν ἐστιν»*[37]. Ὁ Ἡφαιστίων δὲν μᾶς παρουσιάστηκε μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ κατὰ τὴν μεγάλη ἐκστρατεία. Οὔτε καὶ προηγουμένως. Δὲν χρειαζότανε. Ἦταν ὅ,τι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος (alter ego). Ἦταν *«συμμετακοσμούμενος»* πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο[38]. Ὁ βασιλεὺς μάλιστα προσπαθοῦσε νὰ τονίζει τὸν δεσμό τους καὶ θὰ ἤθελε νὰ συνεχισθεῖ καὶ στοὺς ἀπογόνους των.

ξανδρος». Ἡ σημασία τοῦ *«καὶ»* εἶναι μεγάλη. Ὁ Ἀλ. καὶ ὁ Ἡφαιστίων δὲν ταυτίζονται. Εἶναι δύο ἀλλὰ ὅμοιοι.

32. Ἀρρ. Ζ′, 14, 3. Curt. Γ′, 12, 1 "*carissimus regi*".

33. Ἀρρ. Β′, 12, 6 *«ἐστάλθαι γὰρ ἄμφω τῷ αὐτῷ κόσμῳ...μείζων [αὐτῇ] ἐφάνη ἐκεῖνος»*. Curt. Γ′, 12, 6 "*corporis habitu praestaret* (sc. Heph.)». Πρβλ. Curt. ΣΤ′, 5, 29. Ζ′, 8, 9 καὶ 12. Κατὰ τὸν Διόδωρο μάλιστα (ΙΖ′, 37, 5) ὁ Ἡφαιστίων ἦταν καὶ ὡραιότερος: *«τῷ μεγέθει καὶ κάλλει προέχοντος τοῦ Ἡφαιστίωνος»*.

34. Ἀρρ. Β′, 12, 7. Curt. Γ′, 12, 17 "*et hic Alexander est*". Διοδ. ΙΖ′, 37, 6 καὶ 114, 2: *«Μηδὲν φροντίσῃς, ὦ μῆτερ· καὶ γὰρ οὗτος Ἀλέξανδρος»*.

35. Ἀρρ. Ζ′, 12, 3 *«καὶ ὄντινα ἴσον τῇ ἑαυτοῦ κεφαλῇ ἄγει, Κράτερον ξυμπέμπει»*.

36. Διοδ. ΙΖ′, 114, 2. Πρβλ. Πλουτ. Ἀλ. 47, 10 καὶ Ἠθ. 181d.

37. Πλουτ. Ἀλ. 47, 10. Ἦταν τόση ἡ *«ἐξουσία»* καὶ *«φιλικὴ παρρησία»* ποὺ εἶχε ὁ Ἡφαιστίων, ὥστε τολμοῦσε νὰ γράφει ἐπιτιμητικὰ (*«ἐπιπληκτικῶς»*) καὶ πρὸς τὴν Ὀλυμπιάδα. Σὲ σχετική του ἐπιστολὴ τελειώνει μὲ τό: *«οἶδας γὰρ ὅτι Ἀλέξανδρος κρείττων ἁπάντων»* (Διοδ. ΙΖ′, 114, 3) ποὺ δὲν σημαίνει ὅπως μεταφράζει ὁ C. Br. Welles (στὴν Loeb) Al. means more to us than anything, ἀλλ' ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι ὑπέρτερος ὅλων, ἑπομένως δὲ καὶ αὐτῆς τῆς Ὀλυμπιάδος τῆς *«ἐπιτιμώσης αὐτῷ* (sc. τῷ Ἡφαιστ.) *καὶ ἀπειλούσης»*.

38. Πλουτ. Ἀλ. 47, 9: *«...ἑώρα* (sc. Ἀλ.) *Ἡφαιστίωνα μὲν ἐπαινοῦντα καὶ συμμετακοσμούμενον αὐτῷ...»*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Στοὺς ὁμαδικοὺς γάμους ποὺ ἔγιναν στὰ Σοῦσα (324 π.Χ.) ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Ἡφαιστίων πῆραν ὡς συζύγους δύο ἀδελφές, τέκνα τοῦ Δαρείου Γ'. Τὸν λόγο μᾶς τὸν παρέχει ὁ Ἀρριανός. Ὁ Ἀλέξανδρος *«Δρύπετιν Ἡφαιστίωνι δίδωσι...ἀδελφὴν τῆς αὐτοῦ γυναικός, ἐθέλειν γὰρ οἱ ἀνεψιοὺς τῶν παίδων γενέσθαι τοὺς Ἡφαιστίωνος παῖδας»*[39]. Ἤθελε τὰ παιδιά τους νὰ εἶναι πρῶτα ἐξαδέλφια.

Ὅταν πέθανε ὁ Ἡφαιστίων (324 π.Χ.) ὁ Ἀλέξανδρος ἔπραξε ὅσα θὰ ἤθελε νὰ γίνουν στὴν ταφὴ τοῦ ἰδίου[40]. Ἔδωσε κατὰ τὸν Διόδωρο ἐντολὴ *«θύειν Ἡφαιστίωνι θεῷ»* καὶ ἐδοκίμασε μεγάλη χαρὰ ὅταν ἦλθε χρησμὸς *«παρ' Ἄμμωνος»* προτρέποντας τὸ ἴδιο, γιατὶ ἔβλεπε ὅτι καὶ ὁ θεὸς εἶχεν ἐπικυρώσει τὴν ἰδική του γνώμη καὶ ἀπόφαση[41]. Δὲν θὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ ἄλλες ἐκδοχὲς σχετικές[42], ὅτι π.χ. ὁ Ἡφαιστίων ἔγινε *«πάρεδρος»* θεῶν ἢ ἁπλῶς *«ἥρως»*[43]. Σημασία ἔχει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τὸν ἐθεωροῦσε ἴσο μὲ τὸν ἑαυτό του (*«ἴσον τῇ ἐμαυτοῦ κεφαλῇ»*) καὶ εἶχε παράπονο πρὸς τὸν Ἀσκληπιὸ ποὺ δὲν τὸν ἔσωσε[44].

Οἱ τρεῖς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε δείχνουν τὸν Ἀλέξανδρο σὲ σύγκριση μὲ ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Ἀλέξανδρος ὅμως δὲν συνέκρινε τὸν ἑαυτό του μόνο μὲ ἁπλοὺς ἀνθρώπους, φιλοσόφους ἢ συστρατήγους ἀλλὰ καὶ μὲ ἀναγνωρισμένους ἤδη ἥρωες καὶ ἡμιθέους, ἢ καὶ θεούς. Αὐτὸ δείχνει ὁπωσδήποτε ἐξέλιξη στὴ σκέψη του; Δύσκολο νὰ δοθεῖ ἀπάντηση γιατὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα λαμβάνονται ἀπὸ τὴν ὅλη ζωή του καὶ δὲν μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὑπάρχει ἀνιοῦσα πορεία.

Μὲ τὸν Ἀχιλλέα. Ἀρχίζουμε μὲ τὸν Ἀχιλλέα γιατὶ εἶναι μεταξὺ ἀν-

39. Ἀρρ. Ζ', 4, 5.

40. Συμπεριφερότανε *«οὐδενὶ λογισμῷ»*, ἐσταύρωσε τὸν γιατρὸ τοῦ Ἡφαιστίωνος, ἐστράτευσε κατὰ τοῦ ἔθνους τῶν Κοσσαίων *«τοῦ πένθους παρηγορίᾳ τῷ πολέμῳ χρώμενος»* καὶ κατέστρεψε τὸ ἔθνος αὐτὸ *«πάντας ἡβηδὸν ἀποσφάττων»* (Πλουτ. Ἀλ. 72, 4). Τὰ ἴδια ἔπραξε ὅταν ἐκινδύνευσε ἡ ζωὴ τοῦ ἰδίου εἰς τοὺς Μαλλούς. Καὶ τότε οἱ στρατιῶτες *«ἀπέκτειναν πάντας οὐδὲ γυναῖκα ἢ παῖδα ἀπελείποντο»* (Ἀρρ. ΣΤ', 11, 1). Ἀλλὰ μήπως δὲν ἀπείλησε *«πάντας ἀποκτενεῖν»* τοὺς Οὐξίους ἂν δὲν τοῦ ἐπέστρεφαν τὸν Βουκεφάλα; (Ἀρρ. Ε', 19, 6. Πρβλ. Πλουτ. Ἀλ. 61). Ζοῦσε ἴσως καὶ ἐδῶ τὸν Ἀχιλλέα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου. Γιὰ παράλληλη σχέση Ἀχιλλέως-Πατρόκλου καὶ Ἀλεξ.-Ἡφαιστίωνος βλ. Αἰλ. Ποικ. Ἱστ. 12, 7.

41. Διοδ. ΙΖ', 115, 6. Πρβλ. Ἀρρ. Ζ', 14, 10 *«Ἀγῶνά τε ἐπενόει ποιῆσαι γυμνικόν τε καὶ μουσικόν...πολύ τι τῶν ἄλλων ἀριδηλότερον»*.

42. Βλ. H. Berve, *ἔ.ἀ.*, σελ. 174.

43. Πλουτ. Ἀλ. 72, 2 *«θύειν ὡς ἥρωι»* καὶ Ἀρρ. Ζ' 23, 6 καὶ 8. Πρβλ. Ὁμ. Σ 81-82..... *τὸν ἐγὼ περὶ πάντων τῖον ἑταίρων / ἶσον ἐμῇ κεφαλῇ...*

44. Ἀρρ. Ζ', 14, 6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

θρωπίνης καὶ θεϊκῆς σφαίρας (ἄρα πιὸ κοντὰ πρὸς τὰ ἀναφερθέντα παραδείγματα). Ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε τὴν γνώμη ὅτι ἦταν ἄλλος Ἀχιλλεύς. Τὸν Ἀχιλλέα τὸν ζοῦσε μαζὶ μὲ τὸν Ὅμηρο, πρὸς τὸν ὁποῖο εἶχε ἀσυγκράτητη ροπὴ ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία[45], τὸν θεωροῦσε ποιητὴ μεγαλοπρεπῆ καὶ κατάλληλο νὰ παιδεύσει βασιλεῖς[46] καὶ ἐγνώριζε ἀπ' ἔξω τὴν Ἰλιάδα καὶ πολλὰ μέρη τῆς Ὀδυσσείας[47]. Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο ὁ Ὅμηρος δὲν ἦταν *«ἀργὸς καὶ ἀσύμβολος»*[48], ἕνα τερπνό, ράθυμο ἀνάγνωσμα θὰ λέγαμε ποὺ δὲν εἶχε καμμιὰ σχέση μὲ τὴν δράση τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τὸ ἀντίθετο· τὸν Ὅμηρο τὸν ζοῦσε στὴ στιγμὴ τῆς δράσεως καὶ σὲ κάθε περίσταση εἶχε μπροστά του ἀνάλογη σκηνὴ ἢ ἀβίαστα ἐρχότανε στὴ σκέψη του κάποιος σχετικὸς στίχος. Ἦταν κατὰ κάποια μαρτυρία συστράτηγος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἕνα παράδειγμα· ἀφοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ἀγωνίσθηκε νὰ σωθεῖ μὲ ὑπεράνθρωπη προσπάθεια στὴ συμβολὴ τῶν ποταμῶν Ὑδάσπη καὶ Ἀκεσίνη, ὅταν εἶχε περιπέσει *«εἰς τὸν ἔσχατον κίνδυνον»*[49] καὶ ὁ θάνατος ἦταν κατὰ τὸν Διόδωρο *«πρὸ ὀφθαλμῶν»*, ἔκαμε θυσία στοὺς θεοὺς ποὺ ξέφυγε τὸν κίνδυνο *«καὶ πρὸς ποταμὸν ὁμοίως Ἀχιλλεῖ διαγωνισάμενος»*[50]. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη κατάσταση ζοῦσε ἔντονα ἕνα κομμάτι τῆς Ἰλιάδος, ὅ,τι καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς στὸ Φ 233-382.

Ὁ Ἀχιλλεὺς αὐτός, ὁ πρόγονός του, ἦταν γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο μία εὐδαιμονισμένη μορφή. Ποῦ ὀφείλεται, ποῦ ἀποδίδεται ἡ εὐτυχία του; Κατὰ κύριο τοὐλάχιστον λόγο στὸ *«κλέος»*, τὴ φήμη καὶ τὴν αἴγλη ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ Ὅμηρος. Ὁ ποιητὴς τοῦ ἔδωσε τὸν φωτοστέφανο. Καὶ ἦταν *«εὐδαιμονιστέος»*[51] ὁ Ἀχιλλεὺς γιατὶ βρῆκε τέτοιο *«κήρυκα»*, *«praeconem virtutis»*[52]. Δὲν ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἐπιτελέσει ἔργα μεγάλα ὁ Ἀλέξανδρος. Ἔπρεπε τὰ ἔργα αὐτὰ νὰ ἐξυμνηθοῦν κατὰ κάποιο τρόπο, *«καταλογάδην»* ἢ *«ἐν μέτρῳ»* ἢ *«ἐν μέλει»*, ὅπως παρατήρησε σχετικὰ ὁ Ἀρριανός[53], νὰ παρασταθεῖ γενικὰ ἀπὸ τὶς τέχνες, νὰ μείνει στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, ὡς πρὸς τὸ ἰδιότυπο αὐτὸ κριτήριο συγκρίσεως,

45. Ἀρρ. Ζ', 14, 4 *«ἐκ παιδὸς φιλοτιμία ἦν αὐτῷ»*.

46. Δίων Χρυσ. Περὶ βασ. Δ', 6.

47. Κατὰ τὸν Δίωνα τὸν Χρυσόστομο (Περὶ βασ. Δ', 39) ὁ Ἀλ. *«μέγιστον ἐφρόνει, ὅτι ἠπίστατο τὸ μὲν ἕτερον ποίημα ὅλον, τὴν Ἰλιάδα, πολλὰ δὲ καὶ τῆς Ὀδυσσείας»*.

48. Πλουτ. Ἀλ. 26, 3 *«οὔκουν ἀργὸς οὐδὲ ἀσύμβολος αὐτῷ συστρατεύειν ἔοικεν Ὅμηρος»*.

49. Διοδ. ΙΖ', 97, 2-3. Πρβλ. Ἀρρ. ΣΤ', 4, 4-5. Η' (Ἰνδ.), 19, 6-8. Curt. Θ', 4, 8-14 "...*cum amne bellum fuisse crederes...*". Πλουτ. Ἠθ. 340e.

50. Διοδ. ΙΖ', 97, 3.

51. Ἀρρ. Α', 12, 2.

52. Cic. Pro Archia 10, 24. Ἀρρ. Α', 12, 1. Πλουτ. Ἀλ. 15, 8. Δίων Χρυσ. Λόγ. ΛΒ', 18.

53. Ἀρρ. Α', 12, 2.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ὁ Ἀλέξανδρος ἔβλεπε τὸν ἑαυτό του νὰ μειονεκτεῖ τοῦ Ἀχιλλέως. Καὶ ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράξενο, ἐνῶ ἀκόμη βρισκότανε στὸ Ἴλιο εἶχε πεποίθηση γιὰ τὸ ἔργο ποὺ θὰ ἐπιτελοῦσε. Μελαγχολοῦσε ὅμως στὴ σκέψη ὅτι δὲν θὰ εὕρισκε τὸν κατάλληλο ὑμνητή. Φαίνεται ὅτι πράγματι δὲν τὸν βρῆκε οὔτε στὸν Ἀρριανὸ ποὺ ἐφιλοδόξησε νὰ διαψεύσει τὴν πρόρρηση τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἂν πράγματι ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο δὲν εἶναι *«ἐπεοικότα»*, θὰ λέγαμε, πρὸς τὸ ἔργο του, τότε ὁ Ἀλέξανδρος στὴ σύγκρισή του μὲ τὸν Ἀχιλλέα μὲ βάση τὸ τόσο σημαντικὸ γι' αὐτὸν κριτήριο τῆς λογοτεχνικῆς παρουσιάσεως τοῦ ἔργου του, ἔχει πραγματικὰ ἡττηθεῖ. Ὁ Ἀχιλλεὺς εἶχε τὴν μεγάλη τύχη. Καὶ πρὸ αὐτοῦ ὑπῆρξαν ἥρωες ποὺ ὁ ἴδιος ὑμνοῦσε μὲ τὴν λύρα του[54], καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ αὐτὸς (βασικὰ) ὑμνήθηκε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ἔχει αἰώνια δόξα.

Μὲ τὸν Ἡρακλέα. Ὁ Ἀλέξανδρος συνέκρινε τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ θεοὺς καὶ εὕρισκε κατάλληλα καὶ πρόσφορα μέτρα συγκρίσεως στὸν ἡρωϊκὸ καὶ θεϊκὸ χῶρο. Συχνὰ παρέβαλλε τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Διόνυσο[55]. Δὲν φαίνεται νὰ εἶχε προβληματισθεῖ περὶ τοῦ ἂν καθένας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἕνας θεὸς ἢ συγκρητισμὸς περισσοτέρων. Ὁμιλεῖ γενικὰ γιὰ τὸν Ἡρακλέα καὶ δὲν φαίνεται νὰ διακρίνει τὸν Ἕλληνα Ἡρακλέα, τὸν Τύριο ἢ τὸν Αἰγύπτιο[56]. Ἔτσι ὁμιλεῖ καὶ γιὰ τὸν Διόνυσο χωρὶς νὰ ξεκαθαρίζει γιὰ ποιὸν πρόκειται[57].

Ὁ σεβασμός του πρὸς τὸν Ἡρακλέα[58] ἦταν μεγάλος καὶ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Τύρου ἔκαμε σ' αὐτὸν θυσία. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἁμιλληθεῖ πρὸς τὴν δόξα του[59]. Ἡ *«φιλοτιμία»* του κατὰ τὸν Ἀρριανὸ ἀποδίδεται στὸ ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ὅπως καὶ ὁ Περσεὺς (πρὸς τὸν ὁποῖο ἔδειξε τὴν ἴδια διάθεση ἁμίλλας)[60] ἦταν ἀπὸ τὸ ἴδιο γένος[61].

54. Πλουτ. Ἀλ. 15, 9 *«ᾗ τὰ κλέα καὶ τὰς πράξεις ὕμνει τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἐκεῖνος»* (Ὁμ. I, 186-189).

55. Ὁ Ἀλ. κατὰ τὸν Fr. Schachermeyr, *ἔ.ἀ.*, σελ. 596, ἦταν *«ἀπείκασμα»* (Zweitbild) τοῦ Ἡρακλέους καὶ Διονύσου.

56. Ἀρρ. Β', 16, 2-3 καὶ Δ', 28, 2 *«εἰ μὲν δὴ καὶ ἐς Ἰνδοὺς ἀφίκετο ὁ Ἡρακλῆς ὁ Θηβαῖος ἢ ὁ Τύριος ἢ ὁ Αἰγύπτιος, ἐς οὐδέτερα ἔχω ἰσχυρίσασθαι».* Πρβλ. Δ', 10, 6.

57. Ἀρρ. Β', 16, 1-3 *«....καὶ Ἀθηναῖοι Διόνυσον τὸν Διὸς καὶ Κόρης σέβουσιν, ἄλλον τοῦτον Διόνυσον».* Πρβλ. Διοδ. Γ', 63-64 καὶ 66. Δ', 4, 1.

58. Ποῖον; Ὅποιος καὶ ἂν ἦταν, *«ἐπῆλθε πᾶσαν γῆν καὶ θάλασσαν»* (Ἀρρ. Η', Ἰνδ. 8, 8).

59. Ἀρρ. Β', 24, 6.

60. Ἀρρ. Γ', 3, 2 *«Ἀλεξάνδρῳ δὲ φιλοτιμία ἦν πρὸς Περσέα...».*

61. Ἀρρ. Γ', 3, 2. Γενικὰ ὅμως φέρεται ὄχι ὡς διογενής, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς Ἡρακλείδης. Βλ. Ἀρρ. Γ', 7, 4. Δ', 10, 7. 11, 6. Διοδ. ΙΖ', 1, 5. Πρβλ. Δίων Χρυσ. Περὶ βασ. Δ', 60, 70-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Τὴν Ἄορνο πέτρα, ποὺ δὲν εἶχε κυριευθεῖ οὔτε ἀπὸ τὸν Ἡρακλέα[62], («*οὐδὲ Ἡρακλεῖ τοῦ Διὸς ἁλωτόν*»), θέλησε μὲ μεγάλο ζῆλο νὰ ἀνεβεῖ καὶ νὰ τὴν καταλάβει, ἀκριβῶς γιὰ νὰ κατορθώσει κάτι ποὺ οἱ ἄνθρωποι θέλοντας νὰ παραστήσουν τὴν δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος τὸ παρουσίασαν («*ἐς κόμπον τοῦ λόγου*») ὡς κάτι ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιτύχει οὔτε ὁ Ἡρακλῆς[63]. Πιὸ ὁρμητικὸς καὶ ἐπίμονος ἔγινε ὁ Ἀλέξανδρος ἀκούοντας αὐτὸ «*τῷ Ἡρακλεῖ ἄπορον*»[64]. Ἡ σπουδὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν ὀρθολογιστὴ Ἀρριανὸ (ὀρθολογιστικώτερο ὁπωσδήποτε τῶν ἄλλων)[65] «*ἐπὶ τῷ ἀμφὶ τὸν Ἡρακλέα μύθῳ πεφημισμένῳ*»[66]. Ἐπάλαιψε στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πρὸς τὴν «φήμην» τοῦ Ἡρακλέους. Καὶ αὐτὸ βασικὰ ἐπιζητοῦσε· νὰ συναγωνίζεται μὲ ὅ,τι ἐθεωροῦσαν οἱ ἄνθρωποι ἀπροσπέλαστο ἢ ἀδύνατο[67]. Καὶ ἐδῶ παλεύει μὲ τὴν φήμην τοῦ ἐνδοξοτέρου τῶν ἡρώων, τοῦ Ἡρακλέους. Ἦταν στὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων του νὰ ξεπεράσει αὐτὴ τὴν φήμη, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ ξεπεράσει (μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὡρθώθηκε) τὴν φήμη τοῦ Ἀχιλλέως.

Ὁ Διόδωρος διατυπώνει πιὸ παραστατικὰ ἀπὸ τὸν Ἀρριανὸ τὴν ὁρμὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ καταλάβει τὴν Ἄορνο πέτρα. Ὁ Ἀλέξανδρος σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία του «*παρωξύνθη πολιορκῆσαι τὸ ὀχύρωμα καὶ διαμιλληθῆναι τῇ τοῦ θεοῦ δόξῃ*»[68]. Ἡ ἐπιτυχία του[69] στὸ ἐγχείρημα αὐτὸ τὸν ἔκαμε νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὑπέρτερο τοῦ Ἡρακλέους. Σὲ προσφώνησή του πρὸς τὸ στρατὸ κοντὰ στὸν Ὕφαση ποταμὸ τῆς Ἰνδικῆς καυχήθηκε: «*καὶ ἡ Ἄορνος πέτρα ἡ τῷ Ἡρακλεῖ ἀνάλωτος πρὸς ἡμῶν ἔχεται*»[70].

72. Οἱ γονεῖς του παρέστησαν τοὺς προγόνους του κατὰ τὸν R. D. Milns (*Al. the Great*, London 1968, σελ. 17) ὡς «a splendid galaxy of divine and heroic forebears» καὶ (σελ. 18) «illustrious ancestry».

62. Γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν Ἰνδιῶν ἀπὸ τὸν Ἡρακλέα βλ. Ἀρρ. Η′ (Ἰνδ.), 5, 8-9 ὡς καὶ 8, 4-9, 10. Διοδ. Β′, 39, 1-4.

63. Ἀρρ. Δ′, 28, 1 καὶ Η′ (Ἰνδ.), 9, 4 «*τὰ ἐς τοσόνδε ἄτοπα Ἡρακλέης οἷος ἦν ἐξεργάζεσθαι*».

64. Ἀρρ. Δ′ 28, 2 καὶ 30, 4. Ἤδη ὁ Φίλιππος λέγεται ὅτι τὸν θαύμασε «*τῆς μεγαλοφροσύνης, ὅτι δῆλος ἦν οὐδὲν φαῦλον οὐδὲ ταπεινὸν ἐπινοῶν, ἀλλὰ τοῖς τε ἥρωσι καὶ τοῖς ἡμιθέοις παραβαλλόμενος*» (Δίων Χρυσ. Λόγ. Β′, 7).

65. Βλ. π.χ. Ἀρρ. Η′ (Ἰνδ.), 9, 4-8.

66. Ἀρρ. Δ′, 28, 4.

67. Τὸ νὰ σχεδιάσει κάτι καὶ νὰ μὴ τὸ ἐπιτύχει ἦταν γι' αὐτὸν «*ἐξομολόγησις ἥττης*» (Πλουτ. Ἀλ. 62, 5).

68. Διοδ. ΙΖ′, 85, 2. Πρβλ. Curt. Η′, 11, 2. Just. ΙΒ′, 7, 12.

69. Ἀρρ. Δ′, 28-30, 4. Διοδ. ΙΖ′, 85. Curt. Η′, 11. Just. ΙΒ′, 7, 12-13. Πλουτ. Ἀλ. 58, 3. Ἠθ. 181c 25d 27. Στράβ. ΙΕ′, 1, 8.

70. Ἀρρ. Ε′, 26, 5. Ἡ ἐπιτυχία του αὐτὴ ἦταν κατὰ τὸν J. E. G. Fuller (*The General-*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Μὲ τὸν Διόνυσο καὶ ἄλλους κατακτητὲς τῶν Ἰνδιῶν. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς αὐτοσυγκρίσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν Διόνυσο[71]. Μαζὶ μὲ τὴν περίπτωση τῆς Σεμιράμιδος καὶ τοῦ Κύρου τοῦ Μεγάλου σχετίζονται μὲ τὴν κατάκτηση τῶν Ἰνδιῶν. Ἡ προσπέλαση καὶ κατάκτηση τῆς πελώριας αὐτῆς χώρας ἢ ἑνὸς τμήματός της τοὐλάχιστον ἦταν κριτήριο μεγάλης στρατηγικῆς δεινότητος, ὅπως ἦταν παράδειγμα εὐψυχίας καὶ καρτερίας νὰ διασχίσουν τὰ ἴδια αὐτὰ πρόσωπα τὴν ἔρημο τῆς Γεδρωσίας.

Λέγεται ὅτι ὁ Διόνυσος ποὺ θεωρεῖται πολὺ παλαιότερος τοῦ Ἡρακλέους[72] καὶ κατὰ τὸν Ἀρριανὸ *«ἀκρότερος θεὸς»*[73] ὑπέταξε καὶ τοὺς Ἰνδοὺς[74] καὶ ἵδρυσε σὲ ἀνάμνηση τῆς ἐκστρατείας (προφανῶς στὸ ἔσχατο σημεῖο ποὺ ἔφθασε) τὴν πόλη τῶν Νυσαίων[75]. Ὅταν ἔφθασε ὁ Ἀλέξανδρος στὴν πόλη τους οἱ Νυσαῖοι παρεκάλεσαν νὰ τοὺς ἀφήσει ὁ Ἀλέξανδρος *«ἐλευθέρους τε καὶ αὐτονόμους αἰδοῖ τοῦ Διονύσου»*[76]. Παρέβαλαν μάλιστα μὲ ἐπιτηδειότητα τὴν κτίση αὐτὴ μὲ τὶς κτίσεις πόλεων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ κολακεύοντάς τον ἐτόνισαν ὅτι ἔχει κατορθώσει *«πλείονα Διονύσου ἔργα»*[77]. Ὁ Ἀλέξανδρος ἄκουσε ὅλα αὐτὰ μὲ πολλὴ προθυμία καὶ κατὰ τὸν Ἀρριανὸ *«ἤθελε εἶναι πιστὰ τὰ ὑπὲρ τοῦ Διονύσου τῆς πλάνης μυθευόμενα»*[78]. Ὁ Ἀλέξανδρος ἤθελε νὰ εἶναι ἀληθινὸς γενικὰ ὁ μῦθος καὶ τὸ ὅτι ἡ πόλη τῶν Νυσαίων ἦταν *«κτίσμα Διονύσου»*[79]. Γιὰ ποιὸ λόγο; Γιατὶ ὁ ἴδιος εἶχε φθάσει στὸ σημεῖο ποὺ τελικὰ ἔφθασε ὁ Διόνυσος καὶ θὰ μποροῦσε νὰ προχωρήσει. Σὲ ὅσο χῶρο θὰ προχωροῦσε ἔκτοτε θὰ ἦταν τὸ μέτρο τῆς ὑπεροχῆς του ἔναντι τοῦ Διονύσου. Ἐπίστευε μάλιστα ὅτι καὶ οἱ στρατιῶτές του

ship of Al. the Great, London 1958, σελ. 248 κ.ἑ.) «one of the most remarkable of mountain warfare exploits». Βλ. καὶ Θ. Σαράντη, *Ὁ Μέγας Ἀλ.* II, σελ. 177 κ.ἑ.

71. Διοδ. Β′, 4-20 (ἰδιαίτερα 16 κ.ἑ.).

72. Ἀρρ. Η′ (Ἰνδ.), 9, 10 *«πρεσβύτερόν τε Διόνυσον Ἡρακλέος δέκα καὶ πέντε γενεῇσιν Ἰνδοὶ λέγουσιν»*.

73. Ἀρρ. Ε′, 26, 5.

74. Ἀρρ. Η′ (Ἰνδ.), 5, 8-9.

75. Ἀρρ. Ε′, 1, 20 καὶ Η′ (Ἰνδ.), 7, 4-9 καὶ 9, 9. Ὁ Ἀρριανὸς δέχεται μὲ κάποια ἐπιφύλαξη τὰ τῆς *«πλάνης»* τοῦ Διονύσου γενικὰ καὶ κάνει μνεία τῆς *«ἀπιστίας»* τοῦ Ἐρατοσθένους πρὸς αὐτὴ (Ε′, 3, 4). Πρβλ. Διοδ. Β′, 38, 3 *«φασί...Διόνυσον...ἐπελθεῖν τὴν Ἰνδικὴν ἅπασαν...»* (Γ′, 63, 2) *«στρατευσάμενον ἐπὶ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην»* (πρβλ. Γ′, 63, 4. 64, 6. 65, 8 καὶ Στράβ. ΙΑ′, 5, 5).

76. Ἀρρ. Ε′, 1, 5.

77. Αὐτόθι. Βλ. καὶ Ἀρρ. Η′ (Ἰνδ.), 9, 9 *«Ἀπὸ μὲν δὴ Διονύσου βασιλέας ἠρίθμεον Ἰνδοὶ ἐς Σανδράκοττον τρεῖς καὶ πεντήκοντα καὶ ἑκατόν, ἔτεα δὲ δύο καὶ τεσσαράκοντα καὶ ἑξακισχίλια»* (μέσος ὅρος γιὰ τὸν καθένα 40 περίπου ἔτη).

78. Ἀρρ. Ε′, 2, 1. Πρβλ. Ζ′, 10, 6 καὶ Η′ (Ἰνδ.), 1, 4-7.

79. Ἀρρ. Ε′, 2, 1. Πρβλ. Διοδ. Β′, 38, 5 *«πόλεων ἀξιολόγων γενηθῆναι κτίστην...καθόλου δὲ πολλῶν καὶ καλῶν ἔργων εἰσηγητὴν γενόμενον θεὸν νομισθῆναι»*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

θὰ ἤθελαν νὰ πᾶνε παραπέρα (*«οὐδ' ἂν τὸ πρόσω ἀπαξιῶσαι συμπονεῖν»*) καὶ ὅλα αὐτὰ *«κατὰ ζῆλον τῶν Διονύσου ἔργων»*[80]. Οἱ στρατιῶτες θὰ συμμερίζονταν τὴν ἔφεσή του. Ἐπέτυχε στὴν πρόβλεψή του καὶ ὑπερήφανα διακήρυξε ἀργότερα: *«καὶ ἐπ' ἐκεῖνα τῆς Νύσης ἀφίγμεθα»*[81]. Ἡ πόλη τῶν Νυσαίων, τὸ ἀκρότερο σημεῖο τῆς *«πλάνης»* τοῦ Διονύσου, ἔγινε σημαντικὸ σημεῖον ἀναφορᾶς. Ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἐπέτυχε καὶ ἔκαμε *«οὐ φαυλότερα ἔργα Διονύσου»*[82], τοῦ ὁποίου θέλησε νὰ μιμηθεῖ τὸ κατακτητικὸ καὶ ἐκπολιτιστικὸ ἔργο[83], εἶχε τὴν ἀξίωση νὰ θεωρηθεῖ ὡς θεὸς καὶ τῶν Ἀράβων[84], ἀφοῦ οἱ Ἄραβες τιμοῦσαν τὸν Διόνυσο γιὰ τὴν Ἰνδικὴ ἐκστρατεία του[85]. (Μέγα θέμα βέβαια, ποὺ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, εἶναι ἂν ἐθεωροῦσε τὸν ἑαυτό του θεῖκὸ ἢ υἱὸ θεοῦ ἢ θεό. Μήπως ἦταν ἡ ἀξίωσή του πράγματι *«σόφισμα εἰς τοὺς ὑπηκόους τοῦ σεμνοῦ ἕνεκα»*[86];).

Ὁ Ἀλέξανδρος συνέκρινε τὸν ἑαυτό του καὶ πρὸς τὴν Σεμίραμη[87] καὶ τὸν Κῦρο, *«τὸν πολυπραγμονέστατον τῶν κατὰ τὴν Ἀσίην βασιλέων»*[88]. Συνεξετάζονται ἐδῶ γιατί ἐπεδίωξαν καὶ ἐν μέρει κατώρθωσαν ὅμοια πρὸς τὸν Διόνυσο ἔργα. Ὁ Ἀλέξανδρος βρῆκε ὅτι τὸ ἔργο του ἦταν ὑπέρτερο[89]. Στὴ Γεδρωσία δὲν ἀγνοοῦσε *«τῆς ὁδοῦ τὴν χαλεπότητα»*, ἀλλὰ μπῆκε στὴν

80. Ἀρρ. Ε', 2, 1.

81. Ἀρρ. Ε', 26, 5.

82. Αὐτόθι. Εὐχήθηκε μάλιστα *«μηδένα μετ' αὐτὸν ἀνθρώπων ὑπερβῆναι τοὺς ὅρους τῆς στρατείας»* (Πλουτ. Ἀλ. 66, 2).

83. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Διονύσου, βασικὰ τὸ ἐκπολιτιστικό, βλ. Διοδ. Β', 38, 5.

84. Ἀρρ. Ζ', 20, 1 *«...ἥκουεν Ἄραβας δύο μόνον τιμᾶν θεούς, τὸν Οὐρανόν τε καὶ τὸν Διόνυσον...Διόνυσον κατὰ δόξαν τῆς ἐς Ἰνδοὺς στρατιᾶς. Οὕκουν ἀπαξιοῦν καὶ αὐτὸν τρίτον ἂν νομισθῆναι πρὸς Ἀράβων θεόν, οὐ φαυλότερα Διονύσου ἔργα ἀποδειξάμενον»*. Ἂν θὰ ὑπέτασσε καὶ τοὺς Ἄραβες, θὰ ἄφηνε σ' αὐτοὺς τὸ πολίτευμά τους ὅπως ἔκαμε καὶ στοὺς Ἰνδοὺς (αὐτόθι).

85. Πιθανὸν δὲ καὶ γιὰ τὴν Νῦσα τῆς Ἀραβίας (βλ. Διοδ. Γ', 65, 7) καὶ 66, 3. Πρβλ. 66, 4 ὡς καὶ Δ', 2, 3).

86. Ἀρρ. Ζ', 29, 3. Πρβλ. 29, 4 *«καὶ ἡ Περσικὴ σκευὴ σόφισμα δοκεῖ εἶναι...»*. Ἀντίθετα στὸ Γ', 10, 2 *«ἀλλὰ φανερῶς καὶ ἄνευ σοφίσματος χρῆναι νικῆσαι»*.

87. Ἀρρ. Η' (Ἰνδ.), 5, 7 *«Σεμίραμιν δὲ τὴν Ἀσσυρίην ἐπιχειρέειν μὲν στέλλεσθαι ἐς Ἰνδούς, ἀποθανεῖν δὲ πρὶν τέλος ἐπιθεῖναι τοῖσι βουλεύμασιν· ἀλλὰ Ἀλέξανδρον γὰρ στρατεῦσαι ἐπὶ Ἰνδοὺς μόνον»*. Πρβλ. Διοδ. Β', 18, 2 κ.ἑ.

88. Ἀρρ. Η' (Ἰνδ.), 1, 1-3 *«Τὰ ἔξω Ἰνδοῦ ποταμοῦ τὰ πρὸς ἑσπέρην...ἔθνεα Ἰνδικά... φόρους ἀπέφερον Κύρῳ τῷ Καμβύσεω ἐκ τῆς γῆς σφῶν, οὓς ἔταξε Κῦρος»*. 9. 10 *«ἄλλον δὲ οὐδένα ἐμβαλεῖν ἐς γῆν τὴν Ἰνδῶν ἐπὶ πολέμῳ, οὐδὲ Κῦρον τὸν Καμβύσεω...»* Curt. Ζ', 6, 20.

89. Ὅ,τι δὲν κατώρθωσε ὁ Κῦρος, *«ὁ πολυπραγμονέστατος τῶν κατὰ τὴν Ἀσίην βασιλέων»* (Ἀρρ. Η' (Ἰνδ.), 9, 10), τὸ κατώρθωσε ὁ Ἀλέξανδρος: *«ἀλλὰ Ἀλέξανδρον ἐλθεῖν τε καὶ κρατῆσαι πάντων τοῖσιν ὅπλοισιν, ὅσους γε δὴ ἐπῆλθε· καὶ ἂν καὶ πάντων κρατῆσαι, εἰ ἡ στρατιὴ ἤθελεν»* (αὐτόθι 11).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἔρημο (325 π.Χ.), ἐπειδὴ ἄκουσε ὅτι ἀπ' αὐτοὺς ποὺ μπῆκαν σ' αὐτὴ σώθηκαν μόνο ἡ Σεμίραμις καὶ ὁ Κῦρος μὲ λίγους ὀπαδούς των[90]. Μόλις ἄκουσε τὴν πληροφορία μπῆκε σὲ ἅμιλλα πρὸς αὐτοὺς (*«ἔριν ἐμβαλεῖν πρὸς Κῦρον καὶ Σεμίραμιν»*)[91].

Στὴν παραβολὴ καὶ σύγκρισή του πρὸς παλαιφάτους βασιλεῖς τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ ἰδιαίτερα πρὸς τοὺς μεγάλους βασιλεῖς τῶν Μήδων καὶ τῶν Περσῶν ὁ Ἀλέξανδρος ἔχει τὴν γνώμη ὅτι θὰ ὀνομασθεῖ *«δικαίως»* μέγας βασιλεὺς *«τῆς Ἀσίας πάσης»* μόνον ἂν ὑποτάξει καὶ τὴν Λιβύη καὶ τὴν Καρχηδόνα[92]. Δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στὸ θέμα τῆς γεωγραφικῆς ἐκτάσεως τῆς Ἀσίας στὴ σκέψη τοῦ Ἀλεξάνδρου. Σημασία ἔχει ὅτι κατ' αὐτὸν οἱ βασιλεῖς τῶν Μήδων καὶ τῶν Περσῶν εἶχαν ὀνομασθεῖ καταχρηστικὰ καὶ ἄδικα (*«οὐ σὺν δίκῃ»*) μεγάλοι βασιλεῖς, ἀφοῦ δὲν ἐξουσίαζαν παρὰ ἕνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς Ἀσίας[93] καὶ ὁ Ἀλέξανδρος σχεδιάζοντας ἀκριβῶς νὰ φθάσει στὰ ἄκρα τῆς γῆς (*«γῆς ὅρους»*)[94], γιὰ νὰ ὀνομασθεῖ *«σὺν δίκῃ»* μέγας βασιλεύς, ἔσβησε μέσα στὸν ὄνειρο αὐτό.

Ἡ σύγχρονη ἱστορικὴ ἔρευνα ἔχει παραστήσει τὸν Ἀλέξανδρο ὡς πολυδύναμη καὶ μεγαλοδιάστατη προσωπικότητα μέσα στὴν ὁποία μποροῦν νὰ συνυπάρξουν ὅλες οἱ ἰδιότητες (καὶ οἱ ἀντίθετες) ποὺ τοῦ ἀποδίδονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (βασικὰ τὸν Ἀρριανὸ) καὶ ποὺ φαίνονται ἐναργέστερα ἴσως στὶς συγκρίσεις τοῦ μεγάλου ἐκπολιτιστοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ περάσει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴν κατάκτηση καὶ ὁπωσδήποτε νὰ γίνει *«δι' ἑαυτοῦ»*.

90. Κατὰ τὸν R. Andreotti (*Die Weltmonarchie Al. s. des Grossen*, «Saeculum» 8, 1957, σελ. 161 κ.ἑ.) πολιτικοστρατιωτικοὶ λόγοι ἐπέβαλαν τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν Γεδρωσία.

91. Ἀρρ. ΣΤ', 24, 2-3 *«...ἀκούσαντα ὅτι οὔπω τις πρόσθεν διελθὼν ταύτῃ ξὺν στρατιᾷ ἀπεσώθη ὅτι μὴ Σεμίραμις ἐξ Ἰνδῶν ἔφυγε· καὶ ταύτην δὲ ἔλεγον οἱ ἐπιχώριοι ξὺν εἴκοσι μόνοις τῆς στρατιᾶς ἀποσωθῆναι· Κῦρον δὲ τὸν Καμβύσου σὺν ἑπτὰ μόνοις καὶ τοῦτον... Καὶ ταῦτα Ἀλεξάνδρῳ ἐξαγγελλόμενα ἔριν ἐμβαλεῖν πρὸς Κῦρον καὶ Σεμίραμιν»*. Πρβλ. Curt. Θ', 6, 23. Ἀπίθανες γενικὰ ἱστορίες σχετιζόμενες μὲ τὰ ἀνωτέρω πρόσωπα κατέχουν κατὰ τὸν W. W. Tarn (*Al. the Great*, II, σελ. 127) «a high degree of probability».

92. Ἀρρ. Ζ', 1, 2.

93. Ἀρρ. Ζ', 1, 3 *«τοὺς γάρ τοι Περσῶν καὶ Μήδων βασιλέας, οὐδὲ τοῦ πολλοστοῦ μέρους τῆς Ἀσίας ἐπάρχοντας, οὐ σὺν δίκῃ καλεῖν σφᾶς μεγάλους βασιλέας»*.

94. Ἀρρ. Ε', 26, 2 *«περιπλευσθήσεται στόλῳ ἡμετέρῳ τὰ μέχρι Ἡρακλέους Στηλῶν· ἀπὸ δὲ Στηλῶν ἡ ἐντὸς Λιβύη πᾶσα ἡμετέρα γίγνεται, καὶ ἡ Ἀσία δὴ οὕτω πᾶσα, καὶ ὅροι τῆς ταύτῃ ἀρχῆς οὕσπερ καὶ τῆς γῆς ὅρους ὁ θεὸς ἐποίησε»*. Γιὰ τὰ τελευταῖα σχέδια τοῦ Ἀλεξάνδρου βλ. W. W. Tarn, *ἔ.ἀ.*, σελ. 378 κ.ἑ. καὶ Fr. Schachermeyr, *ἔ.ἀ.*, σελ. 527 κ.ἑ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

14

MACEDONIAN ELEMENTS IN ISRAEL

Asher Ovadiah

Alexander the Great conquered Palestine in the summer of 332 B.C.E. on his way from Tyre to Egypt, and thus a new period for the country begins. The ancient writers do not give a detailed description of the short time which Alexander spent in Palestine, except for his deeds in Gaza and Samaria, and his visit to Jerusalem[1].

After the death of Alexander and Perdiccas Palestine was ruled by Ptolemy I Soter from 320 to 315 B.C.E. Antigonus I Monopthalmus invaded the country in 315 and according to Diodorus Siculus[2] only Jaffa and Gaza tried to resist him, but without success. The literary sources[3] provide little information regarding the historical events in Palestine after it passed again, in 312, into Antigonus' possession. On the other hand, we can assume that Antigonus also strengthened the country because of its strategical importance. Under his rule presumably Hellenism penetrated into Palestine and he continued the tradition and activity of his predecessors in erecting Macedonian colonies and re-enforcing the country. The historical information is also very scant regarding Demetrius' rule in Palestine. Eusebius, the bishop of Caesarea Maritima in Palestine, writes: "Demetrius rex Asiae, cognomento Poliorcetes, Samaritarum urbem vastat"[4]. The destruction of the city of Samaria by Demetrius, in 296, is the only military event connected with the reign of this king in Palestine.

1. Gaza: Diodorus Siculus, XVII, 48, 7; Arrian, II, 26-27; Q. Curtius Rufus, IV, 6, 7ff. Samaria: Curtius, IV, 8, 9; R. Helm (ed.), *Eusebius Chronicon*, Berlin 1956, p. 123; G. Dindorf (ed.), *Georgius Syncellus*, I, Bonn 1829, p. 496. Jerusalem: Josephus Flavius, Jewish Antiquities, XI, 306ff.
2. Diodorus, XIX, 59, 2.
3. Diodorus, XIX, 94ff.
4. Helm (ed.) *op. cit.* (supra, n. 1), pp. 127-128.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

The Hellenization of Palestine was an important cultural and historical process. The establishment of the Greek cities in the country was probably the most important and basic factor in this process.

1. 'Akko

'Akko is located in the northern part of Palestine. At the beginning of the Hellenistic period 'Akko was an important fortified city. The city surrendered to Alexander the Great in 332 and was allowed to continue its independent minting. It was destroyed by Ptolemy I, in 312, as he retreated before the advance of Antigonus I and decided to return to Egypt and not to confront his forces[5]. Ptolemy I recaptured 'Akko immediately before the battle of Ipsus. According to Aristeas' letter[6] and the numismatic data (coins minted in 'Akko bearing the figure of Ptolemy II Philadelphus)[7] the city was founded by this king as a polis and was renamed Ptolemais sometime after 281 B.C.E.

In 1974 remains of a monumental structure, to the east of the modern town were uncovered[8]. This is obviously a section of the early Hellenistic 'Akko. The structure included a thick wall and a round tower, probably of the late fourth century or early third century B.C.E.

The round tower, about 18m. in diameter, was exposed along about 21m. of its circumference. It is obvious that the round tower, whose wall is about 3.50m. wide, was hollow inside. The masonry of the wall and the round tower was of the same style, consisted of dressed blocks of lime-stone which were laid in courses of headers. The unusual and very strange phenomenon of these structures is the round tower erected within the wall (in the corner). The excavators say that the round tower "probably served not only as a watch tower but as part of the defences of the south-eastern entry to Ptolemais"[9]. The problem is how to explain the relationship between the round tower and the wall. We consider that two phases in the erection of the complex should be distinguished here. To the first and earlier phase we can relate the round tower which probably served either as a watch tower or as part of a larger

5. Diodorus, XIX, 93, 7.

6. Aristeas' letter, § 115.

7. G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Catalogue of the Greek Coins of Phoenicia*, London 1910, §§ 33-34, pp. LXXVII-LXXVIII.

8. M. Dothan, Notes and News, *Israel Exploration Journal*, 26 (1976) 207; idem, "Akko: Interim Excavation Report First Season, 1973/4", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 224 (1976) 40-45; idem, "The Fortifications of Ptolemais", *Qadmoniot*, IX (2-3): 34-35 (1976) 71-74 (esp. draft and photo in 72) (Hebrew).

9. Idem, Notes and News, *Israel Exploration Journal*, 26 (1976) 207.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

complex, namely either a fortress or fortified city. If this supposition is correct, perhaps we have here one of the towers of the important fortress or fortified city of 'Akko, dated to the early Hellenistic period, destroyed, according to Diodorus[10], by Ptolemy I when he evacuated the country before Antigonus in 312. In other words, the round tower is supposed to be the earliest part of the uncovered fortifications of 'Akko dated to the late fourth century B.C.E.[11].

To the second phase we can relate the construction of the city-wall. This uncovered section of the fortifications of Hellenistic 'Akko probably served "as part of the defences of the south-eastern entry to Ptolemais". We can suppose that the erection of the city-wall occurred in the early third century and more precisely towards the end of the first quarter of the third century B.C.E. In other words, in the reign of Ptolemy II Philadelphus (285-246), as is reflected in the historical sources and the coinage of the town[12]. At that time the city was fortified by defensive walls, about 2m. wide, and the round tower had already been destroyed (probably since 312). We can also assume that the round tower was leveled in the course of time, and this is the reason that only its base was preserved. Hence, we suggest to separate the two elements of the fortifications of Hellenistic Akko chronologically and functionally.

2. *Jaffa*

Jaffa, which is located in the central coastal-plain of Palestine, was a well-fortified city and known for its famous and important port in the Hellenistic period. A Macedonian garrison was left in the city by Ptolemy I, after his first conquest of Palestine in 320 B.C.E. According to Diodorus[13], Antigonus I Monopthalmus captured Jaffa, in 315, held possession of the city and all the captured soldiers of Ptolemy's units were attached to his own army. It was one of the fortified towns destroyed by Ptolemy in 312[14].

The numismatic data, i.e. coins minted at Jaffa in the early Hellenistic

10. See supra, n. 5.

11. See below, the discussion on the round towers at Samaria.

12. E. T. Newell, *The Dated Alexander Coinage of Sidon and Ake*, New Haven 1916, pp. 39-68, Pls. V-X. The coins minted at 'Akko in the early Hellenistic period also indicate the Macedonian heritage and tradition in the city.

13. Diodorus, XIX, 59, 2.

14. Diodorus, XIX, 93, 7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

period, indicate undoubtedly the importance of the town[15], and commemorate the Ptolemaic rule during the reign of Ptolemy I and II.

3. Gaza

It seems that Gaza was the largest city in Palestine in the time of Alexander[16]. It was the only city in the country which did not surrender peacefully to Alexander the Great. The king sieged Gaza for two months, captured the city by force and destroyed it. Hegesias of Magnesia[17] writes regarding this event, that Alexander carried out a massacre in the population. Later, he ordered to rebuilt the city, to fortify and settle it again[18]. Thus the ruined town rose again and became in the course of time a large and important Greek polis, known as a strong fortress.

The historical and military events of Gaza are similar to some other cities in Palestine. In 315 it resisted Antigonus and was captured by him[19]. In 312, after the battle between Ptolemy I and Demetrius Poliorcetes near the town, it was conquered by the former, who destroyed it later[20].

Diodorus[21] mentions a port at Gaza which existed since Antigonus' time. The historical sources present two contradictory witnesses concerning old and new Gaza. Strabo[22] mentions the destruction of (old) Gaza by Alexander the Great: «Εἶθ' ὁ τῶν Γαζαίων λιμὴν πλησίον· ὑπέρκειται δὲ καὶ ἡ πόλις ἐν ἑπτὰ σταδίοις ἔνδοξός ποτε γενομένη, κατεσπασμένη δ' ὑπὸ Ἀλεξάνδρου καὶ μένουσα ἔρημος».

On the other hand, Diodorus[23] points out that old Gaza existed in 312 B.C.E.: «ἀπὸ δὲ Πηλουσίου διὰ τῆς ἐρήμου διελθὼν κατεστρατοπέδευσε πλησίον τῶν πολεμίων περὶ τὴν παλαιὰν Γάζαν τῆς Συρίας. ὁμοίως δὲ καὶ Δημήτριος μεταπεμψάμενος πανταχόθεν τοὺς ἐκ τῆς χειμασίας στρατιώτας εἰς τὴν παλαιὰν Γάζαν ὑπέμεινε τὴν τῶν ἐναντίων ἔφοδον».

Sporadic excavations were carried out at Gaza in the present century,

15. J. N. Svoronos, *Τὰ νομίσματα τοῦς κράτους τῶν Πτολεμαίων* (Die Münzen der Ptolemaeer), III, Athen 1904, Pl. XXIII: 1-20.

16. Arrian, II, 26; Plutarch, Alexander, XXV, 3-4.

17. See F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, IIB, Berlin 1929, no. 142, p. 807f.

18. Arrian, II, 27, 7.

19. Diodorus, XIX, 59, 2.

20. Diodorus, XIX, 93, 7.

21. Diodorus, XX, 73-74.

22. Strabo, XVI, 759.

23. Diodorus, XIX, 80, 5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

but no important and valuable remains of the early Hellenistic period were discovered, which support the witness of the literary sources.

4. Philoteria (Beth Yerah)

The city of Philoteria is identified with the site of ancient Beth Yerah (= Kh. el-Kerak) on the south-western bank of the Sea of Calilee. In the course of archaeological excavations on the site, by various expeditions[24], many finds from the Hellenistic period, and even of the late fourth century B.C.E., were discovered. The finds included architectural remains, pottery, coins, etc. The archaeological evidence together with the discovery of a hoard of 118 coins[25] of Alexander and his successor, Philip III Arrhidaeus, perhaps indicate the existence of an early Hellenistic settlement on this site.

5. Scythopolis (Beth-Shean)

The ancient Beth-Shean became the Greek Scythopolis in the Hellenistic period[26]. A white marble head, probably of Alexander the Great, was discovered in 1925 in the course of the excavations on the site[27]. The head is dated to the third-second centuries B.C.E. and exhibited in the Rockefeller Museum in Jerusalem. It combines Lysippian and Scopaic elements and its resemblance to the Alexander's heads in Greek and Roman art is quite close[28].

6. Samaria

The revolt of the Samaritans against Alexander the Great is briefly mentioned by Curtius: "Oneravit hunc dolorem nuntius mortis Andromachi, quem praefecerat Syriae; vivum Samaritae cremaverant"[29]. Concerning this event Eusebius writes: "..., quem postea Samaritani interficiunt. Ob quae

24. See B. Maisler et al., "The Excavations at Beth-Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946", *Israel Exploration Journal*, 2 (1952) 165-173.

25. See J. Baramki, "Coin Hoards from Palestine, II", *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, XI (1945) 86-90, Pl. XX.

26. See M. Avi-Yonah, "Scythopolis", *Israel Exploration Journal*, 12 (1962) 123-134.

27. See A. Rowe, *The Topography and History of Beth-Shan*, I, Philadelphia 1930 (Publications of the Palestine Section of the Museum of the University of Pennsylvania), pp. 44-45, Pl. 55. The excavators attributed this head to Dionysos(?).

28. See M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art*, Chicago 1964, Pls. XXIV (50-52), XXV, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXVI-XXXVIII (72b), LVIII.

29. Curtius, IV, 8, 9.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ab Aegypto reversus Alexander magnis eos suppliciis adficit et urbem eorum captam Macedonibus ad inhabitandum tradit"[30]. In other words, he established a Macedonian colony in the city of Samaria, later called Sebaste. In another place, contrary to this account, Eusebius relates the foundation of Samaria to Perdiccas: "..., quam Perdicca ante construxerat"[31]. The historical supposition that Perdiccas himself suppressed the revolt and punished the Samaritans, settled Macedonians in Samaria and thus founded there a Macedonian colony (during Alexander's lifetime and on his orders) is entertained by various scholars[32]. In the following years Samaria was destroyed twice: in 312 by Ptolemy I[33] and in 296 by Demetrius Poliorcetes as is mentioned above.

The archaeological excavations carried out in Samaria uncovered various remains dated to the late fourth century-beginning of the third century B.C.E.[34]. The most important and impressive remains of this period are three round towers. They are similar in their masonry to that found recently at 'Akko (see above): in the technique of the laying of the courses and in the dressing of the blocks.

Fragments of two round towers were uncovered by the Harvard Expedition during the campaign of 1908-10 at the south-western corner of the summit[35], and the third one—by the Joint Expedition to Samaria, towards the end of 1933, at the north-eastern corner of the summit[36]. It is obvious that the towers belonged to the same series of defence system. The towers were built in the same style; the dressing of the face of the stones was very elaborate, and the stones themselves were laid in courses of headers in a very careful and stern way. The north-eastern tower, the most complete and preserved out of the three, joined the Israelite wall dated to the ninth-eighth centuries B.C.E.

30. Helm (ed.), *op. cit.* (supra, n. 1), p. 123; cf. also: Dindorf (ed.), *op. cit.* (supra, n. 1), p. 496: «τὴν Σαμάρειαν πόλιν ἑλὼν Ἀλέξανδρος, Μακεδόνας ἐν αὐτῇ κατῴκισεν. Τῷ αὐτῷ ἔτει τοὺς ἐν Σαμαρείᾳ διὰ τὸν Ἀνδρομάχου φόνον ἐπανιὼν Ἀλέξανδρος ἐξ Αἰγύπτου ἐτιμωρήσατο, Μακεδόνας ἐγκατοικίσας τῇ πόλει αὐτῶν».

31. Helm (ed.), *op. cit.* (supra, n. 1), p. 128.

32. Cf. E. Schürer, *Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, II, Leipzig 1907, p. 195 and n. 414; V. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia-Jerusalem 1959, p. 104.

33. Diodorus, XIX, 93, 7.

34. See G. A. Reisner et al., *Harvard Excavations at Samaria 1908-1910*, I (Text) - II (Plans and Plates), Cambridge (Mass.) 1924; J. W. Crowfoot et al., *The Buildings at Samaria*, I, London 1942, p. 24.

35. Reisner et al., *op. cit.*, pp. 63, 86; Plans 2, 5; Pls. 28b, 29b, 30c, d, e.

36. Crowfoot et al., *op. cit.*, pp. 24-27.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

At the beginning of the Hellenistic period Samaria was destroyed and rebuilt several times. The construction of the towers may be related to the events occurred in the chronological range of 331-296 B.C.E.:

a) They might have been built by Perdiccas, who had been killed in 321. We know from the historical sources[37] that he rebuilt Samaria.
b) Ptolemy I Soter, while evacuating Palestine in 312, destroyed Samaria and in a short time the city was rebuilt, perhaps together with the towers.
c) The towers might have been built after the destruction of the city caused by Demetrius Poliorcetes in 296.

The conclusion of the excavators, based on the archaeological data, is that the north-eastern tower, as well as the south-western towers were built near the beginning of the Hellenistic period, around 300 B.C.E. According to them: "this is a date which fits the plan and the masonry very well. In various parts of the Hellenistic world, from Italy to the Euphrates, there are walls which are built of stones dressed like those at Samaria, with profiles tending to the convex and obliquely bevelled margins, and walls of this character are connected in some places with round towers built upon similar, high, solid bases. At Dura-Europos the stones in the lower courses of the West wall and those in the so-called Redoubt are drafted in the same style: both buildings are assigned to the time of Seleucus Nicator. In Greece and Italy, round towers, which are built in the same style, though they can rarely be dated with any exactitude, are assigned by the most recent writers to the latter half of the fourth century or at latest to the time of the Diadochi"[38]. This chronological determination has been accepted by the various scholars.

The three towers at Samaria represent important monuments of the early Hellenistic period in Palestine. This type of fortification indicates the strong grip of the Macedonian regime in Samaria. Unfortunately, the literary and archaeological data are scant and not sufficient in order to follow the development and success of the Macedonian settlement in the town. It should be noted that during the Hellenistic period Samaria lost of its grandeur and importance.

7. Jerusalem and its environment

The literary sources present two different accounts regarding Alexander's

37. Helm (ed.), *op. cit.* (supra, n. 1), p. 128; cf. also: A. Schoene (ed.), *Eusebi Chronicorum Canonum*, II, Berlin 1866, p. 118: "Demetrius rex Asianorum, Poliorcêtes appellatus, Samaritanorum urbem a Perdica constructam totam cepit".

38. Crowfoot et al., *op. cit.* (supra, n. 34), p. 27 and nn. 1-2.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

visit to Jerusalem. On one hand, Josephus Flavius describes in details his visit to Jerusalem after the conquest and destruction of Gaza[39]. On the other hand, Arrian points out: «᾽Αλέξανδρος δὲ ἐπ᾽ Αἰγύπτου, ἵναπερ τὸ πρῶτον ὡρμήθη, ἐστέλλετο, καὶ ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ ἀπὸ τῆς Γάζης ἐλαύνων ἦκεν εἰς Πηλούσιον τῆς Αἰγύπτου» [40].

These two historical accounts have caused contradictory views among modern scholars[41]. There are sufficient reasons to believe that Josephus' narrative is to be regarded as a reliable and serious historical source. First, the distance between Gaza and Jerusalem is about 100km., thus a good rider, like Alexander, could do it in few hours (one way). Secondly, we cannot ignore the intellectual curiosity of Alexander, desiring to see the famous city of Jerusalem and its unusual temple and worship[42].

Jerusalem was occupied by Ptolemy I. Agatharchides of Cnidos, a Greek historian of the second century B.C.E., describes the event. His story is narrated by Josephus[43]. The destruction of Jerusalem by Ptolemy is also mentioned by Appian[44].

In spite of the various archaeological campaigns in Jerusalem, no traces which indicate the above mentioned historical events were discovered.

A hoard of coins found in the early seventies in the Judaean region included a new type of Jewish coins with Hebrew inscriptions[45]. This new type of coins is the first of the Yhd/Yhdh class which bears the head of an identifiable historic figure, i.e. the portrait of Ptolemy I. There are sufficient reasons to consider that these coins were minted during the reign of Ptolemy I, i.e. before 284 B.C.E.[46].

39. Josephus, Jewish Antiquities, XI, 306ff.

40. Arrian, III, 1, 1.

41. Cf. Tcherikover, *op. cit.* (suprə, n. 32), p. 45.

42. Bieber, *op. cit.* (supra, n. 28), p. 24: "From his father, Philip, Alexander inherited his military virtues; from his mother, Olympias, he received his fiery and passionate nature, his ambition, his good looks, and romantic personality. Philip not only trained him in arms, but in 342 B.C., when Alexander was fourteen years old, his father gave him as teacher the most learned Greek of his time, Aristotle. Through Aristotle, the young Alexander was introduced to the culture, political life, and political theories of the Greeks, and intellectual force was thus developed in an excellent body". His intellectual curiosity is also expressed in crossing the desert to visit the temple of Ammon in the oasis of Siwah; see Curtius, IV, 7; Plutarch, Alexander, XXVI-XXVII.

43. Josephus, Jewish Antiquities, XII, 3-6; cf. also: Contra Apionem, I, 209ff.

44. Cf. Appian, Syriacae 50.

45. D. Jeselsohn, "A New Coin Type with Hebrew Inscription", *Israel Exploration Journal*, 24 (1974) 77-78, Pl. 11; cf. also: A. Kindler, "Silver Coins Bearing the Name of Judea from the Early Hellenistic Period", *ibid.*, 73-76, Pl. 11.

46. Jeselsohn, *ibid.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

To sum-up: sometimes the archaeological finds verify the historical sources regarding the establishment of Macedonian colonies and fortified towns by the orders of the Macedonian rulers. On the other hand, the lack of archaeological data prevents the confirmation of the sources. Occasionally the sources are either obscure or silent and do not reflect even the historical reality. Undoubtedly, Samaria and Gaza, Jaffa and 'Akko were very important cities during Alexander's lifetime and his successors. But, we may assume that besides these cities several fortresses existed at the same period, in which Macedonian garrisons were permanently stationed. Certainly, the planted Macedonian population in these settlements and the adoption of the Greek-Macedonian customs urged on the Hellenization in Palestine.

Tel-Aviv University

Addendum

Concerning Alexander's visit to Jerusalem see also the discussion in the article published by A. Kasher, "Some Suggestions and Comments Concerning Alexander Macedon's Campaign in Palestine", *Beth-Mikra*, 20 (61) 1975 187-208 (Hebrew).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

15

SUR L'ORGANISATION DE LA MACÉDOINE DES ANTIGONIDES

F. Papazoglou

Le grand historien du monde hellénistique Maurice Holleaux a été le premier à signaler, dans une étude consacrée à la dédicace délienne des vainqueurs de Sellasia[1], l'importance de la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες pour l'histoire de l'évolution de la structure politique de la Macédoine des Antigonides. Cette formule montre, nous dit Holleaux, "nettement distingués, les deux éléments constitutifs de l'État macédonien, le roi d'une part et de l'autre la nation macédonienne, ou, comme l'appelle une inscription trouvée par M. Homolle à Délos[2], la "communauté des Macédoniens". La nation ne s'est pas identifiée avec le roi: elle subsiste à côté de lui; le roi n'agit point au lieu et place de la nation, mais de concert avec elle". Comme on le voit, Holleaux n'a pas seulement distingué dans l'expression βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες les deux éléments formant l'État macédonien. Il a justement reconnu que le second de ces éléments, les Μακεδόνες, correspondait au κοινὸν Μακεδόνων, la "communauté des Macédoniens", que nous trouvons dans une dédicace, délienne également, honorant le roi Philippe V[3]. Malheureusement, Holleaux ne s'est pas limité à cette importante

1. M. Holleaux, "Dédicace d'un monument commémoratif de la bataille de Sellasia", *BCH*, 31 (1907), pp. 94-114. Le texte de la dédicace se lit comme suit: βασιλεὺς Ἀντίγον[ος βασιλέως] Δημητρίου κα[ὶ Μακεδόνες] καὶ οἱ σύμμαχοι [ἀπὸ τῆς περὶ] Σελλασίαν μά-[χης Ἀπόλλωνι], cf. *Syll.*[3], 518; *IG* XI, 4, 1097; F. Durrbach, *Chois d'inscriptions de Délos*, n° 51.

2. Il s'agit de la dédicace *Syll.*[3] 575 = *IG* XI, 4, 1102, Durrbach, n° 55: τὸ κοινὸν Μ[ακε]δόν[ων] βασιλέα Φίλ[ιππον βασιλέως] Δημητρίου ἀ[ρετῆς ἕνεκεν] καὶ εὐνοία[ς τῆς εἰς ἑαυτούς]. Durrbach ajoute avec réserve: [Ἀπόλλωνι].

3. Voir la note précédente. Signalons aussi que Holleaux a rapproché de la dédicace commémorative de Sellasia celle que Pyrrhos a consacrée à Dodone en 280, après sa victoire sur les Romains: [βασιλεὺ]ς Πύρρο[ς καὶ Ἀπειρῶ]ται καὶ Τ[αραντῖ]νοι ἀπὸ Ῥωμαίων καὶ [τῶν] συμμάχων Διῒ Να[ΐωι]. C'est sans doute l'analogie la plus proche pour la structure de l'Etat macédonien et son rapport avec les alliés.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

remarque. Par un raisonnement d'autant plus étrange que les exemples de l'emploi de la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες qu'il avait rassemblés dataient tous, à l'exception de l'inscription qu'il publiait, des règnes de Philippe V et de Persée, Holleaux a confronté la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες au titre βασιλεὺς Μακεδόνων porté par Philippe V pour en conclure que la réapparition de cette appellation (employée déjà par Cassandre) réflétait le raffermissement de l'autorité du monarque, l'abolition du koinon macédonien et le passage du régime "constitutionnel", instauré par Antigonos Doson, à un régime autocratique[4].

Cette théorie a fortement influencé les recherches postérieures, suscitant pour la plupart des critiques. Elle se trouve à l'origine du problème qu'on a pris l'habitude d'appeler le problème du protocole royal macédonien. En effet, la question a été principalement examinée dans son aspect protocolaire. En 1937, St. Dow et Ch. Edson, ayant soumis à un examen systématique tout le matériel connu à l'époque, ont fait remarquer que les diverses appellations des rois macédoniens—nom tout court, nom suivi de l'ethnique Μακεδών, βασιλεὺς ὁ δεῖνα, βασιλεὺς ὁ δεῖνα Μακεδών, βασιλεὺς Μακεδόνων—ne représentaient pas des titulatures propres à tel ou tel souverain mais s' expliquaient par l'origine et le caractère des documents relatifs (documents émanant du roi lui-même ou d'un État étranger; documents provenant du territoire macédonien ou d'une région sujette à la Macédoine, etc.)[5]. La discussion a été renouvellée dans les années cinquante par André Aymard à qui revient le mérite d'avoir défini, sur l'exemple de la monarchie macédonienne, la notion de monarchie nationale en l'opposant à celle de monarchie personnelle. Partant de cette distinction, Aymard a soutenu la thèse que la formule βασιλεὺς Μακεδόνων fut la seule appellation officielle conforme à la conception grecque de la royauté et que toutes les autres appellations devraient être expliquées par des motifs spéciaux[6]. Récemment la question a

4. Holleaux n'est pas revenu, autant que je sâche, sur le problème de la titulature des rois de Macédoine après l'article cité, mais il est resté fidèle à la théorie du changement constitutionnel intervenu dans les premières années du règne de Philippe V, cf. *Études d'épigraphie et d'histoire grecque*, V, p. 327 (= *CAH*, VIII, 1930, 144): "Il (c'est-à-dire Philippe) rejeta les ménagements "constitutionnels" observés par Doson: la formule "le roi Philippe et les Macédoniens" fit place à "Philippe roi des Macédoniens".

5. St. Dow-Ch. Edson, "The Royal Style of the Antigonid Kings" (chapitre premier de l'article intitulé "Chryseis"), *Harvard Studies in Classical Philology*, 48 (1937), 128-140.

6. A. Aymard, "Le protocole royal grec et son évolution", *Études d'Histoire ancienne*, 1967, p. 73-99 (= *REA*, 1948, pp. 232-263); «Βασιλεὺς Μακεδόνων», *Études...*, pp. 100-122 (=*RIDA*, 1950, 4, 51-97); "L'institution monarchique", *Études...*, pp. 123-135, surtout p. 128 sq. (= *Relazioni del X Congresso internazionale di scienze storiche*, Roma 1955, vol. II, pp. 215-234).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

été reprise par R. P. Errington, qui rejette à bon droit l'existence d'une titulature officielle uniforme en Macédoine et considère que le roi de Macédoine, comme les autres monarques hellénistiques, s'appelait βασιλεὺς tout court. Errington méconnaît le caractère national du royaume macédonien et interprête le titre βασιλεὺς Μακεδόνων comme une variante de βασιλεὺς ὁ δεῖνα Μακεδών, titre porté aussi par des rois non-Antigonides, de sorte qu'il conteste l'importance de ces formules pour l'histoire constitutionnelle du royaume macédonien. Quant à la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες qui nous intéresse spécialement en l'occurence, Errington a essayé de montrer que cette formule n'apparaît qu'en rapport avec la Ligue hellénique de Doson de 224 et qu'elle devrait être éliminée de la discussion. Le roi de Macédoine aurait eu, selon lui, une suprématie totale dans tous les domaines de la politique du pays[7].

Or, le problème posé par la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες est plus qu'un problème de protocole. Il touche au vif des rapports entre le peuple macédonien et la royauté, comme l'a déjà remarqué M. Holleaux. En rejetant la théorie insoutenable du savant français sur le changement intervenu au début du règne de Philippe V, on a eu le tort de mettre aussi en cause ce qui me semble constituer le fond même de sa remarque: l'existence d'une organisation politique du peuple macédonien sous les Antigonides. Cet aspect constitutionnel du problème a été traité d'une manière plus ou moins accessoire par plusieurs savants (Beloch, Tarn, Hampl, Granier, Ehrenberg, Zancan, Treves), et la question demeure toujours ouverte, comme le montre, entre autres, la prise de position de trois éminents historiens contemporains du monde hellénistique: F. W. Walbank, P. Lévêque et Édouard Will. Walbank admet la possibilité que le peuple macédonien ait été organisé en une ligue vers la fin du IIIe siècle et ne croit pas que ce *koinon* ait été aboli par Philippe. Il pense au contraire que les rapports entre le roi et le peuple macédonien dans la dernière décade du règne de Philippe sont marqués par une tendance vers une autonomie locale et régionale plus prononcée[8]. Lévêque attribue la constitution du *koinon* à Philippe et non à Doson. Il écrit: "...par une concession

7. R. M. Errington, "Makcedonian Royal Style and Its Historical Significance", *JHS* 90 (1974), pp. 20-38. - A. Aymard a tenu inutile d'entreprendre, pour la démonstration de sa thèse sur le caractère officiel de la formule βασιλεὺς Μακεδόνων, l'explication de la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες et ne toucha non plus à la question du κοινὸν Μακεδόνων; cf. *op. cit.*, p. 109 sq. avec la n. 1 et p. 122, n. 3, où l'auteur exprime son intention de s'occuper ailleurs des formules βασιλεὺς ὁ δεῖνα Μακεδών et βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες.

8. F. W. Walbank, *Philip V of Macedon*, Cambridge, 1940, pp. 4-8 et 264 sqq.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

dont on mesure mal l'importance, Philippe V accepte peut-être la constitution à ses côtés d'un *koinon* des Macédoniens, qui doit dans une certaine mesure limiter son absolutisme"[9]". Édouard Will s'exprima avec plus de réserve. Les conclusions tirées de la mention des "Macédoniens" quant à l'évolution de la structure politique de l'État macédonien lui paraissent fort hypothétiques et il n'exclue pas la possibilité que le κοινὸν Μακεδόνων fut une association privée de Délos[10].

C'est sur cet aspect du problème que portent les observations que je me propose de vous présenter. Je voudrais, d'une part, corroborer par e nouveaux documents la thèse de Holleaux sur "la communauté des Macédoniens" et, de l'autre, montrer que l'organisation politique du peuple macédonien ne devrait être liée ni à la révolte de l'armée au début du règne de Doson, ni à la création de la Ligue hellénique par ce même monarque, mais qu'elle fut plutôt l'œuvre du grand prédecesseur de celui-ci, Antigonos Gonatas.

Il y a quelques années on a découvert à Samothrace la base d'une statue portant l'inscription Βασιλέα Φίλιππον βασιλέως Δημητρίου Μακεδόνες Θεοῖς Μεγάλοις—"Les Macédoniens (consacrent) aux Grands dieux (la statue) du roi Philippe, fils de Démétrius"[11]. Le rapprochement du formulaire de cette dédicace de celui de la dédicace délienne du koinon macédonien: τὸ κοινὸν Μ[ακε]δόν[ων] / βασιλέα Φίλ[ιππον βασιλέως] / Δημητρίου... [Ἀπόλλωνι][12] fait apparaître d'une façon évidente la correspondance entre le mot Μακεδόνες de la première inscription et l'expression τὸ κοινὸν Μακεδόνων de l'autre. Les deux éléments de la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες figurent dans l'inscription de Samothrace juxtaposés, mais distincts dans leurs fonctions. Les "Macédoniens" honorant leur roi qui y sont désignés par l'ethnique tout court, sans autre précision, ne peuvent être que la "communauté des Macédoniens". De sorte que les réserves exprimées au sujet du κοινὸν Μακεδόνων s'avèrent, à la lumière de cette nouvelle découverte, injustifiées[13].

9. P. Lévêque, *Le monde hellénistique*, Paris, 1969, p. 29.

10. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, Nancy, I (1966), p. 326 sq., et II (1967), p. 89.

11. Cf. J. B. McCredie, "Recent Investigations in Samothrace", *Neue Forschungen in griechischen Heiligthümern* (Symposion in Olympia 1974), Tübingen, 1976, pp. 91-102. La découverte de cette base a été signalée dès 1970 dans la Chronique du *BCH*, 94 (1970), p. 1084.

12. *Syll.*[3], 575 = *IG* XI, 4, 1102 (Roussel), cf. supra, n. 2. Le fragment *IG* XI, 4, 1103: τὸ κο[ινὸν.... / βα[σιλέα...appartenait peut-être à un texte pareil.

13. L'opinion selon laquelle le κοινὸν Μακεδόνων serait une association privée des Macédoniens de Délos, peu probable en elle-même, devient tout à fait impossible après la

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

D'autres documents aussi, de la même époque, mentionnent les "Macédoniens" côte à côte avec le roi, notamment le traité d'alliance entre Philippe V et Hannibal de 215 (Polybe, VII, 9). On a voulu expliquer cette mention en évoquant la Ligue hellénique: les Macédoniens ne figureraient dans le traité qu'en tant que membres de la Symmachie, "le plus puissant et le plus important" des membres[14]. Or, le libellé du document ne permet pas une telle interprétation. Dans les trois cas où il y est fait mention du roi, des Macédoniens et des alliés (aux lignes 1, 5 et 7 du chap. VII, 9), le nom des Macédoniens est directement lié à celui du roi (régi par la même préposition et cité sans article), constituant de toute évidence un entité avec lui, entité distincte de celle des alliés[15], et qui n'est autre chose que l'État macédonien (1) δν ἀπέστειλε πρὸς ἡμᾶς Φίλιππος ὁ βασιλεὺς Δημητρίου ὑπὲρ *αὐτοῦ καὶ Μακεδόνων* καὶ *τῶν* συμμάχων, (5) ἐφ' ᾧτ' εἶναι σῳζομένους ὑπὸ βασιλέως *Φιλίππου καὶ Μακεδόνων* καὶ *ὑπὸ τῶν ἄλλων* Ἑλλήνων, ὅσοι εἰσὶν *αὐτῶν* σύμμαχοι, (7) ἔσται δὲ καὶ *Φίλιππος ὁ βασιλεὺς καὶ Μακεδόνες* καὶ *τῶν ἄλλων* Ἑλλήνων οἱ σύμμαχοι... Ce document confirme par conséquent l'emploi de la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες comme appellation officielle de l'État macédonien. Dans la manière dont il énonce le rapport entre le roi, les Macédoniens et les alliés, le traité d'alliance entre Philippe et Hannibal présente une frappante analogie avec le monument de Sellasia qui fut, rappelons-le, le point de départ de la théorie de Holleaux[16]. Dans cette dédicace aussi, nous avons la formule βασιλεὺς Ἀντίγονος καὶ Μακεδόνες καὶ οἱ σύμμαχοι, dans laquelle nous distinguons l'État macédonien d'une part—βασιλεὺς Ἀντίγονος καὶ Μακεδόνες—l'alliance, de l'autre—οἱ σύμμαχοι (à noter l'absence de l'article devant Μακεδόνες et sa présence devant σύμμαχοι). Si les Macédoniens n'y étaient mentionnés qu'en leur qualité de membres de la Symmachie, on aurait vraisemblable-

découverte de la dédicace de Samothrace. S'il s'agissait d'une association privée, on n'aurait pas manqué de l'indiquer d'une façon ou de l'autre. A l'époque hellénistique il est normal que l'ethnique Μακεδόνες, tout court, soit employé à la place de κοινὸν Μακεδόνων.

14. Errington, *op. cit.*, p. 34, se référant pour l'existence de la Symmachie après la guerre sociale à F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, II (1967), p. 46.

15. Walbank, *Philip V of Macedon*, p. 71, n'est pas tout à fait précis lorsqu'il définit les deux parties contractantes comme suit: "Philip, for the Macedonian and Greeks of the Symmachy,and Hannibal, for the Carthaginians and his allies... pledge each other support...". L'ambassadeur de Philippe avait été autorisé à conclure le traité au nom de Philippe et des Macédoniens, c'est-à-dire de l'État macédonien, et au nom de leurs alliés, tandis que, de l'autre côté, Hannibal n'était pas le seul représentant des Carthaginois: tous les γερουσιασταὶ et les στρατευόμενοι Carthaginois qui étaient avec lui ont prêté serment.

16. Voir ci-dessus, n. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ment écrit: καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ ἄλλοι σύμμαχοι[17]. Ceci dit, je ne pense pas nier l'appartenance de la Macédoine à la Ligue, dont témoigne le texte bien connu de Polybe[18]. Tout au contraire. Le roi Antigonos ne saurait être séparé de son peuple et ce n'est qu'en tant que roi des Macédoniens qu'il a assumé le poste de hégémon des "autres" Hellènes. Mais, à lui seul, Antigonos n'était pas l'État, comme le fut jadis Philippe II ou Alexandre. Que l'emploi de la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες, autant dans l'inscription commémorative de Sellasia que dans le traité entre Philippe et Hannibal, ne devrait pas être expliqué en fonction de la Symmachie hellénique[19], la preuve nous est fournie par la dédicace de Samothrace, qui nous montre les Macédoniens placés en face du souverain dans un rapport qui n'a rien à faire avec la Ligue[20]. A ce témoignage décisif en soi on pourrait ajouter un autre aussi, connu depuis longtemps et dont l'authenticité est hors de toute suspicion: la légende Μακεδόνων sur de nombreuses monnaies de l'époque de Philippe V et de Persée, frappées vraisemblablement à Amphipolis par des monnayeurs royaux[21]. La concession du droit de monnayage aux Μακεδόνες implique l'existence d'une base constitutionnelle préalable, d'un

17. Cf. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I, p. 359: "la dédicace *Syll.*[3] 518...détache...nettement les Macédoniens de l'alliance".

18. Pol. Iv, 9, 4: ἔτι γὰρ ἔνορκος ἔμενε πᾶσιν ἡ γεγενημένη συμμαχία δι' Ἀντιγόνου κατὰ τοὺς Κλεομενικοὺς καιροὺς Ἀχαιοῖς, Ἠπειρώταις, Φωκεῦσι, Μακεδόσι, Βοιωτοῖς, Ἀκαρνᾶσι, Θετταλοῖς. Cf. H. H. Schmitt, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.*, München, 1969, p. 216: "Ob das makedonische Volk als solches dem Bund angehörte oder, wie im Korinthischen Bund Philipps II., nur mittelbar durch seinen König, ist unsicher".

19. Selon P. Treves, "Studi su Antigono Dosone", *Athenaeum*, 1935, p. 52, l'inscription commémorative de Sellasia et le texte de Polybe concernant le traité entre Philippe V et Hannibal font une distinction nette entre le βασιλεὺς (Antigonos et Philippe respectivement), les Μακεδόνες et les σύμμαχοι, distinction qui n'aurait aucune raison d'être si les Macédoniens participaient à la symmachie. Treves ne voit pas le lien étroit qui existe entre le roi et les Macédoniens. Il en va de même de A.-H. Chroust, "Internationale Verträge in der Antike, Die diplomatischen Verhandlungen zwischen Hannibal und Philipp V. von Makedonien", *Classica et Mediaevalia*, 15 (1956), 60 sqq. (cité d'aprés *Wege der Forschung*, 371, 1974, p. 275 sqq.), lorsqu'il écrit, p. 287, n. 53: "Der ὅρκος unterscheidet zwischen König Philipp und den Makedonen". Voir aussi *ibid.*, p. 296, n. 96, où Chroust passe à l'autre extrêmité en caractérisant comme "Dyarchie" la structure politique de la Macédoine.

20. Errington, *op. cit.*, p. 31, n. 66, range cette inscription parmi les dédicaces qui comportent le nom du roi sans l'addition de l'ethnique Μακεδών, cette indication étant "superflue en Macédoine ou dans une région contrôlée ou fortement influencée par la Macédoine".

21. Head, *HN*, p. 234; H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands*, III, 1, p. 26-45, pl. I.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

organisme qui serait le bénificiaire de l'innovation[22].

Les documents évoqués jusqu'ici—la dédicace des vainqueurs de Sellasia à Délos, le traité entre Philippe V et Hannibal, la dédicace du koinon des Macédoniens à Délos, la dédicace des Macédoniens à Samothrace et les monnaies des Macédoniens—attestent, me semble-t-il, d'une manière assez explicite, l'organisation des Macédoniens en un κοινὸν à l'époque d'Antigonos Doson et de ses deux successeurs, indépendamment de la Ligue hellénique. Une fois cela admis, je ne vois aucune raison pour ne pas leur joindre les textes relatifs à la deuxième et à la troisième guerre de Macédoine, dans lesquels les "Macédoniens" sont également associés au roi Philippe ou à Persée: déclaration de la guerre, en 200, *Philippo regi Macedonibusque* (Liv. XXXI, 6, 1)[23], proclamation de Flamininus aux fêtes isthmiques en 196—ἡ σύγκλητος ἡ Ῥωμαίων καὶ Τίτος Κοΐντος στρατηγὸς ὕπατος καταπολεμήσαντες βασιλέα Φίλιππον καὶ Μακεδόνας (Pol. XVIII, 46, 5), dédicace de Paul-Émile à Delphes—...*de rege Perse Macedonibusque* (*ILS*, 8884) et triomphe de Paul-Émile *ex Macedonibus et rege Perse* (*Inscr. Ital.* XXIII, 1, ad a. 167). La valeur de ces passages a été contestée parce que, provenant de sources romaines, ils peuvent reproduire un formulaire employé par les Romains qui, par conséquent, ne serait pas indicatif pour la situation réelle en Macédoine[24]. Je pense que le contraire est plus probable et que ce sont les Romains qui se conformaient au protocole macédonien. Le cas suivant, passé inaperçu jusqu'ici, est caractéristique à ce sujet. En parlant des tentatives de Persée d'attirer Genthios dans l'alliance contre les Romains, Polybe et Tite-Live, à sa suite,

22. Cf. Walbank, *op. cit.* p. 224: "...large issues of coins were being made, not only by Philip's royal mint, but also by the Macedonians as a body, as well as by certain regional groups and even (as in Thessaly) by separate cities". Walbank accepte la datation de ce monnayage proposée par Gaebler, c'est-à-dire après l'an 187.

23. Errington, *op. cit.*, p. 30, insiste sur la proposition relative qui termine cette phrase: *Philippo regi Macedonibusque, qui sub regno eius essent.* Elle montrerait, selon lui, que les Romains n'avaient déclaré la guerre qu'à Philippe et à ceux des Macédoniens qui lui étaient soumis. Mais, comme il n'y a pas de Macédoniens en dehors du royaume de Philippe, la précision *qui sub regno eius essent* ne me semble être que le reflet de la propagande romaine qui faisait des Romains les libérateurs non seulement des Hellènes mais aussi de tous ceux qui subissaient le joug de la royauté. Leur mission fut accomplie lorsque, en 169, le Sénat proclama: *omnium primum liberos esse...Macedonas* (Liv. XLV, 29, 4. Cf. Liv. XLV, 18, 1: *omnium primum liberos esse placebat Macedonas atque Illyrios, ut omnibus gentibus appareret arma populi Romani non liberis servitutem, sed contra servientibus libertatem adferre*, etc.).

24. Ces textes s'opposent à la thèse de Holleaux selon laquelle le koinon aurait été aboli dans les premières années du règne de Philippe. Aussi, Holleaux en a-t-il contesté la valeur démonstrative, cf. Durrbach, *op. cit.*, p. 72, ad n. 56. On trouve ces documents cités dans Holleaux, *BCH*, 31 (1907), p. 97; Aymard, *op. cit.*, p. 109, n. 7; Walbank, *op. cit.*, p. 4, n.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

rapportent que le roi de Macédoine chargea les ambassadeurs qu'il envoya en Illyrie d'exhorter Genthios à conclure un pacte d'amitié et d'alliance "avec lui et les Macédoniens" (Pol. XXVIII, 8: παρακαλεῖν αὐτὸν πρὸς τὴν τούτου καὶ Μακεδόνων φιλίαν καὶ συμμαχίαν, Liv. XLIII, 19, 14: *hortarentur Gentium in amicitiam secum et cum Macedonibus iungendam*). Pourquoi le pacte ne pouvait-il être conclu entre Gentius et Philippe tout simplement ? Pourquoi cette insistance sur les Macédoniens, si ceux-ci ne faisaient pas partie intégrante de l'État? L'usage romain n'a que faire ici, dans les relations entre la Macédoine et l'Illyrie, de même qu'il est hors de propos quand il s'agit d'expliquer la formule "Philippe et les Macédoniens" dans la dédicace d'Attalos Ier commémorant sa victoire près de Chios en 201: [ἀ]πὸ τ[ῆς πρὸς Φίλιππον] καὶ Μακεδ[όνας περὶ Χίον] ναυμ[αχίας] [25].

Terminant cette première partie de notre communication, nous pouvons donc constater que dans les témoignages évoqués—et leur nombre n'est pas négligeable—la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες désigne toujours l'État macédonien et que dans cette formule le terme Μακεδόνες est équivalent au κοινὸν Μακεδόνων attesté explicitement à l'époque d'Antigonos Doson. Il y a tout lieu de croire que ce koinon s'est maintenu jusqu'à la fin de la monarchie macédonienne.

Je passe maintenant à une autre série de documents, non exploitée jusqu' ici pour ce sujet, qui montrera, je l'espère, que la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες était un usage dès l'époque d'Antigonos Gonatas. Nous pourrons de sorte reculer de deux ou trois décennies la date du changement intervenu dans les rapports entre le roi de Macédoine et son peuple.

Il s'agit, en premier lieu, des quatre décrets de 242 mis au jour à Cos, par lesquels les villes de Cassandrée, de Philippe, d'Amphipolis et de Pella reconnurent l'asylie du sanctuaire d'Asclépios[26]. Ces documents sont d'un grand intérêt autant pour l'organisation municipale des villes à l'époque d'Antigonos Gonatas que pour le problème de leur position constitutionnelle dans le royaume. H. Bengtson a été le premier à les étudier de ce point de vue et il a cru y trouver la confirmation de la vieille thèse de Walter Kolbe, selon laquelle il y a eu deux catégories de villes dans la Macédoine hellénistique: certaines villes, comme Thessalonique et Amphipolis, auraient fait directement partie de l'État macédonien, tandis que d'autres, telle Cassandrée,

1, et Errington, *op. cit.*, p. 36. On leur joint aussi la dédicace d'Attalos Ier, v. la note suivante.

25. *OGIS*, 283.

26. Cf. R. Herzog-G. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos*, Berlin, 1952, pp. 15-19, nos 6 (Cassandrée, Amphipolis, Philippes) et 7 (Pella).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

n'auraient eu avec la Macédoine qu'un rapport d'alliés[27]. Examiné de plus près, ce classement me semble inacceptable.

Les quatre décrets sont rédigés selon un formulaire semblable. Les formules qui nous intéressent apparaissent deux fois dans chaque décret: d'abord, dans les considérants, où les théores de Cos expriment le dévouement et l'amitié que leur cité ne cessa de témoigner "au roi, à la ville et aux Macédoniens", ou seulement "au roi et aux Macédoniens", puis, dans la seconde partie du décret, où la ville en question fait les éloges des Coïens. Ces formules diffèrent dans le même décret, et d'un décret à l'autre, mais ces différences n'affectent pas les rapports entre les villes et le roi.

Commençons par le décret de Cassandrée. Nous y lisons dans les passages relatifs: τὴν εὔνοιαν τῆς αὑτῶν πόλεως, ἣν ἔχουσα διατελεῖ *πρός τε τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ *τὴν Κασσανδρέων πόλιν* καὶ πρὸς *τοὺς λοιποὺς Μακεδόνας* πάντας, respectivement πρός τε *τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ τὴν ἡμετέραν πόλιν καὶ *Μακεδόνας πάντας*[28]. Remarquons que l'indication précise τοὺς *λοιποὺς* Μακεδόνας écarte toute hésitation quant à l'appartenance ethnique ou politique des Cassandréens et refute l'opinion de Kolbe, selon laquelle les citoyens de Cassandrée ne seraient pas des Macédoniens du point de vue du droit public[29]. Manifestement, c'étaient des Macédoniens, comme les autres. Dans le décret de Philippes, les formules sont plus développées et comportent en outre la mention des Hellènes à côté des Macédoniens: τὴν οἰκειότητα τὴν ὑπάρχουσαν τῆι πόλει τῆι Κώιων πρὸς τὴμ πόλιν τὴν Φιλίππων καὶ πρὸς *τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ πρὸς τοὺς *ἄλλους Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας*, resp. πρὸς *τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ τὴμ πόλιν τὴν Φιλίππων καὶ *τοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας*[30]. Dans le décret d'Amphipolis, l'assurance du dévouement est adressée de la part des Coïens au roi Antigonos et aux Macédoniens: πρός τε *τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ *πρὸς Μακεδόνας*, πρὸς τὸμ *βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ *πρὸς Μακεδόνας*[31]. Le fait que le nom de la ville d'Amphipolis n'a pas été intercalé entre celui du roi et les Macédoniens, a été interprété comme un indice de la dépendance d'Amphipolis du royaume macédonien. Or, on n'a pas remarqué que dans le décret de Pella, ville macédonienne par excellence,

27. H. Bengtson, "Randbemerkungen zu den koischen Asylieurkunden", *Historia*, 3 (1954/5), p. 462 sq.

28. No. 6, 11.5-7 et 12-14.

29. "...dass die Bewohner Kassandreias in staatsrechtlichem Sinne keine Makedonen gewesen seien" (cité d'après Bengtson, *op. cit.*, p. 462).

30. No. 6, 11.40-42 et 46-47.

31. No. 6, 11. 24-25 et 30.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

le nom de la ville ne manque pas dans la formule[32]: τὴν εὔνοιαν...ἣν ἔχουσα τυγχάνει ἡ πόλις ἡ Κώιων πρὸς τὸν *βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ πρὸς *Πελλαίους* καὶ τὴν λοιπὴν *χώραν τὴν Μακεδόνων* (dans l'éloge, comme à Amphipolis, on dit seulement: πρὸς τὸν *βασιλέα Ἀντίγονον* καὶ πρὸς *Μακεδόνας*)[33]. Il est vrai que nous avons ici πρὸς Πελλαίους et non πρὸς τὴν Πελλαίων πόλιν, mais je ne pense pas qu'il faille voir dans cette formule autre chose qu'une variante sans importance pour le statut juridique de la ville[34]. Le décret de Pella s'écarte des autres sur un point encore: il n'y est pas fait mention ni de l'assemblée ni du conseil, de sorte qu'on ne voit pas devant quel corps politique l'ambassade coïenne s'est acquise de sa mission. Le décret émane de la cité (ἔδοξε τῆι πόλει). Il faut prendre garde de ne pas en conclure que Pella ne possédait pas des institutions municipales, car la formule de sanction est pareille à celle du décret d'Amphipolis (δεδόχθαι τῆι πόλει τῆι Ἀμφιπολιτῶν), lequel pourtant ne manque pas de signaler que les théores coïens avaient été introduits devant l'assemblée (1.22: ἐπελθόντες ἐπὶ τὴν ἐκλησίαν *sic*!)[35]. L'élement le plus important pour notre sujet est la formule κατὰ τὴν τοῦ βασιλέως βούλησιν ou καθάπερ καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀντίγονος προαιρεῖται que nous trouvons dans les décrets de Cassandrée, de Philippes et d'Amphipolis[36]. Elle montre que la décision d'accepter l'asylie du sanctuaire d'Asclé-

32. Cf. Bengtson, *op. cit.*, p. 462: "Zwar erwähnen alle Dekrete den König, aber nur die Gruppe I auch die betr. Polis...Gruppe II verzeichnet an dieser Stelle dagegen nur: πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς Μακεδόνας". La mention des Πελλαῖοι dans le décret de Pella a échappé à Bengtson.

33. No. 7, 11. 5-6 et 12. Notons une particularité significative dans la formule des considérants. Au lieu de πρὸς τοὺς λοιποὺς Μακεδόνας nous y lisons πρὸς τὴν λοιπὴν χώραν τῶν Μακεδόνων. C'est un cas unique, à ma connaissance, où il y a équivalence du peuple et du territoire occupé par lui et où le pays apparaît comme notion politique.

34. W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*, Oxford, 1913, p. 184, n. 54, remarque avec raison qu'au premier abord on a l'impression (à cause de la référence à la boulè ou à l'ekklésia) que Pella était une ville royale et non une *polis*. En réalité, pourtant, les décrets comportant la formule ἔδοξε τῇ πόλει, sans référence à l'organe municipal, sont compatibles avec l'autonomie la plus complète, et Tarn cite plusieurs exemples confirmant ce point de vue.

35. N° 7, ligne 9 et n° 6, ligne 27. Il en est de même à Philippes, n° 6, lignes 39-40. La mention de l'ekklésia dans le décret d'Amphipolis n'a pas été remarquée par Bengtson, p. 463: "Da ihre *sc.* d'Amphipolis et de Pella) Dekrete keine Bulé und keine Ekklesie nennen, so wird man mit aller gebotenen Vorsicht vermuten dürfen, dass diese Institutionen hier nicht vorhanden waren: massgebend wird, wie im übrigen Makedonien, die Wehrgemeinde gewesen sein". La formule de vote à la fin du décret d'Amphipolis, 1.34: ἐψηφίσθη παραπάσαις (*sc.* ψήφοις) indique aussi une procédure d'assemblée civile et non militaire.

36. N° 6, 11. 9-10, 30-31 et 48-49. De nouveau, Bengtson, *op. cit.*, p. 462, oublie les 11. 30-31 lorsqu'il affirme que la formule κατὰ τὴν τοῦ βασιλέως βούλησιν et καθάπερ καὶ ὁ

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

pios fut votée par les trois villes conformément à la volonté du souverain. Cette formule manque dans le décret de Pella et je n'en vois pas la raison. Si Antigonos avait promulgué sa volonté au sujet de l'asylie par un *diagramma*, pourquoi Pella ne s'y serait-elle pas référé? Quoi qu'il en soit, les trois autres villes, Cassandrée, Philippes et Amphipolis procédèrent en cette matière comme des communautés autonomes au sein d'une monarchie, communautés qui dépendaient forcément du roi dans le domaine des relations avec l'extérieur, comme l'a montré M. Giovannini dans sa communication au IIe Symposion[37].

D'ailleurs, il est probable en soi qu'une *polis* grecque incorporée au royaume macédonien, comme Amphipolis, ou des villes macédoniennes organisées dès leur fondation comme des *poleis*, tels Philippes et Cassandrée, en se soumettant à la suprématie du roi et en acceptant ses fonctionnaires, aient sauvegardé leurs anciennes institutions municipales, ce qui explique la diversité de celles-ci. Tel fut le cas, sans aucun doute, de toutes les cités grecques annexées au royaume, ainsi que des autres fondations macédoniennes, comme Thessalonique, Stratonikeia, les deux Antigoneia. Le problème se pose au sujet des vieilles villes macédoniennes comme Pella, Béroia, Pydna etc. Apparemment, elles ont dû évoluer dans le même sens, adoptant progressivement une organisation semblable à celle des cités grecques et se transformant en des communautés autonomes. Le cas de la ville de Greia est instructif à cet égard. Dans la lettre de Philippe V à Archippos, découverte à Kozani, il est fait mention d'une catégorie d'habitants—οἱ ἐγ Γρήιαι μέτοικοι—qui n'étaient pas citoyens de Greia, ce qui nous permet de supposer que cette ville inconnue et vraisemblablement insignifiante jouissait d'une certaine autonomie[38]. A cet exemple on peut ajouter maintenant l'im-

βασιλεὺς Ἀντίγονος προαιρεῖται ne se trouve que dans les décrets des villes de la première catégorie.

37. L'*Archaia Makedonia*, II, ayant été offerte aux participants du Symposion avec les autres matériaux, je n'ai pu prendre connaissance de la communication de A. Giovannini, *Le statut des cités de Macédoine sous les Antigonides*, qu'au cours du Symposion. M. Giovannini exploite les décrets de Cos pour éclairer le rapport entre le roi et les villes macédoniennes, mais il aborde le problème sous un autre aspect, de sorte que je n'ai pas eu à faire des remaniements dans mon texte.

38. Ch. Makaronas, «Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε'», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1934-35, pp. 117-127. Cf. Walbank, *op. cit.*, p.7, n. 4, qui remarque que le cas de Greia rappelle la position des villes au sein des confédérations hellénistiques et soulève la question de la double citoyenneté. Walbank repousse à bon droit la suggestion de Ch. B. Welles, *Am. Journ. Arch.*, 42 (1938), p. 248, selon laquelle Corrhagos perdait son statut de Macédonien en acceptant la citoyenneté à Greia.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

portante inscription hellénistique de Gazoros que M. Mastrokostas nous a présenté hier[39] et qui nous montre que la ville de Gazoros, tout en se trouvant dans le cadre du royaume macédonien et étant soumise à l'autorité du roi, n'en était pas moins dès l'époque des Antigonides une *polis*, au sens que ce terme revêt à l'époque hellénistique.

Il nous faut decendre d'un demi-siècle environ pour trouver chez Tite-Live, dans le récit de la guerre de Rome contre Persée, la mention des *civitates* macédoniennes. En 171, ayant décidé d'entrer en guerre, Persée, donna audience aux délégués des *civitates* macédoniennes qui vinrent lui offrir leur assistance[40]. Le roi repoussa l'offre, les réserves royales lui paraissant suffisantes. Selon W. Tarn, il ne s'agirait dans ce passage que des villes grecques maritimes. B. Niese, au contraire, croyait que, dans cette heure fatale, toutes les villes du royaume s'étaient empressées d'exprimer leur loyauté au souverain[41]. La suite des événements nous fait préférer cette dernière opinion. Après Pydna—au témoignage de Tite-Live toujours—Paul-Émile convoqua à Amphipolis les représentants des cités macédoniennes pour leur annoncer la décision du Sénat. Chaque cité était tenu d'envoyer dix notables (*ubi dies venit, quo adesse Amphipoli denos principes civitatium iusserat...*)[42]. De retour à Rome, le vainqueur de Persée se vanta également, dans son discours au Sénat, de la dédition de toutes les "cités" (*civitates omnes Macedoniae se dediderunt*)[43]. De ces données ne ressort-il pas que la Macédoine conquise par les Romains était déjà divisée en circonscriptions administratives, villes ou communautés rurales jouissant d'autonomie locale? En rendant la "liberté" aux Macédoniens, les Romains se sont adresser aux représentants de ces communes-*civitates* et ce sont ces *civitates* qu'ils prirent pour base de la nouvelle organisation qu'ils donnèrent au pays.

39. Selon le texte de sa communication presentée à ce même congrès.

40. Liv. XLII, 53, 2: *contione dimissa ad audiendas legationes civitatium Macedoniae se contulit.*

41. W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*, Oxford, 1913, p. 184, n. 53; B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäroneia*, III, p. 121. Walbank, *op. cit.*, p. 7, n. 3, et P. Meloni, *Perseo e la fine della monarchia macedone*, Roma, 1953, p, 223, n. 4, croient que ce passage de Tite-Live indique la situation indépendante des villes, mais n'excluent pas aussi l'interprétation avancée par Tarn. H. Bengtson, *Die Strategie in der hellenistischen Welt*, III (München 1952), p. 371, n. 1, admet également la possibilité que les termes *civitates* et *oppida* désignaient chez Tite-Live des circonscriptions administratives avec centres urbains (Verwaltungsbezirke mit städtischem Vorort).

42. Liv. XLV, 29, 1.

43. Liv. XLV, 41, 6; cf. XLV, 1, 9: *civitates omnes Macedoniae in dicionem populi Romani venisse.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Il existe encore deux passages chez Tite-Live qui jettent une lumière indirecte sur notre sujet: le fameux passage où l'historien nous rapporte l'interdiction de la part du Sénat du *commune concilium gentis,* qui aurait pu être une menace pour la "liberté" du pays[44], et l'autre où, à propos de la seconde convocation des représentants macédoniens à Amphipolis, Tite-Live écrit: *Macedonum rursus advocatum concilium*[45]. En effet, je suis très tentée de voir dans l'expression *commune concilium*[46] la traduction du grec *koinon synedrion.* Car, on n'a pas l'impression en lisant Tite-Live que le *concilium* convoqué à Amphipolis fut quelque chose d'inconnu en Macédoine. Or, la convocation d'une telle assemblée non seulement postule l'existence de communautés autonomes, mais elle rend aussi probable l'organisation de ces communautés en un corps politique qui ne pouvait être que le *koinon*[47]. Si cela était bien ainsi, le terme de Μακεδόνες, dans les documents que nous avons passé en revue plus haut, désignerait non point l'assemblée militaire, comme l'ont prétendu certains savants[48], mais un organisme semblable aux *synedria* des *koina* hellénistiques.

44. Liv. XLV, 18, 6-7: *denique ne, si commune concilium gentis esset, inprobus vulgi adsentator aliquando libertatem salubri moderatione datam ad licentiam pestilentem traheret...*

45. Liv. XLV, 32, 1.

46. Pour l'emploi du mot *concilium,* cf. *Th. L. L.,* s.v., III, 2 (p. 47): "de publicis conventibus extra urbem...imprimis de societatibus Graecis, velut Achaeorum, quae συμπολιτεῖαι, κοινὰ vocantur". Parmi les nombreaux exemples pris dans Tite-Live, le *Thesaurus* cite auss notre passage, en remarquant que le manuscrit comporte parfois, erronément, le mot *consilium* au lieu de *concilium.* Le problème du *concilium/consilium,* de l'assemblée primaire et du régime représentatif en Macédoine n'est qu'indirectement lié à notre sujet. Voir M. Feyel, "Paul-Émile et le synédrion macédonien", *BCH,* 7 (1946), pp. 187-190; J.A.O. Larsen, "Concilium in Livy XLV, 18, 6-7 and the Macedonian Synedria", *Class. Phil.,*44 (1949), pp. 73-90; A. Aymard, "L'organisation de la Macédoine en 167 et le régime représentatif dans le monde grec", *Class. Phil.,* 45 (1950), pp. 96-107; F. Papazoglou, *Makedonski gradovi u rimsko doba* (Les cités macédoniennes à l'époque romaines), Skopje 1957, pp. 46-47.

47. Cf. Feyel, *op. cit.,* p. 189, n. 2: "Il me semble que les *civitates* qui envoyèrent dix délégués à Amphipolis devaient exister déjà, du point de vue administratif, sous Philippe et Persée: or, on sait que les monnaies de ces deux rois portent les noms de nombreuses subdivisions administratives locales; ce sont sans doute les *civitates* en question". T. Frank, "Representative Government in the Macedonian Republics", *Class. Phil.,* 9 (1914), p. 57, n. 2, écrit: "Inscriptions may some day reveal an earlier κοινὸν Μακεδόνων from which Paullus was able to get suggestions for his government". Il ne connaissait pas sans doute l'inscription *IG* XI, 4, 1102, cité ci-dessus, n. 2.

48. Cf. F. Granier, *Die makedonische Heeresversammlung* (1931), p. 133 sq. L'opinion selon laquelle Doson aurait dû son pouvoir royal à l'armée ne se fonde pas sur les sources, Celles-ci ne parlent à cette occasion que des πρῶτοι Μακεδόνων (Plut. *Aem. Paull.* 8, 3). *Macedones, vulgus* (Iust. XXVIII, 3, 9-10) ou des Μακεδόνες tout court (Euseb. I, 238 ed.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Revenons aux décrets de Cos. Outre l'autonomie des villes de Cassandrée, de Philippes, d'Amphipolis et de Pella, ces décrets nous révèlent un autre fait capital. Le roi Antigonos n'y est jamais mentionné seul—sauf naturellement lorsqu'il est question de son ordre (βούλησις, προαίρεσις)—mais toujours conjointement avec les Macédoniens: πρός τε τὸμ βασιλέα 'Αντίγονον...καὶ πρὸς Μακεδόνας[49]. La structure politique de l'État macédonien apparaît dans cette formule foncièrement différente de celle des monarchies personnelles contemporaines. Il suffit pour s'en convaincre de confronter ces textes avec le passage correspondant du décret d'Ainos concernant la même matière (asylie du sanctuaire d'Asclépios) et faisant partie de la même série d'inscriptions de Cos. Comme la ville d'Ainos en Thrace se trouvait en 242 sous la domination de Ptolémée III Euergète, son décret ne fait mention que du roi, de la reine et de leurs enfants[50]. Le royaume de l'Euergète ne la regarde pas, contrairement à ce qui se passe dans les villes macédoniennes, où, autant les citoyens eux-mêmes que les étrangers de Cos prennent garde à ne jamais omettre les "Macédoniens" quand ils évoquent l'État macédonien.

Les décrets de Cos ne sont pas les seuls documents comportant la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες qui nous soient connus. Mais, comme on a soutenu à tort que Gonatas n'aurait usé que du titre βασιλεὺς 'Αντίγονος Μακεδών[51] et que la formule βασιλεὺς ὁ δεῖνα καὶ Μακεδόνες n'aurait été propre qu'à Antigonos Doson, on a rapporté à ce dernier tout document faisant mention des "Macédoniens". Ainsi, le traité d'alliance conclu entre la cité crétoise d'Eleutherna et βασιλεὺς 'Αντίγονος καὶ Μακεδόνες a été rattaché à Doson, malgré le fait que le texte du traité fait allusion aux ἔκγονοι du roi

Schöne). D'ailleurs, autant que les rares indications des sources permettent d'en juger, les changements intervenus dans la structure sociale de la Macédoine ont influencé le caractère de l'armée. Pour leurs opérations extérieures les rois employaient beaucoup plus des mercenaires que l'armée nationale, cf. E. Will, *op. cit.*, I, p. 309 (pour Gonatas).

49. Cf. ci-dessus les textes correspondants aux notes 28, 30, 31 et 33. Entre le roi et les Macédoniens est citée, comme faisant partie des Μακεδόνες, la ville dont émane le décret.

50. R. Herzog-G. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos*, pp. 19, n° 8, ll. 5-6: τά τε ἀγαθὰ...δέχεσθαι ἐπὶ ὑγιείαι καὶ σωτηρίαι βασιλέως Πτολεμαίου καὶ βασιλίσσης Βερενίκης καὶ τῶν τέκνων καὶ τοῦ δήμου τοῦ τε Αἰνίων καὶ Κώιων, etc.

51. Le titre βασιλεὺς ὁ δεῖνα Μακεδών revenait à tout roi hellénistique d'origine macédonienne. L'addition de l'ethnique rehausse simplement l'ascendance noble du roi. Il en vautrement du titre βασιλεὺς Μακεδόνων qui ne pouvait être employé et ne fut employé que par les rois de Macédoine (Errington, *op. cit.*, p. 30, méconnaît cette différence), ce qui toutefois ne veut pas dire que c'était le seul titre de caractère officiel, comme le croyait Aymard.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Antigonos et que Doson n'a pas eu d'enfants héritiers[52]. Un traité semblable entre Hiérapytna et la Macédoine, moins bien conservé, est également attribué à Doson[53]. A ma connaissance, A. Aymard fut le seul historien qui remarqua à propos de ces traités que les "Macédoniens" apparaissent dans des documents qui ne doivent pas être placés sous le règne d'Antigonos Doson et que le roi Antigonos mentionné dans les traités crétois pourrait bien être Gonatas[54]. La formule βασιλεὺς Ἀντίγονος καὶ Μακεδόνες apparaît dans les traités crétois dans sa forme pure, tandis que dans les quatre décrets de Cos elle est quelque peu dissimulée par le fait que, dans la plupart des cas, les deux éléments constitutifs de l'État macédonien, le roi et les Μακεδόνες, y sont séparés par le nom de la ville à laquelle s'adressent des théores de Cos (ce qui explique en partie que cette formule n'ait pas été reconnue jusqu'ici). Il n'en reste pas moins vrai que les Μακεδόνες figurent dans tous les passages relatifs, sans exception, attestant l'existence d'une "communauté des Macédoniens" sous Antigonos Gonatas.

Aussi bien, il ne me semble pas trop hardi d'attribuer à Gonatas, sinon la transformation définitive de la Macédoine en un koinon—il manque toujours des preuves décisives pour une telle affirmation—du moins les fondements de la réforme qui aboutira à la création du koinon. De toute façon, une réorganisation de telle portée ne pourrait être considérée comme une concession à l'armée en révolte, ni comme un geste politique visant à assurer à la Macédoine une place convenable dans la Ligue hellénique. Elle apparaît plutôt, à notre avis, comme la conséquence naturelle du grand essor de la vie urbaine que la Macédoine connut à partir des règnes de Philippe II et d'Alexandre et qui changea de fond en comble la structure économique et sociale du pays. Rappelons aussi que Beloch avait cru pouvoir dater la création du *koinon* macédonien de la période d'anarchie qui suivit la mort de Ptolémée Kéraunos, par analogie avec le κοινὸν τῶν Παιόνων attesté

52. *Inscr. Creticae*, II, Eleutherna, n° 20, ll. 2-4: μὴ ἐξεῖναι δὲ ἕτεραν συμ[μαχίαν τίθεσθαι ἐναντίαν πρ]ὸς Ἀντίγονον καὶ Μακεδό[νας...], ll. 5-6: μηδὲ βασιλέα Ἀν]τίγονον μηδὲ τοὺς ἐκγό[νους αὐτοῦ μηδὲ Μακεδόνων] μηθένα ἐναντίαν συμμα[χίαν...]. Cf. W. W. Tarn, "The Battles of Andros and Cos", *JHS*, 29 (1909), p. 268 sqq. (The North Portico at Delos), et *idem*, *Antigonos Gonatas*, p. 47; M. Guarducci, ad *Inscr. Cret.*, 1. 1.; H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*, Paris, 1948, p. 219 sq. En dernier lieu, H. H. Schmitt, *op. cit.* (*Die Staatsverträge*, III), p. 197 (ad n° 501): "Die Schrift und die Formel Ἀντίγονον καὶ Μακεδόνας, die für die Zeit des Antigonos Gonatas bisher nicht belegt ist, legen es nahe, den Vertrag in die Regierungszeit des Antigonos Doson zu datieren".

53. *Inscr. Cret.*, III, Hierapytna, n° 1A).

54. Aymard, *op. cit.*, p. 109.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

sous le règne de Dropion, qu'il datait de la même époque[55]. Des recherches plus récentes ayant établi que Dropion fut un contemporain de Démétrius II[56], l'attribution de la réorganisation de la Macédoine à Antigonos Gonatas devient encore plus plausible, parce que, selon toute probabilité, la constitution du *koinon* macédonien aurait dû précéder celle du *koinon* péonien.

Nous ne connaissons pas grand chose de l'œuvre intérieure de Gonatas. Mais le peu que nous savons de sa personnalité ne s'oppose pas, me semble-t-il, à une telle hypothèse.

Université de Belgrade

55. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, IV, 1², p. 383, n. 1. Pour la dédicace du koinon péonien v. *Syll.*³, 394, et l'article cité dans la note suivante.

56. J. Pouilloux, "Dropion roi des Péones", *BCH*, 74 (1950), pp. 22-32.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

16

ISOCRATES, 'ΠΑΤΡΙΣ' AND PHILIP II

S. Perlman

One who has been reading Isocrates and the Greek orators for more than twenty years has been able to follow the changing evaluations of modern scholars regarding the propagator of *Panhellenism*. Though I had taken a quite definite stand in the controversy I still owe an interpretation of Isocrates' pronouncements on κοινὴ πατρίς in the *Panegyricus* and, especially in the *Philippus* as well as of their role in the understanding of Isocrates' views on the organization of the Greek world and on the status of the Macedonian king in it. I had hinted at these passages already twice[1] and had expressed the view that Isocrates "propagated the consciousness of a common Greek fatherland, but did not attribute to κοινὴ πατρίς any specific political characteristics". It is probably superfluous to state that there is no unanimity in the evaluation of Isocrates' κοινὴ πατρίς passages; but the two passages have been regarded as, perhaps, the most direct expressions of Isocrates' view that the Greek *poleis* should give up full and unrestricted freedom in order to form a more unified Greece under the leadership, first of a Greek *polis*, and later, under the leadership of the Macedonian king[2]. Stated simply, according to this view, Isocrates expressed the decline of loyalty and of consciousness of adherence of the Greeks to their own πατρίς, their πόλις, and advised to transfer this loyalty to the new, greater, political unit.

I still maintain that the advice to see Greece as κοινὴ πατρίς is to be taken as an attempt to deflect whoever is given the advice by Isocrates from playing *polis* power-politics of the old hegemonial tradition; that there is no real decline of the consciousness of belonging to a πόλις which is also πατρίς

1. *Historia*, 6, 1956, p. 315, n. 61. *Historia*, 25, 1976, pp. 28-29.

2. See E. Buchner, *Der Panegyrikos des Isokrates*, Historia Einzelschriften 2, 1958, pp. 88-91 who is followed by G. Dobesch, *Der Panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der "Philippos" des Isokrates*, Österreichisches Archäologisches Institut, 1968.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

and that the κοινὴ πατρίς passage in the *Philippus* serves to persuade both the Greeks and the Macedonian king that they should withhold from intervention in Greek power-politics and from forming a traditional hegemony on one hand and from provoking such an intervention on the other; then the common expedition against Persia will become possible.

I should like to stress one more thing as part of my introduction; the views about Isocrates' influence have been very divergent and it seems that the pendulum has swung full-circle again. Recently, there has again been a trend which stresses the political hard-headedness of Isocrates. Accordingly[3] Isocrates is regarded as a hard-headed realist who set out to help the Macedonian king to make propaganda for the king's intentions and persuade the Greeks that Philip did not want ἀρχή in Greece and that his aim was an expedition against Persia; moreover, that by 346 Philip already had plans for the invasion of Persia and that if Isocrates intended to give advice to the king, then, obviously, it fell on fertile ground. Otherwise, it has been stated[4] that Isocrates, out of hard-headed political realism tried in the *Philippus* to persuade the Greeks to obey Philip and accept his leadership in a war against Persia, which would, of course, give him control over them; moreover, in the *Philippus* and in *Epistula II*—confirmed later in *Epistula III*—Isocrates advised Philip to adopt a policy of forcing Athens into friendship by supporting the king's friends in Athens and of opposing his enemies there[5].

Thus even among those who see Isocrates as a hard-headed realist and not a talkative old fool who, at best, allowed others to use himself, sometimes even without knowing it, there is no complete agreement. I should like to join those who subscribe to the view that Isocrates was a political realist, and perhaps add a little to the disagreement.

3. J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism*, London, 1976, pp. 129-130.

4. M. M. Markle, Support of Athenian Intellectuals for Philip, *J.H.S.*, 96, 1976, 80-99 at pp. 82-84; 86-88.

5. W. Jaeger, *Demosthenes, The Origins and Growth of his Policy*, Cambridge, 1933, pp. 154-155, already pointed out that Philip made good use of the propaganda initiated by Isokrates in the *Philippus* and directed towards the Greeks. The *Philippus* was useful for the Macedonian king in winning over Greek public sentiment and utilizing for his own advantage its growing *Panhellenic* tendency. Philip astutely let his cold-blooded policy of extension of Macedonian power take on the appearance of a war of liberation for Hellas; thus the venerable and old Isocrates offered his services of his own free will - though not directly - to make propaganda for the Macedonian king.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

I.

A quick review of the criticism of Isocrates' views by Speusippus[6] will show what some of the main points of controversy were and why Isocrates was taken to task for not making the right kind of propaganda for Philip. Isocrates is said to have omitted the εὐεργεσίαι which Philip, and especially his forbears had extended to Hellas, among them the help extended by Alexander during the Persian wars[7]. Now, it is well-known that Isocrates clearly stated that the Macedonian king should be an εὐεργέτης and *only* an εὐεργέτης towards the Greeks; this is strongly stressed in the famous closing chapter of the *Philippus:* φημὶ γὰρ χρῆναί σε τοὺς μὲν Ἕλληνας εὐεργετεῖν[8]. What Isocrates intended was, that the εὐεργεσίαι of Philip be a repayment for past services and that the position of Philip in a future war against Persia be entirely different from the part which his ancestor, Alexander, had played.

The second point of criticism in Speusippus' letter is even more interesting[9]. Philip, the descendant of Heracles, is an Athenian citizen, because Heracles had been adopted by Pylios and initiated into the Eleusinian Mysteries. Speusippus, then, is not satisfied with the proof of the Greek origin of the Macedonian royal family and of the specific statement that Argos was their πατρίς[10], but demands recognition of Philip as an Athenian citizen. Does Speusippus claim the right of Philip to participate in Athenian affairs and to influence Athenian decisions?

Finally, Speusippus takes exception to two of the historical examples, which were set forth by Isocrates[11]. One was that of Alcibiades[12], to whom Amyntas, Philips' father, is put as the counter-example. The other is that of Dionysius[13], the tyrant of Syracuse, which, Speusippus maintains, is an example of monarchical rule, not worthy to be imitated by Philip. The strong

6. E. Bickermann, J. Sykutris, *Speusippus Brief an König Philipp, Ber. Sachs. Ak. d. Wiss.*, Phil. - Hist. Kl., 80 (3), 1928.

7. Speusippus, 1. See also *Historia*, 6, 1956, 314-315.

8. V. 154.

9. Speusippus, 2-3.

10. Isocr., V. 32.

11. Speusippus, 9-10.

12. For an interpretation of this historical example in its context, see *Historia*, 6, 1956, p. 312.

13. See also W. Jaeger, *op. cit.*, p. 248 n. 5. on Speusippus' accusation that Isocrates sold the λόγος written for Agesilaus, with only slight alterations, to the tyrant Dionysius.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

language against Dionysios is not surprising from a member of the Academy. But, if one tries to make some sense or pattern of these criticisms, one has to concede that Speusippus did not favourably view the relations between Philip and Athens as Isocrates saw them and that he wanted to stress the virtues of the Macedonian monarchy. It seems, then, that Speusippus advocated that Philip be allowed to play a part, not only because his family was of Greek origin, but also because he had inherited citizen-rights in Athens; that he should be allowed to play that part as a Macedonian king, because of the virtues and deeds of his forbears and because his Macedonian monarchy was benevolent and his rule was completely different from that of a harsh tyrant.

I suggest that Speusippus took exception to Isocrates' view that there should be a complete separation between Philip's position in Greece and his position as a king of Macedon and that Speusippus expressed this difference of opinion by the suggestion that Philip should be given the rights of a πολίτης in a Greek πόλις, in Athens.

The πατρίς—passages of Isocrates at which Speusippus' criticism may also have been directed, suggest that Speusippus stressed the main points of controversy. But first let us have a look at Isocrates' views on kingship and monarchical rule in Greece.

II.

Two tenets of Isocrates' views on Philip's position in Greece, seem by now to be generally acceptable: 1) that Philip should not try to impose monarchy on Greece; 2) that even the expedition against Persia should not provide an excuse for the imposition of monarchical, Macedonian, rule in Greece[14]. But, though these two statements are generally accepted, they still need some further elucidation, especially in view of the fact that Isocrates sought a solution for the ills of Greece—after he despaired of the ability of a Greek *polis* to provide it[15]—in the leadership of a strong, single ruler, a

14. See also K. Bringmann, *Studien zu den politischen Ideen des Isokrates*, Hypomnemata, 14, 1965, p. 111.

15. Isocr., V, 129. For a short history of the views of modern scholars of why and when Isocrates despaired of the *polis*, as executor of his programme and turned to a monarch, see E. Buchner, *op. cit.*, 140-142. Buchner's own contribution is to have shown that the *Panhellenic* programme for an expedition against Persia remained a constant part from the beginning to the end; Isocrates did not despair of the ability of Athens or a *polis* to become the leader of such an expedition only after the abuses of the Second Athenian League became

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Jason of Pherae[16], Dionysius of Syracuse[17] and, finally, Philip of Macedon.

Isocrates' attitude to monarchy and single rulers is idealistically expressed in his Cypriot speeches, especially in the *Euagoras,* where we have a suggestion for a kind of "mixed" regime which would preserve both the rule by a single person and also the rights and freedom of the citizens: as Isocrates states it the single ruler should be[18].

a) δημοτικός...τῇ τοῦ πλήθους θεραπείᾳ
b) πολιτικός...τῇ τῆς πόλεως ὅλης διοικήσει
c) στρατηγικός...τῇ πρὸς τοὺς κινδύνους εὐβουλίᾳ
d) τυραννικός...τῷ πᾶσι τούτοις διαφέρειν.

Isocrates never tired of reminding the Cypriot princes, that they ought to serve their πόλις, become a personal example and, having established the correct reciprocal attitude between the rulers and the people, further the prosperity of city-states, create internal unanimity (ὁμόνοια) and avoid any unjust aggression against other states[19].

Isocrates did not oppose monarchical rule on principle. He acquiesced and accepted the possibility of the rule of a benevolent Greek tyrant over a Greek city. Moreover, Isocrates was certainly not the only one who held such views in the fourth century. His views may be compared with those of Xenophon in the *Hieron* in which he discusses the problem of tyranny at length.

According to Xenophon[20], the real clash between the tyrant and the city over which he rules can be defined in the difference that for the citizens of the πόλις their πατρίς is their protection, whereas the tyrant cannot be an integral part of the πατρίς over which he rules and he prefers ξένοι as the support and guarantee of his power to the citizens of his πόλις[21]. When

visible, but already at the time of the foundation of that League, because the aims of the Second League were totally opposed to Isocrates' programme in the *Panegyricus.*

16. Isocr., V, 119-120.

17. Isocr., *Ep.*, I, cf. V, 65 and 81. See also W. Jaeger, *Demosthenes*, p. 248 n. 5. On his appeal to Archidamus, See *Ep.*, IX.

18. Isocr., IX, 46:

(a) democratic in his service to the people
(b) statesmanlike in his administration of the city
(c) general in his good counsel in the face of danger
(d) princely in his superiority in all these qualities.

19. See e.g. Isocr., II, 9; III, 10; 31; 41; and cf. the ideal as it was expressed in the example of Theseus: Isocr., X, 34.

20. *Hieron*, IV, 3-5.

21. *Hieron*, V, 3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Simonides finally gives his advice to Hieron on how to become a benevolent tyrant, loved by the citizens of his πόλις, he stresses that Hieron should refrain from competition with his fellow-citizens in matters of wealth and should spend more on the city and citizens, even if he has to draw on his own wealth; thus he will make the city which he leads (τὴν πόλιν ἧς προστατεύεις) the most successful (εὐδαιμονεστάτην); the tyrant who will regard his πατρίς as his own οἶκος and the πολῖται as his ἑταῖροι, will enjoy the admiration of the citizens and enjoy safety at home and abroad[22]. Thus, the benevolent or good Greek tyrant is really a προστάτης τῆς πόλεως[23] who identifies his own interests with those of his πατρίς.

When Isocrates addressed Archidamus and Dionysius, he pointed out that he expected them to fulfil his hopes of great achievements for all the Greeks, because of their achievements for their own πόλις and because they were the leading personalities among the Greeks[24].

Clearly, all these considerations apply to Greeks who are tyrants or monarchs over their own Greek city; they do not apply to Philip; Isocrates does not mention any achievements by Philip for the benefit of a Greek πόλις. It has already been said that this attitude to monarchy, as it is shown in the works of Xenophon and Isocrates, did not foresee the development of the foreign domination of a king over the Greeks[25]. Demosthenes—not unlike Isocrates—quite clearly saw the advantages of single rule, especially in case of war[26], but he rejected it, because monarchy and the free *polis* are two completely opposed regimes[27]. Isocrates distinguished between Philip as future εὐεργέτης towards the Greeks and the βασιλεύς of the Macedonians. It has recently been pointed out that this separation of the ruler from his state has already been evident in Isocrates' address to Dionysius[28]; but it seems to me that this view is not born out by our sources and that Isocrates' attitude towards Philip is different from that towards a Greek single ruler over a Greek

22. *Hieron*, IX.

23. Cf. Xen. *Mem.* III. 6. 2 for the position of the προστάτης τῆς πόλεως.

24. Isocr., *Ep.*, I. 7; *Ep.*, IX, 1; 4-5.

25. K. von Fritz, Conservative Reaction and One Man Rule in Ancient Greece, in *Schriften zur griechisch-römischen Verfassungsgeschichte und Verfassungstheorie*, Berlin, 1976, 229-255 at pp. 244-245. He calls it an "oligarchic-romantic attitude to monarchy".

26. Isocr., III, 22-24; Dem., XVIII, 235; XIX, 184-185.

27. Dem., I, 4-5 καὶ ὅλως ἄπιστον οἶμαι ταῖς πολιτείαις ἡ τυραννίς, ἄλλωτε κἂν ὅμορον χώραν ἔχωσι.

28. G. Dobesch, *op. cit.*, pp. 44-45. For the passages which Dobesch considers to be a characterization of the Macedonian king as a benevolent monarch in the *Philippus*, see Dobesch, p. 187.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

city. I submit that it is because he wanted to prevent any possibility of interference in the affairs of a Greek city, or of influencing its internal and external freedom, that Isocrates provided Philip with a special position within the Greek πατρίς. Speusippus complained about this attempt to prevent Philip from exercising his power in Greece itself. He suggested that Philip should be regarded a citizen of a Greek *polis* and the Macedonian monarchy—a benevolent rule which can also be acceptable to the Greek *polis*.

How, then, does Isocrates express the special position which he envisages for Philip? In order to understand it we have to look at the πατρίς—passages both in the *Panegyricus* and in the *Philippus*.

III.

There are three main arguments with which Isocrates justifies in the *Panegyricus* his advocacy for the renewal of Athens' leadership:

1) Autochthony and Athens' contribution to the development of Greece.
2) Athens' leadership in the wars against Persia and her contribution to the safety of Greece, even at the expense of her own suffering.
3) Athens was a by far more benevolent hegemonial power; this is especially evident in comparison with the Spartan empire.

In all the three arguments Isocrates bases his line of thought on *Panhellenic* sentiments through which the position of Athens as πατρίς within the wider concept of Ἕλλας is expressed[29].

In order to understand the basic principle of Isocrates' concept of hegemony, it is best to start with the third of the above arguments. Isocrates maintains that the great achievements of Athens as a leader of the Greeks were, that she contributed to the growth and prosperity of the Greek states, that she treated the other states as allies, did not rule them despotically and saw to it that no Greek should be deprived of his rights in his own πατρίς[30].

The picture—if its historical value is considered—is undoubtedly drawn in ideal colours; but as a programmatic statement it contains two principles: 1) hegemony should not be a despotic but should be a benevolent rule for the benefit of other states; 2) not only the external, but also the internal freedom

29. Πατρίς occurs altogether 49 times in the Isocratean corpus; there is no specifically frequent use in the great speeches, such as the *Panegyricus* (7 times) and the *Philippus* (5 times). In the *Panegyricus*, Isocrates uses the word πατρίς in that part which is defined by E. Buchner as the *epitaphios* part (up to § 122) and not in the following, epideictic, part.

30. Isocr., IV, 103-105.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

and autonomy of the *polis* should be preserved; this is expressed by the non-intervention and the non-infringement of the rights of those who are citizens by birth (φύσει) in their common πατρίς. This is clearly incompatible with any notion of a greater Greek political superstructure—a κοινὴ πατρίς—which would take over the prerogatives of the *polis*.

But before we go into this, let me go back to the first of the three arguments, the argument of autochthony. This serves as proof that only those who call their *polis* by the same name as they do their nearest of kin and regard their *polis* as nurse, πατρίς, and mother[31] have an ancestral right to hegemony which no other *polis* can rival[32].

The topos of autochthony was common to writers of *Epitaphios* speeches. Isocrates himself—in comparison with his predecessors—enlarged its use to justify the claim to hegemony[33]. He was also the first to stress the principle of εὐγένεια as a basis for the claim. The Athenians, then, are true citizens of their πατρίς. In this respect their loyalty and their willingness to make sacrifices for their country are greater than those of others who are more akin to adopted citizens. Demosthenes stressed this aspect of εὐγένεια in his *Epitaphios*[34]: those who immigrated into their πόλεις are comparable to adopted children, while Athenians are the only ones who are citizens of their πατρίς by right of legitimate birth[35].

The Persian wars were certainly Athens' great hour of glory. In the Persian wars Athens proved by her wise, politic and benevolent leadership of the Greek cities that she was worthy of leadership. Because of her example, says Isocrates[36], the Greeks regarded Hellas as their κοινὴ πατρίς. The result was that the Greeks saved not only their own πατρίδες, but the whole of Hellas as well[37]. The Athenians, by their behaviour, by the sacrifice of their πόλις and their sanctuaries saved Hellas from slavery[38].

31. Isocr., IV., 24-25. On the patriotic notion of repayment which one owes one's *polis* for all the benefits conferred on one by the fatherland see K. J. Dover, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford, 1974, pp. 218-220.

32. Isocr., IV, 37.

33. E. Buchner, *op. cit.*, pp. 45-46, who shows that this is one of the additions in comparison with Lysias (*Epitaph.*, 17) and *Menexenos*.

34. Dem., LX, 4.

35. Cf. also Dem., XVIII, 204-205: When praising the Athenians who left their country in order not to see her subjected to slavery, Demosthenes says that those who are born not only to their parents, but also to their πατρίς will be willing to die for her.

36. IV, 80-81.

37. Isocr. IV, 83.

38. Isocr., IV, 95-96.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

The line of argument based on the achievements of the Greeks during the Persian wars is rightly regarded as the main and decisive *Panhellenic* argument in the *Panegyricus*. The pronouncement that the Greeks saw in Hellas their κοινὴ πατρίς and did not cling to their own separate city—states—ἴδια μὲν ἅστη τὰς αὑτῶν πόλεις ἡγούμενοι, κοινὴν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα νομίζοντες εἶναι—is seen as the expression of the proposal to form a new unified organization of Greece, or, at least, a superstructure in which the πόλεις put restrictions on the autonomy of their decisions, preserve permanent peace among themselves, and submit themselves to the decision of the higher, unit, the κοινὴ πατρίς[39]. The question which should be put is whether Isocrates' pronouncement is to be taken as a proposal for a permanent arrangement in Greece or merely as an expression of the view that a common war against Persia would be possible only if the Greeks abandoned for that purpose any hegemonial aspirations and acted together for the achievement of the common aim.

There can be no doubt that the κοινὴ πατρίς statement by Isocrates was also later regarded as one of the most important in the *Panegyricus*[40]. Moreover, one can adduce a passage from Isocrates himself in which he uses κοινὴ πατρίς as an expression for the synoecism of Athens. In the *Helen*, Isocrates praises Theseus for his benevolent rule over the Athenians; one of the actions which proves his benevolence is the synoecism of Athens, the κατάστασις of κοινὴ πατρίς, which freed his co-citizens and established equality which was a guarantee that a citizen could gain distinction on his personal merits[41]. The establishment of the κοινὴ πατρὶς through synoecism is, then, not the submission and loss of freedom, but liberation achieved by the action of a benevolent ruler[42]. What, then, is the establishment of a κοινὴ πατρίς? What is the aim? How permanent is the arrangement to be?

We have already mentioned, that Isocrates himself praised in the *Panegyricus* the achievements of the Greeks in the Persian wars as resulting not

39. E. Buchner, *op. cit.*, p. 90. I find Buchner's interpretation nearest to my own, though he probably exaggerates on two points: 1) his interpretation implies that it is to be a more permanent state than is really intended; 2) he does not show that, whatever the loss of autonomy, it would be only temporary and that any permanent hegemony should be prevented.

40. Thus by Dion., Hal., *Isocr.*, 5: οὕτω παρασκευασμένοι τὰς γνώμας ὡς ἰδίᾳ μὲν ἔχοντες τὰς ἑαυτῶν πόλεις, κοινὴν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα οἰκοῦντες.

41. Isocr., X, 34-35.

42. What is important is not the bringing together of the scattered settlements itnto one *polis*, but the new order established in κοινὴ πατρίς. For the distinction between πόλις and ἄστυ, see also Lyc., 18 and Demades, *Dodec.*, 14. The citizens of Athens are πατρίδος κοινωνοῦντες, Isocr., VII, 31.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

only in the saving of their respective πατρίδες, but also of the whole of Hellas[43]. Isocrates had also clearly stated, that the abandonment of their fatherland by the Athenians to total destruction by the Persians was a sign of courage and of the leading position of Athens[44]. The abandonment of one's *polis*, the loss of one's πατρίς either through enemy action or through exile is naturally regarded as one of the greatest disasters which can befall a Greek; this is a frequent theme in the orators[45] and we have already mentioned that it was a characteristic of a benevolent ruler that he would not cause the loss of πατρίς by the citizens of his *polis*. Demosthenes exploited this argument in order to warn that in the war against Philip the total destruction of πατρίς was at stake[46]. He also used the sentiment against the partisans of Philip, whom he accused of being more loyal to the Macedonian king than to their πατρίς which they were ready to abandon to him[47].

Thus the idea of κοινὴ πατρίς both in its conception and in the practical conclusions to be drawn from it is clearly connected with the war against the common enemy, against the Persians. The clearest proof that the κοινὴ πατρίς idea is directed at the organization of the war against Persia and is regarded as a condition for its success can be seen in the Agamemnon passage in the *Panathenaicus*[48]. Agamemnon persuaded even kings who were rulers and commanders in their own states to place themselves under his command and to obey his orders, thus giving up their own royal power; moreover, their war was not in defence of their own countries, but for Hellas, so that she should not suffer any outrage at the hands of the barbarians.

The same motifs can also be detected in other orators. Lysias said—in his *Epitaphios*—that the Athenians left their city for the sake of Hellas, because they were unable to fight the Persians on both land and sea and they preferred freedom in poverty and exile to infamous servitude in wealth[49].

43. Isocr., IV, 83.

44. Isocr., IV, 95-96. The story of the Athenians who abandoned their own πατρίς in order to save the other Greeks is also adduced in the speech *On the Peace* (Isocr., VIII, 41-43) as one of the examples to show the difference between the manner in which the Athenians behaved as leaders of the Greeks in the past and their recent and present behaviour.

45. Isocr., XIV, 46-47; 55; XVI, 48; XIX, 7; 23; VIII, 23; 43; Dem., XX, 52; XXIII, 37-41; 46; 49; 136; XXXIX, 2; LIX 1; 9; LVII, 70; cf. *Ep.*, II 2; 25; Aesch., I, 171-172; II, 152; Hyper., *C. Dem.*, col. 20-21; cf. Plato, *Alcib., II*, 145b 9; *Legg.*, IX, 866 b 6.

46. E.g., Dem., I, 5; II, 1; cf. Dinarchus, *C. Dem.*, 74.

47. E.g. Dem., XVIII, 49; 89; 136; 139; 228; 265; 280; 282; 298; 306-307; 320; XIX, 11; Ps. Dem., VII, 17.

48. Isocr., XII, 79-80. That this is a parallel to the example of Heracles in V 109 sqq., See *Historia*, 6, 1957, p. 314.

49. Lys., II, 33.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Lycurgus adduced the example of the Trojan war to show that the Greeks had then fought not only each for his own πατρίς, but for the whole of Hellas as belonging to them in common[50].

Isocrates then enhanced the use of the topos—the abandoning of one's πατρίς for the sake of Hellas—by the addition which was adopted by other orators. Lycurgus followed Isocrates' example in the application of the idea of κοινὴ πατρίς to the war against the Persians. He and other orators later used the same expression not only to show Athenian leadership in the war against the Persians, but also in the struggles against Macedon, which they regarded to be of similar importance and greatness. When Diodorus recounts the outbreak of the Lamian War he tells us that the decree proposed in the Assembly read: ἔγραψαν (sc. οἱ δημαγωγοὶ) τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας φροντίσαι τὸν δῆμον καὶ τὰς μὲν φρουρουμένας πόλεις ἐλευθερῶσαι. Moreover, when emissaries were then sent to the other Greek states they were instructed to tell their audiences ὅτι καὶ πρότερον μὲν ὁ δῆμος τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν κοινὴν εἶναι πατρίδα κρίνων τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ἐπὶ δουλείᾳ στρατευομένους βαρβάρους ἠμύνατο κατὰ θάλασσαν καὶ νῦν οἴεται δεῖν ὑπὲρ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων σωτηρίας καὶ σώμασι καὶ χρήμασι καὶ ναυσὶ προκινδυνεύειν [51].

It is, therefore, not surprising to hear Lycurgus say that those who had fallen at Chaeronea fought not for their private interests, but for the common liberty and for the safety of all the other Greeks[52]. Hyperides, again, praised Leosthenes in the *Epitaphios,* that he put himself at the disposal of Athens and gave over Athens to the Greeks for the sake of freedom[53].

The concept of κοινὴ πατρίς in Isocrates' *Panegyricus* is in line with the character of the hegemony which he considered to be an essential condition for a successful war against Persia, namely, that the leading state will not exploit the war for its own imperial interests, but only and solely for the

50. Lyc., 104: οἱ πρόγονοι ὑμῶν καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἔργων ζηλοῦντες οὕτως ἔσχον πρὸς ἀρετὴν ὥστε οὐ μόνον ὑπὲρ τῆς αὐτῶν πατρίδος, ἀλλὰ καὶ πάσης Ἑλλάδος ὡς κοινῆς ἤθελον ἀποθνῄσκειν. This passage is, perhaps, even more significant if one remembers that Lycurgus also extolled the Athenians because they had won the Persian wars unaided and even had to force both allies and enemies among the Greeks to participate in the war; Lyc., 70-71. It may be of interest to notice, that in the one speech by Lycurgus which has been preserved, πατρίς is used more than 60 times, but this is due to the nature of the accusation against Leocrates (treason against his fatherland); that this is the reason is also evident in the fragment from the speech against Lysicles, preserved in Diod., XVI, 88, 1-2.

51. Diod., XVIII, 10, 2-3.

52. Lyc., 50.

53. Hyper., *Epitaph.*, 9-10.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

common benefit; this is the correct interpretation of the proposal for an alliance against Macedon which the Athenian envoys brought to the Greek states on the eve of the Lamian war. It is not a suggestion for a permanent new organization of Greece, but for an agreement for a common action which will benefit all the participants and the whole of Greece.

But, though some later orators accepted and followed Isocrates' example, the concept of κοινὴ πατρίς was not generally followed. Demosthenes, who added to the use of the autochthony idea did not use πατρίς in the wider sense. For him πατρίς was always Athens and when he used the example of the Persian wars he stressed that those who were true sons of their πατρίς would rather die than see her enslaved and subjected to indignity[54].

What may even be more interesting is, that Aeschines used πατρίς not only sparingly, but in the same way as did Demosthenes and not in the manner of Isocrates[55]. For Aeschines πατρίς is always a particular polis[56]; he accuses Demosthenes that he caused the decline of Athens, which, once a hegemonial power, the common refuge of the Greeks to which embassies came from Hellas in search of safety, is now fighting for her very existence[57].

The use of πατρίς may serve as an indication that not all those who are regarded as pro-Macedonians had identical views. There are differences between Isocrates and Aeschines, perhaps because the latter was a practising politician.

IV.

It has been suggested that the propagation of the idea of κοινὴ πατρίς, implying a *Panhellenic* allegiance to Hellas as a whole, weakened the ties of loyalty and the consciousness of adherence to one's *polis*, to one's own πατρίς. An examination of the use of πατρίς will show that the number of cases which may be adduced to prove the correctness of this suggestion is not great and that these cases can be clearly classified as connected with specific events.

The first class of cases are those connected with the internal struggles

54. Dem., XVIII, 205.

55. Aeschines used πατρίς only six times in each of the two great speeches (II and III). Demosthenes used πατρίς 28 times in his *De Corona* though only six times in *De Falsa Legatione;* πατρίς occurs altogether 77 times in the Demosthenic corpus. The frequent use (nine times) in the speech *C. Aristocratem* (XXIII) is due to the nature of the case which deals with the laws defining the position of a murderer in his πατρίς.

56. Aesch., II, 22-23; 182; cf. III, 46-47; II, 163-164; III, 252.

57. Aesch., III, 134. Athens is fighting for τῆς πατρίδος ἐδάφους "the soil of the fatherland".

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

resulting from the Peloponnesian war. Andocides defended himself against allegations that he would run away because the situation in Athens, his πατρίς, was very bad; Andocides forestalled such allegations maintaining that he would not live abroad, cut off from his πατρίς[58]. One of the accusations brought against Philon by Lysias was that he preferred private gains to his city, and considered any country in which he had his business as his πατρίς[59]. This may be compared with the saying of Hermes in Aristophanes' *Plutus*[60]: πατρὶς γὰρ ἔστ' ἵν' ἄν πράττῃ τις εὖ. On the other hand, those metoecs and xenoi who took part in the struggle for the return to Athens were praised by Lysias in his *Epitaphios,* because they had chosen ἀρετή as their πατρίς[61]. Xenophon suggested that if Athens pursued her attempts at achieving hegemony by peaceful means, all men would care for the welfare of Athens, but only after they had secured the welfare of their own πατρίς[62].

Mercenaries tend to express sentiments which may be interpreted as the weakening of ties to their own πατρίς. Thus, Proxenus, Xenophon's friend, regarded the friendship of Cyrus as of greater worth than his own πατρίς[63]; Clearchus, in order to persuade his mercenaries to continue the march, after they had reached Tarsus, professed that he considered the army to be his πατρίς, φίλοι, σύμμαχοι[64]. But one should not forget that similar views were expressed by Nicias in Sicily[65] when he told the soldiers that the army was now their *polis* and that wherever they successfully fought, would be their πατρίς καὶ τεῖχος; Nicias cannot be suspected of propagating the loosening of ties with his own *polis,* with Athens. And even Xenophon recounts that after the murder of the generals, the Greek mercenaries were in a very depressed state and were unable to sleep for grief and πόθος for their πατρίδες, γονεῖς, γυναῖκες, παῖδες[66]. As late as after the Lamian War, Diodorus reports that, by the imposition of property census, 12000 Athenians had lost their πατρίς[67].

It seems, then, that in cases of internal unrest as, for example, at the end

58. Andoc., I, 5.
59. Lys., XXXI, 5-7.
60. 1151.
61. Lys., *Epitaph.*, 66.
62. Xen., *Vect.*, V, 10 and Ph. Gauthier, *Un Commentaire Historique des Poroi de Xenophon,* Génève-Paris, 1976, p. 211.
63. Xen., *Anab.*, III, 1, 4.
64. Xen., *Anab.*, I, 3, 6.
65. Thuc., VII, 77, 4-5.
66. Xen., *Anab.*, III, 1, 3.
67. Diod., XVIII, 18, 5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

of the Peloponnesian war, accusations of the abandonment of πατρίς were often made. Such accusations were also made, for example by Lycurgus, after the defeat of Chaeronea. Mercenaries sometimes identified their army with their πατρίς, especially when they were cut off from Greece for a long time; but in cases of real crisis they always remembered their country of origin.

The strength of the ties to one's πατρίς can also be seen from the fact that a Greek has only one πατρίς of which he is a citizen. For the Plataeans, though the Athenians conferred upon them even the right of ἐπιγαμία- Plataea was and remained their πατρίς[68]. Alcibiades provides another interest, ing example; while he was advising the Spartans to send troops to Syracuse against the Athenian army there, Alcibiades maintained that this was an act of a patriot who wanted to recover his πατρίς, from which he had been unjustly exiled[69]. Though it seems to be a rather sophistic argument, the underlying notion is of deep affection towards one's own πατρίς.

Even in cases when one acquires citizenship in another polis, the difference from one's own πατρίς is obvious. Thus, Megillos, the Lacedaimonian, says in the *Laws* that the children of a *proxenus* may regard that state as their second πατρίς[70]. The citizens of a newly-founded πόλις still regard the πόλις of origin as their πατρίς[71]. Isocrates clearly distinguished between a natural citizen of a *polis* and one who was granted citizenship; he tells us that both Conon and Euagoras were Athenian citizens; but for Conon Athens was φύσει πατρίς, whereas Euagoras became νόμῳ πολίτης, because of his εὐεργεσίαι towards Athens[72]. Acquired citizenship was no justification to claim the state as πατρίς, as the joke on Execestides in Aristophanes' *Birds* proves[73].

It seems, then, that there is no general weakening of the consciousness of belonging to one's πατρίς. The *polis* remained the political unit in which one exercised one's political rights and with which one was tied through fam-

68. Isocr., XIV, 13, cf. also 52 and 54-55.

69. Thuc., VI, 92, 4; cf. VIII, 47, 1; cf. also II, 60.5. Alcibiades calls his action φιλόπολι and himself φιλόπολις. These expressions which are close to "patriotism", "patriot" occur already in Pindar and Aeschylus. whereas φιλόπατρις is late (Polybius, Plutarch). For φιλόπολις as the characteristic of the good tyrant or monarch, see Isocr., II, 15; Xen., *Ages.*, 7. 1. For a different interpretation of the Thucydidean passage, see N. M. Pusey, Alcibiades and *to philopoli*, *HSCP.*, 51 (1940), 215-231, and A. H. Chroust, Treason and Patriotism in Ancient Greece, *Journal of the History of Ideas*, 15, 1954, 280-288. But see R. W. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton, 1971, pp. 102-103; 105-108.

70. Plato, *Legg.*, I, 642 b-c.

71. Plato, *Legg.*, IX, 856 b-e; cf., *Resp.*, IX, 592a.

72. Isocr., IX, 54.

73. Aristoph., *Av.*, 9-11; cf. 30-38 and see also *Ach.*, 145-147.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ily, religion and friendship. Even if the feelings of common Greek ties were strong, one's first and foremost loyalty was to the *polis* which also was the πατρίς[74].

V.

On this background we can now compare the passage in Isocrates' *Philippus* in which he suggested that the Macedonian king should become προστάτης in the war against Persia; that the Macedonian king should do so as one who is ἄφετος, not bound by any local allegiance, and can therefore ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα πατρίδα νομίζειν[75]. This has been interpreted as advice to form an organization which would supersede the Greek *polis* and thus enable Philip to unify Greece under his leadership, or rule. But, if there is any parallel to the *Panegyricus* passage, it seems that Isocrates' advice to Philip also aims at preventing any direct interference in Greek affairs, thus stressing that Philip should concentrate his efforts not on the subjection of Greece, but on a common expedition against Persia, under his military command.

The internal Greek implications and political organization for the war against Persia were, undoubtedly, the main points of controversy. This can be seen not only from the opposition of Demosthenes who maintained that Philip was striving for ἀρχή and τυραννίς in Greece[76], but also from the account of Diodorus of events after the battle of Chaeronea[77]; according to Diodorus, or his source, Philip "conceived the ambition to become the leader of all Greece"—ἐφιλοτιμεῖτο γενέσθαι πάσης τῆς Ἑλλάδος ἡγεμών. He, therefore, spread word ὅτι βούλεται πρὸς Πέρσας ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων πόλεμον ἄρασθαι. The result was that he gained the support of the Greeks because of this proclamation—ἰδίους τοὺς Ἕλληνας ταῖς εὐνοίαις ἐποιήσατο.

This is also one of the main complaints which Philip makes against Athens. In the letter, preserved in the Demosthenic Corpus, the Macedonian

74. See also the interesting conclusions on the use of πατρίς by Polybius in H. Weissenow, Bemerkungen zum Begriff von πατρίς bei Polybius, *Philologus*, 120, 1976, 210-214.

75. Isocr., V, 127: Διὸ καὶ σοὶ νομίζω συμφέρειν οὕτως ἀνάνδρως διακειμένων τῶν ἄλλων προστῆναι τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς ἐκεῖνον. προσήκει δὲ τοῖς μὲν ἄλλοις τοῖς ἀφ' Ἡρακλέους πεφυκόσι καὶ τοῖς ἐν πολιτείᾳ καὶ νόμοις ἐνδεδεμένοις ἐκείνην τὴν πόλιν στέργειν ἐν ᾗ τυγχάνουσι κατοικοῦντες, σὲ δ' ὥσπερ ἄφετον γεγενημένον ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα πατρίδα νομίζειν, ὥσπερ ὁ γεννήσας ὑμᾶς καὶ κινδυνεύειν ὑπὲρ αὐτῆς ὁμοίως ὥσπερ ὑπὲρ ὧν μάλιστα σπουδάζειν. προστάτης has been regarded as substitute and equivalent for ἡγεμών - so recently by G. Dobesch, *op. cit.*, p. 163 and M. M. Markle, *op. cit.*, p. 84.

76. Dem., XVIII, 66.

77. Diod., XVI, 89, 1-3; cf. XVI, 1, 3-5, and Polyb., III, 6, 8 sqq.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

king reminded the Athenians that they had decided to call on Philip and the other Greeks to fight against the Persian king if the Persian king interfered in the affairs of Greece; now, so runs the accusation, the Athenians negotiate with the Persian king; thus they commit the same crime as did the Peisistratidae[78]. Philip wanted to be regarded as a Greek power, who would lead in a common war against Persia. What Isocrates suggested was, that both the Greeks and Philip should agree that the Macedonian king should not pursue the policy of a hegemonial Greek state, but that through προστασία πάσης τῆς Ἑλλάδος, not bound by any local loyalty even to his own πατρίς[79], he should command a common expedition against Persia, which would also provide the cure for the ills of Greece.

Only in this way is the criticism of Speusippus understandable. Speusippus objected to the suggestion, that Philip should act as ἄφετος, who has only the interests of the whole of Greece at heart. He suggested that the very definite claims of the Macedonian king to act within the Greek *polis*—system be recognized. Speusippus also objected to the suggestion that Philip would still have to prove that he was a benevolent ruler; for Isocrates clearly suggested that Philip should become ταῖς μὲν εὐεργεσίαις ἐν ἅπασι τοῖς Ἕλλησι πεπολιτευμένος[80]. According to Speusippus, this had already been proved by Alexander during the Persian wars and by the high moral standards of the Macedonian monarchy—also shown by the εὐεργεσίαι towards the Greeks—which far surpass the examples adduced by Isocrates.

All the threads can now be tied together. The suggestion that Philip should become a προστάτης τῆς Ἑλλάδος is a plea that he should not extend his Macedonian royal rule over Greece as well. The recognition of Greece as κοινὴ πατρίς is a demand that hegemony in Greece—whatever the hegemonial power—should be benevolent, should not pursue narrow imperial aims and should not infringe on the rights and prerogatives of the Greek *poleis*. This benevolent leadership, for which the example of Theseus points the way, will also result in the separation between the Macedonian king's status in Greece and his status as a Macedonian monarch. This does not suggest any weakening of the ties to the Greek *polis* or a creation of a political super-structure above and, perhaps even, superseding the Greek *poleis*. Still, it is a suggestion for the solution of the problems of Greece, which is

78. Ps. Dem., XII, 6-7.

79. As a Heraclid, his πατρίς was Argos, see Isocr., V, 32; but what is here implied is probably also Macedon.

80. V, 140; He continues ταῖς δὲ στρατηγίαις τοὺς βαρβάρους κατεστραμμένος.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

different not only from that suggested by Demosthenes, but also from that pursued by Aeschines; it shows that Isocrates was an intellectual who suggested a course which he considered politically realizable and to which he gave full expression in the final words of the *Philippus*: φημὶ γὰρ χρῆναί σε τοὺς μὲν Ἕλληνας εὐεργετεῖν, Μακεδόνων βασιλεύειν, τῶν δὲ βαρβάρων ὡς πλείστων ἄρχειν.

Tel-Aviv University

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

17

ΜΗΤΗΡ ΘΕΩΝ ΑΥΤΟΧΘΩΝ

UNPUBLISHED MANUMISSION INSCRIPTIONS FROM MACEDONIA

Ph. M. Petsas

Tyche often likes to play with archaeologists as we all know. In Palatitsa-Verghina, French archaeologists started exploration in 1855. Greek archaeologists resumed work in 1937. Extensive excavations took place after the 2nd World War in the palace and the near-by prehistoric and early hellenistic cemetery. Some inscribed tombstones were found, but almost no inscriptions appeared in the palace except for parts of graffiti on rooftiles like ΚΛΕΥ, ΒΑΒΑ, ΕΠΑΓ, until quite recently, when workmen during the annual clearing of the site found three pieces of marble bearing the inscription Ἡρακλῆι πατρώιωι. These two words constitute the most important inscription ever found during the more than one hundred years' exploration of the site. It is important especially because it was found in the religious center of the palace.

In the capital *Pella,* G. Oikonomos started excavations in 1913, almost immediately after the liberation of Macedonia from the Turks and work on a large scale was resumed in 1957. Millions of drachmae have been spent with excellent results from other points of view, but almost no inscription was found during the excavations except stamps on rooftiles and amphora handles, and the names of the figures in one of the pebble mosaics. Besides quite a number of inscribed gravestones and votive inscriptions are among the chance finds.

Edessa and *Dion,* the old panmacedonian sanctuary, have offered till now relatively few inscriptions and those almost exclusively Roman. Most of the 65 inscriptions known to Cormack from Edessa «are funerary, with only two Hellenistic, but there are several dedications to Ma and Zeus Hypsistos and two ephebic catalogues»[1]. Some of the dedications to Ma and

1. *Ancient Macedonia,* I, 1968 (1970), p. 199.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

some other new inscriptions are manumissions, as we will see.

The sanctuary of Dion as yet is not extensively excavated, anyway not in depth, and this is true also for Edessa. They have to wait.

In *Thessaloniki,* the last capital city of Macedonia, a great part of the Roman Agora and the Galerian complex have been excavated with very poor results from an epigraphical point of view. Professor Charles Edson published recently part of volume of *Inscriptiones Graecae* containing all *inscriptiones Thessalonicae et viciniae,* some Latin and Christian included, down to Byzantine times. They amount to 1040 inscriptions. Most are from Thessaloniki but also from other places in present day Greek, Jugoslave and Bulgarian Macedonia and, also, from Thrace, Turkish Thrace included.

Concerning *Veroia,* the capital of the Macedonian Koinon in Roman times, I give the essential parts of a Progress Report on the Greek inscriptions of the Trite Meris for IG vol. X which the late Professor J. M. R. Cormack presented to the First International Symposium on Ancient Macedonia held in Thessaloniki in August 1968.

> «...Leake's total of three inscriptions has now risen to over 300, of which I reckon about 70 are still unpublished...
>
> With its 300 inscriptions Verria cannot rival in quantity or quality the thrice-greater epigraphic harvest of Thessaloniki. Nevertheless, the inscriptions of Verria are by no means negligible. Of the 230 or so published inscriptions about 110 are extant, 70 are lost (or, at least, I have not been able to find them in a prolonged search over ten years); in addition, 20 or so have disappeared since I measured, read and squeezed them 30 years ago. There are 25 that I examined in 1937, but have not looked at since; they are mostly in churches. I have collected and reassembled the fragments of 10 inscriptions that were broken when the occupying forces cleared the stones from the Old Metropolis in October 1941, in order to use it as a stable (Ch. Makaronas, *Χρονικὰ Ἀρχ.* 1940-50, no. 59). There are about two dozen Hellenistic inscriptions, including royal letters, *a manumission* (italics mine), the gymnasion law, and some fine funerary monuments; some 50 honorary inscriptions, including many splendid examples of imperial date; a few decrees and imperial rescripts, several *manumissions* (italics mine), a dozen or so votive inscriptions, including some to Zeus Hypsistos, and ten ephebic lists... There are about 30 dated inscriptions, two dated

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

by regnal years, 7 by the Actian era, 9 by the double era, 5 by the unnamed era, and 7 are datable by their contents, e.g., names of Roman emperors»[2].

I have quoted J. M. R. Cormack at length for more than one reason:

1. His communication to the First International Symposium on Ancient Macedonia is his last published report on the work for the IG of Western Macedonia and I think I must remember here his lamented death.

2. He is referring to the situation as it existed before or just after the foundation of the new Museum at Veroia, which is only one of some ten modern Museums built in Macedonia during the 1960s (Florina, Veroia, Pella, Thessaloniki, Kilkis, Polygyros, Philippi etc.). Without any Museum work was difficult. Δός μοι Μουσεῖον καὶ τὰν γᾶν κινήσω, give me a Museum and I will move the earth.

3. Cormack's description of the situation at Veroia has changed for the better since, from several points of view. No systematic excavations but a great number of salvage digs became possible. Lost or scattered antiquities have been found and concentrated in the new Museum. Not only is the number of inscriptions greater now, but the percentage of inscriptions in each category has changed considerably.

4. I thought that I should give you a picture from an epigraphical point of view of the area of Veroia at the time when the new manumission inscriptions were found in 1965. This new lot of inscriptions was found in a remote place, near the village called Lefcopetra, not far from Veroia, in the territory of ancient Veroia.

Now, after my short epigraphic introduction to Macedonia and Cormack's description of the situation in Veroia especially, I would like to recall what I said in the beginning:

Tyche likes to play with archaeologists. One day like all others, a telephone call from a military unit (MOMA) informed the Director of the Museum at Veroia that a «slab with letters», μιὰ πλάκα μὲ γράμματα, had appeared as their bulldozers were opening a new national road from Veroia to Kozani along the southern pass of Mount Vermion. Here the Haliacmon river breaks to the plain of Veroia. This is how it all started (fig. 1-2)[3].

2. *Ancient Macedonia*, 1. c., p. 193f. The Gymnasiarchal Law at Beroea in *Ancient Macedonia*, II, p. 139ff.

3. Cp. *ΑΔ* 21 (1966), Χρον. p. 352ff., pl. 376α-β, and *Μακεδονικὰ* 7 (1967) p. 343f. and pl. 54α.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

We rushed, as usual, to the site. It was not completely unknown. Some years earlier we were in great difficulties while transporting (with no road at all) a big marble altar from a nearby lower place (fig. 3-4)[4] to the Museum of Veroia (fig. 5-6). It was inscribed:

'Α[ρ]ιάγνη{ν}, Μητ[ρὸς θεῶν]
ἱερόδουλος, κατ' ἐπιτα-
γὴν Θεοῦ Ὑ[ψί]στου,
μετὰ υἱοῦ Παραμό-
νου τὴν ἐπιτ[αγ]ὴν
ἀπέδωκεν τῷ θεῷ.

The restoration of the first line became certain only after the discovery of the new inscriptions. The meaning is clear now:

Ariagne, the temple-slave of the Mother of Gods, together with her son Paramonos, by order of God Hypsistos, rendered what was due to him.

At that time I explored the area but I was unable to notice any other important finds except for insignificant sherds and the like (fig. 7). On my second visit the picture of the site appeared completely different. The work of the bulldozers had to be stopped. The course of the road had finally to be changed.

A salvage excavation uncovered a small prostyle temple[5] with marble stylobate, four columns, entablature bearing a dedicatory inscription (fig. 8), pediment, and the door-frame of the entrance to the sekos. A restoration of the facade became possible and is already published in the *Archaeologikon Deltion*[6] and *Makedonika*[7]. Beside the architectural members of the temple there were found marble trapezae and altars, bigger or smaller marble slabs (some roughly, others finely finished), and various other marbles including a few pieces of rather insignificant sculpture[8]. The deity is repeatedly mentioned in the inscriptions as Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθων, the indigenous Mother of the Gods (over 70 times with the adjective).

All architectural and other marbles, except the stylobate and the pedi-

4. The inhabitants of the area mentioned the place by the names Variogreco, Βαριόγκρεκο (γκρέκι from the turkish word for enclosure, the sheepfold, I suppose, and not Βαριόγκραικο, with a second component from the vlach Greco which means Greek). The exact point where the marble altar was found was called «στὸ μάρμαρο», at the marble.

5. *Μακεδονικά*, 1. c., pl. 53.

6. *ΑΔ*, 1. c., plans 2-3.

7. *Μακεδονικά*, 1. c., p. 344.

8. See, e.g., *ΑΔ*, 1. c., pl. 375β and δ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ment, were covered with inscriptions which at the end of a few days excavation amounted to about one hundred-fifty. This is what I meant when I said that it was a joke of Tyche, if not a farewell present, because after several years of service in Western Macedonia I had to leave my post in Veroia. I was then transferred to Thessaloniki where I served for more than three years again, then to Patras where I served for another three years or so, whence to the University of Ioannina, and this is why the study of important material was delayed until last summer, when I found the time to copy almost all the inscriptions, which I am now studying. This explains why I am presenting to you today the raw material rather than the final result of my study.

All inscribed marbles found are now concentrated in the Museum of Veroia. Almost all inscriptions are manumissions except for the dedication on the architrave (fig. 8) and a few votive inscriptions. They cover as I said:

1. The columns: One of them is preserved almost intact while from another only parts survive (fig. 9)[9]. A third column has been found in pieces and is restored almost completely. It stands now beside the main entrance to the Museum (fig. 10). The fourth column is missing entirely unless some of the minor pieces belong to it.

2. The door-posts. They were found in pieces partly as a result of the work with the bulldozer (fig. 11). The text of the inscriptions is fragmentary in parts.

3. The visible sides of trapezophora[10].

4. Several bomoi, simple or decorated, inscribed, as a rule, in more than one side[11].

5. Several marble slabs[12], and, finally.

6. Several stelai[13], not to mention some marble columellae, parts of a clay pithos etc. inscribed also.

Probably there existed archives of the sanctuary before engraving on marble started. The earliest dated inscriptions anyway date, as far as I can tell at present, to the 70s of the second century A.D., ἔτος σεβαστὸν 202, 203 and 205. This last inscription dated to the 205th year of the Actian era (173/4

9. Cp. *ΑΔ*, 1. c., pl. 377α-β.
10. See above, note 3.
11. Cp. *Μακεδονικά*, 1. c., pl. 54β, *ΠΑΕ* 1975, p. 88f., pl. 87β.
12. Cp. *ΠΑΕ* 1975, pl. 87α.
13. Cp. *ΑΔ*, 1. c., pl. 377γ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

A.D.) is the first found on the building itself. Engraving started obviously in parts where this was easier and the inscription also could be more visible. Most early inscriptions are at a height of 2-1m, from ground level. For the later the best available place was used each time.

Over seventy inscriptions are dated in contrast to only thirty dated inscriptions which Cormack had identified in the whole area of Veroia. Most of our manumission inscriptions are dated by both the Augustan and the provincial Macedonian era. Some are dated by only the Augustan era. Whether there exist any inscriptions dated by only the provincial era, I am not sure at present. There are some problematical dates and naturally some inscriptions may preserve only one of the two datings.

The most typical and fuller examples comprise all the rather usual formulae, i.e. the dating, the name of the donor or donors, the complete (in most cases) name of the goddess to whom the slaves are offered, the verb for the donation (δωροῦμαι, ἐχαρισάμην and the like), the word which gives the gender and might suggest the age of the slave (κοράσιον, παιδάριον and the like), the names of the freed, often the number of the years of their age, and their γένος which in all 15 cases is Macedonian, usually the condition of paramone (here prosmone, ἐφ' ᾧ προσμείνῃ μοι) and, finally, the names of the curator (ἐπιμελούμενος -η) and the priestess or, sometimes, the priest. Curator and/or priestess serve for dating if the Augustan or the Macedonian year is not mentioned (or not preserved). A very few inscriptions, with an abbreviated text give no indication whatsoever for date. Besides these almost omnipresent formulae there appears occasionally less typical information such as the residence of the donor, the way the slave was acquired (οἰκογενής, home born, or ὃν ἠγόρασα, by purchase, in which case the name of the seller, place of sale, once βεβαιωτὴς etc. are added). Sometimes mention is made that the documents of the sale are deposited (τὴν ὠνὴν ἀπεθέμην, τὰς ἀσφαλείας ἀπεθέμην) in the archives of the temple (εἰς τὰς ἀνκάλας τῆς θεοῦ).

Some sixteen manumissions took place κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα, according to the decision of Tertullianus Aquila, in the more complete examples: τοῦ γεναμένου κρατίστου ἀνθυπάτου τῆς τῶν Μακεδόνων ἐπαρχείας, the most powerful proconsul of the province of Macedonia. The earliest of these inscriptions is dated to the 244th, the latest to the 276th Augustan year.

We had not known a proconsul of Macedonia with the name of Tertullianus Aquila, but prof. Christian Habicht was the first to find him some-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

where in Asia Minor with his full name M. Ulpius Tertullianus Aquila. He must be added to the fasti of the Proconsuls of Macedonia[14].

Let's now have a closer look on some other people mentioned in the inscriptions. There are:

1. Over 20 priestesses, some mentioned only once, others more than 5 times in a period of at least three continuous years.

2. Besides there are over 10 priests most mentioned only once or twice, but one of them, Ἰουλιανὸς Δημήτριος, some ten times in a period of two successive years. The years of the priests, naturally, do not coincide with those of the priestesses, except in one case which I must check again. First appears a priest (179/80 A.D.), while the first priestess appears five years later and is mentioned in three successive years (184/5-186/7). I can not see any standard form in the succession.

3. The Epimeletes (ἐπιμελούμενος -η, once ἐπὶ κουράτορι, three times κουρατορεύοντος for the same person) are some fifteen in all. Again most are mentioned only once or twice, but two of them cover a period of several years. Κομίνιος Ἱερώνυμος, the first to appear, is mentioned over sixteen times in a period of at least 13 years (187/8-199/200 A.D.). Ἰουλιανὸς Ἔνδημος is mentioned some ten times in a period of eight years (237/8-244/5 A.D.).

14. *ΠΑΕ* 1976, p. 113, cp. R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, III, No 474 (from Balburis, Βάλβουρα), ὡς μεμαρτυρῆσθε αὐτῷ καὶ ὑπὸ τοῦ κρατίστου ὑπατικοῦ Μάρκου Οὐλπίου Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα λογιστεύσαντος καὶ τῶν Ἀτταλέων. Cp. Att. Degrassi, *I Fasti Consolari dell'Impero Romano, dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Christo*, Roma 1952, p. 138.

Addendum (Nov. 1st, 1982): The bibliography on Tertullianus Aquila has been enriched until the time this volume went to press. Prof. Th. Sarikakis, with my consent, published the entire text of two and parts of other inscriptions which refer to Tertullianus Aquila (Θ. Χ. Σαρικάκης, *Ρωμαῖοι Ἄρχοντες τῆς Ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Β', Θεσσαλονίκη 1977, p. 103f.). He lists 12 inscriptions but, under No 12, inscription No 6 is repeated. This does not seriously affect our knowledge on Tertullianus Aquila, yet the inaccuracy should be corrected before it appears in subsequent bibliography. Another four inscriptions that are not included in Sarikakis' list, although interesting from other points of view, are not adding any significant information on Tertullianus Aquila. Two of them have the same date as No 8, i.e. ἔτους ΑΟC τοῦ καὶ ΖΠΤ, μηνὸς Δείου ΗΙ. A third inscription is dated to the previous year, i.e. ἔτους ΟC σεβαστοῦ τοῦ καὶ- -μηνὸς Αἰδοναίου. The fourth inscription is more recent, dated ἔτους ΘΞC τοῦ καὶ ΕΠΤ, Δείου ΗΙ. Concerning Tertullianus Aquila, all four inscriptions contain the short formula: κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλιανοῦ Ἀκύλα. Cp. *Bull. épigr.* 1977, No 267-270, F. Papazoglou in *Živa Antika* 29 (1979) p. 227 ff. and, recently, 31 (1981) p. 171 ff., where more bibliography on the Lefcopetra inscriptions can be found. A more extensive presentation of the dossier will be given at the 8th Intern. Congr. of Greek and Latin Epigraphy, Oct. 3-9, 1982.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

4. Only two female Epimeletes are mentioned as far as I can tell at present. Αὐρηλία Σαπφὼ twice, once in the year 203/4 A.D. (we find the same name as a priestess later in the years 233/4-234/5 A.D.) and Αἰλία Αὐρηλιανή, a name which is restored for a priestess once, for an epimeloumene twice, with no date in both cases.

5. The donors are many, over 32 male and over 36 female in some 80 dated and more or less complete acts of manumission. Usually only one person is the donor mentioned in each act. Sometimes more than one person makes the donation: Εὔκαρπος, Πτολεμᾶς καὶ Ἀρτεμιδώρα or Κλ(αύδιος) Σωτὴρ μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν τέκνων. More interesting is the case of Αἰλία [Ἀκα]ρὶς μετὰ τούτορος [Αὔκτ]ορος Λικινίου Φιλίππου. Elsewhere: Φλ(άουϊος) Σύμφορος μετὰ τῆς μητρός του Διδύμης, or Αὐρηλία Δρακοντίς...κατ' ἐντολὰς Αὐρηλίου Μαρκιανοῦ τοῦ ἀνδρός μου or καὶ ἡ θυγάτηρ συνευαρεστεῖ and so on. Such are the cases which constitute the problem of «common» property and common act of sale or manumission which, among others, the late Ant. Babakos[15] studied at length in more than one study.

6. The greater number of «persons» is naturally that of slaves who are over two hundred. The percentage of female is about 75%. For some slaves the number of years of their age is given. This varies from 1 to 60 years of age. About 10 females were under 10 years of age; about 11 were teenagers; about 5 were between 21 and 30; after that age it seems that age is measured only by ten years: we have one in her 40th year and her mother in her 60th!

Male slaves are almost equally divided in three groups: a) under ten years of age, in which case they usually are children freed together with their mother b) teenagers, and c) between 20-30. In this last category a group of four freed slaves is noticeable: Φιλιππᾶς, 25, Ἀντίπατρος, 23, Εὐτυχᾶς, 22, Παράμονος, 20, are all freed together and such a group is unique. Unique also is the manumission of a couple: a girl named Μακεδονία, 8, and a boy in his first year named Θερῖνος, a name which suggests that the boy was born the previous summer! Both are offered to the Goddess under the condition of the usual formula: to serve the Goddess during the festival days, τὰς ἐθίμους ἡμέρας. In the age of eight years and even of one year ? And what about the old lady of the age of sixty ?

If the age of the freed slaves, both male and female, is not given in number of years, we have no great help from words which normally could suggest it. For female slaves are used the words: κοράσι(ο)ν, παιδίσκη, παιδίον. They all are diminutives used in everyday life. A κοράσιον can be of the

15. Ἀντ. Μ. Μπαμπάκος, *Πράξεις Κοινῆς Διαθέσεως*, Ἀθῆναι 1961.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

age of 3, or 5, or 16, or 20. A παιδίσκη can also be a mother of 23 or 25 or 28, when she is freed together with her children, σὺν τοῖς τέκνοις, up to five boys and one daughter! A female slave may be called also a παιδίον of 7 or 8 years, and of course a θρεπτή, homebread. The term ἱερόδουλος or δούλη is very rare and the more comprehensive term σώματα, bodies, once δουλάρια, is used to include several slaves, both male and female of all ages.

Male slaves are called παιδίον meaning boy as well as child, for which θυγάτηρ or υἱὸς are normally used. A diminutive of παιδίον is παιδάριον, which is used most frequently. But a παιδάριον can be 5 or 12 or 20 or even 30 years of age! Νεανίσκος is also used twice with no indication of age. I have already mentioned the use of the term θρεπτός, and the case of one baby in his first year of life, παιδίον ἐνιαύσιον Θερῖνος.

Now a few words about onomastics.

The highest ranking persons appearing in our inscriptions, as far as I can tell now, are the Emperor Commodus (παρὰ τῷ κυρίῳ ἡμῶν M. Αὐρηλίῳ Κομόδῳ) and the proconsul of Macedonia whom I already mentioned. Next come priestesses-priests, epimeletes male and female, the donors and those people who are related to the original sale of the slave (πωλειτής, βεβαιωτὴς etc.), and, of course, the slaves.

Priests and curators, both male and female, are apparently all Roman citizens, even in such cases when only one name is given, i.e. the cognomen (Εὐβούλη or Εὐρυδίκη for priestesses, Κάσσανδρος for a priest, once ἐπὶ κουράτορι Ἀρσενίῳ). The majority of donors are also Roman citizens. There exist some non-Roman citizens in rather early inscriptions. They use their Greek name and the patronymic, as usual, followed rarely by their ethnic, I mean citizenship, sometimes with additional information about residence etc. So we get simply Ἀλέξανδρος Ἡρακλείδου, Ἀγάθων Ἀγάθωνος, Λαδόμα Ἀμύντου etc., or Σωτήριχος Σωτηρίχου Κυζικηνός, or Ζωσίμη Δουλῆνος Βεροιαία οἰκοῦσα ἐν Κυνέοις etc.

Almost all Roman citizens use only the gentilicium and the cognomen which in most cases is Greek and proves their Greek origin. No regular use of the praenomen! «Le problème essentiel, aux yeux de M. Daux, est l'impossibilité d'adopter la formule latine telle quelle. En particulier l'emplacement du patronymique et l'usage du prénome surprenaient les Grecs»[16]. There are very few exceptions such as:

a) Πόπλιος Αἴλιος Ἀμάτοκος probably a Thracian by origin,

16. «L'onomastique latine», *Colloque Intern.*, Paris 1975 (1977), p. 417.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

b) Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀλέξανδρος, στρατιώτης ἠβοκᾶτος πραιτωριανὸς ἀξίως τιμώμενος παρὰ...Μ. Αὐρηλίῳ Κομόδῳ.

No further comments are needed on onomastics as I can not discuss details here.

The inscription of the πραιτωριανὸς is exceptional in other ways, too. He offers to the Goddess not only a freed mother with her two children but, among others, his greaves which are gilt (ἐπίχρυσοι)[17]. We have also to be grateful to him because he mentions his imperial master and his own military titles, which is a pleasant surprise in the quite remote place with the rather routine manumissions. So we must agree that he was justified in using more than the usual space for his inscription!

The contribution of our inscriptions to the topography of Western Macedonia is substantial. Veroia naturally is mentioned several times: Ἐν Βεροίᾳ τῇ μητροπόλει τῆς Μακεδονίας καὶ δὶς νεωκόρου (243/4 A.D.), Βαιριαῖος = Βεροιέος (both misspelt) = Βεροιαῖος, or τῆς Βεροιέων πόλεως (as opposed to χωρίον, κώμη etc.), or Βεροιαία οἰκοῦσα ἐν Κυνέοις. Most welcome is the mention of the recently debated site of the Macedonian city with the old royal cemetery: ἐν Αἰγαίαις. Also the mention of Mieza: οἰκοῦσα ἐν Μιεζέοις τόποις[18]. An Ἐορδαία (ethnic) is mentioned and several people are resident in Elimeia: οἰκοῦντες ρεγιῶνι Ἐλημιωτῶν κώμῃ Δουρέοις or οἰκῶν ἐν Ἐλημίᾳ. The sale of a slave took place ἐν Πελεγονικῇ. The restoration ἐν Ἀλεβ[έ]οι[ς] κώμῃ τῆς Ἐλημίας is supported by ἐν Ἀλλιβέοι[ς] (fig. 12)[19] and this name may go back to the legendary Λεβαίη of Herodotos[20]. Beside the already mentioned κώμῃ Δουρέοις and κώμῃ Ἀλεβέοις we have ἐν Αὐράντῳ χωρίῳ, elsewhere ἐν Βαρηνικίῳ χωρίῳ and the like, and all these are entirely new.

I have only touched on some of the important problems which present the manumission inscriptions of the temple of the Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθων. But who is *she*?

We know, of course, a lot about the Μήτηρ Θεῶν, say in the Agora of classical Athens, and, also, about several deities such as Cybele who came from Asia Minor and the Near East, and were amalgamated with Rea,

17. See translation of the text below.

18. On Mieza see the extensive discussion in Φ. Πέτσας, *Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων*, Ἀθῆναι 1966, p. 5 ff.

19. The restoration of the inscription was confirmed with the discovery of a small fragment which was added as seen here in fig. 12, cp. *ΠΑΕ* 1975, p. 89 and pl. 87β.

20. Herod. Θ 137, see now the theory of N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia* II, Oxford 1979, p. 6ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the Greek Mother of the Gods. A Metroon existed in a number of Greek cities and sanctuaries from early times. But while we know of heroes sprung from the land itself and people claiming to be native or indigenous in their own country, I do not know of any God or Goddess called Αὐτόχθων, in either sense.

In the area of Western Macedonia inscriptions give evidence of the existence, in the same period of the Roman Empire, of deities such as Ἄρτεμις Δειγέα or Δειγαία (fig. 13)[21], Ἄρτεμις Γαζωρεῖτις καὶ Βλουρεῖτις[22], Ἄρτεμις Ἐφεσία[23], θεὰ Ἐννοδία called also Συρία or Διάσυρος[24] etc. They are known mostly from manumission inscriptions of the same character,

21. The discovery of the inscribed marble altar was published for the first time by the late Otto Walter (*Arch. Anz.* 1940, p. 278). He gave the incorrect information that Metochi, where the altar was found, is located north (instead of south) of Veroia. It is actually located, also, to the south of Haliacmon river, close to Vergina. N. G. L. Hammond repeated the wrong information, cp. *Μακεδονικά* 13 (1973), p. 485. One of the inscribed sides of the altar and the text of its main inscription has been presented in a publication of mine intended for a general public (*Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 1977, p. 136f., and fig. 2). I did not see the proofs; mistakes were pointed out, *Bull. épigr.* 1977, No 269. Bibliography was not needed for a popularised text. P. Papageorgiou is duly mentioned in *Μακεδονικά* 15 (1975), p. 202; reference to the later is made in the same *Bull. épigr.* 1977, No 270, p. 361. On the front view of the altar from Metochi (fig. 13) the surviving text of two inscriptions is clear and runs as folows:

Ἀρτέμιδι Δειγέα
Φουλκίνιος Βάσσος
καὶ Ποπιλλία Ἐλπιδία
ἡ γυνὴ αὐτοῦ καὶ Φουλκίνιος
Σείλων Τιβερεῖνος, Λαῖ-
τα, Βάσσα τὰ τέκνα αὐ-
τῶν εὐξάμενοι.

[Ἔτ]ους ΗΜC σεβαστοῦ τοῦ κ[αὶ]
[Δ⊏]Τ. Κλαυδία Εὐριδίκη καὶ Κ[λ]
[αύδιο]ς Κοπρύλος ὁ υἱὸς Εὐρ[ι]
δίκης χα]ριζόμεθα θεᾷ Α[ρ-]
[τέμιδι ἐ]ν Βαγάνοις Κο-
[ράσιον ὀνό]ματι Ζωσίμην
— —] καπ [— —

22. *Μακεδονικά* 7 (1967), p. 308, No. 105.

23. See Siegrid Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, cp. *Μακεδονικά* 1980, p. 543 and fig. 1.

24. From Exochi in the Museum of Kozani, unpublished, cp. *Μακεδονικά* 7 (1967), p. 350, No. 243 and note 10. «Dea Syria, popularly called Diasuria or Iasura», E.O. James, *The Cult of the Mother Goddess*, London 1959, p. 183 f., cp. *ΑΔ* 2, 1916, p. 145 ff.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

just as the Cappadocian Goddess Ma in Macedonian Edessa[25], the homeland of the Βρίγες, and Νέμεσις Ἀδράστεια[26] considered as of Phrygian origin. Aegyptian and Anatolian Gods and Goddesses appear in Thessaloniki in Hellenistic times already. As we have no indication to interpret Αὐτόχθων as *sprung from the land itself* I only can suggest that in our case Αὐτόχθων means the indigenous in contrast to deities which were introduced to Macedonia from elsewhere[27].

To support this we have to find a Macedonian Μήτηρ Θεῶν. Inscriptions mentioning simply Mother of the Gods come from other parts of Macedonia, e.g. from Edessa. Mordtmann published one inscription therefrom and Baege thought that «dea Mã semel—in Mordtmannii inscriptione—Μήτηρ Θεῶν appellatur». Baege refers also to the Mater Magna Idaea who was called Mygdonia, homonymous to the Macedonian area from Axios river to the Strymonic gulf[28].

Information about metropolitan Macedonia may come also from Ptolemaic Egypt and from Asia, this time from Hyrcanis, where οἱ ἐγ Δεχθείρων Μακεδόνες were settled. An inscription informs us that Ἀρτεμίδωρος Μενελάου dedicated a stele Μητρὶ Θεοῦ καὶ Διὶ Σελευκέῳ. Zeus Seleuceos is considered a Macedonian God by L. Robert, while Μήτηρ Θεοῦ (not Θεῶν) surprised him. He noticed that Zeus Σελεύκιος was coupled once with Νύμφαι Καρποδότειραι but «à Hyrcanis, il fait couple avec une déesse anatolienne, la «Mère du Dieu», et son effigie est sculptée par un imagier populaire». «Le relief date de l'époque imperiale avancée»[29].

In despair of getting any information from elsewhere let's turn to the sanctuary itself and the inscriptions, and try Ὅμηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν.

The site of the sanctuary is a remote, mountainous, rather bare area which offers only an extremely nice view down to the Haliacmon river gorge (fig. 14) and up towards the Pierian mountains and Mount Olympos (fig. 15). An old road could pass nearby, this side of the Haliacmon, but the other side of the river was certainly more important for settlement as well as for communications.

The sanctuary so far explored is limited in extent and in time. Nothing

25. *Μακεδονικά* 15 (1975), p. 202 and pl. 121 α-β.
26. *ΑΔ* 24 (1969), Χρον., p. 306 and pl. 319 α-β.
27. It seems that this is generally accepted.
28. W. Baege, *De macedonum sacris, diss. phil. Hallenses* XXII, p. 115 ff.
29. *Hellenica* VI, p. 22, No. 3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

is essentially earlier or later than the period which is covered by the inscriptions (late 2nd-early 4th c.A.D.). The temple doesn't seem to have any prehistory. Nothing with old routes in that place. No evidence to support the hypothesis that a chasm as in Delphi or anything like that gave start from prehistoric times for the worship of an aboriginal deity, Αὐτόχθων in that sense. The sanctuary also could not be sustained by the surrounding land, which is nothing like the valleys of Dion, Dodona or Thermon. It looks rather like a refuge in the difficult years of the slavery under the Romans just as the Meteora Monasteries in Turkish times. And life ended there with Christianity. This may explain the survival of the inscriptions. In a less remote area the marbles could be reused for building or in the lime kilns.

We cannot have a quick look at all the inscriptions, but I consider it necessary for this short presentation of the material to inspect closer at least one of the most typical examples.

Ἔτους ϟ ξ⟨σ⟩ τοῦ καὶ βπτ,
μηνὸς Δείου λ·
Αὐρήλιος Νεικόβουλος
ὁ πρὶν Νεικοβούλου, Βαι-
ροιαῖος, οἰκῶν ἐν Αὐράν-
τῳ χωρίῳ Αὐρηλίου Νεικά-
νορος, χαρίζομε παιδί-
σκην ὀνόματι Εὐβούλην,
ὡς ἐτῶν ιη, γένι Μακεδο-
νικήν, οἰκογενής. ταύτην
χαρίζομε Μητρὶ Θεῶν Αὐτό-
χθονι, ὅπως προσμείνῃ τῷ
κυρίῳ τὸν τῆς ζοῆς χρόνον·
μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν εἶναι
Μητρὸς Θεῶν κατὰ τὴν ἀπό-
φασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀ-
κύλα· ἐπιμελουμένου Αἰ-
⟨λ⟩ίου Ἐπιγένους, ἱερωμένης
Αὐρηλίας Σαφφῶς.

First we have the Augustan year. The letter for units comes first, then the letter for tens and the last letter is for hundreds. Usually we have on the marble the word σεβ(αστοῦ) following the first number of years. I mean we read «in such and such an Augustan year which is also the such and such

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(provincial) year». Only in a few inscriptions the word σεβαστοῦ is omitted as it is here. Also we find in some inscriptions the dating at the end instead of the beginning of the inscription.

The first line of the inscription is mistaken. The digit for hundreds in the Augustan year should be a sigma which has been restored in the text and stands for two hundred. On the stone it is a T by mistake. We can tell that, not only on the base of the local year which follows (possibly suspect too) but also because the curator and the priestess at the end of the inscription (ll. 17-19) are known from other inscriptions; Αἴλιος Ἐπιγένης is mentioned in another dated inscription (in the Augustan year 265) and Αὐρηλία Σαφφὼ (which stands for Σαπφὼ) is also mentioned at least twice (again in 265 and 266).

Next comes the month. There are in all 33 inscriptions with mention of the month. More than half of them (19) mention this month, Δεῖος, and in most of these (11) the date is the 18th of the month. This must be the date of the great festival. Other dates given are the 20th (four times) and the 30th (four times also) of the same month Δεῖος corresponding roughly to September. The following month Ἀπελλαῖος is mentioned 4 times and the days are once the 1st and once the 2nd while in two cases no day is mentioned. The following month Αἰδοναῖος (roughly November) is mentioned 3 times and again the days are once the 1st and once the 2nd. Only second to Δεῖος is Δαίσιος (roughly April) mentioned 5 times; the dates are the 18th, the 27th and the 30th. Ξανδικὸς (February) and Γορπιαῖος (July) are mentioned only once each, and the latter in a letter copied on the stone. In both these cases the day is the 10th. In a number of inscriptions the month is mentioned but not the day.

Next comes (11. 3-5) the name of the donor: Αὐρήλιος Νεικόβουλος ὁ πρὶν Νεικοβούλου. Ὁ πρὶν means that he was the son of Νεικόβουλος. Βαιροιαῖος is misspelt here and this helps us in a way: if the name of the capital city Veroia is (more than once) misspelt we can expect some errors in other less familiar or entirely new names.

The donor is a citizen of Veroia, but is resident ἐν Αὐράντῳ χωρίῳ which is not known from elsewhere. Χωρίον is normally the name for a latifundium, and this time we learn the name of the owner who is called Αὐρήλιος Νεικάνωρ. We don't need to say more about this inscription because already we have discussed somehow its rather typical formulae[30].

30. Some of these last remarks have already been published, *ΠΑΕ* 1976, p. 112 ff., and also, *Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της, Α' Τοπικὸ Συμπόσιο (18-20 Ἀπριλίου 1977)*, Θεσσαλονίκη 1980, p. 165 ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Let me now make another point and this will be my last.

We are in the heartland of Macedonia, a country which has been subjugated by the Romans since 168 B.C. We know in detail what the fate of the Macedonians was after the subjugation. In spite of that, we find in our inscriptions a nation which is still alive five centuries after the subjugation. The resistance equaled the blow. Macedonians were never Romanised like the Dacians and Mysians. They did not become extinct like the Illyrians, the Dardanians, the Thracians etc. After more than five hundred years under the Romans, Macedonians used their Greek language; they called the Mother of the Gods proudly Αὐτόχθων; they preserved the names of their months and celebrated their festivals; they used for centuries names like Ἀλέξανδρος, Ἀλεξάνδρα, Ἀμύντας, Ἀνδρίσκος, Ἀντίγονος, Ἀντιγόνα, Ἀντίοχος, Ἀντίπατρος, Δημήτριος, Εὐρυδίκη, Κάσσανδρος, Κλεοπάτρα, Λυσίμαχος, Νίκανδρος, Νικάνωρ, Πτολεμᾶς, Φίλιππος and so on. In our inscriptions almost all names except gentilicia and their derivatives are Greek. Ancient place-names survived: Αἰγαί, Βέροια, Μίεζα, Ἐλίμεια, Ἐορδαία, Πελεγονικὴ and possibly Λεβαίη of Herodotos (no wonder: Hecataeus' Χαλέστρη still survives in the traditional form Χαλάστρα). We learn from our inscriptions new names and these are also Greek. Nothing like Trajanoupolis and the like.

Parenthetically, I may be allowed to mention that even official texts and, say, the miliaria of the Via Egnatia are bilingual: Latin primarily for soldiers, Greek for local people.

I must end in the year of the last of our inscriptions, 314 A.D., which is three years later than Galerius (293-311 A.D.) and this is the extreme limit of my professional interests. The presence in this room of distinguished scholars dealing with late antiquity and Byzantium reminds me of the transference of the capital from Sirmium to Thessaloniki with its almost exclusive use of Greek, at least in inscriptions. It was a first step to the Hellenization of the Eastern Roman Empire. The second step was to Byzantium. In the long run, Christianity resulted in the fact that soldiers and workmen who uncovered the inscriptions at Lefcopetra in 1965 could read the texts and understand most of the contents. But they are no longer Macedonians, they are Ἕλληνες. Those Macedonians who appeared in history sometime after 1000 B.C. vanished forever, I think, sometime in the 4th century A.D. We cannot speak of Macedonians in the Balkan Peninsula before the 1st millenium B.C. or after the 4th century A.D. Our inscriptions are some of the last Macedonian documents.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

The inscriptions are interesting from several points of view. For this reason I, finally, give here a translation of 18 of the most ancient texts:

1. (fig. 2) Agathe Tyche. To the Mother of the Gods Autochthonous. I, Marsidia Mamaris, following a vow, gave as a gift a slave girl named Tychike together with her descendants to serve the goddess with the goddess exercising the authority not in an abusive way. In the Augustan year 211, which is also 327.
2. I, Quinta Iulia, (give) as a gift to the Mother of the Gods, a slave girl Parmenea whom I raised in the name of the goddess to serve on festival days. At the time Aelia Kleupatra was serving as priestess. In the Augustan year 216.
3. Eucarpos, Ptolemas and Artemidora (give) as a gift to the Mother of the Gods a slave girl... to serve the goddess on festival days. At the time Aelia Kleupatra was serving as a priestess. In the Augustan year 216.
4. I, Ophelia Trophime, give as a gift to the Mother of the Gods irreproachable slaves belonging to me Trophime, Thalame, Kallityche, Theodotos together with their future descendants to serve the goddess on festival days and the rest of the time (myself) who raised them. At the time Aelia Kleupatra was serving as priestess. In the Augustan year 216, (in the month of) Deios.
5. In the Augustan year 219 which is also 335, on the 18th of Deios, Claudius Soter together with his wife and the children give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous a slave girl Macedonia aged 8 and a year-old slave boy Therinos who will serve the goddess on festival days... When Aurelia Epigone was priestess, Kominius Hieronymos was epimeletes.
6. In the Augustan year 219 which is 335, on the 30th of Panemos, I, Poplios Aelios Amatokos, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous Neikon raised as my own slave to serve after my death and that of my wife on festival days during every celebration. During the priesthood of Claudius Tertinus (--) Eieronymos.
7. I, Marcus Aurelius Alexandros, a soldier evocatus, a praetorian, honored in a worthy fashion by our lord Marcus Aurelius Commodus set up as a gift to our lady Mother of the Gods Autochthonous gilded grieves; together with them I also gave as a gift the slaves Kopria and her children Lykos and Hermes, the seller of whom was Keroimos. Whem Kominios Hieronymos was epimeletes.
8. I, Alexandros, son of Herakleides, (give) as a gift to the Mother of the

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Gods a slave boy Zossimos aged six on condition he will stay with me throughout the time I am alive and after my death will belong to the goddess. When Kominios Hieronymos was epimeletes. In the Augustan year 221.

9. I, Petronia Lyka, engrave on a stele (the offer of) a slave girl of mine Zesime, irreproachable, to the Mother of the Gods, with no one having power except the goddess, to serve on all festival days. When Komenios Hieronymos was epimeletes in the year 221, in the month of Daisios.
10. In the year 223 when Kominios Hieronymos was epimeletes, I, Claudia Prokla, engrave on a stele (the offer of) a slave girl of mine Eugenea together with (her) children Phile, Alexandros, Philon, whom I gave as a gift in the Augustan year 205.
11. Senpronios Amyntianos Phloros gives as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous a slave girl Endemia, to serve the goddess on all festival days. When Aelia Ammile was priestess, Kominios Hieronymos was epimeletes. Irreproachable. In the year 224, (the month of) Deios.
12. I, Aelia Lais, give as a gift to the Mother of the Gods a slave girl Neike about 7 years old together with her future offspring with no one else having power except the goddess. When Kominia Philiste was priestess, in the year 224, on the 1st of Aidonaios.
13. I, Avidia Leonto, having the *ius trium liberorum,* gave as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous, a slave boy named Leon, about 5 years old, with no one having greater power except the goddess. I gave the gift when Elia Amila was priestess and Kominios Hieronymos epimeletes.
14. I, Agathon, son of Agathon, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous a slave boy of mine named Epagathos about...years old whose (certificate of) purchase I gave to the goddess. He will serve me throughout the time of my life staying with the goddess on the festival days. I gave the boy when Kominia Philiste was priestess.
15. I, Aelia Kratea, on command of the Mother of the Gods Autochthonous, gave as a gift a slave child Ammia in order to serve on festival days. When Kominia Philiste was priestess.
16. I, Leukon, son of Leukon, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous, a little slave boy, Zosimos, aged 5. When Kominia Philiste was priestess.
17. (fig. 10) I, Claudia Edea give as a gift to the Mother of the Gods a slave girl named Helene about 20 years old on condition that she will stay

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

during the time of my life. When Aelia Oresteine was priestess and Kominios Hieronymos was epimeletes in the Augustan year 225.

18. I, Titiane of Alexandros give as a gift to the Mother of the Gods a slave girl Germana. When Aelia Oresteine was priestess in the Augustan year 225, which is also 341.

Society of Macedonian Studies

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

18

ΟΙ ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΗΛΙΟΝ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Θεόδωρος Κ. Π. Σαράντης

Οἱ ἀγῶνες τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κατὰ τὸν Ἰούλιο ἢ τὶς ἀρχὲς Αὐγούστου τοῦ 335 π.Χ., στὸ ἀρχαῖο Πήλιο, στὶς βορειοδυτικὲς ἐσχατιὲς τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὰ ὄρια μὲ τὴν Δασαρετεία καὶ τὴν Ἰλλυρία, δὲν ἔχουν προκαλέσει, ὅσο ἴσως θὰ ἔπρεπε, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν, τόσο τῶν ἀρχαίων, ὅσο καὶ τῶν νεωτέρων καὶ τῶν συγχρόνων.

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μόνον ὁ Ἀρριανὸς τοὺς περιγράφει μὲ κάποια εὐσυνειδησία καὶ μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες, σύμφωνα, ὅπως φαίνεται, μὲ ἀφήγησι τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Λάγου, ὁ ὁποῖος ὁπωσδήποτε ἦτο αὐτόπτης μάρτυς τῶν γεγονότων· γιατὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον τοὺς περιγράφει, φανερώνει συγγραφέα μὲ ἄρτια στρατιωτικὴ κατάρτισι καὶ ἀντίληψι[1], ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἢ πολὺ ἀόριστα τοὺς ἀναφέρουν, ἢ τοὺς ἀντιπαρέρχονται ἢ καὶ τοὺς ἀποσιωποῦν. Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους πάλι ἢ καὶ τοὺς συγχρόνους μας πολὺ ὀλίγοι τοὺς ἀναφέρουν—καὶ αὐτοὶ μᾶλλον ἀφηγηματικὰ—χωρὶς νὰ τοὺς ἀξιολογοῦν ἢ καὶ νὰ τοὺς ἀναλύουν, ἐνῶ ὅλοι κάμνουν λάθος στὴν τοπογραφικὴ τοποθέτησί τους[2].

Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ τῶν ἱστορικῶν, ἀπὸ μιὰ ἄποψι, φαίνεται φυσική. Γιατί, μπροστὰ στὸ τεράστιο ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου, μπροστὰ στὰ τόσα συνταρακτικὰ μετέπειτα γεγονότα, μπροστὰ στὶς τόσο ἀποφασιστικὲς σὲ ἔκτασι καὶ ἀποτελέσματα ἀργότερα ἐκστρατεῖες καὶ μάχες του, οἱ ἀγῶνες στὸ Πήλιο φαίνονται σὰν μικρῆς σημασίας γεγονότα καὶ πολὺ ὀλίγης προσοχῆς ἄξια.

1. Ἀρ. Ἀν. Α', V, I-II.

2. Ι. Γ. Δρόϋζεν, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*. Μετάφρασις Ἰ. Πανταζίδου, Ἀθῆναι 1899, σελ. 151 κ.ἑ. U. Wilcken, *Alexander der Grosse*, εἰς τὴν Γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ R. Bouvier, Payot, Paris 1952, σελ. 77 κ.ἑ. Ar. Weigall, *Alexander the Great*, εἰς τὴν Γαλλικὴν ὑπὸ Th. Varlet, Payot, Paris 1955, σελ. 155 κ.ἑ.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἐν τούτοις...οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ Πήλιο ἔχουν πολὺ μεγάλη σημασία. Καὶ ἔχουν πολὺ μεγάλη σημασία, πρῶτα-πρῶτα, γιατί, μετὰ τὴ συντριβὴ τῶν Θρακῶν καὶ τῶν Τριβαλλῶν στὴ Θράκη καὶ τῶν Γετῶν στὸ Δούναβι καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν Θηβῶν ἀργότερα, οἱ ἀγῶνες στὸ Πήλιο, μὲ τὴν συντριβὴ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ τῶν Ταυλαντίων, ἐξασφάλισαν στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴ στρατιά του τὰ νῶτα τους, γιὰ τὴν πέρα ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντο πρὸς τὴν Ἀσία κοσμοϊστορικὴ ἐξόρμησί τους.

Ἔπειτα—τὸ καὶ σπουδαιότερο—παρὰ τὸ ὅτι ὁ χῶρος, ποὺ ἐξελίχθηκαν, ἦτο πολὺ στενός, σὲ σύγκρισι μὲ τὶς ἀχανεῖς ἐκτάσεις, ὅπου ἐξελίχθηκαν ἀργότερα οἱ ἐκστρατεῖες καὶ οἱ μάχες του, οἱ ἀγῶνες στὸ Πήλιο παρουσιάζουν, ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, τὸν Ἀλέξανδρο σὰν ἕναν ἀπαράμιλλο ὁμηρικὸ ἥρωα, ν' ἀγωνίζεται μπροστά, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀνδρῶν του, πράγμα ποὺ θὰ τὸν διακρίνη σὲ ὅλους τοὺς μετέπειτα ἀγῶνες του μέχρι τὸ θάνατό του, ἀλλὰ καὶ σὰν μιὰ ἀνυπέρβλητη στρατηγικὴ μεγαλοφυΐα, ἀξιοθαύμαστη πάντοτε, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τώρα ποὺ ἐκδηλώνεται στὴν τόσο νεαρὴ ἡλικία του.

Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ ὁ Ἀλέξανδρος ἦτο μόλις εἴκοσι ἑνὸς χρονῶν. Στὴν ἡλικία αὐτὴ ὁ φυσιολογικὸς ἄνθρωπος οὔτε πεῖρα ἔχει ἀποκτήσει, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴ μάθησι ἔχει προλάβει νὰ ἀφομοιώση. Ὁ Ἀλέξανδρος ὅμως ἀπὸ τότε, ἂν μὴ καὶ ἀπὸ πολὺ προτύτερα—στὰ δέκα ἕξι του χρόνια, ὅταν, στὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα του στὴ Θράκη καὶ τὸν Δούναβι, συνέτριψε τοὺς Μαίδους—παρουσιάζεται νὰ ἐγκαινιάζη, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παγκόσμια πολεμικὴ ἱστορία, ἀρχὲς πολέμου ποὺ θὰ παραμείνουν ἀμετάβλητες μέχρι σήμερα.

Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ὑπῆρξε μία ἀνυπέρβλητη πραγματικὴ ἰδιοφυΐα, μία πηγαία δημιουργία. Ὅπως καὶ παντοῦ ἀλλοῦ, σὲ ὅλη τὴ ζωή του, ἔτσι καὶ ἐδῶ, δὲν θ' ἀντιγράψη κανέναν. Δὲν θὰ ἐφαρμόση ἀκριβῶς τίποτε ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα, τὰ τόσο πολλά, ποὺ διδάχθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ ἀπὸ τοὺς δασκάλους του. Παντοῦ θὰ καινοτομήση πρωτοπορειακὰ καὶ ἐντυπωσιακά, στὴν Πολεμικὴ Τέχνη, στὴ Διοίκησι, στὶς Ἰδέες... Σὲ κάθε του βῆμα θὰ παρουσιάση μιὰ δημιουργία, κάτι τὸ καινούριο, κάτι τὸ πρωτοφανές.

Γυρίζοντας στὴν οὐσία τοῦ θέματός μας, πρέπει πρῶτα-πρῶτα, νὰ τοποθετήσουμε τοπογραφικὰ τὰ γεγονότα καὶ νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ χῶρο, ὅπου ἔγιναν οἱ ἀγῶνες. Γιατί, ἀπὸ ὅσα τουλάχιστον ξέρουμε ἡμεῖς, ὅλοι οἱ ἐρευνηταὶ κάμνουν λάθος—κατὰ τὴ γνώμη μας—σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, πράγμα ποὺ ἔχει σὰν συνέπεια νὰ μὴ μποροῦν μετὰ νὰ τοποθετήσουν καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὰ γεγονότα, ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ἀρριανός.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Κατὰ περίεργη σύμπτωσι, ὁ Δρόϋζεν[3] καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν πολλοὶ —ἂν μὴ ὅλοι—οἱ ἱστορικοὶ τοποθετοῦν τὸ Πήλιο κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Πλιάσα, δέκα περίπου χιλιόμετρα Βορειοανατολικὰ ἀπὸ τὴν Κορυτσᾶ, στοὺς πρόποδες τοῦ Μοράβα καὶ ἐπάνω στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ Κορυτσᾶ-Μπίγλιστα-Καστοριά. Μὲ αὐτὴ τὴ γνώμη συμφωνεῖ καὶ ὁ δικός μας Κεραμόπουλος.

Στὴν ἄποψι αὐτὴ πάλι παρασύρθηκε καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Στρατοῦ καὶ ἐσημείωσε στοὺς ἐπιτελικούς της χάρτες τὸ Πήλιο, σὰν ἀρχαῖο τοπωνύμιο, δίπλα ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Πλιάσα.

Ὑποπτευόμαστε σοβαρὰ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν τοποθέτησι τοῦ Πηλίου παρέσυρε τοὺς ἐρευνητὰς ὁ χάρτης τοῦ Κίεπερτ τοῦ περασμένου αἰῶνος[4], ὁ ὁποῖος ἐπὶ πολλὲς δεκαετίες ἀποτελοῦσε τὸ ἀλάθητο γιὰ πολλὲς περιπτώσεις, παρόμοιες μὲ τὴ δική μας, γιατὶ ὅλοι πίστευαν ὅτι οἱ Κίεπερτ ἀντλοῦσαν τὶς πληροφορίες τους ἀπὸ τοὺς σοβαρότερους ἱστορικοὺς καὶ γεωγράφους, πράγμα ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινό.

Μία ὅμως ἐμπεριστατωμένη ἐπιτόπια ἔρευνα, μαζὺ μὲ μία ἐπιτελικὴ ἀναγνώρισι ἑνὸς δόκιμου στρατιωτικοῦ, ποὺ θὰ πρέπει ὁ κάθε ἱστορικὸς ἐρευνητὴς νὰ συμβουλεύεται, ὅταν πρόκειται γιὰ δύσκολο στρατιωτικὸ θέμα, γιὰ νὰ μὴ παρουσιάζη τὰ τραγελαφικὰ καὶ ἀπαράδεκτα, ποὺ προβάλλει ἡ πρόσφατη *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τῆς «Ἐκδοτικῆς», ἡ ὁποία μὲ τόσες τυμπανοκρουσίες μάλιστα διελάλησε τὴ μοναδικότητά της, θὰ μᾶς ἔπειθε στὸ ὅ,τι τὸ Πήλιο, σὰν ὠχυρωμένη πόλις ποὺ φράσσει στενωπό, δὲν μποροῦσε ποτὲ καὶ κανένας, καὶ πρὸ παντὸς ἕνας στρατηγικὸς νοῦς σὰν τὸν Φίλιππο—γιατὶ αὐτὸς τὸ ἐνίσχυσε—νὰ τὸ τοποθετήση στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Πλιάσα.

Ἀλλὰ καὶ μία ἁπλῆ ματιὰ στὸ χάρτη θὰ μᾶς δείξη ὅτι τὸ Πήλιο τοποθετημένο στὴν Πλιάσα δὲν φράσσει κανένα στενό[5], δὲν κλείνει καμιὰ ὁδευσι ἢ διάβασι, ἐνῶ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο γίνονται τὰ φρούρια εἶναι ἀκριβῶς τὸ κλείσιμο κάποιου στενοῦ, κάποιας διαβάσεως. Τὰ στενά, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ καὶ ποὺ θὰ ἦτο ἀνάγκη ν' ἀπαγορεύσουν στὸν βαρβαρικὸ χείμαρρο νὰ εἰσβάλη στὴ Μακεδονία, βρίσκονται πέντε χιλιόμετρα Βορειοανατολικώτερα. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι καὶ ἂν τὸ φρούριο στὴν Πλιάσα κατέχεται, ὁ ἀντίπαλος τὸ ἀγνοεῖ, γιατὶ ἐκεῖνο δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα, λόγῳ ἀποστάσεως, νὰ τὸν ἐμποδίση καὶ διέρχεται τὰ στενὰ χωρὶς καμιὰ ἐνόχλησι.

3. Ι. Γ. Δρόϋζεν, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σελ. 152, ὑποσ. 1.
4. Ι. Γ. Δρόϋζεν, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σελ. 151, ὑποσ. 1.
5. Εἰκὼν 1.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἔπειτα, μία ὠχυρωμένη πόλις γιὰ νὰ ἀνθέξῃ σὲ μιὰ προσβολή, πρέπει νὰ μπορῇ νὰ προβάλῃ ἄμυνα, ἀπὸ ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ὠχυρωμένης πόλεως προϋποθέτει μία περίκλειστη τοποθεσία ὠχυρωμένη, μικρὴ ἢ μεγάλη, ποὺ μπορεῖ ν' ἀντισταθῇ, ἀκόμα κι ἂν περικυκλωθῇ. Ἐδῶ ὅμως στὴν περιοχὴ τῆς Πλιάσας, καὶ σὲ εὐρεῖα ἔκτασι γύρω της, τὸ ἔδαφος δὲν παρουσιάζει τὴν παραμικρὴ ἔξαρσι τοῦ ἐδάφους ἢ μεμονωμένο λόφο, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀργανωθῇ σὰν περίκλειστη ὠχυρωμένη πόλις γιὰ ἄμυνα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

Τέλος, πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ Ἀρριανὸς στὴν περιγραφή του ἀναφέρει ἐπανειλημμένως ὅτι στὸ χῶρο ποὺ ἔγιναν οἱ ἀγῶνες βρίσκεται ὁ Ἐορδαϊκὸς ποταμός[6], ὅπου στὶς ὄχθες του ὁ Ἀλέξανδρος στρατοπέδευσε, στὴν κοίτη του ἀμύνθηκε καὶ ἔκαμε καὶ ὑποχωρητικὸ ἐλιγμό. Ἡ Πλιάσα ὅμως ἀπέχει περισσότερο ἀπὸ δυόμισυ χιλιόμετρα ἀπὸ τὸν Ἐορδαϊκὸ ποταμὸ καὶ δὲν μπορεῖ ὁ ροῦς του σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν Πλιάσα νὰ συνδεθῇ μὲ τὰ γεγονότα, ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ἀρριανός.

Ἄλλη σοβαρὴ γνώμη γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ἐκείνη, ποὺ ἐξέθεσε, πρὶν τέσσερα χρόνια, στὸ δεύτερο Συμπόσιο ἡ «Ἀρχαία Μακεδονία» ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Bristol κ. Hammod.

Ὁ κ. καθηγητής, μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἀναγνώρισι, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Πήλιο ἦτο κτισμένο ἐπάνω στὸ λόφο *Γκορίτσα*, ἓξι χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Μπίγλιστα πρὸς τὴν Κορυτσᾶ καὶ χίλια μέτρα Νοτιοδυτικώτερα ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς λίμνης Μικρῆς Πρέσπας. Ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι ἡ στενωπὸς ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κλείσῃ τὸ φρούριο τοῦ Πηλίου ἦτο Βόρεια ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τρέντ.

Στὸ σύνολό της, ἡ ἄποψις αὐτὴ εἶναι πολὺ παρακινδυνευμένη. Ἡ κατεύθυνσις αὐτῆς τῆς στενωποῦ δὲν ὁδηγεῖ πουθενά, γιατὶ δὲν ἐξυπηρετεῖται μὲ δρόμους κατάλληλους γιὰ μεγάλη κυκλοφορία, παρὰ μὲ δυὸ μονοπάτια, στὶς ὄχθες—Βόρεια καὶ Νότια—τῆς λίμνης, ἀπὸ ὅπου μονάχα «κατ' ἄνδρα» μπορεῖ νὰ περάσῃ ἕνα στράτευμα. Γιὰ τροχοφόρα—ποὺ τότε ὑπῆρχαν—οὔτε συζήτησις μπορεῖ νὰ γίνῃ.

Ἔπειτα ὁ λόφος Γκορίτσα εἶναι πολὺ στενὸς καὶ δὲν χωρεῖ ἐκεῖ μία πόλις-φρούριο, ὅπως τὴν θέλει ὁ Ἀρριανός. Οὔτε πάλι, ἕνα φρούριο στὴ Γκορίτσα μπορεῖ ν' ἀπαγορεύσῃ τὴν κίνησι καὶ τὴν κυκλοφορία στὴν κοιλάδα τοῦ Ἐορδαϊκοῦ πρὸς τὸ ὑψίπεδο τῆς Κορυτσᾶς.

Τέλος, παρὰ τὴν προσπάθεια ποὺ καταβάλλει ὁ κ. καθηγητής, δὲν μᾶς πείθει ὅτι στὴν περιοχὴ ποὺ ὑποστηρίζει μποροῦν νὰ προσαρμοσθοῦν τὰ γεγονότα, ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ἀρριανός.

6. Ἀρ. Ἀν. Α', V, 5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Καὶ γιὰ νὰ μὴ ἐκταθοῦμε καὶ σὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα καὶ πιὸ πέρα ἄλλες λεπτομέρειες καὶ μακρυγοροῦμε ἄσκοπα, πρέπει ν' ἀποκλείσουμε καὶ τὴν πρώτη περίπτωσι, ὅτι τὸ Πήλιο ἦτο κοντὰ στὸ χωριὸ Πλιάσα, ὅπως καὶ τὴν δεύτερη, ὅτι βρίσκονταν στὴ Γκορίτσα.

Ὅπως καὶ ἀλλοῦ ἀναφέραμε[7], γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ θέσι τοῦ ἀρχαίου Πηλίου, δὲν ἀρκεσθήκαμε στὰ ὅσα οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ ἢ οἱ σύγχρονοι ἐρευνηταὶ καὶ γεωγράφοι ἔγραψαν γιὰ τὸ θέμα, ἀλλὰ πήγαμε ἐκεῖ ἐπὶ τόπου. Διατρέξαμε τὴν περιοχὴ σὲ μεγάλη ἔκτασι καὶ προσαρμόσαμε τὰ γεγονότα στὸ ἔδαφος, ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ἀρριανὸς καὶ ὅπως τὰ δέχεται ἡ Πολεμικὴ Τέχνη.

Ἂν ἀκολουθήσουμε τὸν ἀμαξιτὸ δρόμο Καστοριᾶς-Κορυτσᾶς καὶ περάσουμε τὰ ἑλληνο-αλβανικὰ σύνορα ἀπὸ τὴ στενωπὸ τῆς Κρουσταλλοπηγῆς (Σμαρδέσι), θὰ βρεθοῦμε στὸ ὀροπέδιο τῆς Μπίγλιστας, δηλ. στὴν κοιλάδα τοῦ Ἄνω Ἐορδαϊκοῦ (Ντεβὸλ ἢ Δέβολη), ἡ ὁποία ὁμοιάζει μὲ κλειστὸ λεκανοπέδιο. Περιβάλλεται Δυτικὰ ἀπὸ τὴν πανύψηλη ὀροσειρὰ τοῦ Μοράβα (ὑψ. 1600-1800 μ.), πρὸς τὸ Βορρᾶ ἀπὸ τὸ Μάλι-ι-Ἰβάνιτ (ὑψ. 1770 μ.) καὶ Σοῦχα Γκόρα καὶ πρὸς τὸ Νότο καὶ τὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸ Τρικλάριο (Γκόρμπες) καὶ τὶς ἀντηρίδες τῶν Ἑλληνικῶν συνόρων.

Ἀπὸ τὰ γύρω βουνὰ ρέουν πολλοὶ μικροὶ ποταμοί, ποὺ σχηματίζουν τὸν Ἐορδαϊκό, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχή, ἐπὶ εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα, ρέει πρὸς τὸ Βορρᾶ. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Προγκὲρ στρέφεται ἀπότομα πρὸς τὴ Δύσι καὶ μέσα ἀπὸ μιὰ στενωπό, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ χωριὰ Τσαγκόνι καὶ Ζεμπλάκ, ἐκχύνεται στὴν πεδιάδα τῆς Κορυτσᾶς, στὸ ὀροπέδιο τοῦ Σελασφόρου.

Ἡ στενωπὸς αὐτή, ποὺ εἶναι γνωστὴ σήμερα σὰν στενωπὸς «Τσαγκόνι», ἀπὸ ὅπου διέρχεται καὶ ὁ ἀμαξιτὸς δρόμος Καστοριᾶς-Κορυτσᾶς, εἶναι ἡ μοναδικὴ διάβασις ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία (Ὀρεστιάδα) πρὸς τὴν Δασαρετεία καὶ τὴν Ἰλλυρία. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά της ὀρθώνονται οἱ ὑψηλὲς κορυφὲς τοῦ Μοράβα καὶ τοῦ Ἰβάν, οἱ ὁποῖες μὲ ἀπότομες καὶ δασωμένες ἀντηρίδες τὴν περισφίγγουν, ἀφήνοντάς της στὰ πρῶτα πέντε χιλιόμετρα ἄνοιγμα ἀπὸ 1500 μέτρα περίπου, ἐνῶ πρὸς τὴ δυτικὴ ἔξοδο καὶ ἐπὶ ἀρκετὸ διάστημα τὸ πλάτος της μικραίνει ἀπότομα καὶ εἶναι ὅσο τὸ πλάτος «τεσσάρων ἀσπίδων», κατὰ τὴν ἔκφρασι τοῦ Ἀρριανοῦ. Τὸ στενότερο σημεῖο βρίσκεται χίλια μέτρα μόνον Βορειοανατολικὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ζεμπλάκ.

Ἡ στρατηγικὴ σημασία αὐτῆς τῆς στενωποῦ ἦτο ἀνέκαθεν πολὺ σημαντική, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Φίλιππος, ἀφοῦ ἔδιωξε τὸν Κλεῖτο καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς Μακεδονίας, εἶχε φροντίσει νὰ ἐνισχύση τὸ Πήλιο,

7. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, *Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος*, Τόμοι 2, Ἀθῆναι 1970, τ. Α', σελ. 188.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὅπως ὠνόμαζαν τὴν ὠχυρωμένη πόλι, ποὺ ἔκλεινε τὴν ἔξοδο τῆς στενωποῦ πρὸς τὰ Δυτικά.

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, τὸ Πήλιο πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἐπάνω στοὺς σημερινοὺς λόφους Μπρέγκου-ι-Κερσίς[8], Νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Γκολομπάρντ. Ἐκεῖ ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωσις προσφέρεται θαυμάσια γιὰ τὴν ἵδρυσι ἑνὸς φρουρίου, ποὺ νὰ μπορῆ νὰ ἀπαγορεύση τὴν διάβασι τοῦ ὁποιουδήποτε ἀπὸ τὴ στενωπό. Ἐνῶ στὸ πέριξ ἔδαφος προσαρμόζονται ἀπόλυτα ὅλα τὰ γεγονότα, ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ἀρριανός.

Ὁπωσδήποτε, τότε, κανένας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ περάση ἀπὸ τὴ στενωπό, ἂν δὲν ἐγίνετο πρῶτα κύριος τῶν λόφων τοῦ Μπρέγκου-ι-Κερσίς. Καὶ μιλᾶμε πάντοτε μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, γιατὶ μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα τὸ πράγμα εἶναι πολὺ διαφορετικό.

Ὅταν τὸ Ἑλληνικὸ Τμῆμα τῆς Στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, στὴν ἐξόρμησί του κατὰ τῶν Ἰταλῶν στὰ 1940, ἔθεσε σὰν πρῶτο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴ στενωπὸ τοῦ «Τσαγκόνι», χρειάσθηκαν σκληρὲς προσπάθειες καὶ αἱματηροὶ ἀγῶνες ἐπὶ 25 ἡμέρες στὴν ὀροσειρὰ τοῦ Μοράβα στὸ Νότο καὶ στὸ Μάλι-ι-Ἰβάνιτ στὸ Βορρᾶ, γιὰ νὰ παραβιασθῆ, ἀφοῦ προτύτερα ἔπεσαν οἱ δυὸ αὐτοὶ ὀρεινοὶ ὄγκοι ποὺ δεσπόζουν στὴν περιοχή. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἔγκειται στὸ ὅτι ἐπὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τὰ τότε ὅπλα εἶχαν ἀσήμαντη ἐμβέλεια, ἐνῶ σήμερα ἔχουν βεληνεκὲς χιλιάδες μέτρα καὶ μποροῦν ἀπὸ μεγάλη ἀπόστασι μὲ τὰ πυρά τους μόνον νὰ ἀπαγορεύσουν μία ὁδευσι ἢ μία στενωπό.

Ἐκεῖνο τὸ καλοκαῖρι τοῦ 335 π.Χ. ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε ἐκστρατεύσει πρὸς τὴ Θράκη καὶ τὸν Δούναβι καὶ ἐφρονιμάτισε σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, καὶ τοὺς Θράκες καὶ τοὺς Τριβαλλοὺς καὶ τοὺς Γέτες, νικῶντας τους σὲ διαδοχικὲς μάχες. Ὅταν ἐπέστρεφε μὲ τὴ στρατιά του καὶ βρέθηκε στὸ ὑψίπεδο τῆς σημερινῆς Σόφιας, πληροφορήθηκε ὅτι οἱ Ἰλλυριοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν βασιληᾶ τους Κλεῖτο, τὸν γιὸ τοῦ Βαρδίλεω, εἰσέβαλαν στὴ βορειοδυτικὴ Ἄνω Μακεδονία (Ὀρεστιάδα).

Ὁ Κλεῖτος καὶ ἄλλοτε, στὸ παρελθόν, εἶχε ἐκδηλώσει ἐχθρικὲς διαθέσεις ἐναντίον τῆς Μακεδονίας. Ὁ Φίλιππος ὅμως τὸν εἶχε ἐπαναφέρει στὴν τάξι, ὑποχρεώνοντάς τον νὰ συνάψη εἰρήνη καὶ ν' ἀποσυρθῆ πέρα ἀπὸ τὴ Λυχνίτιδα λίμνη καὶ τὴ χώρα τῶν Δασαρετῶν. Τώρα ὅμως ποὺ ὁ Φίλιππος εἶχε ἐκλείψει, ἐνόμισε ὅτι ἦτο εὐκαιρία νὰ ἐπαναλάβη τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὶς λεηλασίες του. Τὴν φορὰ μάλιστα αὐτὴ εἶχε ἐξασφαλίσει καὶ τὴ συνεργασία τοῦ Γλαυκία, τοῦ βασιληᾶ τῶν Ταυλαντίων.

8. Εἰκόνες 2 καὶ 3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ὁ Ἀλέξανδρος, φεύγοντας γιὰ τὴ Θράκη καὶ τὸν Δούναβι, εἶχε ἀφήσει στὴν Πέλλα, ὅπως ἔκαμνε πάντοτε ὅταν ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τὸν Ἀντίπατρο μὲ ἀρκετὲς δυνάμεις στρατοῦ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ τάξι καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν συνόρων τῆς Μακεδονίας. Ἑπομένως μποροῦσε καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι ν' ἀφήση καὶ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Κλείτου καὶ τῶν Ἰλλυριῶν νὰ τὴν ἀντιμετωπίση ὁ Ἀντίπατρος, πράγμα ποὺ ἴσως θὰ ἔκαμνε ὁ πατέρας του Φίλιππος.

Ἀλλὰ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε ἄλλη ἀντίληψι γιὰ τὴν προκειμένη περίπτωσι, γιατὶ ἦτο πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ δὲν μποροῦσε νὰ προσαρμοσθῆ στὰ μέτρα τῆς λογικῆς ἐκείνου. Μόλις εἶχε ἀνεβῆ στὸ θρόνο καὶ ἔπρεπε ὅλοι—φίλοι καὶ ἐχθροὶ—νὰ ἀντιληφθοῦν ἀπὸ κοντὰ ποιὸς εἶναι ὁ καινούριος βασιληᾶς τῆς Μακεδονίας. Ἔπρεπε ἀκόμη τὸ γρηγορότερο νὰ τελειώση ὁριστικὰ μὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσι τοῦ Κλείτου· ἔπρεπε ν' ἀσφαλίση τὸ γρηγορότερο τὴν ἐπικράτειά του καὶ ἀπὸ τὴν κατεύθυνσι τῶν Ἰλλυριῶν γιὰ νὰ μπορέση ἀπερίσπαστος νὰ ἐξορμήση πρὸς τὴν Ἀσία.

Γι' αὐτό, ὁρμητικὸς καὶ βίαιος ὅπως πάντοτε, μόλις ἔλαβε τὴν πληροφορία, ὥρμησε ἀπὸ τὸ ὑψίπεδο τῆς Σόφιας καὶ μὲ σύντονες πορεῖες, γιὰ νὰ προλάβη τὸν ἐχθρό, κινήθηκε πρὸς τὰ Νοτιοδυτικά. Ἀνέβηκε τὸν αὐχένα τοῦ Ραντομίρ, ξεχύθηκε στὴν κοιλάδα τοῦ Στρυμῶνος καὶ ἔφθασε στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Κιουστεντίλ. Μετά, ἀκολουθῶντας τὴν κοιλάδα τοῦ Κρίβα, παραπόταμου τοῦ Ἀξιοῦ, πέρασε ἀπὸ τὴ χώρα τῶν συμμάχων του Ἀγριάνων, παραμέρισε μὲ τὴν παρέμβασι τοῦ βασιληᾶ των Λάγγαρου τὸν κίνδυνο ἀπὸ τοὺς Αὐταριᾶτες, διέτρεξε τὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Τίτο-Βέλες καὶ ἀπὸ τὰ στενὰ τῆς Μπαμπούνας ἀνέβηκε στὸ ὑψίπεδο τοῦ Πριλάπου (Περλεπὲ) τῆς Πελαγονίας. Ἀπὸ ἐκεῖ διέτρεξε τὴν κοιλάδα τοῦ Ἐριγῶνος (Τσέρνα) ποταμοῦ, τὴν περιοχὴ Μοναστηρίου-Φλωρίνης, πέρασε τὸν αὐχένα τοῦ Πισοδερίου καὶ ἀπὸ τὴν διάβασι τῆς Κρουσταλλοπηγῆς (Σμαρδέσι) εἰσῆλθε στὴν κοιλάδα τοῦ Ἄνω Ἐορδαϊκοῦ, στὴν δυτικὴ ἔξοδο τῆς ὁποίας βρίσκονταν τὸ Πήλιο.

Ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἔφθασε μπροστὰ στὸ Πήλιο καὶ τὸ βρῆκε κατεχόμενο ἀπὸ τὸν Κλεῖτο, διέταξε καὶ στρατοπέδευσε ὁ στρατός του στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἐορδαϊκοῦ[9], ὅπου καὶ διανυκτέρευσε, ἀφοῦ ἔλαβε ὅλα τὰ μέτρα ἀσφαλείας, μὲ προφυλακὲς καὶ ὀχύρωσι τοῦ στρατοπέδου.

Δὲν ἔχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴ δύναμι καὶ τὴ σύνθεσι τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀπὸ τὴ συσχέτισι ὅμως τῶν γεγονότων καὶ ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τῶν μαχῶν, πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ δύναμις τοῦ

9. Ἀρ. Ἀν. Α', V, 5 καὶ εἰκὼν 3.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

στρατοῦ του βασικὰ ἦτο ἐκείνη μὲ τὴν ὁποία εἶχε ξεκινήσει τὴν ἄνοιξι ἀπὸ τὴν Πέλλα γιὰ τὴν ἐκστρατεία του πρὸς τὴ Θράκη καὶ τὸν Δούναβι (20.000 ἄνδρες)[10] καὶ ἡ ὁποία καθ' ὁδὸν ἐνισχύθηκε καὶ μὲ 'Αγριᾶνες ἀκοντιστάς, τοὺς ὁποίους θὰ παρεχώρησε ὁ σύμμαχος βασιληᾶς τους Λάγγαρος.

Κατὰ τὴν συνήθεια τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ἡ στρατιὰ αὐτὴ περιελάμβανε στὸ πεζικό της ἕξι τάξεις πεζεταίρων, οἱ ὁποῖες στρατολογοῦνταν ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς Ἄνω Μακεδονίας. Δύο ἀπὸ αὐτὲς διαπιστώθηκε ὅτι ἦσαν ἡ 'Ελιμιώτις τάξις μὲ ταξιάρχη τὸν Κοῖνο τοῦ Πολεμοκράτη καὶ ἡ 'Ορεστὶς μὲ ταξιάρχη τὸν Περδίκκα τοῦ 'Ορόντη. Διέθετε ἐπίσης τὶς χιλιαρχίες τῶν ὑπασπιστῶν, τοὺς τοξότες καὶ τοὺς 'Αγριᾶνες ἀκοντιστάς. Στὸ ἱππικό, πάλι, μετεῖχαν ἑταῖροι καὶ σαρισσοφόροι ἱππεῖς. Καὶ ἐπειδὴ σὲ ὅλα τὰ ἐκστρατευτικὰ σώματά τους οἱ Μακεδόνες συνωδεύονταν μὲ μισθοφόρους, στοὺς ὁποίους ἀνέθεταν δευτερεύουσες ἀποστολὲς—φρούρησι δρόμων καὶ στρατοπέδων, νευραλγικῶν σημείων κλπ.—θὰ πρέπει καὶ ἐκείνη ἡ στρατιὰ νὰ ἦτο πλαισιωμένη μὲ τὰ ἀνάλογα τμήματα μισθοφόρων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ μονάδες Μηχανικοῦ μὲ λυόμενες πολιορκητικὲς καὶ βλητικὲς μηχανές, ἀπὸ μονάδες ἐφοδιασμοῦ καὶ ἀπὸ ποικίλες ἄλλες βοηθητικὲς ὑπηρεσίες (ὑγειονομικοῦ, ἐφοδιασμοῦ κλπ.).

'Απὸ τὸ ἄλλο μέρος, γιὰ τὴ δύναμι τοῦ Κλείτου διαθέτουμε ἀκόμα πιὸ πτωχὲς πληροφορίες. Καὶ ἐδῶ, ὅμως, ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις καὶ ἄλλα ἐπεισόδια, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξι τῶν γεγονότων, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲ κάποια βεβαιότητα ὅτι ἡ δύναμις τοῦ Κλείτου, παρ' ὅτι δὲν εἶχε τὴ μορφὴ τοῦ συντεταγμένου Μακεδόνικοῦ στρατοῦ, ἦτο σημαντικὴ καὶ διέθετε σκληροτράχηλους ὀρεινοὺς πολεμιστάς, ἐφίππους καὶ πεζούς, τοξότες, ἀκοντιστὰς καὶ σφενδονίτες, οἱ ὁποῖοι καὶ μεγάλης ἀντοχῆς ἦσαν καὶ ἄριστοι δεξιοτέχνες στὸν ἄτακτο καὶ ὀρεινὸ ἀγῶνα. Ἄλλωστε οἱ μέχρι τότε ἀγῶνες τῶν Μακεδόνων μὲ τοὺς 'Ιλλυριοὺς εἶχαν ἀποδείξει ὅτι οἱ 'Ιλλυριοὶ δὲν ἦσαν εὐκαταφρόνητος ἀντίπαλος, ἀλλὰ ὁ σκληρότερος ἴσως καὶ ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος ἀπὸ ὅλους τοὺς βορείους γείτονες τοῦ 'Αλεξάνδρου.

Τὸ εἶδος καὶ ἡ σύνθεσις τοῦ στρατοῦ τῶν 'Ιλλυριῶν δὲν προσφέρονταν γιὰ ἕναν πολιορκητικὸ ἀγῶνα. Γι' αὐτὸ ὁ Κλεῖτος, ἀφοῦ κατέλαβε τὸ Πήλιο, δὲν περιχαρακώθηκε στὸ φρούριο γιὰ νὰ δώσῃ μιὰ πολιορκητικὴ μάχη, ἀλλὰ προώθησε τὶς περισσότερες δυνάμεις του ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη[11], στὶς ἀνατολικὲς ἀντηρίδες τοῦ λόφου Μπρέγκου-ι-κερσίς, μὲ τὴν πρόθεσι, ἀφοῦ ἀποκρούσει τὴν τυχὸν ἐπίθεσι τοῦ 'Αλεξάνδρου, νὰ ἰσχυροποιήσῃ

10. Ι. Γ. Δρόϋζεν, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σελ. 144, ὑποσ. 1.
11. 'Αρ. 'Αν., Α', V, 7-8.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τὶς θέσεις του καὶ ν' ἀντεπιτεθῆ ἀπὸ ὅλες τὶς κατευθύνσεις, κατὰ τὴν μέθοδο τοῦ ἀτάκτου ἀγῶνος. Προετοιμαζόμενοι μάλιστα οἱ Ἰλλυριοὶ γιὰ τή μάχη, προσέφεραν, κατὰ τὴ συνήθειά τους σὲ σοβαρὲς περιπτώσεις, θυσία στοὺς θεούς τους γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὔνοιά τους τρία ἀγόρια, τρεῖς παρθένους καὶ τρία μαῦρα κριάρια.

Ὁ Ἀλέξανδρος εἶδε ἀμέσως τὰ ἀδύνατα σημεῖα τοῦ ἐχθρικοῦ σχεδίου καὶ ἀφοῦ παρέταξε τὸ στρατό του, κατὰ τὴν μακεδονικὴ συνήθεια, σὲ συμπαγὴ φάλαγγα, ὥρμησε μὲ ἀλλαλαγμοὺς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ γιὰ νὰ καταλάβη τὰ ὑψώματα, ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ γιὰ νὰ κάνη στενώτερη τὴν πολιορκία του. Μόνον μὲ τὴ θέα τῆς μακεδονικῆς παρατάξεως, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν ἐξωπλισμένοι μὲ ἀμυντικὸ ὁπλισμὸ καὶ ἐπομένως ἦσαν ἀνίσχυροι γιὰ μιὰ ἐκ παρατάξεως σύγκρουσι, ὠπισθοχώρησαν ἄτακτα χωρὶς νὰ δώσουν μάχη καὶ κλείσθηκαν στὸ φρούριο. Τόσο ἄτακτη μάλιστα ἦτο ἡ φυγή τους ὥστε δὲν πρόλαβαν οὔτε τὶς θυσίες τους πρὸς τοὺς θεούς τους νὰ ὁλοκληρώσουν καὶ ἄφησαν τὰ θύματά τους ἐπὶ τόπου.

Μετὰ ἀπὸ αὐτό, ὁ Ἀλέξανδρος στρατοπέδευσε κοντὰ στὰ τείχη τοῦ φρουρίου, μὲ τὴν πρόθεσι νὰ τὸ πολιορκήση στενά, ἀφοῦ προηγουμένως, κατὰ τὴν καθιερωμένη συνήθειά του, θὰ ἀνήγειρε ὑψηλὸ περιτείχισμα γιὰ νὰ μὴ μπορέσουν οἱ βάρβαροι νὰ διαφύγουν κατὰ τὴ νύκτα. Ἀπὸ τὴν ἑπόμενη μέρα θὰ ἄρχιζε τὴν ἐπιχείρησι γιὰ τὴν ἐκπόρθησι τοῦ φρουρίου.

Τὴν ἑπόμενη ὅμως μέρα ἡ κατάστασις ἄλλαξε ἄσχημα γιὰ τοὺς Μακεδόνες. Ἀπὸ τὸ πρωὶ παρουσιάσθηκε ὁ Γλαυκίας ὁ βασιληᾶς τῶν Ταυλαντίων μὲ μεγάλη δύναμι στρατοῦ. Τὰ τμήματά του πλημμύρισαν τὰ γύρω ὑψώματα, κλιμακώθηκαν πρὸς τὰ Νοτιοανατολικὰ[12] καὶ ἀπειλοῦσαν τὰ νῶτα καὶ τὰ μετόπισθεν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀπειλοῦσαν ἐπίσης καὶ τὸν Φιλώτα, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, μὲ εἰδικὸ ἀπόσπασμα ἱππικοῦ καὶ ὑποζύγια ἐπιμελητείας, εἶχε ἀποσταλῆ στὰ χωριὰ τῆς κοιλάδος γιὰ νὰ συγκεντρώση ἐφόδια γιὰ τὸ στρατό.

Ὁ Ἀλέξανδρος διέκρινε ἀμέσως τὴ δύσκολη θέσι ὅπου βρέθηκε ὁ στρατός του, ἀλλὰ καὶ τὸν κίνδυνο τὸν ὁποῖο διέτρεχε ὁ Φιλώτας. Παρέλαβε ἀμέσως ἕνα μικτὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ 400 ἱππεῖς, ὅλους τοὺς ὑπασπιστάς, τοὺς τοξότες καὶ τοὺς Ἀγριᾶνες ἀκοντιστὰς καὶ βάδισε ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἀπειλοῦσαν τὸν Φιλώτα. Ὁ ὑπόλοιπος στρατός του παρέμεινε στρατοπεδευμένος μπροστὰ στὰ τείχη.

Μόλις εἶδαν τὸν Ἀλέξανδρο νὰ κινῆται ἐναντίον τους, οἱ Ταυλάντιοι ἀποσύρθηκαν στὰ ὄρη καὶ ἄφησαν ἐλεύθερο τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ

12. Ἀρ. Ἀν., Α', V, 8 καὶ εἰκὼν 4.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Φιλώτα, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε ἀνενόχλητος μαζὶ μὲ τὰ μεταγωγικά του.

Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔλυε τὸ θέμα τῆς δύσκολης θέσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τὰ τείχη ποὺ ὠρθώνονταν μπροστά του καὶ ἰσχυρὰ ἦσαν καὶ ἀπὸ σημαντικὲς δυνάμεις Ἰλλυριῶν προστατεύονταν. Πίσω του, σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τῆς στενωποῦ, ὅπως καὶ στοὺς γύρω πρόποδες τῶν βουνῶν καραδοκοῦσε ὁ Γλαυκίας μὲ ἰσχυρὲς δυνάμεις στρατοῦ, ἀπὸ ἱππικό, ἀκοντιστάς, σφενδονῖτες καὶ ἄλλους ἐλαφρὰ ὡπλισμένους στρατιῶτες.

Ἂν ὁ Ἀλέξανδρος ἐξωρμοῦσε γιὰ νὰ κτυπήση τὰ τείχη τῆς πόλεως, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε σχεδιάσει, ὁ Γλαυκίας μὲ τοὺς Ταυλαντίους του, ποὺ ἦσαν ἀριστοτέχνες στὸν ἄτακτο ἀγῶνα, θὰ τοῦ προσέβαλαν τὰ νῶτα. Ἂν πάλι ἀποφάσιζε νὰ ἀποσυρθῆ πρὸς τὰ Ἀνατολικά, σὲ ἄλλη προσφορότερη θέσι, ὅπου θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ εἶναι πιὸ ἀσφαλὴς γιὰ νὰ περιμένη ἐνισχύσεις ἢ καταλληλότερη εὐκαιρία δράσεως, τότε πάλι, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος στὴ στενωπὸ—ἡ ὁποία εἶχε μῆκος περισσότερο ἀπὸ πέντε χιλιόμετρα, ἐνῶ τὰ γύρω ὑψώματα ἦσαν δασωμένα καὶ προσφέρονταν ἰδανικὰ γιὰ αἰφνηδιαστικὲς προσβολὲς—θὰ τὸν κτυποῦσαν οἱ Ταυλάντιοι ξαφνικὰ καὶ ἀπὸ πολλὰ σημεῖα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ ὁ Κλεῖτος μὲ τοὺς Ἰλλυριούς του θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὸ φρούριο γιὰ νὰ τὸν καταδιώξη κατὰ πόδας. Ἡ κατάστασις δηλαδὴ γιὰ τοὺς Μακεδόνες παρουσιάζονταν δύσκολη, σὰν νὰ ἦσαν κυκλωμένοι.

Ὁ Ἀλέξανδρος ὅμως ἀντέδρασε ἀμέσως καὶ μὲ τὸν πιὸ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο.

Ὅπως στὴ βόρεια ὄχθη τοῦ Ἴστρου, ὅπου δὲν εἶχε πληροφορίες γιὰ τὴν κατεύθυνσι ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ, ἔτσι καὶ ἐδῶ, ὅπου ὁ ἐχθρὸς δὲν εἶχε καθωρισμένο μέτωπο οὔτε καὶ συγκεκριμένη συγκέντρωσι σὲ ἕνα σημεῖο, καὶ μποροῦσε νὰ τοῦ ἐπιτεθῆ ἀπὸ πολλὲς κατευθύνσεις, παρατάσσει τὸ στράτευμά του σὲ σχῆμα τετράγωνο, μὲ βάθος 120 ἄνδρες. Στὸ μέσο τοῦ τετραγώνου τοποθετεῖ τοὺς τοξότες καὶ τοὺς ἀκοντιστάς, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τοὺς φαλαγγίτες ποὺ εἶχαν ἀμυντικὸ ὁπλισμό, τὸν ὁποῖο οἱ ἴδιοι δὲν εἶχαν, ἀλλὰ καὶ νὰ μποροῦν νὰ βάλουν μὲ τὰ τόξα καὶ τὰ ἀκόντιά τους ἐπάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τάσσει ἀνὰ διακόσιους ἱππεῖς. Καὶ γιὰ ν' ἀκούωνται καλὰ καὶ ἀπὸ ὅλους τὰ παραγγέλματά του, καὶ νὰ ἐκτελοῦνται ἀμέσως, ἐπιβάλλει ἀπόλυτη σιγή[13].

Ἡ παράταξις αὐτὴ δὲν παρουσίαζε πλευρά, οὔτε νῶτα, οὔτε ἄλλα εὐαίσθητα σημεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ προσβάλουν τὰ ἄτακτα στίφη τοῦ ἀντιπάλου. Μὲ αὐτὴ τὴ διάταξι, ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιτίθεται διαδοχικὰ καὶ πρὸς κάθε κατεύθυνσι, ὅπου ὑπῆρχαν Ταυλάντιοι καὶ κατεῖχαν διάφορα

13. Ἀρ. Ἀν., VI, 1-5 καὶ εἰκὼν 4.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὑψώματα. Μὲ μιὰ κλίσι δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ ἢ ἀκόμη καὶ μὲ μιὰ μεταβολή, ὁ ἀπόλυτα πειθαρχημένος στρατός του ἄλλαζε μέτωπο, ἀνάλογα μὲ τὴ θέσι τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὴν κατεύθυνσι, ποὺ ἤθελε νὰ ἐπιτεθῆ. Τὸ ἱππικὸ ἔτρεχε πάντοτε καὶ τάσσονταν στὶς δύο πτέρυγες, ὥστε ἡ παράταξις νὰ εἶναι πάντοτε ὁμοιόμορφη καὶ ἐξασφαλισμένη ἀπὸ τὰ πλευρά.

Οἱ κινήσεις αὐτές, ποὺ ὁμοιάζουν μὲ ἀσκήσεις πυκνῆς τάξεως, προξενοῦν κατάπληξι καὶ δέος στοὺς βαρβάρους, οἱ ὁποῖοι μάταια προσπαθοῦν νὰ βροῦν πλευρὰ ἢ νῶτα γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν ἢ νὰ τὰ ταλαιπωρήσουν. Παντοῦ, ὅπου σκέφθηκαν νὰ κατευθύνουν τὴν ἐπίθεσί τους, ἀντιμετωπίζουν τὶς μακριὲς σάρισσες τῶν Μακεδόνων, ἢ τοὺς τρομεροὺς ἑταίρους καὶ σαρισσοφόρους ἱππεῖς τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ἔτσι, οἱ Μακεδόνες ἐπετέθηκαν διαδοχικὰ καὶ κατέλαβαν ὅλα τὰ ὑψώματα, ποὺ κατεῖχε ὁ ἐχθρός, ὁ ὁποῖος καταδιωκόμενος κατέφυγε καὶ κλείσθηκε στὸ φρούριο. Μόνον ἕνα λόφο, σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου του κατεῖχε ἀκόμη ὁ ἐχθρός. Γιὰ τὴν κατάληψί του ὁ Ἀλέξανδρος ἀποστέλλει τὴν Ἴλη τῶν ἑταίρων τῆς ἡμέρας καὶ τὴν Ἴλη τῶν «βασιλικῶν παίδων», μὲ τὴν ἐντολὴ ὅπως, ὅταν πλησιάσουν καὶ ἴδουν ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐπιμένει, ν' ἀφιππεύσουν τουλάχιστον οἱ μισοὶ καὶ νὰ πεζομαχήσουν. Ἡ ὁρμητικότης ὅμως τῶν ἐπιτιθεμένων δημιουργεῖ πανικὸ στοὺς Ταυλαντίους, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταλείπουν τὸ λόφο χωρὶς νὰ πολεμήσουν καὶ τρέπονται πρὸς τὰ ὄρη.

Ἡ δεύτερη φάσις τῶν ἀγώνων στὸ Πήλιο ἔληξε μὲ ἐπιτυχία γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο.

Ὁ Ἀλέξανδρος ὅμως δὲν ἀφησυχάζει. Ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι ἡ θέσις του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πολὺ ἐπισφαλὴς καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸν βρῆ ἡ νύκτα σ' αὐτὴν τὴν κατάστασι. Πρέπει ν' ἀπαγκιστρωθῆ ἀπὸ τὰ ὑψώματα ποὺ βρίσκονται βορείως τοῦ ποταμοῦ. Πρέπει νὰ κατεβῆ στὴν πεδιάδα, στὴ νότια ὄχθη τοῦ Ἐορδαϊκοῦ, ὅπου τὸ μακεδονικὸ ἱππικὸ μπορεῖ νὰ δράση ἀποτελεσματικώτερα καὶ ὅπου οἱ βάρβαροι δὲν θὰ μποροῦν νὰ τὸν κρατοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ.

Τότε ἀποφασίζει ἕνα ὑποχωρητικὸ ἐλιγμό, ποὺ μόνον ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος μὲ τοὺς Μακεδόνες του μποροῦσε νὰ ἐκτελέση μὲ ἐπιτυχία, καὶ ὁ ὁποῖος στὴν Πολεμικὴ Τέχνη λέγεται «ὑποχωρητικὸς ἐλιγμὸς ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ», ἑνὸς ἐχθροῦ ποὺ εἶναι ἕτοιμος καὶ καραδοκεῖ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ ἕνα λάθος ἢ μία παράλειψι ἐκείνου ποὺ ὑποχωρεῖ γιὰ νὰ τοῦ ἐπιτεθῆ καὶ νὰ τὸν συντρίψη.

Συγκροτεῖ ἀμέσως μιὰ ἰσχυρὴ ὀπισθοφυλακὴ ἀπὸ τοὺς ἑταίρους ἱππεῖς καὶ τοὺς «βασιλικοὺς παῖδας», ποὺ εἶχαν πρὶν ἀπὸ λίγο καταλάβει τὸ ἐπί-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μαχο ὕψωμα. Ἐκεῖ διατάσσει καὶ ἐγκαθίστανται καὶ οἱ Ἀγριᾶνες ἀκοντισταὶ καὶ οἱ δύο χιλάδες τοξότες του. Ἐπικεφαλῆς αὐτῆς τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς τίθεται ὁ ἴδιος καὶ ἐγκαθίσταται καὶ αὐτὸς στὸ λόφο, ἀπὸ ὅπου ἐπισκοποῦσε τὶς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ καὶ διηύθυνε τὴ μάχη, ἕτοιμος νὰ ἐπέμβη ὅπου θὰ παρίστατο ἀνάγκη.

Ἔπειτα, διατάσσει τὴ σύμπτυξι τῶν μονάδων του. Πρῶτα κινήθηκαν οἱ ὑπασπισταί, ποὺ ἦσαν ἐλαφρότερα ὡπλισμένοι καὶ οἱ ὁποῖοι μόλις πέρασαν στὴ Νότια ὄχθη τοῦ ποταμοῦ παρατάχθηκαν σὲ κανονικὴ παράταξι μάχης, γιὰ νὰ καλύψουν τὴ σύμπτυξι τῶν ἄλλων τμημάτων, ποὺ θὰ περνοῦσαν μετὰ ἀπὸ αὐτούς. Ταυτόχρονα, στὴ Νότια ὄχθη στήθηκαν καὶ οἱ βλητικὲς μηχανές, οἱ ὁποῖες πῆραν ἐντολὴ νὰ εἶναι ἕτοιμες νὰ βάλουν ἀπὸ μεγάλη ἀπόστασι τὸν ἐχθρό, ἂν ἐκεῖνος ἐπιχειροῦσε νὰ παρενοχλήση τὴν ἐπιχείρησι τῆς συμπτύξεως. Ἀκολούθησαν οἱ τάξεις τῶν πεζεταίρων, οἱ ὁποῖες μόλις διεπεραιώνονταν στὴ Νοτία ὄχθη παρατάσσονταν σὲ διάταξι μάχης, ὅπως καὶ οἱ ὑπασπισταί. Ἔτσι σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ὁλόκληρο τὸ στράτευμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀπισθοφυλακὴ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο ποὺ παρέμεναν στὸ ὕψωμα, βρέθηκε πρὸς Νότον τοῦ ποταμοῦ.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συμπτύξεως ὁ ἐχθρὸς ἐπλησίασε μὲ τὴ πρόθεσι νὰ ἐπιτεθῆ καὶ νὰ προσβάλη τὰ τμήματα ποὺ συμπτύσσονταν τελευταῖα. Ἐκείνη ὅμως τὴ στιγμὴ ὁ Ἀλέξανδρος διατάσσει μιὰ ὁρμητικὴ μὲ ἀλλαλαγμοὺς ἐξόρμησι τῶν τμημάτων του τῆς ὀπισθοφυλακῆς καὶ τρέπει εἰς φυγὴν τοὺς βαρβάρους καὶ τοὺς καταδιώκει πρὸς τὰ ὄρη. Καὶ ἐνῶ ἡ φάλαγξ τῶν πεζεταίρων καὶ τῶν ὑπασπιστῶν, ποὺ ἦτο παρατεταγμένη γιὰ μάχη στὴ νοτία ὄχθη τοῦ ποταμοῦ, μὲ ἀλλαλαγμοὺς καὶ αὐτὴ προσποιεῖται ὅτι ἑτοιμάζεται νὰ ἐξορμήση γιὰ ἐπίθεσι, ὁ Ἀλέξανδρος διατάσσει τὴν διακοπὴ τῆς ἐπιθέσεως καὶ τὴν ἀναστροφὴ τῆς ὀπισθοφυλακῆς του, ἡ ὁποία τρέχοντας περνάει τὸν ποταμό. Προηγήθηκαν οἱ τοξότες οἱ ὁποῖοι ὅταν ἔφθασαν στὴ μέση τοῦ ποταμοῦ στάθηκαν ἕτοιμοι νὰ τοξεύσουν τὸν ἐχθρό, ἂν ἐπιχειροῦσε νὰ παρενοχλήση τὴν σύμπτυξι, ἐνισχύοντες ἔτσι τὸ ἔργο τῶν βλητικῶν μηχανῶν[14].

Ἔτσι, σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ὁ Ἀλέξανδρος μὲ ὁλόκληρη τὴ στρατιά του βρέθηκε στὴ Νοτία ὄχθη τοῦ Ἐορδαϊκοῦ, ὅπου καὶ στρατοπέδευσε. Τώρα, εἶχε ἐξασφαλισμένες τὶς ἐπικοινωνίες του μὲ τὰ μετόπισθεν, ἐνῶ ὁ στρατός του βρίσκονταν σὲ πεδιάδα, ὅπου ἡ μακεδονικὴ φάλαγξ καὶ τὸ ἑταιρικὸ ἱππικὸ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν τὴν πλήρη ἀπόδοσί τους, τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ ἄτακτα στίφη τῶν βαρβάρων ἦσαν ἀνίσχυρα νὰ δώσουν μιὰ μάχη ἐκ παρατάξεως, οὔτε μποροῦσαν νὰ τὸν αἰφνηδιάσουν. Στὸ χῶρο αὐτὸ

14. Ἀρ. Ἀν. VI, 6-8 καὶ εἰκὼν 4.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἐπίσης μποροῦσε νὰ περιμένη ἐνισχύσεις, ἂν ἤθελε, ἢ ἀκόμα καὶ νὰ συμπτυχθῆ, ἀφοῦ ὁ δρόμος πρὸς τὴ Μακεδονία τώρα ἦτο ἀσφαλής.

Ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲν ἦσαν στὶς προθέσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου. Δὲν ἦτο στὸν χαρακτῆρα του οὔτε ἡ ὑποχώρησις οὔτε καὶ ἡ ἀποτυχία. Δὲν μποροῦσε ἐδῶ, στὴν προκειμένη περίπτωσι, νὰ ἀφήση τοὺς βαρβάρους νὰ καταπατοῦν τὰ ἐδάφη ποὺ κληρονόμησε ἀπὸ τὸν πατέρα του, οὔτε νὰ τοὺς ἐπιτρέψη νὰ παραμείνουν μιὰ συνεχὴς ἀπειλὴ κατὰ τῆς Ἄνω Μακεδονίας. Δὲν μποροῦσε νὰ ἀφήση τοὺς βαρβάρους νὰ κατέχουν τὴν πύλη τῆς ἐπικρατείας του. Οὔτε πάλι μποροῦσε νὰ περιμένη ἐνισχύσεις, οἱ ὁποῖες γιὰ νὰ φθάσουν ἐκεῖ θὰ περνοῦσαν πολλὲς μέρες. Ἔπρεπε νὰ μὴ ἀργοπορήση...καὶ δὲν χρειάσθηκε νὰ ἀργοπορήση. Μόνον δυὸ μέρες περίμενε.

Στὸ διάστημα αὐτὸ τῶν δύο ἡμερῶν, οἱ βάρβαροι φαίνεται ὅτι ἐνόμισαν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος, μετὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες περιπέτειές του, φοβήθηκε καὶ δὲν ἐπρόκειτο νὰ τοὺς ἐνοχλήση καὶ πάλι. Χαλάρωσαν τὰ μέτρα ἀσφαλείας καὶ ὅπως δὲν ἦσαν συνηθισμένοι νὰ παραμένουν κλεισμένοι μέσα στὸ φρούριο ἐξῆλθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ καταυλισμοὺς στὸν ἀνοικτὸ χῶρο, ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, στὶς ἀντηρίδες ποὺ βρίσκονταν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἐορδαϊκοῦ. Ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὶς πληροφορίες καὶ ἀπὸ τὶς ἀναγνωρίσεις του ὁ Ἀλέξανδρος διεπίστωσε ὅτι οἱ βάρβαροι εἶχαν χαλαρώσει καὶ τὶς προφυλακές τους καὶ τὴν ἐπαγρύπνησί τους.

Τὴν κατάστασι αὐτὴ ἀποφασίζει ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἐκμεταλλευθῆ καὶ νὰ δώση τὸ τελειωτικὸ κτύπημα. Ἡ ἐπίθεσις ἔπρεπε νὰ εἶναι κεραυνοβόλος καὶ νυκτερινή, γιὰ νὰ αἰφνηδιάσει τελείως τὸν ἐχθρὸ καὶ νὰ τὸν συντρίψη. Συγκροτεῖ τὸ στράτευμά του «κατὰ κέρας», δηλ. μὲ στενὸ μέτωπο καὶ μεγάλο βάθος, σὲ δύο κλιμάκια. Στὸ πρῶτο, τὸ πιὸ ἐλαφρὸ καὶ τὸ πιὸ εὐέλικτο, σὰν ἐμπροσθοφυλακή, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο, ἐντάσσει τοὺς ὑπασπιστάς, τοὺς Ἀγριᾶνες ἀκοντιστάς, τοὺς τοξότες καὶ δυὸ τάξεις πεζεταίρων, τοῦ Περδίκκα τοῦ Ὀρόντη καὶ τοῦ Κοίνου τοῦ Πολεμοκράτη. Στὸ δεύτερο κλιμάκιο, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ «κύριο σῶμα» ἢ ἀλλοιῶς τὸν «ὄγκο τῆς στρατιᾶς», ἐντάσσει ὅλα τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ Μακεδονικοῦ Πεζικοῦ.

Τὸ ἱππικὸ τὸ ἀφήνει ἐφεδρεία, πρῶτα-πρῶτα, γιατὶ εἶναι ἀκατάλληλο καὶ δὲν προσφέρεται γιὰ νυκτερινοὺς ἀγῶνες καὶ δεύερο γιατὶ θέλει νὰ τὸ χρησιμοποιήση ἀργότερα, μόλις ξημερώσει, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευσι τῆς ἐπιτυχίας.

Πραγματικά[15], τὴν κατάλληλη ὥρα, στὸ σκοτάδι τῆς νύκτας, χωρὶς νὰ γίνη ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὸν ἐχθρό, ὁ Ἀλέξανδρος μὲ τὴν ἐμπροσθοφυλακή

15. Ἀρ. Ἀν. Α΄, VI, 9-11 καὶ εἰκὼν 5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

του, μὲ πρώτους τοὺς τοξότες καὶ τοὺς Ἀγριᾶνες ἀκοντιστάς, διέρχεται τὸν ποταμὸ καὶ ἐπιπίπτει αἰφνηδιαστικὰ στὸν ἐχθρό. Ὁ αἰφνηδιασμὸς ἦτο πλήρης καὶ ἀπὸ τὶς ἰαχὲς τῶν ἐπιδρομέων πανικοβάλλονται οἱ πάντες. Οἱ Μακεδόνες ἄλλους προλαμβάνουν στὸν ὕπνο καὶ τοὺς σκοτώνουν μέσα στὶς σκηνές τους καὶ ἄλλους ἔξω ἀπὸ τὸν καταυλισμό τους, καθὼς προσπαθοῦσαν νὰ διαφύγουν ὅπλοι. Ὅσοι σώζονται ἀπὸ τὴ σφαγή, ἢ θὰ συλληφθοῦν αἰχμάλωτοι ἢ θὰ φύγουν ὅπλοι πρὸς τὰ βορειοδυτικά.

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τῆς ἡμέρας, τὸ Μακεδονικὸ ἱππικὸ ὑπερβαίνει τὸ Πεζικὸ καὶ καλπάζοντας εἰσέρχεται στὸν ἀγῶνα. Ἀναλαμβάνει μιὰ ἀπηνῆ καταδίωξι, ἡ ὁποία δὲν διέφερε ἀπὸ καθαρὴ σφαγὴ καὶ ἡ ὁποία συνεχίσθηκε ὡς ἀργὰ τὸ βράδυ. Οἱ ὀλίγοι ποὺ διασώθηκαν, ὅπλοι καὶ αὐτοί, ἔφυγαν μακριὰ πρὸς τὰ ὄρη τῶν Ταυλαντίων.

Ὁ βασιληᾶς τῶν Ἰλλυριῶν Κλεῖτος μὲ τὸν νυκτερινὸ αἰφνηδιασμὸ εἶχε τρέξει ἀρχικὰ γιὰ νὰ κλεισθῆ στὸ φρούριο. Ὅταν ὅμως εἶδε τοὺς ὁπλους καὶ πανικοβλήτους ἄνδρες του κατάλαβε ὅτι μὲ αὐτοὺς δὲν μποροῦσε νὰ ὀργανώση καμιὰ ἄμυνα. Ἐπυρπόλησε τὴν πόλι καὶ μὲ τὰ ὑπολείμματα τοῦ στρατοῦ του κατέφυγε στὴ χώρα τῶν Ταυλαντίων, κοντὰ στὸ βασιληᾶ τους Γλαυκία.

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ τῶν Ταυλαντίων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς χειρότερες ποὺ γνώρισαν ὡς τότε. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τότε δὲν παρουσιάσθηκαν ν' ἀναπτύσσουν καμιὰ δραστηριότητα, οὔτε ἔφεραν κανέναν ἀντιπερισπασμὸ στὴ Μακεδονία. Ἡ καταστροφὴ ποὺ ὑπέστησαν στὴν νυκτερινὴ ἐκείνη ἐπίθεσι τοὺς ἄφησε ἀνεξίτηλα ἴχνη καὶ ζωηρὴ ἀνάμνησι. Ταπεινωμένοι, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἥττα τους, δήλωσαν ὑποταγὴ στὸν Ἀλέξανδρο ἢ ἔκαμαν συμμαχία μαζύ του. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος φεύγοντας γιὰ τὴν Ἀσία ὥρισε τὴν ἐξουσία τοῦ Ἀντιπάτρου καὶ «ἐπὶ Ἰλλυριούς»[16], ὅπως καὶ τὸ ὅτι ἡ στρατιά του στὴν Ἀσία, μαζὺ μὲ πολλὲς ἄλλες, ἔλαβε ἐνισχύσεις καὶ ἀπὸ ἄνδρες Ἰλλυριούς[17].

Ὅπως καὶ προηγουμένως ἀναφέραμε, μπορεῖ ὁ χῶρος ὅπου ἐξελίχθηκαν οἱ ἀγῶνες στὸ Πήλιο νὰ ἦτο πολὺ στενός, σὲ σύγκρισι μὲ τοὺς ἐκτεταμένους χώρους ὅπου διεξάγονται οἱ σημερινὲς μάχες. Αὐτὸ ὅμως δὲν μᾶς ἐμποδίζει καθόλου ἀπὸ τοῦ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς ὁ Ἀλέξανδρος ἐφήρμοσε μὲ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο «ἀρχὲς πολέμου» καὶ «με-

16. Ι. Γ. Δρόϋζεν, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σελ. 171.
17. Κούρτιος, VI, 6, 36.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

θόδους μάχης», ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζονται στὴν πολεμικὴ ἱστορία καὶ ποὺ θὰ μείνουν ἀναλλοίωτες στοὺς αἰῶνες.

Ὁ Ἀλέξανδρος ἐφήρμοσε ἐδῶ στὴν ἐντέλεια τὴν ἀρχὴ τῆς ἀσφαλείας. Δὲν ἐπιχειροῦσε καμιὰ ἐνέργεια ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ ἂν προηγουμένως δὲν ἦτο βέβαιος ὅτι ἔχει πλήρη ἀσφάλεια χώρου, μετόπισθεν καὶ στρατεύματος, παρὰ τὸ ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη θέσι, στὴν ὁποία ἂν ἄλλος κανένας ἤθελε βρεθῆ, δὲν ξέρουμε τί θὰ ἔκαμνε.

Σὲ ὅλες, πάλι, τὶς περιπτώσεις ἐφήρμοσε τὴν οἰκονομία τῶν δυνάμεων. Παντοῦ καὶ πάντοτε πέτυχε τὸ μεγαλύτερο ἀποτέλεσμα μὲ τὶς ὀλιγώτερες δυνάμεις. Βρέθηκε σχεδὸν κυκλωμένος, ἀλλὰ μὲ ἐλιγμοὺς «κατὰ ἐσωτερικὰς γραμμὰς»—ὅπως θὰ τοὺς ἔλεγε ἡ Πολεμικὴ Τέχνη σήμερα—κατώρθωσε ὄχι μόνον νὰ ἐξέλθη ἀπὸ τὴ δύσκολη θέσι, ἀλλὰ καὶ ν' ἀναλάβη ἀμέσως πρωτοβουλία ἐνεργείας.

Ἐφήρμοσε τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰφνηδιασμοῦ κατὰ τόσο θαυμάσιο μάλιστα τρόπο, ὥστε νὰ συντρίψη διὰ μιᾶς καὶ ὁριστικὰ τὸν ἐχθρό. Στὴν τελικὴ φάσι, πάλι, τῶν ἀγώνων ἐφήρμοσε τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐπιτυχίας, ὄχι τυχαῖα, οὔτε σὰν κατάληξι μιᾶς εὐνοϊκῆς μάχης, ἀλλὰ μελετημένη ἀπὸ τὴν ἀρχή, πρὶν ἀρχίση ἡ μάχη. Καὶ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευσι αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας κράτησε ἰσχυρότατες ἐφεδρεῖες, ὁλόκληρη τὴ δύναμι τοῦ ἱππικοῦ του, δηλ. τοῦ ἰδανικώτερου ὅπλου γι' αὐτὴν τὴν ἀποστολή, ἀφοῦ ἦτο καὶ τὸ ταχύτερο καὶ τὸ πιὸ εὐέλικτο.

Πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἐδῶ στὸ Πήλιο, ὁ Ἀλέξανδρος ἐφήρμοσε, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Παγκόσμια Πολεμικὴ Ἱστορία καὶ γιὰ μοναδικὴ φορὰ στὴ ζωή του, ἕναν ὑπέροχο ὑποχωρητικὸ ἐλιγμό, μὲ σύγχρονη διάβασι ἑνὸς ποταμοῦ, μπροστὰ σ' ἕναν ἄγρυπνο ἐχθρό, μὲ ὑποστήριξι μιᾶς εὐκίνητης ὀπισθοφυλακῆς καὶ μιᾶς «βάσεως πυρὸς»—ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα τὴν ὑποστήριξι ποὺ τοῦ πρόσφεραν οἱ βλητικὲς μηχανὲς—στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ. Δηλ. ἕναν ὑποχωρητικὸ ἐλιγμό, ποὺ ἂν μπορούσαμε νὰ τὸν βάλουμε κάτω ἀπὸ τὸν μεγεθυντικὸ φακὸ τῆς τεράστιας αὐξήσεως στὸ βελησνεκὲς καὶ στὴν ἀποτελεσματικότητα στὰ σύγχρονα μέσα πυρός, θὰ βλέπαμε νὰ προβάλη ὁ μεγάλος ὑποχωρητικὸς ἐλιγμὸς τῶν Γάλλων, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1914, μὲ τὴν σὲ λίγο ἀντεπίθεσι τοῦ Μάρνη, ἢ τὴν σύμπτυξι τῶν Γερμανῶν μπροστὰ στοὺς Συμμάχους καὶ τὴν ἀντεπίθεσι τῶν Ἀρδεννῶν στὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ὁ Ἀλέξανδρος, ἀργότερα στὴν Ἀσία, παρουσιάζεται πιὸ ὥριμος, πιὸ μεστὸς σὰν στρατηγός, μὲ τεράστια ἐπιτεύγματα, μπροστὰ στὰ ὁποῖα αὐτὰ ἐδῶ στὸ Πήλιο νὰ ὠχριοῦν καὶ σὲ μέγεθος καὶ σὲ ἀποτελεσματικότητα. Ἐν τούτοις, πουθενὰ ἀλλοῦ, σὲ ὁλόκληρη τὴ διαδρομή του, ὡς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου, δὲν ἐφήρμοσε τόσους πολλοὺς ἐλιγμοὺς μέσα σὲ τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

19

Η ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Θεόδωρος Χ. Σαρικάκης

Ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 27 π.Χ. διεχώρισεν ὁ Αὔγουστος τὰς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς αὐτοκρατορικὰς (provinciae Caesaris) καὶ συγκλητικὰς (provinciae senatus), ἡ Μακεδονία κατέστη στρατηγικὴ συγκλητικὴ ἐπαρχία[1] καὶ παρέμεινε τοιαύτη μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἐπειδὴ δὲ ὡς συγκλητικὴ ἦτο ἐπαρχία εἰρηνικὴ (provincia inermis), θὰ ἀνεμένετο νὰ ὑπάρχουν εἰς αὐτὴν μόνον τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως ἐπικουρικὰ στρατεύματα (auxilia)[2]. Ἐν τούτοις καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν βασιλείαν τοῦ Αὐγούστου σταθμεύουν εἰς τὴν Μακεδονίαν Ρωμαϊκαὶ λεγεῶνες, μὲ τὰς ὁποίας οἱ διοικηταί της διεξάγουν σοβαρὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν Μοισίαν καὶ τὴν Θράκην.

Πῶς συμβαίνει ὁ διοικητὴς συγκλητικῆς ἐπαρχίας νὰ διαθέτῃ λεγεῶνας; Παρατηρεῖται τοῦτο καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχίας; Ἂς ἴδωμεν ὅμως, τί συμβαίνει εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀφρικὴν (provincia Africa proconsularis). Ἡ ἐπαρχία αὕτη, ὡς γνωστόν, ἦτο συγκλητική· ἐν τούτοις ὁ ὑπατικὸς διοικητής της ἐπὶ Αὐγούστου καὶ Τιβερίου εἶχεν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του ἐκτὸς τῶν ἐπικουρικῶν στρατευμάτων καὶ τὴν legio III Augusta, ἡ ὁποία μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καλιγούλα (37 μ.Χ.) περιῆλθεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἑνὸς πρεσβευτοῦ τοῦ Αὐγούστου, ὁπότε ὁ ἀνθύπατος περιωρίσθη εἰς καθαρῶς πολιτικὰ καθήκοντα[3]. Ἰδοὺ τί παρατηρεῖ σχετικῶς ὁ Τάκιτος (*Historiae* IV,

1. Στράβων XVII, 3, 25, p. 840. Δίων Κάσσιος LIII, 12, 2-4. Περὶ τῶν διοικητικῶν τούτων μεταρρυθμίσεων τοῦ Αὐγούστου, ἴδε G. Stevenson, *Roman Provincial Administration*, Oxford 1949, σσ. 103-110.

2. Στράβων, ἔ.ἀ.: - τῷ δήμῳ δὲ τὴν ἄλλην ὅση εἰρηνικὴ καὶ χωρὶς ὅπλων ἄρχεσθαι ῥᾳδία. Δίων Κάσσιος, LIII, 12, 2: - τὰ μὲν ἀσθενέστερα ὡς καὶ εἰρηναῖα καὶ ἀπόλεμα ἀπέδωκε τῇ βουλῇ -, πβλ. E. Ritterling, Military forces in the Senatorial provinces, εἰς *JRS* 17, 1927, σσ. 28-32 (ἰδίᾳ σ. 29).

3. J. Marquardt, *Romische Staatsverwaltung*, Leipzig 1881, I², σσ. 467-468, ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ πηγαί, πβλ. P. Romanelli, *Storia delle Province Romane dell' Africa*, Roma 1959, σ. 159.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

48): legio in Africa auxiliaque tutandis imperii finibus sub divo Augusto Tiberioque principibus proconsuli parebant.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν καὶ ἄλλης συγκλητικῆς ἐπαρχίας ὁ ἀνθύπατος ἡγεῖτο λεγεῶνος, οὐδόλως παράδοξον, ἂν καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἐπαρχίαν ἀκόμη παραμεθόριον, ἐξηκολούθησαν οἱ ἀνθύπατοι νὰ διατηροῦν στρατιωτικὰς δυνάμεις, ἀπαραιτήτους ἄλλωστε διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς Βαλκανικῆς. Δοθέντος μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν πρώϊμον ταύτην αὐτοκρατορικὴν ἐποχὴν δὲν εἶχεν ἀκόμη διαμορφωθῆ ἕνα πάγιον διοικητικὸν σύστημα, ἡ παρουσία λεγεώνων εἰς ἐπαρχίαν συνεχῶς ἐκτεθειμένην εἰς τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένη.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 27 π.Χ., ὁπότε ἀπεχώρησεν ἐκ τῆς Μακεδονίας ὁ M. Licinius Crassus, τοῦ ὁποίου αἱ ἐπιτυχίαι ἐστερέωσαν τὴν Ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν εἰς τὴν Βαλκανικήν, ἕως τοῦ θανάτου τοῦ Αὐγούστου (14 μ.Χ.), δηλαδὴ διὰ χρονικὸν διάστημα 41 ἐτῶν, εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῶν Fasti τῆς Μακεδονίας 10 ἐν ὅλῳ διοικηταί, οὐδεὶς ὅμως πρεσβευτὴς ἢ ταμίας[4], ἤτοι ποσοστὸν 25%. Τὸ ποσοστὸν τοῦτο εἶναι βεβαίως χαμηλόν, ἐφ' ὅσον οἱ ἀνθύπατοι παρέμενον ἐπὶ ἕνα μόνον ἔτος εἰς τὰς ἐπαρχίας των καὶ ἑπομένως ἔπρεπε νὰ γνωρίζωμεν 40 τοὐλάχιστον ὀνόματα ἀνθυπάτων, εἶναι ὅμως αἰσθητῶς ηὐξημένον, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἀντίστοιχον ποσοστὸν διὰ τὰ ἔτη 27 π.Χ.-284 μ.Χ., δηλαδὴ διὰ χρονικὴν περίοδον 311 ἐτῶν, εἶναι 19% περίπου (ἀπὸ τὰ ἔτη αὐτὰ μᾶς εἶναι γνωστοὶ 59 διοικηταί). Ἡ ποσοστιαία δὲ αὐτὴ διαφορὰ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ διοικηταὶ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου διεξῆγον στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν Βαλκανικήν, ἕνεκα τῶν ὁποίων οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρονται συχνάκις εἰς τὴν δρᾶσίν των. Διὰ τὸν αὐτὸν προφανῶς λόγον συμβαίνει νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν χρόνων τούτων αἱ περισσότεραι φιλολογικαὶ πηγαὶ περὶ τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχόντων τῆς Μακεδονίας παρὰ δι' οἱανδήποτε ἄλλην περίοδον τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων (διὰ τοὺς μετὰ τὸν Αὔγουστον χρόνους στηριζόμεθα σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς ἐπιγραφικὰς μαρτυρίας—νομισματικαὶ δὲν ὑπάρχουν). Ἐκ τῶν 10 δὲ διοικητῶν οἱ 5 εἶναι γνωστοὶ ἐκ φιλολογικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν

4. Κατὰ τὸ ἔτος 14 μ.Χ. ταμίας τῆς Μακεδονίας ἦτο ὁ P. Sextius Lippinus Tarquitianus (CIL III, 717= Dessau, 4055), ἐπειδὴ ὅμως οὗτος ἐμυήθη εἰς τὰ μυστήρια τῆς Σαμοθράκης idibus Septembris (= 13 Σεπτεμβρίου) τοῦ 14 μ.Χ., ὁπότε εἶχεν ἀποθάνει ὁ Αὔγουστος (19 Αὐγούστου τοῦ 14 μ.Χ.), συνάγομεν ὅτι ἡ ταμιεία τούτου συμπίπτει μᾶλλον μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Τιβερίου. (Οἱ ταμίαι ἠκολούθουν τὸν ἀνθύπατον εἰς τὴν ἐπαρχίαν καὶ ἀπεχώρουν μετ' αὐτοῦ, δηλαδὴ παρέμενον εἰς τὴν ἐπαρχίαν ἀπὸ 1 Ἰουλίου μέχρι 30 Ἰουνίου τοῦ ἑπομένου ἔτους· ὁ P. Sextius ἄρα θὰ ἔδρασεν ἐν Μακεδονίᾳ ἀπὸ 1 Ἰουλίου τοῦ 14 μέχρι 30 Ἰουνίου τοῦ 15 μ.Χ.).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πηγῶν[5], οἱ 4 μόνον ἐκ φιλολογικῶν[6] καὶ ὁ 1 μόνον ἐξ ἐπιγραφικῶν[7].

Ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀναφέρωμεν τὰ ὀνόματά των, τοὺς πολεμικούς των ἀγῶνας, τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἔδρασαν εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὡς καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἀξιώματός των.

Οἱ γνωστοὶ διοικηταὶ τῆς Μακεδονίας εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) ὁ Ἀνώνυμος (-ΒΟΣΑ-), ὁ ὁποῖος ἔδρασε μετὰ τὸ 27 π.Χ., ἐφ' ὅσον ὁ Αὔγουστος ἀποκαλεῖται Σεβαστὸς εἰς τὴν ἐπιγραφὴν καὶ πρὸ τοῦ ἔτους 14 μ.Χ., ἐφ' ὅσον οὗτος δὲν ἐπονομάζεται θεὸς (divus), ὡς συμβαίνει μὲ τὸν θετὸν πατέρα του Γάϊον Ἰούλιον Καίσαρα. 2) Ὁ M. Primus, ὁ ὁποῖος ἐπολέμησε χωρὶς τὴν ἄδειαν τοῦ Αὐγούστου κατὰ τῶν Ὀδρυσῶν καὶ ἔδρασε κατὰ τὰ ἔτη 24 ἢ 23, ἐφ' ὅσον ἡ δίκη του ἐν Ρώμῃ διεξήχθη μεταξὺ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 23 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 22. 3) Ὁ M. Lollius, ὁ ὁποῖος ὑπέταξε τοὺς Βησσοὺς καὶ διῴκησε τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸ ἔτος 19 ἢ 18, καθ' ὅσον κατὰ τὰ ἀμέσως προηγούμενα καὶ ἀμέσως ἑπόμενα ἔτη εὑρίσκετο εἰς ἄλλας ἐπαρχίας. 4) Ὁ L. Tarius Rufus, ὁ ὁποῖος ἀπώθησε τοὺς Σαυρομάτας καὶ ὑπηρέτησεν εἰς τὴν Μακεδονίαν μετὰ τὰ ἔτη 19 ἢ 18, πιθανώτατα δὲ τὸ 17 π.Χ., ἐπειδὴ ἀναφέρεται ἀμέσως μετὰ τὸν M. Lollius ὑπὸ τοῦ Δίωνος Κασσίου. 5) Ὁ L. Calpurnius Piso pontifex, ὁ ὁποῖος κατέστειλε γενικὴν ἐξέγερσιν τῶν Θρακικῶν φυλῶν καὶ ἐξεδίωξεν ἐκ τῆς Μακεδονίας τοὺς Σιαλέτας. Ὁ Δίων Κάσσιος τοποθετεῖ τὴν δρᾶσίν του εἰς τὸ ἔτος 11 π.Χ., ἐπειδὴ ὅμως συνηθίζει νὰ συγκεφαλαιώνῃ τὰ γεγονότα τῶν προηγουμένων ἐτῶν εἰς τὸ ἔτος τῆς λήξεώς των καὶ ἐπειδὴ ἀφ' ἑτέρου ὁ Velleius Paterculus ἀναφέρει ὅτι διήρκεσαν ἐπὶ τριετίαν οἱ πολεμικοί ἀγῶνές του, συνάγομεν ὅτι ὁ Calpurnius ἔδρασε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 13 καὶ 11. 6-7) Οἱ P. Vinicius καὶ P. Silius, οἱ ὁποῖοι ἐπολέμησαν ἐπίσης εἰς τὴν Θράκην καὶ διῴκησαν τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὰ ἔτη 2 καὶ 1 π.Χ. ἀντιστοίχως, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ Velleius Paterculus, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησεν ὡς χιλίαρχος ὑπὸ τὰς διαταγάς των. Ὅτι δὲ ὁ P. Vinicius ὑπηρέτησεν πρῶτος εἰς τὴν Μακεδονίαν, συνάγομεν ἐκ τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ συγγραφέως, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὅτι οὗτοι ἦσαν ὕπατοι κατὰ τὰ ἔτη 2 καὶ 3 μ.Χ. ἀντιστοίχως. 8) Ὁ Sex. Aelius Catus μετῴκισεν ἐκ τῶν πέραν τοῦ Ἴστρου περιοχῶν 50.000 Γετῶν. Περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν συνέβη ἡ μετοικεσία αὕτη, ὑπάρχει μεγάλη διάστασις γνωμῶν, ἂν ὅμως ὁ διοικητὴς οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὕπατον τοῦ 4 μ.Χ. καὶ ὑπηρέτησεν ὡς στρατηγικὸς εἰς τὴν Μακεδονίαν, τότε πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν μετὰ τοῦ Syme (*JRS*

5. Ἤτοι οἱ M. Lollius, L. Tarius Rufus, P. Vinicius, Sex. Aelius Catus καὶ Sex. Pompeius.

6. Ἤτοι οἱ M. Primus, L. Calpurnius Piso, P. Silius καὶ ὁ Ἀνώνυμος τῶν ἐτῶν 7-8.

7. Ἤτοι ὁ - ΒΟΣΑ -.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

24, 1934, σσ. 127-128 καὶ 130) ὅτι ὑπηρέτησεν εἰς αὐτὴν περὶ τὰ ἔτη 2 ἕως 3 μ.Χ., δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τοὺς προκατόχους του εἰς τὴν ὑπατείαν P. Vinicius καὶ P. Silius. 9) Ὁ Ἀνώνυμος, ὁ ὁποῖος διῴκησε τὴν Μακεδονίαν πιθανὸν κατὰ τὰ ἔτη 7-8 μ.Χ., ἐφ' ὅσον ὁ Δίων Κάσσιος ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἔτος 6 μ.Χ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατ' ἐξαίρεσιν παρετάθη ἐπὶ διετίαν ἡ παραμονὴ τῶν ἀνθυπάτων εἰς τὰς ἐπαρχίας των, χωρὶς μάλιστα νὰ γίνῃ ἡ συνήθης κλήρωσις τῶν ἐπαρχιῶν, καὶ 10) Ὁ Sex. Pompeius, ὁ ὁποῖος ἔδρασεν εἰς τὴν Θράκην κατὰ τὰ ἔτη 8-9 μ.Χ., ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Τέμπυραν τῆς Θράκης ὁ ποιητὴς Ὀβίδιος, τοῦ ὁποίου διηυκόλυνε τὴν μετάβασιν εἰς τὴν πόλιν Τόμιν, τὸν τόπον τῆς ἐξορίας του[8].

Ἐκ τῶν διοικητῶν τῆς Μακεδονίας 7 ἀνῆλθον εἰς τὴν ὑπατείαν, ἐξ αὐτῶν δὲ οἱ 5 ἔγιναν ordinarii (M. Lollius, L. Calpurnius Piso pontifex, P. Vinicius, Sex. Aelius Catus καὶ Sex. Pompeius). Ἂν καὶ ἦτο δὲ αὕτη στρατηγικὴ ἐπαρχία, ἐν τούτοις 2 ἐκ τῶν διοικητῶν της (M. Lollius, L. Calpurnius Piso) ὑπηρέτησαν εἰς αὐτὴν ὡς ὑπατικοί, γεγονότα τὰ ὁποῖα δεικνύουν τὴν σημασίαν τῆς Μακεδονικῆς ἀνθυπατείας.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν τίτλον τοῦ ἀξιώματός των παρατηροῦμεν ὅτι ἐκτὸς τοῦ πρώτου (-ΒΟΣΑ-), ὁ ὁποῖος ρητῶς ἀναφέρεται ὡς ἀνθύπατος εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Θεσσαλονίκης[9] καὶ τοῦ L. Calpurnius Piso pontifex, τὸν ὁποῖον ὁ Velleius Paterculus[10] ἀποκαλεῖ legatus Caesaris, οὐδενὸς ἄλλου διοικητοῦ γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος τὸ ἀξίωμα. Βεβαίως οἱ Sex. Aelius Catus καὶ Sex. Pompeius ἀναφέρονται ὡς ἀνθύπατοι εἰς ἐπιγραφὰς τῶν Ἀθηνῶν[11], ἀλλὰ τὸ ἀξίωμά των προέρχεται ἐν μέρει ἐκ συμπληρώσεως. Ἐκ τῶν λοιπῶν ὁ L. Tarius Rufus ἀποκαλεῖται εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Ἀμφιπόλεως[12] pro-pr(aetore) καὶ ὁ P. Vinicius [ἀντι]στράταγος εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Καλλάτιδος[13], ἐκ τῶν ὁποίων συνάγομεν ὅτι ἦσαν legati Caesaris ἢ legati legionis· τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων ἀγνοοῦμεν παντελῶς τὸ ἀξίωμα.

Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπὶ Αὐγούστου μετεβλήθη, ἔστω καὶ προσωρινῶς, ἡ Μακεδονία εἰς αὐτοκρατορικὴν ἐπαρχίαν, ἐπειδὴ μερικοὶ ἐκ τῶν διοικητῶν της ἦσαν πρεσβευταὶ τοῦ Αὐγούστου· τοῦτο πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἀποκλεισθῇ, καθ' ὅσον: α) ρητῶς ἀναφέρεται

8. Διὰ τὰς σχετικὰς πηγάς, ἴδε Θ. Σαρικάκη, *Ρωμαῖοι Ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 23-46.

9. *IG* X 2, 31, 1-4: --ΒΟΣΑ - - -/ἀ[ν]θύπατος -- /λατομίας ἐπόησ[εν τὸν] / Καίσαρος να[όν].

10. II, 98: --quippe legatus Caesaris triennio cum iis bellavit---.

11. Πβλ. ἀντιστοίχως: *AE* 1966, ἀρ. 379 ([ἀν]θύπα[τον]) καὶ *IG* II², 4171 ([ἀνθ]ύπατον).

12. *AE* 1936, ἀρ. 18.

13. *AE* 1960, ἀρ. 378.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(πβλ. σημ. 1) ὅτι τὸ 27 π.Χ. ἔγινε συγκλητικὴ ἐπαρχία καὶ β) οὐδεμίαν περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρίαν ἔχομεν, ὡς συμβαίνει διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Τιβερίου, ὁπότε ἔγινε πράγματι αὐτοκρατορική[14]. Ἐν προκειμένῳ πολὺ εὐλογωτέρα φαίνεται ἡ ἑρμηνεία τοῦ A. von Premerstein[15], καθ' ἣν οἱ διοικηταὶ τῆς Μακεδονίας ὡς ἀνθύπατοι μὲν ἦσαν ἐντολοδόχοι τῆς συγκλήτου, ὡς διοικηταὶ δὲ στρατιωτικῶν δυνάμεων πρεσβευταὶ τοῦ Αὐγούστου.

Δι' ὡρισμένους ἀνθυπάτους ἐξεφράσθησαν ἀμφιβολίαι, κατὰ πόσον ὑπῆρξαν πράγματι διοικηταὶ τῆς Μακεδονίας· οἱ διοικηταὶ οὗτοι εἶναι οἱ ἑξῆς: ὁ L. Tarius Rufus, ὁ L. Calpurnius Piso pontifex, ὁ P. Vinicius καὶ ὁ Sex. Aelius Catus· θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὸν δεύτερον, ἐπειδὴ ὁ χρόνος δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς ὅλους.

Ὁ L. Calpurnius Piso, ὁ ὁποῖος «ἐκ Παμφυλίας, ἧς ἦρχε προσετάχθη» (Δίων Κάσσιος LIV, 34, 6) νὰ πολεμήσῃ κατὰ τῶν Θρακῶν, ὑπῆρξεν ἀντικείμενον πολλῶν συζητήσεων ἐκ μέρους τῶν ἐρευνητῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν τὸν θεωροῦν διοικητὴν τῆς Γαλατίας[16] ἢ τῆς Συρίας[17], ἄλλοι δὲ τῆς Μοισίας ἢ τῆς Ἰλλυρίας[18]· ἄλλοι τέλος θεωροῦν αὐτὸν διοικητὴν τῆς Μακεδονίας[19], χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προσάγουν ἐπαρκεῖς πρὸς τοῦτο ἀποδείξεις. Καθ' ἡμᾶς ὁ Piso ὑπῆρξε πράγματι διοικητὴς τῆς Μακεδονίας, καθ' ὅσον: α) ἦρχισε τὴν πολεμικὴν δρᾶσίν του ἀπὸ τὴν Θρακικὴν χερσόνησον, ἡ ὁποία τότε ὑπήγετο εἰς τὴν Μακεδονίαν, β) ἐξεδίωξε τοὺς Σιαλέτας ἐκ τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποίαν οὗτοι εἶχον ἀγρίως λεηλατήσει, γ) ὁ φίλος καὶ προστατευόμενός του ποιητὴς Ἀντίπατρος ὁ Θεσσαλονικεὺς χαρακτηριστικῶς ἀναφέρει (*Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία* VI, 335) ὅτι τὴν Μακεδονικὴν καυσίην (περικεφαλαίαν), ἡ ὁποία ἐκάλυπτεν ἄλλοτε Μακεδονικὰς κεφαλάς, φορεῖ τώρα ὁ Πείσων, ὁ νέος ἄρχων τῆς Μακεδονίας, διὰ νὰ συντρίψῃ τὰς Θρακικὰς φυλάς, δ) ὁ Velleius Paterculus (II, 101, 3) ὁμιλεῖ περὶ ἐνιαίας διοικήσεως τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας (in Thracia Macedoniaque), ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπαρχία Θράκη δὲν εἶχεν ἀκόμη ἱδρυθῆ, ἕπεται ὅτι ἀμφοτέρων τῶν χωρῶν ἡγεῖτο ὁ διοικητὴς τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν προκειμένῳ ὁ Πείσων ε) διὰ τὰ ἔτη 13-11, ὁπότε δρᾷ ὁ Πείσων, οὐδενὸς διοικητοῦ τῆς Μακεδονίας τὸ

14. Tacitus Annales, I, 76, 2. 80, 1. Suetonius, Claudius, 25, 3. Δίων Κάσσιος LVIII 25, 4. LX 24, 1.

15. Jahreshefte Wien 1, 1898, Beiblatt, στ. 156.

16. R. Syme, Galatia and Pamphylia under Augustus, εἰς *Klio* 27, 1934, σσ. 127-131.

17. G. Marquardt, *ἔ.ἀ.*, I², σ. 417 σημ. 4.

18. Mommsen - Broughton, *The provinces of the Roman empire*, Chicago 1968, σ. 14, σημ. 4· ἀλλαχοῦ ὁ Mommsen (*Res Gestae divi Augusti*², Berolini 1883, σ. 165, σημ.) ὑποστηρίζει ὅτι ἦτο πρεσβευτὴς τοῦ Αὐγούστου εἰς τὴν Ἰλλυρίαν.

19. A. von Premerstein, *ἔ.ἀ.* σσ. 160-161. E. Groag, *RE* III, 1897, στ. 1396/9, ἐν λ. Calpurnius, ἀρ. 29.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὄνομα περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς, ἐνῶ, ἂν ὑπῆρχε πράγματι τοιοῦτος διοικητής, θὰ ἀνεμένομεν νὰ ἀναφερθῇ τὸ ὄνομά του ἢ τοὐλάχιστον ἡ σύμπραξις τῶν δυνάμεών του μετὰ τῶν δυνάμεων τοῦ Πείσωνος καὶ στ) ὁ πατήρ του L. Calpurnius Piso Caesoninus ἐχρημάτισεν ἐπίσης διοικητὴς τῆς Μακεδονίας (57-55), ὑπῆρχε δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ συνήθεια νὰ ἀποστέλλωνται εἰς τὰς ἐπαρχίας διοικηταὶ προερχόμενοι ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας[20].

Ὁ τελευταῖος διοικητὴς τῆς Μακεδονίας, περὶ τοῦ ὁποίου ἔχομεν ρητὰς μαρτυρίας ὅτι εἶχεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του στρατιωτικὰς δυνάμεις, εἶναι ὁ Sex. Aelius Catus (2-3 μ.Χ.)[21]. Κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη μνημονεύεται συχνὰ ἕνας legatus Augusti pro praetore exercitus, ὁ ὁποῖος διαθέτει ἰσχυρὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις, μὲ τὰς ὁποίας δρᾷ εἰς τὰς παραδουναβίους περιοχάς[22]. Τοιοῦτος αὐτοκρατορικὸς πρεσβευτὴς κατὰ τὸ ἔτος 6 μ.Χ. εἶναι ὁ A. Caecina Severus, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ μὲν ὁ Δίων Κάσσιος[23] «τὸν τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχοντα», εἶναι ὅμως ἀμφίβολον, ἂν ἦτο πράγματι διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας ταύτης, ἐπειδὴ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αὕτη δὲν εἶχεν ἀκόμη ἱδρυθῆ[24]. Δὲν εἰσερχόμεθα εἰς τὸ περίπλοκον πρόβλημα τοῦ χρόνου ἱδρύσεως τῆς ἐπαρχίας ταύτης, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε δὲν σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ θέμα μας· σημασίαν δι' ἡμᾶς θὰ εἶχεν ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀπεσπάσθησαν αἱ λεγεῶνες ἀπὸ τὸν ἀνθύπατον τῆς Μακεδονίας καὶ ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ προαναφερθέντος αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπισιν τῶν παραδουναβίων περιοχῶν καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τοῦ πρεσβευτοῦ τοῦ Αὐγούστου εἰς τὴν Μοισίαν. Ἂν καὶ οἱ ἐρευνηταὶ δὲν εἶναι σύμφωνοι ἐπ' αὐτοῦ[25], ἐν τούτοις οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν δέχονται ὅτι ἡ

20. Πβλ. Θ. Σαρικάκην, *Ρωμαῖοι Ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 12.

21. Στράβων VII, 3, 10, p. 303.

22. Πβλ. R. Syme, Lentulus and the origin of Moesia, εἰς *JRS*, 24, 1934, σ. 123. A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest 1940, σσ. 16-17.

23. LV, 29, 3. Δὲν ἀναφερόμεθα εἰς τὸν Cn. Cornelius Lentulus (PIR² C, 1378 ἢ 1379), ἐπειδὴ οὗτος θεωρεῖται μᾶλλον διοικητὴς τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ ἐπὶ πλέον ὁ χρόνος δράσεώς του δὲν εἶναι ἀκριβῶς καθωρισμένος (μεταξὺ 14/3 π.Χ. καὶ 11 μ.Χ.), πβλ. R. Syme, *JRS*, ἔ.ἀ., 114 καὶ 129.

24. Ἀππιανοῦ Ἰλλυρική, 30: καὶ πλεῖον οὐδὲν ηὖρον ἐπὶ τῆς Ρωμαίων δημοκρατίας ἐς Μυσοὺς γενόμενον, οὐδ' ἐς φόρον ὑπαχθέντας οὐδ' ἐπὶ τοῦ Σεβαστοῦ· ὑπήχθησαν δὲ ὑπὸ Τιβερίου, τοῦ μετὰ τὸν Σεβαστὸν τοῖς Ρωμαίοις αὐτοκράτορος γενομένου, πβλ. Stein, *ἔ.ἀ.*, σ. 17.

25. Περὶ τῶν ἀντιθέτων τούτων γνωμῶν, αἱ ὁποῖαι κυμαίνονται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 27 π.Χ. καὶ 9-12 μ.Χ., ἴδε R. Syme, *JRS*, ἔ.ἀ., σσ. 123-124.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μετακίνησις τῶν λεγεώνων συμπίπτει μὲ τὸ β΄ ἥμισυ τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου[26].

Ἔκτοτε ἔπαυσαν πλέον νὰ ἑδρεύουν Ρωμαϊκαὶ λεγεῶνες εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἡ ὁποία παρέμεινεν ἐπαρχία εἰρηνικὴ μέχρι τῆς εἰσβολῆς τῶν Κοστοβώκων (170 ἢ 171 μ.Χ.)[27] καὶ ἀργότερον τῶν Γότθων (μέσα τοῦ Γ΄ μ.Χ. αἰ.)[28], ἡ ὁποία ὑπεχρέωσε τοὺς αὐτοκράτορας νὰ ἀποστείλουν καὶ πάλιν λεγεῶνας εἰς τὴν ἀπειλουμένην ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἐπαρχίαν.

26. Πβλ. A. von Premerstein, *ἔ.ἀ.*, στ. 162. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, σ. 36 μετὰ τῆς σημ. 27.

27. CIL VI, 31856= Dessau, 1327 (L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus).

28. Ζώσιμος I, 19, 2 (Marcius? Severianus). Δεξίππου Σκυθικά, εἰς Jacoby, *FGrHist*, ἀρ. 100, F 26. Aurelius Victor, De Caesaribus, 29, 2-4 (Ti. Iulius Priscus). *AE* 1934, ἀρ. 193 (Aurelius Augustianus). *IG* X 2, 151, πβλ. *AE* 1900, ἀρ. 169 (Aurelius Valentinus).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

20

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΠΑΡΜΕΝΙΩΝ Ο ΜΑΚΕΔΩΝ

Ἀριστόξενος Δ. Σκιαδᾶς

Τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ Παρμενίωνος ἀναφέρεται στὸ «Προοίμιο», ποὺ ἔγραψε ὁ Φίλιππος γιὰ τὴν ποιητική του ἀνθολογία *«Στέφανος»*. Ἐκεῖ, καθὼς συνδέει τὸν κάθε ποιητὴ καὶ τὴν ποίησή του μὲ ἕνα λουλούδι ἢ μὲ ἕνα φυτό, ὥστε νὰ πλεχτῆ τὸ ποιητικὸ «στεφάνι»—κατὰ τὸ παλαιότερο πρότυπο τοῦ Μελεάγρου—λέγει γιὰ τὸν ποιητή μας: *«μύρτα δ' ὁ Παρμενίων»*. Τί σημαίνει ὁ συμβολισμὸς τοῦ ποιητῆ μὲ τὰ *«μύρτα»* δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε. Πάντως ξέρομε, πὼς στὸν *«Στέφανό»* του ὁ Φίλιππος περιέλαβε ποιήματα τοῦ Παρμενίωνος. Τίποτε ἄλλο δὲν ξέρομε γιὰ τὸν ποιητή μας ἀπὸ ἄλλη πηγή. Ὅ,τι μποροῦμε ἀκόμη νὰ διαπιστώσωμε προκύπτει ἀπὸ τὰ ποιήματα, ποὺ σώθηκαν. Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Παρμενίωνος παραδίδονται στὴν «Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία» (ἢ «Παλατινὴ Ἀνθολογία») 18 Ἐπιγράμματα. Ἀπὸ αὐτὰ ἀσφαλῶς τὰ 15 εἶναι γνήσια. Τὰ ἄλλα τρία δὲν πρέπει νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὸν καὶ ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ μόνο ἀπὸ τὴ σύγχυση τῆς παραδόσεως. Ἔτσι:

1. Τὸ ἐπιτύμβιο A.P. 7, 240 στὸν Palatinus 23, παραδίδεται ὡς ποίημα τοῦ *Ἀδαίου* (c), στὴν Πλανούδεια ὅμως σημειώνεται: *«Παρμενίωνος»*. Χωρὶς ἀμφιβολία πρόκειται γιὰ λάθος καὶ τὸ ποίημα πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὸν Ἀδαῖο.
2. Τὸ ἐπιδεικτικὸ A.P. 9, 27, ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴν Ἠχώ (: ἡ Ἠχὼ μιλάει, ὅταν μιλοῦν οἱ ἄλλοι, καὶ σιωπᾶ, ὅταν σιωποῦν) στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία παραδίδεται μὲ διπλὸ τίτλο: *«Ἀρχίου, οἱ δὲ Παρμενίωνος* (c)*»*. Ὁ Πλανούδης ὅμως τὸ προσγράφει σωστὰ στὸν Ἀρχία, στὸν ὁποῖον ἀσφαλῶς ἀνήκει.
3. Τὸ A.P. 11, 5 στὸν Palatinus παραδίδεται: *«Καλλικτῆρος Μαντισίου»*. Ἡ σημείωση στὴν Πλανούδεια Ἀνθολογία: *«Παρμενίωνος»* ὀφείλεται σὲ σύγχυση.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

'Εδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἀκόμη, ὅτι γιὰ τὸ ἐπίγραμμα A.P. 13, 18 μὲ τὸν τίτλο *«Παρμένοντος»* καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ Jacobs καὶ Paton ὑποστηρίζουν τὴν πατρότητα τοῦ Παρμενίωνος, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται σοβαρὸς λόγος.

Νομίζω, ὅτι δὲν μπορεῖ πιὰ σήμερα νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία, ὅτι ἕνα ἐπιδεικτικὸ ἐπίγραμμα (A.P. 9, 114), ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴ σωτηρία ἑνὸς νηπίου καὶ ποὺ ἡ Παλατινὴ 'Ανθολογία τὸ παραδίδει ὡς *«Παρμενίωνος Μακεδόνος»*, εἶναι ἀσφαλῶς γνήσιο. 'Η μνεία στὴν Πλανούδεια: *«'Αντιπάτρου Θεσσαλονικέως»* προῆλθε ἀπὸ σύγχυση.

"Ολα τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Παρμενίωνος παραδίδονται στὴν Παλατινὴ 'Ανθολογία. 'Ο Πλανούδης παραλείπει 5 ἀπὸ αὐτά. Τὸ ἐθνικὸ *«Μακεδόνος»* προστίθεται 4 φορὲς στὸν Palatinus (P) καὶ 3 φορὲς στὸν Πλανούδη (Pl). 'Επομένως τὰ 15 γνήσια ἐπιγράμματα τοῦ Παρμενίωνος, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν πιὸ κάτω, εἶναι: A.P. 5, 33.34. 7, 183.184.239. 9, 43.69.113.114. 304.342. 11, 4.65. 16, 216.222.

'Ο Παρμενίων δὲν ἀνήκει στοὺς μεγάλους ποιητές, ἀλλὰ στοὺς «Minores» τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ποὺ ἔχουν ἤδη πίσω τους μιὰ βαρειὰ κληρονομιὰ καὶ μιὰ μεγάλη παράδοση—ὄχι μόνο στὸν ποιητικὸ λόγο γενικά, ἀλλὰ καὶ στὸ εἶδος τοῦ 'Επιγράμματος. Τὰ μεγάλα ὀνόματα τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς: Καλλίμαχος, 'Ασκληπιάδης, Ποσείδιππος, 'Αλκαῖος ὁ Μεσσήνιος, Μελέαγρος, Μνασάλκης, Θεοδωρίδης, Λεωνίδας ὁ Ταραντῖνος, Διοσκορίδης, 'Αντίπατρος ὁ Σιδώνιος, κ.ἄ. ἔχουν ἤδη διαμορφώσει τὸ ποιητικὸ αὐτὸ εἶδος καὶ τὸ ἔχουν ἀναγάγει σὲ τελειότητα—καὶ ὡς πρὸς τὴν πρωτοτυπία τῶν θεμάτων καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκφραστικὴ δυνατότητα καὶ ὡς πρὸς τὴν εὑρηματικότητα τῶν διατυπώσεων. 'Αλλὰ οὔτε καὶ μὲ μερικοὺς μεταγενέστερους μπορεῖ νὰ συγκριθῆ ὁ Παρμενίων, ὅπως λ.χ. μὲ τὸν 'Αντίπατρο τὸν Θεσσαλονικέα, τὸν μαχητικό, ἔξυπνο καὶ βιρτουόζο ἐπιγραμματοποιὸ τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ.

'Εν τούτοις τὰ ποιήματα τοῦ Παρμενίωνος ἔχουν ποικιλία καὶ στὰ θέματα καὶ στὸ ὕφος—ὅσο καὶ ἂν μερικὲς φορὲς πιάνεται ὁ ποιητὴς ἀπὸ συμβατικὰ καὶ γνωστὰ μοτίβα, διαμορφωμένα ἤδη στὴν λογοτεχνικὴ παράδοση. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ἀκόμη, ὅτι ὁ Παρμενίων βρίσκεται στὴ γραμμὴ μιᾶς μεγάλης παραδόσεως, ποὺ προσπαθεῖ νὰ διατηρήση τὴν παλαιὰ λάμψη τοῦ εἴδους. "Οπως θὰ φανῆ—πιστεύω—ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία, ὁ Παρμενίων ἀνήκει σὲ κείνους τοὺς τραγικοὺς ἐπιγόνους, ποὺ προσπαθοῦν νὰ ξανασυνδεθοῦν μὲ τὶς ποιητικὲς ἀπαιτήσεις τῶν μεγάλων δασκάλων (ὅπως λ.χ. τοῦ Καλλιμάχου), σὲ μιὰ ἐποχή, ποὺ ἡ ἐπιστροφὴ στὰ παλαιὰ κλασσικὰ πρότυπα τῆς μεγάλης ποιήσεως εἶχε δημιουργήσει ρωγμὴ στὴν ἀπαιτητικὴ μικροτεχνία τῶν Καλλιμαχικῶν ποιητῶν. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὅτι τὰ λίγα ἐπιγράμματα, ποὺ σώθηκαν, δείχνουν, ὅτι ὁ Παρμενίων δοκιμάζει τὶς ἱκανότητές του σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ Ἐπιγράμματος. Ἔτσι: δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἐρωτικὰ (A.P. 5, 33. 34), δύο ἐπιτύμβια (A.P. 7, 183. 184), ἕνα ἄλλο, ποὺ ἀνήκει στὸ 7ο βιβλίο τῶν ἐπιτυμβίων, εἶναι συνδυασμὸς ἐπιτύμβιου καὶ ἐπιδεικτικοῦ (A.P. 7, 239), δύο εἶναι γραμμένα γιὰ περίφημα ἀγάλματα τῆς ἀρχαιότητας (A.P. 16, 216. 222). Ἐπιδεικτικὰ εἶναι 4 ἐπιγράμματα: τὸ ἕνα (A.P. 9, 69) γιὰ τὴν ὀργὴ τῆς μητρυᾶς, ἕνα δεύτερο (A.P. 9, 113) στηρίζεται σὲ πετυχημένο λογοπαίγνιο, τὸ ἄλλο ἀναφέρεται στὴ σωτηρία ἑνὸς νηπίου (A.P. 9, 114) καὶ τὸ τέταρτο (A.P. 9, 304) στοὺς 300 Σπαρτιάτες τῶν Θερμοπυλῶν. Σαφέστατα σκωπτικὰ εἶναι τὰ A.P. 11, 4 καὶ 65, ἐνῶ δύο ἄλλα ξεχωρίζουν γιὰ τὸ θέμα τους: τὸ A.P. 9, 342 εἶναι προγραμματικὸ γιὰ τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ A.P. 9, 43 εἶναι μιὰ προσωπικὴ ὁμολογία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν τρόπο διαβιώσεώς του.

Ὕστερα ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ ἐπισκόπηση, ἂς δοῦμε ἀπὸ κοντὰ τὴν ποιητικὴ παραγωγὴ τοῦ Παρμενίωνος. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει —νομίζω— νὰ ξεκινήσῃ ἡ ἑρμηνεία μας ἀπὸ τὸ προγραμματικὸ ποίημα (A.P. 9, 342):

Φημὶ πολυστιχίην ἐπιγράμματος οὐ κατὰ Μούσας
εἶναι· μὴ ζητεῖτ' ἐν σταδίῳ δόλιχον.
Πόλλ' ἀνακυκλοῦται δολιχὸς δρόμος, ἐν σταδίῳ δὲ
ὀξὺς ἐλαυνομένοις πνεύματός ἐστι τόνος[1].

Τὸ ἐπίγραμμα ἀρχίζει μὲ μιὰ ἀξιωματικὴ διατύπωση: ἡ *«πολυστυχίη»* τοῦ ἐπιγράμματος δὲν ἁρμόζει στὶς Μοῦσες, δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Μουσῶν—δηλ. μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς γνήσιας τέχνης. Ἤδη ὁ Πλάτων περιώρισε τὴν ἔκταση τοῦ ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος σὲ τέσσαρες —τὸ πολὺ—δακτυλικοὺς στίχους[2], καὶ ὁ Λεωνίδας ὁ Ἀλεξανδρεὺς (A.P. 6, 327, 2), ἀκολουθώντας τὴν ἴδια ποιητικὴ ἐπιταγὴ καὶ ἔχοντας προφανῶς ὑπ' ὄψη του τὸν Παρμενίωνα, ἐπαναλαμβάνει τὴν ἴδια σχεδὸν διατύπωση: *«οὐ γὰρ ἔτι στέργω τὴν δολιχογραφίην»*. Σαφέστατη διατύπωση τῆς ποιητικῆς αὐτῆς ἀρχῆς βρίσκομε στὸν Κύριλλο—στὸ μοναδικό του ἐπίγραμμα, ποὺ μᾶς σώθηκε (A.P. 9, 369): *«Πάγκαλόν ἐστ' ἐπίγραμμα τὸ δίστιχον· ἦν δὲ παρέλθῃς/τοὺς τρεῖς ῥαψωδεῖς κοὐκ ἐπίγραμμα λέγεις»*.

Ὅπως φαίνεται καθαρά, ὁ Παρμενίων συντάπτεται μὲ τὴν παλαιὰ ἀντίληψη τῆς πρώιμης ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐκπροσωπεῖται κυρίως στὸ ποιητικὸ πρόγραμμα τοῦ Καλλιμάχου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ τέχνη δὲν

1. Στ. 3: *δολιχὸς* P: *δολίχου* Pl. Στ. 4: *ἐλαυνομένοις* Waltz:-*νος* P Pl.
2. *Νόμοι* 12, 958e 9: *«μὴ πλείω τεττάρων ἡρωικῶν στίχων»*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μετριέται μὲ τὸν πήχυ: στὸ *«ὀλίγον»*, στὸ σύντομο καὶ στὸ πρωτότυπο κατορθώνει ὁ γνήσιος ποιητὴς νὰ διατυπώσῃ τὸν λόγο του[3]. Καταδικάζοντας ὁ Παρμενίων τὴν *«πολυστιχίην»*[4] δίνει ὁ ἴδιος τεκμήρια τῆς ποιητικῆς του ἀρχῆς, ἀφοῦ κανένα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματά του δὲν ξεπερνᾶ τοὺς 4 στίχους. Ἀπὸ τὰ 15 τὰ πέντε (5, 33. 34. 7, 239. 9, 69. 113) περιορίζονται σὲ ἕνα ἐλεγειακὸ δίστιχο.

Προσωπικὴ ὁμολογία βίου ἀποτελεῖ τὸ A.P. 9, 43, ὅπου ὁ ποιητὴς κηρύσσει τὴ λιτή, ἁπλῆ καὶ χωρὶς ἀξιώσεις ζωή. Ἔτσι ἡ λιτότης τοῦ βίου συνδέεται μὲ τὴν λιτότητα στὴν ποιητικὴ δημιουργία:

> *Ἀρκεῖ μοι χλαίνης λιτὸν σκέπας, οὐδὲ τραπέζαις*
> *δουλεύσω Μουσέων ἄνθεα βοσκόμενος.*
> *Μισῶ πλοῦτον ἄνουν, κολάκων τροφόν, οὐδὲ παρ' ὀφρὺν*
> *στήσομαι· οἶδ' ὀλίγης δαιτὸς ἐλευθερίην.*

Ὁ ποιητὴς ἀρκεῖται σὲ ἕνα λιτὸ σκέπασμα χλαίνης καὶ ἀποφεύγει τὴ δουλικὴ ἱκεσία στὰ πλούσια τραπέζια, αὐτὸς ποὺ τρέφεται μὲ τὰ ἄνθη τῶν Μουσῶν[5]. Ὁ ἀνόητος πλοῦτος ἐκτρέφει κόλακες καὶ ἐπομένως στερεῖ τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ ὀλιγάρκεια τοῦ ποιητῆ ξεκινᾶ ἀπὸ δύο βασικὰ σημεῖα: α) ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ποὺ ζῆ ὁ ἴδιος—καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ μαρτυρία, γιὰ τὴν ἴδια του ζωὴ—καὶ β) ἀπὸ τὴν πεποίθηση, ὅτι ὁ πλοῦτος δημιουργεῖ κόλακες, διαφθείρει καὶ ὑποδουλώνει. Μέσα στὴ λιτότητα ζῆ ὁ ποιητὴς μιὰν ἰδιότυπη ἐλευθερία, τῆς ὁποίας ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση: *«οἶδ' ὀλίγης δαιτὸς ἐλευθερίην»*. Ἤδη ὁ Θέογνις (1155/6) εἶχε διατυπώσει, σὲ γενικώτερη ὅμως θεώρηση, τὴν ἴδια περίπου σκέψη: *«οὐκ ἔραμαι πλουτεῖν, οὐδ' εὔχομαι· ἀλλά μοι εἴη/ζῆν ἀπὸ τῶν ὀλίγων μηδὲν ἔχοντι κακόν»*[6].

Τὰ δύο ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ Παρμενίωνος εἶναι παραλλαγὲς ἐπάνω στὸ γνωστὸ θέμα: Ζεὺς-Δανάη, καὶ σηρίζονται στὸ μῦθο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Δίας πέρασε σὰν χρυσὴ βροχὴ καὶ ἑνώθηκε ἐρωτικὰ μὲ τὴ φυλακισμένη Δανάη. Τὸ πρῶτο εἶναι (A.P. 5, 33):

3. Πβ. «Αἴτια» 1, 9, ὅπου καὶ ἡ λ. *«ὀλιγόστιχος»*. Ἰδιαίτερα 1, 17/18: *«αὐθι δὲ τέχνῃ/ κρίνετε μὴ σχοίνῳ Περσίδι τὴν σοφίην»* καὶ γενικὰ ὅλος ὁ «Πρόλογος τῶν Τελχίνων», *Ὕμν. Ἀπόλλ.* 106 κ.ἑ., Ἐπίγρ. 28 Pf. Πβ. Μαρτιάλ. IX, 50.

4. Μὲ τὸ οὐσιαστικὸ αὐτὸ (ποὺ ἁπαντᾶ μόνον ἐδῶ!) ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσή του σὲ μιὰ ποιητικὴ τεχνοτροπία, ποὺ πολέμησε ὁ Καλλίμαχος, προβάλλοντας ὡς θετικὴ ἀπαίτηση τὴν *«ὀλιγοστιχίαν»*. Τὸ οὐσ. *«ὀλιγοστιχίη»* στὸν Φίλιππο (A.P. 4, 2, 6).

5. *Μουσέων ἄνθεα·* πβ. καὶ Λεωνίδα A.P. 7, 13, 2. Ἀνών. 9, 187, 2.

6. A. P. 10, 113, ὅπου στ. 1: *ἐθέλω, οὐκ.* στ. 2: *ἐκ τῶν, ἔχοντα.* Παρόμοιες σκέψεις διατυπώνει καὶ ὁ Κριναγόρας ὁ Μυτιληναῖος (A.P. 9, 234).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἐς Δανάην ἔρρευσας, Ὀλύμπιε, χρυσός, ἵν' ἡ παῖς
ὡς δώρῳ πεισθῇ, μὴ τρέσῃ ὡς Κρονίδην.

Τὸ δεύτερο (A.P. 5, 34):

Ὁ Ζεὺς τὴν Δανάην χρυσοῦ, κἀγὼ δὲ σὲ χρυσοῦ·
πλείονα γὰρ δοῦναι τοῦ Διὸς οὐ δύναμαι.

Γιὰ νὰ παρακολουθήσωμε τὴ θεματολογία καὶ τὸ ποιητικὸ παιγνίδι δίνω ἐδῶ πρόχειρα τὴ μετάφραση καὶ τῶν δύο ἐπιγραμμάτων:

— Ὀλύμπιε, στὴ Δανάη μπῆκες ὡς χρυσός, γιὰ νὰ πεισθῇ
ἡ κόρη στὸ δῶρο αὐτὸ καὶ νὰ μὴ (σὲ) φοβηθῇ (ὅταν σὲ ἰδῇ καταπρόσωπο) ὡς Κρονίδη.

— Ὁ Δίας (κέρδισε) τὴ Δανάη μὲ χρυσό, καὶ ἐγὼ ἐσένα χρυσὸ
(σοῦ προσφέρω). Γιατί βέβαια δὲν μπορῶ νὰ δώσω πιὸ πολλὰ
ἀπὸ τὸ Δία!

Πόσο γοητευτικὸ ἦταν τὸ θέμα αὐτὸ καὶ πόσες δυνατότητες ποιητικῆς ἐκμεταλλεύσεως προσέφερε, φαίνεται ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησή του καὶ τὶς παραλλαγές του στοὺς μεταγενέστερους ποιητές. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι τὸ κρίσιμο σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ ὅλο θέμα ἦταν ἡ μεταμόρφωση τοῦ Δία σὲ χρυσῆ βροχή, ἀφοῦ μιὰ «ἀσεβὴς» ἐπέμβαση στὸ μῦθο ἐπέτρεπε στοὺς ποιητὲς νὰ παίξουν μὲ τὴν ἔννοια τῆς χρυσῆς βροχῆς συνδυάζοντάς την μὲ τὸ χρυσάφι καὶ —φυσικὰ—μὲ τὸ χρῆμα. Ἂς σημειωθῇ, ὅτι στὸ δεύτερο ἐπίγραμμα τοῦ Παρμενίωνος ἡ γνκ. *«χρυσοῦ»* τὴν πρώτη φορὰ εἶναι ἀπὸ τὸ *«χρυσὸς»* καὶ τὴ δεύτερη ἀπὸ τὸ *«χρυσοῦς»* (= χρυσὸ νόμισμα). Ἔτσι ὁ Ἀντίπατρος ὁ Θεσσαλονικεὺς λ.χ. διατυπώνει τὸ ἴδιο θέμα ἑρμηνεύοντας ἀνεπιφύλακτα τὸ μῦθο μὲ τὸ πνεῦμα, ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω (A.P. 5, 31): *«Δοκέω δ' ὅτι καὶ Δανάῃ Ζεὺς/οὐ χρυσός, χρυσοῦς δ' ἦλθε φέρων ἑκατόν»*, ὅπου πάλι γίνεται τὸ παιγνίδι μὲ τὶς λέξεις *«χρυσὸς»* καὶ *«χρυσοῦς»*. Ὁ γνωστὸς ἐκεῖνος, ἀδίστακτος καὶ ἀθυρόστομος ἐρωτικὸς ποιητής, ὁ Στράτων, σὲ ἕνα ἐρωτικό του ἐπίγραμμα (A.P. 12, 239) χρησιμοποιεῖ πιὰ τὸ μοτίβο σὲ μιὰ ἐντελῶς ἐμπορικὴ-ρεαλιστικὴ διατύπωση: «πέντε ζητᾶς· θὰ σοῦ δώσω δέκα· καὶ εἴκοσι ἀκόμη θὰ ἔχης. Σοῦ φθάνει ἕνα χρυσὸ νόμισμα; Καὶ στὴ Δανάη ἀρκετὸ ἦταν». Ἔτσι ἡ Δανάη τοῦ μύθου—ὄχι μόνο στὸν Στράτωνα, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους ποιητὲς—ἀπομυθοποιεῖται καὶ ταυτίζεται μὲ τὶς ἑταῖρες τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ποὺ προσφέρουν τὸν ἔρωτα μὲ πληρωμή. Ἀλλὰ καὶ ὁ Δίας εἶναι ὁ ἐραστής, ποὺ πληρώνει τὸν ἔρωτα[7].

7. Τὸ ἴδιο μοτίβο χρησιμοποιοῦν καὶ δυὸ ἄλλοι ἐπιγραμματοποιοί: ἕνας Ἀνώνυμος (A.P. 9, 48) καὶ ὁ Λεωνίδας Ἀλεξανδρεὺς (A.P. 12, 20). Ὁ πρῶτος τὸ ἐντάσσει στὶς διά-

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἡ ὡραία αἰτιολογία, ποὺ δίνει ὁ Παρμενίων στὸ πρῶτο ἐπίγραμμα, ὅτι δηλ. ὁ Δίας μεταμορφώθηκε σὲ χρυσὸ γιὰ νὰ μὴ φοβηθῆ ἡ Δανάη τὸν θεό, δείχνει ἀβρότητα καὶ ἐπιδεξιότητα στὴν ἑρμηνεία τοῦ θέματος. Φαίνεται, ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ ὡς ἑρμηνεία τοῦ μύθου. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Λουκιανοῦ, Διάλ. θεῶν 2, ὅπου ὁ Δίας λέγει στὸν Ἔρωτα: *«ἐμοῦ δὲ ὅλως οὐδεμίαν ἥντινα ἐρασθῆναι πεποίηκας..., ἀλλά με δεῖ...κρύπτειν ἐμαυτόν· αἱ δὲ τὸν μὲν ταῦρον ἢ κύκνον φιλοῦσιν, ἐμὲ δέ, ἢν ἴδωσι, τεθνᾶσιν ὑπὸ τοῦ δέους».*

Τὰ δύο ἐπιτύμβια (A.P. 7, 183 καὶ 184) στηρίζονται σὲ παλαιὸ θέμα, ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα συχνὸ στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές: Τὸ πρῶτο ἔχει ὡς θέμα τὸ θάνατο μιᾶς νέας γυναίκας, τῆς Κροκάλης (σπάνιο ὄνομα!), ποὺ πέθανε τὴν ἴδια μέρα τοῦ γάμου της. Τὸ δεύτερο εἶναι ἐπιτάφιο γιὰ μιὰ κόρη, τὴν Ἑλένη, ποὺ πέθανε πρόωρα, πρὶν γνωρίση τὴ χαρὰ τοῦ γάμου. Καὶ τὰ δύο προωρίζονταν γιὰ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς (καὶ πιθανώτατα ἦταν)—δηλ. χαραγμένες στὸ μνῆμα. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ 7, 183 εἶναι ἀσφαλῶς νόθος καὶ προῆλθε ἀπὸ τὸν α΄ στίχο τοῦ ἑπομένου ἐπιγράμματος (7, 184), ὅπου ἡ θέση του δικαιολογεῖται ἀπόλυτα. Ξέρομε πολὺ καλὰ ἀπὸ παλαιότερες ἐπιγραφές, πόσο ὀδυνηρὸς ἦταν ὁ θάνατος νέων ἀνθρώπων καὶ πῶς τὸ θέμα αὐτὸ τοῦ προώρου (ἢ *«ἀώρου»*) θανάτου συγκινοῦσε ἰδιαίτερα[8]. Στὴν ἴδια θεματολογικὴ ἑνότητα ἀνήκει καὶ ὁ θάνατος κοριτσιῶν πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο—ἕνα θέμα, ποὺ δίνει στοὺς ποιητὲς τὴν δυνατότητα νὰ συνδυάσουν τὸ διπλὸ χαμό: τὴ στέρηση τῆς ζωῆς τόσο πρόωρα καὶ τὴ στέρηση τῆς χαρᾶς τοῦ γάμου. Ὑπενθυμίζω τὸ γνωστό, ὡραῖο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὴν *«κόρη»* Φρασίκλεια τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. (περὶ τὸ 540), ποὺ ἀνήκει στὶς παλαιότερες ἐπιγραφὲς τοῦ εἴδους αὐτοῦ[9]—γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθῶ στὴν καθαρὰ λογοτεχνικὴ παράδοση, ὅπως λ.χ. στὴν τραγωδία, ὅπου ὁ θρῆνος τῆς Ἀντιγόνης, ποὺ πεθαίνει *«ἀνυμέναιος»*, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ποιητικὸ exemplum. Ὅπως εἶναι φυσικό, τὸ θέμα τοῦ «προώρου θανάτου» ἦταν πρόσφορο γιὰ τοὺς ποιητές, ποὺ ἐπιθυμοῦσαν καὶ μποροῦσαν νὰ τὸ ποικίλλουν κάθε τόσο μὲ διάφορες εὐφυεῖς παραλλαγές. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ τὸ α΄ ἐπίγραμμα τοῦ Παρμενίωνος, ποὺ ταυτίζει τὴ μέρα τοῦ θανάτου μὲ τὴ μέρα τοῦ γά-

φορες, γνωστὲς ἀπὸ τὸ μῦθο, ἐρωτικὲς μεταμορφώσεις τοῦ Δία: *«Ζεὺς κύκνος, ταῦρος, σάτυρος, χρυσὸς δι' ἔρωτα / Λήδης, Εὐρώπης, Ἀντιόπης, Δανάης»*. Ὁ δεύτερος ἁπλῶς ἐπαναλαμβάνει τὸ θέμα (στ. 2): *«ἣ χρυσὸς Δανάης εἵρπυσεν* (sc. Ζεὺς) *εἰς θαλάμους»*.

8. Βλ. Α. Δ. Σκιαδᾶ, *Ἐπὶ τύμβῳ*, Ἀθῆναι 1967 (passim). E. Griessmair, *Das Motiv der Mors immatura in den griech. metrischen Inschriften*, Innsbruck 1966 (Comment. Aenipont. XVII) καὶ τὴ βιβλιοκρισία: Α. Δ. Σκιαδᾶ (*«Ἀθηνᾶ»* 69, 1967, 345-354).

9. Peek, GV 68 = Pfohl, *Greek Poems on Stones*, 61.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μου: ἔτσι τὸ τραγούδι τοῦ ὑμεναίου μεταβάλλεται σὲ ἐπιτάφιο θρῆνο[10]!

Στὸ δεύτερο ἐπίγραμμα ὁ Παρμενίων, ξεκινώντας ἀπὸ πολὺ παλαιὸ ἐπιγραφικὸ μοτίβο, βάζει νὰ μιλᾶ ὁ ἴδιος ὁ τάφος: *«Παρθενικῆς τάφος εἰμ' Ἑλένης...»*[11]. Παράλληλα ἐνισχύεται τὸ θέμα τῆς ὀδύνης μὲ τὴ δήλωση, ὅτι ἡ μάνα χύνει διπλᾶ δάκρυα, γιατί λίγο πρὶν εἶχε πεθάνει ὁ γιός της καὶ ἔτσι ὁ τάφος καλύπτει τώρα τὰ δυὸ ἀδέλφια—πόνος διπλός! Ὁ ποιητὴς μας ἐδῶ μὲ πολλὴ ἐπιδεξιότητα—πέρα ἀπὸ τὸ συμβατικὸ θέμα, ὅτι δηλ. ὁ θάνατος ἀγαπημένου προσώπου ἀφίνει δάκρυα καὶ πόνους στοὺς ἐπιζῶντες (ἐδῶ: στὴ μητέρα)—διευρύνει τὴν περιοχὴ τοῦ πόνου στοὺς ἐπίδοξους μνηστῆρες τῆς ἄτυχης κόρης, ποὺ καὶ αὐτοὶ τώρα πενθοῦν τὸ χαμό της: *«...Μνηστῆρσιν δ' ἔλιπεν*[12] *κοίν' ἄλγεα»*. Εἶναι φανερό, ὅτι ὁ ποιητὴς ἐδῶ κάνει ἕνα εὔστροφο συνδυασμὸ μὲ τὴν ὡραία Ἑλένη τοῦ μύθου, ποὺ πολλοὶ τὴν ποθοῦσαν. Ἔτσι γίνεται μιὰ διακριτικὴ ὑπόδειξη γιὰ τὸ κάλλος τῆς νεκρῆς κόρης.

Ὡς ἐπιτύμβιο παραδίδεται καὶ τὸ δίστιχο A.P. 7, 239, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Μ. Ἀλέξανδρο, τὸν ἔνδοξο συμπατριώτη τοῦ ποιητῆ:

Φθίσθαι Ἀλέξανδρον ψευδὴς φάτις, εἴπερ ἀληθὴς
Φοῖβος· ἀνικήτων ἅπτεται οὐδ' Ἀίδης[13].

(Μετάφραση: Τὸ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος πέθανε εἶναι ψεύτικη φήμη, ἂν ὁ Φοῖβος εἶναι ἀληθινός. Τοὺς ἀνίκητους δὲν τοὺς ἐγγίζει οὔτε ὁ Ἅδης).

Τὸ ἐπίγραμμα βασίζεται στὴν πληροφορία[14], ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ζήτησε χρησμὸ ἀπὸ τὸν Δελφικὸ Ἀπόλλωνα καὶ ἡ *«πρόμαντις»* (ἡ Πυθία) τοῦ εἶπε: *«ἀνίκητος εἶ, ὦ παῖ»*[15]. Εἶναι φανερό, ὅτι τὸ ἐπίγραμμα ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν

10. Ἀνυπέρβλητο πρότυπο γιὰ τὴν ποιητικὴ μετουσίωση τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀποτελοῦν βέβαια τὰ δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῆς νεαρῆς ποιήτριας Ἡριννας γιὰ τὴν ἀγαπημένη της φίλη Βαυκίδα, ποὺ πέθανε 19 χρόνων, A.P. 7, 710 καὶ 712. Βλ. ἑρμηνεία: Α. Δ. Σκιαδᾶ, *Ἐπὶ τύμβῳ*, σσ. 91-97.

11. Ἤδη σὲ παλαιὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ὁμιλεῖ ὁ τάφος, ἡ στήλη ἢ τὸ μνῆμα, πβ. λ.χ. GG 54 (=Pfohl 4), GV 52 (=Pfohl 12), GV 51a (=Pfohl 15), GV 68 (=Pfohl 61), GV 69 (=Pfohl 136) κ.ἄ.

12. Σωστὰ διορθώνει ὁ Peek τὸ *«ἔλιπον»* τῆς παραδόσεως (ὅπου ὑποκ. εἶναι: ἐγώ, ἡ Ἑλένη· βλ. Gow-Page, *The Greek Anthology. The Garland of Philip*, Cambridge 1968, I 290, ποὺ διατηροῦν τὸ α' πρόσωπο) σὲ *«ἔλιπεν»*, ἀφοῦ στὸ ἐπίγραμμα μιλεῖ ὁ τάφος.

13. Τὴν τελευταία φράση ἐπαναλαμβάνει ἕνας βυζαντινὸς Ἀνώνυμος (A. P. 16, 369, 4): *«τῶν γὰρ ἀνικήτων ἅπτεται οὐδ' Ἀίδης»*.

14. Πλούταρχος, *Ἀλέξ.* 14, 6-7.

15. Βέβαια αὐτὸ δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ χρησμός, ἀλλὰ ἡ *«προμαντία»*. Ὅμως *«τοῦτ' ἀκούσας ὁ Ἀλέξανδρος οὐκέτ' ἔφη χρῄζειν ἑτέρου μαντεύματος, ἀλλ' ἔχειν ὃν ἐβούλετο παρ' αὐτῆς χρησμόν»*. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἀλεξάνδρου στοὺς Δελφοὺς καὶ τὸ ἀνέκδοτο μὲ τὸν χρησμὸ θεωρεῖται γενικὰ ὡς ἐπινόηση. Ὁ W. Tarn ὅμως (*Alexander the Greet*, Campridge

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀπέραντο θαυμασμὸ γιὰ τὸ Μακεδόνα στρατηλάτη καὶ σκοπεύει στὴ θεοποίησή του[16], ἔχοντας ὡς βάση τὰ ἱστορικὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἡρωικὴ καὶ ἀδάμαστη προσωπικότητα τοῦ 'Αλεξάνδρου. Συμπέρασμα: τὸν 'Αλέξανδρο δὲν μποροῦσε οὔτε ὁ Ἅδης νὰ δαμάση. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπεβολὴ βρίσκεται καὶ ὁ πυρήνας τοῦ ἐπιγράμματος. Ἡ σύλληψη αὐτὴ μᾶς θυμίζει μεταγενέστερες ἀντιλήψεις, γνωστὲς ἀπὸ τὰ ἀκριτικὰ καὶ ἄλλα τραγούδια, ὅπου ὁ ἥρωας παλεύει μὲ τὸ Χάρο. Σὲ τέτοιες συγκρούσεις συχνὰ ἡ νίκη τοῦ Χάροντα ὀφείλεται σὲ δόλο. Βέβαια γιὰ τὸν ποιητή μας εἶναι δεδομένη ἡ ἀπάντηση: Καὶ σὲ ἕνα τέτοιον ἀγῶνα μὲ τὸν Ἅδη ὁ 'Αλέξανδρος θὰ ἔβγαινε νικητής. 'Ακόμη καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ α' στίχου («εἶναι ψεύτικος ὁ λόγος, πὼς πέθανε ὁ 'Αλέξανδρος») μᾶς θυμίζει μεταγενέστερη παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Γοργόνα—ἡ ἀδελφὴ τοῦ Μεγαλέξαντρου—, ρωτάει, ἂν ζῇ ὁ ἀδελφός της, μὴ θέλοντας νὰ πιστέψη τὸ θάνατό του. Ὑφολογικὰ καὶ δομικὰ τὸ ἐπίγραμμα στηρίζεται σὲ ἕνα εὔστοχο συνδυασμὸ τῶν δύο διατυπώσεων: *«ψευδὴς φάτις-ἀληθὴς Φοῖβος»*. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο πρέπει νὰ ἀληθεύη: ἢ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ ἢ ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ εἶναι *«ἀψευδής»*, ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸ θάνατο τοῦ βασιληᾶ εἶναι ψεύτικος. Πρέπει νὰ ξεχάσωμε, ὅτι πρόκειται γιὰ εὔστοχο ποιητικὸ σόφισμα, γιὰ νὰ χαροῦμε τὴν ἐπιδεικτικὴ ὑμνολογία, ποὺ κρύβεται στοὺς δύο αὐτοὺς στίχους.

Τὸ ἐπίγραμμα A.P. 9, 113 ἐντάσσεται σὲ μιὰ σειρὰ—μεταγενέστερων κυρίως—ἐπιγραμμάτων, ὅπου γίνεται ἐπίδειξη ποιητικῆς δεξιοτεχνίας μὲ τὰ λογοπαίγνια καὶ τοὺς γλωσσικοὺς συσχετισμοὺς ἢ ὑπαινιγμούς. Ἐδῶ ὁ

1948, τόμ. 2, σσ. 238 κ.ἑ.), στηριζόμενος στὸν Διόδωρο (17, 93, 4) καὶ σὲ μιὰ δελφικὴ ἐπιγραφὴ (Dittenberger, *Syll. Inscr. Gr.* 251 H), ὑποστηρίζει, ὅτι αὐτὸ ὑπῆρξεν ἱστορικὸ γεγονός. Γενικὰ βλ. J. R. Hamilton, *Plutarch, Alexander. A Commentary*, Oxford (Clarendon Press) 1969, σσ. 34/35.

16. Ἡ ἐποχὴ ἦταν πρόσφορη γιὰ τέτοιες ἐξηγήσεις καὶ θεοποιήσεις. 'Από τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ ἐπίγραμμα ἐντάσσεται στὶς γνωστὲς θεοποιήσεις ἡγεμόνων καὶ ἡρώων. Βλ. L. Bieler, *θεῖος ἀνήρ. Das Bild des «göttlichen Menschen» in Spätantike und Frühchristentum*, Wien 1935 (ἀνατ. Darmstadt 1967). O. Weinreich, *Antikes Gottmenschentum* (N. Jbb. f. Wiss. u. Jugendbild. 2, 1926, Heft 6, 638 κ.ἑ.). Φαίνεται, ὅτι ἤδη κοντὰ στὰ χρόνια τοῦ 'Αλεξάνδρου, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του, εἶχε δημιουργηθῆ ἡ παράδοση, ὅτι ὁ 'Αλέξ. προσπαθοῦσε νὰ πετύχη τὴν ἀθανασία. Αὐτὸ προῆλθε κυρίως ἀπὸ τὶς ἐκστρατεῖες καὶ τὶς νίκες του ὡς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου. Μιὰ πληροφορία μᾶς ὁδηγεῖ στὸν 3ον αἰ. π.Χ.: ὁ φιλόσοφος καὶ ποιητὴς Τέλης (στὸν Στοβαῖο V 33, 31 = p. 816, 11 Hense) κατονομάζοντας τὴν ἀχόρταγη ἀπληστία τοῦ ἀνθρώπου, λέγει, πώς, ὅταν αὐτὸς τὰ ἔχη ὅλα, θέλει νὰ γίνη βασιλιάς. Ἔπειτα θέλει, ὅπως ὁ 'Αλέξανδρος, νὰ γίνη ἀθάνατος: *«εἶτα, ὡς 'Αλέξανδρος, ἀθάνατος γενέσθαι»*. Βλ. R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans* (*Zetemata 9*), München 1954, σσ. 48 καὶ 99.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Παρμενίων γράφει ἕνα δίστιχο γιὰ τοὺς κοριοὺς μὲ μόνη πρόθεση, νὰ παίξη μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν λέξεων: *κόρις, κόρος, κορέννυμι, ἐκκορίζω:*

Οἱ κόρις ἄχρι κόρου κορέσαντό μου· ἀλλ' ἐκορέσθην
ἄχρι κόρου καὐτὸς τοὺς κόρις ἐκκορίσας.

(Μετάφραση: Οἱ κοριοὶ κορέσθηκαν μέχρι κόρου ἀπὸ μένα· ἀλλὰ κι ἐγὼ κορέσθηκα ὡς τὸν κόρο ξεκοριάζοντας τοὺς κοριούς)[17].

Καθαρὰ ἐπιδεικτικὸ εἶναι τὸ A.P. 9, 114: ἕνα παιδὶ ἔσκυψε ἀπὸ ψηλά, ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ σπιτιοῦ, μὲ κίνδυνο νὰ πέση, καὶ ἡ μητέρα του, γιὰ νὰ τὸ δελεάση καὶ νὰ τὸ τραβήξη πίσω, τοῦ ἔδειξε τὸ στῆθος της καὶ τὸ παιδὶ γλύτωσε. Ἔτσι—συνεχίζει ὁ ποιητὴς—ἕνα γάλα χάρισε στὸ τέκνο δύο φορὲς τὴ ζωὴ (δηλ. τὴ μιὰ φορὰ τρέφοντάς το καὶ τὴν ἄλλη γλυτώνοντάς το!). Τὸ νόημα ἔχει ἕνα σχολικὸ-διδακτικὸ χρῶμα: πόσο μεγάλη ἐπίδραση ἀσκεῖ στὸ παιδὶ ἡ μητρικὴ ἀγάπη καὶ τὸ γάλα τῆς μάνας[18]!

Στὰ ἐπιδεικτικὰ ἐπιγράμματα ἀνήκει τὸ τετράστιχο (A.P. 9, 304) γιὰ τοὺς 300 Σπαρτιᾶτες, ποὺ ἀντιμετώπισαν τὸν Ξέρξη στὶς Θερμοπύλες:

Τὸν γαίης καὶ πόντου ἀμειφθείσαισι κελεύθοις
ναύτην ἠπείρου, πεζοπόρον πελάγους
ἐν τρισσαῖς δοράτων ἑκατοντάσιν ἔστεγεν Ἄρης
Σπάρτης. Αἰσχύνεσθ', οὖρεα καὶ πελάγη.

(Μετάφραση: Αὐτόν, ποὺ ἄλλαξε ἀμοιβαῖα τοὺς δρόμους τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας, τὸ ναύτη τῆς γῆς καὶ τὸν πεζοπόρο τοῦ πελάου, ἡ πολεμικὴ ὁρμὴ τῆς Σπάρτης κράτησε μὲ τρακόσια δόρατα. Ντραπῆτε, βουνὰ καὶ πέλαγα!)

Τὸ ποίημα ἔχει πετυχημένη δομὴ καὶ στηρίζεται σὲ ἔξυπνες ἀντιθέσεις.

17. Ἕνα παρόμοιο λογοπαίγνιο κάνει ὁ Ἀριστοφάνης (*Νεφ.* 710) ὀνομάζοντας τοὺς *«κόρεις»* κωμικὰ *«Κορινθίους»*. Παρόμοια λογοπαίγνια ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπιγράμματος—ἰδιαίτερα μὲ κύρια ὀνόματα—ὑπενθυμίζω ἐδῶ: A.P. 5, 63 (M. Ἀργεντάριος) μὲ τὶς λέξεις: *Αἰτωλὸς* (αἰτ-ῶ)-*Μῆδος* (μὴ-δούς), 5, 71 (Ρουφῖνος ἢ Παλλαδᾶς) μὲ τὸ β′ συνθετικὸ τῶν λ. *μάχη-μάχομαι: Πρωτό-μαχος, Νικο-μάχη, Λυσί-μαχος*, 5, 115 (Φιλόδημος), ὅπου ὁ ποιητὴς παίζει μὲ τὸ ὄνομά του καὶ μὲ τὸ ὄνομα «Δημώ», μιᾶς ἑταίρας: Φιλό-δημος, 6, 216 (Σιμωνίδης;) τὸ γνωστό: *«Σῶσος καὶ Σωσώ, σῶτερ κ.τ.λ.»* κ.ἄ. - Τὸ ἴδιο λογοπαίγνιο—προφανῶς ὄχι ἄγνωστο στὸν Παρμενίωνα!— συναντᾶμε καὶ στὸ ρ. *«ἐκκορέω»* (= καθαρίζω): *«τίς ἐξεκόρησέ σε, κόρη»*, Ἀριστοφ., *Θεσμοφ.* 760. Πβ. Σχόλ. Πινδ. Πυθ. 3, 16 Drachmann *«ἐκκόρει κόρει κορώνην»*.

18. Μιὰ σημαντικὴ παραλλαγὴ τοῦ θέματος ἔχομε στὸν Λεωνίδα τοῦ Ἀλεξανδρέα (γύρω στὸ 60 μ.Χ.), A.P. 9, 351: *«Λυσίππης ὁ νεογνὸς ἀπὸ κρημνοῦ πάις ἕρπων/Ἀστυανακτείης ἤρχετο δυσμορίης· / ἡ δὲ μεθωδήγησεν ἀπὸ στέρνων προφέρουσα / μαζόν, τὸν λιμοῦ ῥύτορα καὶ θανάτου»*.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἀφετηρία ἀποτελοῦν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα (πβ. Ἡρόδ. 7, 33-36): ὁ Ξέρξης ἔζευξε τὸν Ἑλλήσποντο καὶ διώρυξε τὸν Ἄθω κατεβαίνοντας στὴν Ἑλλάδα καὶ κανεὶς—οὔτε ἡ φύση ἡ ἴδια—δὲν τοῦ στάθηκε ἐμπόδιο. Πέρα ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἱστορικὲς πληροφορίες ὁ Παρμενίων συνάπτεται λογοτεχνικὰ μὲ σχετικὴ διατύπωση τοῦ Ἰσοκράτη (Πανηγυρ. 58 e): *«Τῷ στρατοπέδῳ πλεῦσαι μὲν διὰ τῆς ἠπείρου, πεζεῦσαι δὲ διὰ τῆς θαλάσσης, τὸν μὲν Ἑλλήσποντον ζεύξας, τὸν δ' Ἄθω διορύξας»*. Τὸ ἐπίγραμμα τείνει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸν κεντρικὸ στόχο, ποὺ βρίσκεται ὅλο τὸ βάρος τοῦ ποιήματος, στὸ ρῆμα *«αἰσχύνεσθ(ε)»*: Τὰ βουνὰ καὶ οἱ θάλασσες πρέπει νὰ ντρέπωνται, γιατὶ φάνηκαν κατώτεροι ἀπὸ τοὺς λίγους Σπαρτιᾶτες· αὐτοὶ σταμάτησαν τὸν βάρβαρο ἐπιδρομέα, ἐκεῖνα ὄχι! Ὡς πρὸς τὴ δομή, τὸ ποίημα στηρίζεται στὸ γνωστὸ θέμα τοῦ *«ἀδυνάτου»*[19], ποὺ φαίνεται κιόλας καθαρὰ ἀκόμη καὶ στὴ γλωσσικὴ διατύπωση τοῦ β΄ στίχου (*«ναύτην ἠπείρου, πεζοπόρον πελάγους»*) καὶ ποὺ ὁλοκληρώνεται ἐννοιολογικὰ στὸ τελευταῖο δίστιχο. Ἡ θεματολογικὴ δύναμη τοῦ *«ἀδυνάτου»* ἐδῶ κεῖται στὴ διαπίστωση, ὅτι τὸ «φυσικῶς ἀδύνατο» ἔγινε δυνατό, ἐνῶ τὸ «φυσικῶς δυνατὸ» παρουσιάζεσται ὡς ἀδύνατο.

Ἀπὸ τὰ δύο σκωπτικά, τὸ ἕνα (A.P. 11, 4) ἔχει ὡς θέμα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ γάμου μὲ πλούσια γυναῖκα ἢ—καλύτερα—τὰ πλεονεκτήματα τοῦ ἀνδρός, ποὺ καλοπερνᾶ μὲ τὰ ἔσοδα τῆς γυναίκας του, χωρὶς νὰ ρωτᾶ, ἀπὸ ποῦ προέρχονται αὐτά. Βρῆκε εὔκολη ἐργασία: *«μὴ πλεῖν, μὴ σκάπτειν, ἀλλ' εὐστομάχως ἀπορέγχειν»*[20]. Πιστεύω, ὅτι τὸ ποίημα ἔχει συγκεκριμένη ἀφετηρία καὶ ἀναφέρεται σὲ ὑπαρκτὰ πρόσωπα τοῦ κύκλου τοῦ ποιητῆ, χωρὶς βέβαια, νὰ εἴμαστε σήμερα σὲ θέση νὰ τὰ ἐντοπίσωμε. Τὸ δεύτερο (A.P. 11, 65) στηρίζεται σ' ἕνα δίλημμα: ἕνας νέος ἄντρας, μὰ φτωχός, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διαλέξη ἀνάμεσα στὴν πεῖνα καὶ στὸν ἔρωτα μιᾶς γριᾶς (προφανῶς, ὅμως, πλούσιας) γυναίκας:

Λιμοῦ καὶ γραίης χαλεπὴ κρίσις· ἀργαλέον μὲν
πεινῆν, ἡ κοίτη δ' ἔστ'[21] *ὀδυνηροτέρα.*
Πεινῶν εὔχετο γραῦν, κοιμώμενος εὔχετο λιμὸν
Φίλλις· ἴδ' ἀκλήρου παιδὸς ἀνωμαλίην.

19. Βλ. E. Dutoit, *Le thème de l'adynaton dans la poésie antique*, Paris 1936 καὶ A. K. Καραδημητρίου, Τὸ σχῆμα τοῦ ἀδυνάτου στὴν ἀρχαία καὶ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία (*Παρνασσός*, 21, 1, 1979, 67-83).

20. Τὸ ρ. *«ἀπορέγχειν»* μόνον ἐδῶ! Πβ. τὸν εὔστοχο συνδυασμὸ τοῦ τέλους τοῦ γ΄ στίχου μὲ τὸ τέλος τοῦ α΄ στίχου: *«ῥέγχει»*. Ἀξιοπρόσεκτος συνδυασμός—γλωσσικὰ ἢ ἐννοιολογικά—γίνεται καὶ στ. 2: *τρέφεται* μὲ στ. 4: *βοσκόμενον*.

21. *«καὶ κοίτη δ' ἔστ'»* Gow-Page.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἐδῶ ὁ Παρμενίων δείχνει καθαρὰ τὶς ποιητικές του δυνατότητες: ἡ σύνθεση τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι χαριτωμένη καὶ μεστή, τὸ θέμα πρωτότυπο—στὴν Ἀνθολογία ἐντελῶς καινούργιο. Στὸν α΄ στίχο δίνεται τὸ πρόβλημα τοῦ νέου ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὸ δίλημμα καὶ στὴ δυσκολία τῆς ἀποφάσεως (*«χαλεπὴ κρίσις»*) μὲ τὰ δύο σημεῖα τοῦ προβλήματός του τοποθετημένα λιτὰ τὸ ἕνα δίπλα στὸ ἄλλο: *«λιμοῦ-γραίης»*. Τὰ δύο μεστὰ ἐπίθετα, ποὺ ἀκολουθοῦν, χαρακτηρίζουν ἀντίστοιχα τὰ δύο ἀποτροπιαστικὰ ἀντικείμενα ἐπιλογῆς: *«ἀργαλέον»-«ὀδυνηροτέρα»*. Ὡραῖα γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα οὐσιαστικὰ (*λιμὸς-γραῖα*) στὶς δύο καταστάσεις, ποὺ ἀντιμετωπίζει ἄμεσα ὁ νέος: *«πεινῆν»-«κοίτης»*—δύο ἐμπειρίες, ποὺ ἀμέσως μετὰ ἐπαναλαμβάνονται σὲ μετοχικὴ διατύπωση: *«πεινῶν»-«κοιμώμενος»* μὲ μιὰ χιαστὶ σύνδεση τῶν ἀντιθέτων: *«πεινῶν-κοιμώμενος»*

γραῦν-λιμὸν

Ἡ χωρὶς ἀπόσταση ἐπανάληψη τοῦ ρ. *«εὔχετο»* στὸν ἴδιο στίχο δείχνει παραστατικὰ τὴν μόνιμη ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία τοῦ δυστυχισμένου νέου, ποὺ σὲ κάθε κατάσταση ἀμέσως εὐχόταν τὴν ἀντίθετη—γιὰ νὰ μὴ εἶναι, τελικά, ποτὲ εὐχαριστημένος! Ἀκριβῶς ἐκεῖ κεῖται ἡ *«ἀνωμαλίη»* γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ ὁ ποιητὴς κλείνοντας τὸ ἔξυπνο ἐπίγραμμά του.

Σὲ δυὸ περίφημα ἀγάλματα τῆς ἀρχαιότητας ἀναφέρονται δυὸ ἐπιγράμματα τοῦ Παρμενίωνος: A.P. 16, 216 καὶ 222. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ ὀνομαστὸ ἄγαλμα τῆς Ἥρας, ποὺ κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν Πολύκλειτο στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους[22].

Ὠργεῖος Πολύκλειτος ὁ καὶ μόνος ὄμμασιν Ἥρην
ἀθρήσας καί, ὅσην εἶδε, τυπωσάμενος
θνητοῖς κάλλος ἔδειξεν, ὅσον θέμις· αἱ δ' ὑπὸ κόλποις
ἄγνωστοι μορφαὶ Ζηνὶ φυλασσόμεθα.

Τὸ δεύτερο στὸ ἐπίσης περίφημο ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνοῦντα τῆς Ἀττικῆς[23]:

22. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ περιγράφει μὲ θαυμασμὸ ὁ Παυσανίας (2, 17, 4): *«Τὸ δὲ ἄγαλμα τῆς Ἥρας ἐπὶ θρόνου κάθηται μεγέθει μέγα, χρυσοῦ μὲν καὶ ἐλέφαντος, Πολυκλείτου δὲ ἔργον. Ἔπεστι δὲ οἱ στέφανος Χάριτας ἔχων καὶ Ὥρας ἐπειργασμένας καὶ τῶν χειρῶν τῇ μὲν καρπὸν ῥοιᾶς, τῇ δὲ σκῆπτρον»*.

23. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἄγαλμα ὁμιλεῖ μὲ λεπτομέρειες ὁ Παυσανίας (1, 33, 2): *«δοκεῖ δὲ τοῖς ἀποβᾶσιν ἐς Μαραθῶνα τῶν βαρβάρων ἀπαντῆσαι μήνιμα ἐκ τῆς θεοῦ ταύτης· καταφρονήσαντες γὰρ ⟨μηδέν⟩ σφισιν ἐμποδὼν εἶναι τὰς Ἀθήνας ἐλεῖν, λίθον Πάριον ὡς ἐπ' ἐξειργασμένοις ἦγον ἐς τροπαίου ποίησιν. Τοῦτον Φειδίας τὸν λίθον εἰργάσατο ἄγαλμα μὲν εἶναι Νεμέσεως, τῇ κεφαλῇ δ' ἔπεστι τῆς θεοῦ στέφανος ἐλάφους ἔχων καὶ Νίκης ἀγάλματα οὐ μεγάλα, ταῖς δὲ χερσὶν ἔχει τῇ μὲν κλάδον μηλέας, τῇ δεξιᾷ δὲ φιάλην, Αἰθίοπες δὲ ἐπὶ τῇ φιάλῃ πεποίηνται»*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Μήδοις ἐλπισθεῖσα τροπαιοφόρος λίθος εἶναι
ἠλλάχθην μορφὴν καίριον εἰς Νέμεσιν
ἔνδικος ἱδρυνθεῖσα θεὰ Ῥαμνοῦντος ἐπ' ὄχθαις,
νίκης καὶ σοφίης Ἀθθίδι μαρτύριον.

Ἡ σύλληψη καὶ ἡ δομὴ τοῦ πρώτου ἐπιγράμματος εἶναι ὡραῖα ἐναρμονισμένες: ὁ Πολύκλειτος, ὁ μόνος θνητός, ποὺ μὲ τὰ μάτια του εἶδε τὴν Ἥρα καὶ μὲ τὴν τέχνη του ἀποτύπωσε *«ὅσην εἶδε»*, ἔδειξε στοὺς θνητοὺς τὴν ὁμορφιὰ τῆς θᾶς—ἀλλά: *«ὅσον θέμις»*[24]. Ἡ ὡραία ἐπανάληψη τοῦ *«ὅσον-ὅσην»* συνοψίζει δύο ἀντιλήψεις: ἔδειξε στοὺς θνητοὺς ὅσο κάλλος τῆς θεᾶς ἦταν ἐπιτρεπτὸ σ' αὐτοὺς νὰ ἰδοῦν καὶ ὅσο ὁ ἴδιος εἶχε τὸ δικαίωμα, ὡς θνητός, νὰ ἰδῇ. Ἡ αἰτιολογία εἶναι διπλῆ: ἡ μία ἐκφράζεται ἤδη στὸ *«ὅσον θέμις»*, ἡ δεύτερη, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ προέκταση καὶ ἑρμηνεία τῆς πρώτης, ἀκολουθεῖ: οἱ κρυφές, ἄγνωστες ὁμορφιὲς τῆς θεᾶς, ποὺ κρύβονται κάτω ἀπὸ τὰ ροῦχα, *«φυλάσσονται Ζηνί»*. Στὴν ὅλη διατύπωση, φυσικά, κυριαρχεῖ ἡ παλαιὰ ἀντίληψη γιὰ τὰ ὅρια, ποὺ χωρίζουν τοὺς θνητοὺς ἀπὸ τοὺς θεούς, καὶ γιὰ τὴ δυνατότητα, ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ δῇ κατενώπιον τὴ θεότητα[25].

Τὸ δεύτερο ἐπίγραμμα οἰκοδομεῖται μὲ ἐπιτυχία πάνω στὴν πληροφορία (βλ. Παυσανία), ὅτι ἀπὸ τὸν *«τροπαιοφόρον λίθον»* τῶν Μήδων ὁ Φειδίας ἐδημιούργησε τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως[26]. Ὁμιλεῖ τὸ ἴδιο τὸ ἄγαλμα,

24. Παραλλαγὴ στὸ ἴδιο θέμα: [Πλάτων] A.P. 16, 160: Ἡ Ἀφροδίτη, βλέποντας τὴν εἰκόνα της, εἶπε: «ποῦ μὲ εἶδε γυμνὴ ὁ Πραξιτέλης;». Καὶ προσθέτει ὁ ποιητὴς (στ. 5): *«Πραξιτέλης οὐκ εἶδεν, ἃ μὴ θέμις»*. Πβ. Δημόκρ. A.P. 16, 180, 5: *«στέρνα μόνον φαίνουσα, τὰ καὶ θέμις»*. Ἡ διατύπωση στὴν ἴδια ἑνότητα, ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἀνθρώπων ἕνα κόσμο ἡρώων ἢ θεῶν, ἤδη Σαπφὼ 35, 7 D: *«[αἰ θέ]μις θνάταις»*, πβ. Κάτουλλο 51, 2: *"si fas est"*. Ἔξοχη παραλλαγὴ τοῦ θέματος βρίσκομε σ' ἕνα ἀνώνυμο δίστιχο (A.P. 16, 168), ὅπου ἡ Ἀφροδίτη, ἀπορώντας γιὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς εἰκόνας, λέγει: *«Γυμνὴν εἶδε Πάρις με καὶ Ἀγχίσης καὶ Ἄδωνις· / τοὺς τρεῖς οἶδα μόνους. Πραξιτέλης δὲ πόθεν;»*. Πβ. Ἀνώνυμο (A.P. 16, 162), Λουκιανὸ (A.P. 16, 163) κ.ἄ. Ὁ Ἀρχίας (A.P. 16, 179) βεβαιώνει, ὅτι ὁ Ἀπελλῆς εἶδε μὲ τὰ μάτια μου γυμνὴ τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὴν *«ἐτύπωσε»* στὸ ἔργο του.

25. Πβ. ἤδη Υ 131: *«χαλεποὶ δὲ θεοῖ φαίνεσθαι ἐναργεῖς»* καὶ Καλλίμ. *Ὕμν.* 5, 100-102.

26. Παραλλαγὴ τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Θεαίτητο τὸν Σχολαστικὸ (6ος αἰ. μ.Χ.), A.P. 16, 221. Σαφέστερη ὅμως καὶ πιὸ δουλεμένη εἶναι ἡ παραλλαγή, ποὺ δίνει ὁ Ἀνώνυμος, A.P. 16, 263: *«Πρίν με λίθον Πέρσαι δεῦρ' ἤγαγον, ὄφρα τρόπαιον/στήσονται νίκας· εἰμὶ δὲ νῦν Νέμεσις. / Ἀμφοτέροις δ' ἔστηκα, καὶ Ἑλλήνεσσι τρόπαιον / νίκας καὶ Πέρσαις τοῦ Πολέμου νέμεσις»*. Γίνεται ὡραῖο δέσιμο μὲ λιτὸ τρόπο τῶν δύο λαῶν (Ἑλλήνων-Περσῶν), τῶν δύο λειτουργιῶν τοῦ λίθου (*τρόπαιον...νίκας-Νέμεσις*: ἡ ἀρχικὴ πρόθεσις—ἡ πραγματικότης) καὶ τῶν δύο συμβολισμῶν (*τρόπαιον-νίκας-πολέμου νέμεσις*), ἐνῶ γίνεται συγχρόνως μετατροπὴ τοῦ στόχου ἀπὸ τοὺς Πέρσες στοὺς Ἕλληνες (στ. 1/2: *«τρό-*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὡς μορφὴ πλέον θεᾶς, ἀφοῦ μεταμορφώθηκε ἐπιδέξια ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ γλύπτη. Ἡ λειτουργία του συνάπτεται μὲ μιὰ αἰώνια πιὰ ἀποστολή: θὰ μαρτυρῇ ἐκεῖ γιὰ τὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν τέχνη τοῦ δημιουργοῦ[27].

Δὲν θὰ τοποθετοῦσα τὸ A.P. 9, 69 τοῦ Παρμενίωνος στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὰ δυὸ παραπάνω. Τὸ δίστιχο αὐτὸ ἔχει καθαρὰ ἐπιδεικτικὸ θέμα: τὴ μητρυιὰ καὶ τὶς συμφορὲς τῶν προγονῶν μὲ βάση τὸ κλασσικὸ παράδειγμα: Φαίδρα-Ἱππόλυτος:

Μητρυιῆς δύσμηνις ἀεὶ χόλος, οὐδ' ἐν ἔρωτι
ἤπιος· οἶδαι[28] *πάθη σώφρονος Ἱππολύτου.*

Ἡ γενικὴ διατύπωση τοῦ ἐπιγράμματος καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ κατάληξη τοῦ β΄ στίχου μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν Ἱππόλυτο δείχνουν καθαρά, ὅτι πρόκειται γιὰ εὔστοχη ποιητικὴ διατύπωση ἑνὸς παλαιοῦ καὶ γνωστοῦ θέματος[29]. Καὶ ἐδῶ ὁ ποιητὴς μας ἀποκαλύπτει τὶς ἱκανότητές του: Τὰ δυὸ ἀντιθετικὰ ἐπίθετα *«δύσμηνις-ἤπιος»*[30], ἡ κεντρικὴ λέξη *«χόλος»*, ἡ προέκταση σὲ ὑποθετικὴ ἀκραία περίπτωση (*«οὐδ' ἐν ἔρωτι»*), ἡ κατηγορηματικὴ διαβεβαίωση (*«οἶδα»*), τὸ ἐκφραστικὸ οὐσιαστικὸ *«πάθη»*, ποὺ κάνει ἀναγωγὴ στὸ γνωστὸ μῦθο, καὶ ὁ παραδοσιακὸς χαρακτηρισμὸς *«σώφρονος»* γιὰ τὸν Ἱππόλυτο συνθέτουν ἕνα μεστὸ δίστιχο.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ποιητικὴ παραγωγὴ τοῦ Παρμενίωνος, ποὺ μᾶς σώθηκε. Δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴ ζωή του τίποτε. Οἱ στίχοι του δείχνουν «πεπαιδευμένο» ἄνθρωπο καὶ ἐπιδέξιο ποιητή. Ἡ ἀναφορά του σὲ παλαιὰ θέματα καὶ ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ παλαιότερους ποιητὲς δείχνουν, ὅτι εἶχε ἱκανὴ γεύση ποιήσεως καὶ ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ χρησιμοποιῇ μὲ ἐντελῶς προσωπικὸ τρόπο παραδεδομένα μοτίβα. Ἡ ἐπιδεξιότητά του φαίνεται ἰ-

παιον/στήσονται (sc. Πέρσαι) *νίκας»*-στ. 3/4: *«Ἕλλήνεσσι τρόπαιον / νίκας»*), ὅπου καὶ οἱ δύο στίχοι (1 καὶ 3) τελειώνουν μὲ τὴν ἴδια λέξη (*«τρόπαιον»*), ἐνῶ τὸ ἴδιο ρῆμα μὲ τὴν μεταβολὴ τοῦ χρόνου μεταβάλλει συγχρόνως καὶ τὸ γεγονός: *στήσονται-ἔστηκα*.

27. *«σοφίης»* ἐδῶ μὲ τὴν ἔννοια *«τέχνης»*, ὅπως συχνά. Βλ. πρόχειρα Καλλίμ. 1, 1.

28. *οἶσθα* Herwerden, ποὺ δέχονται καὶ οἱ Gow-Page (βλ. τὸ *«γνῶθι»* τοῦ ἀνων. ἐπιγρ. (ὑποσημ. 29)). Νομίζω, ὅτι ὁ προσωπικὸς τόνος (*«οἶδα»*) εἶναι πιὸ οἰκεῖος στὸν Παρμενίωνα.

29. Σχεδὸν ὅλοι οἱ ἐκδότες, ἀπὸ τὸν Jacobs ὡς τὸν Beckby, δέχονται, ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει ἐμπνευστῇ ἀπὸ ἔργο τέχνης, ποὺ παρουσίαζε τὴν Φαίδρα καὶ τὸν Ἱππόλυτο. Θεωρῶ τὴν τάση αὐτὴ ἀδικαιολόγητη. Βλ. καὶ Gow-Page. Τὸ ἐπίγραμμά μας ἔχει τὴν ἴδια δομὴ καὶ ὁμοιότητα μὲ τὸν ἀνώνυμο δίστιχο A.P. 9, 68: *«Μυτρυιαὶ προγόνοισιν ἀεὶ κακόν, οὐδὲ φιλοῦσαι / σῴζουσιν· Φαίδρην γνῶθι καὶ Ἱππόλυτον»*.

30. Ἡ λ. μόνο Πολυδ. 1, 39: *«θεὸν δύσμηνιν»*. Τὸ παραδοσιακὸ ποιητικὸ σύνθετο εἶναι *«βαρύμηνις»*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

διαίτερα στὸ γεγονός, ὅτι μποροῦσε νὰ περικλείση σὲ λίγους στίχους θέματα, ποὺ γιὰ ἄλλους ἦταν ἀφορμὴ πολυστίχων ποιημάτων. Στὰ λίγα ἐπιγράμματά του πρωτοτυπεῖ συχνὰ ὄχι μόνο στὴν ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων καὶ στὴ διαμόρφωσή τους, ἀλλὰ καὶ στὴ γλωσσικὴ μορφή, μὲ τὴν ὁποία τὰ παρουσιάζει. Ὅποιος ἔχει παρακολουθήσει τὴν ποιητικὴ παραγωγὴ τῶν 3 τελευταίων π.Χ. αἰώνων καὶ τὴ μεταλλαγή, ποὺ ἔγινε στὶς ποιητικὲς ἀντιλήψεις καὶ στὴ σχέση τῶν μεταγενεστέρων μὲ τὰ παλαιὰ πρότυπα, θὰ διαπιστώση, ὅτι ὁ Παρμενίων ἀνήκει στοὺς τελευταίους «μοντέρνους», ποὺ συνάπτονται μὲ τὰ ἀνανεωτικὰ κηρύγματα τῶν πρώτων ἀπαιτητικῶν ἀλεξανδρινῶν ποιητῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι τὰ ποιήματά του δὲν ἔχουν προσωπικὴ ἀφετηρία—οὔτε κἂν τὰ ἐρωτικά του. Ἡ ὁμολογία βίου καὶ τὸ προγραμματικό του ποίημα ἀνήκουν στὶς κηρυγματικὲς θέσεις, ποὺ ἐξαγγέλλουν οἱ μεγάλοι ποιητές, χωρὶς νὰ χάνωνται σὲ ἄνοστες ἀπομιμήσεις. Ὁ Παρμενίων εἶναι μιὰ ποιητικὴ φωνὴ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ποὺ μαρτυρεῖ καὶ παιδεία καὶ εὐαισθησία.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

21

SOUTHERN GREEK INFLUENCES ON MACEDONIAN ARCHITECTURE

R. A. Tomlinson

I must begin with the warning that, in this paper, I am trying to create, rather than solve problems.

By the end of the 5th century B.C. the forms of the Greek orders of architecture had been worked out and largely developed. We have, of course, material evidence for this sequence in the series of buildings, particularly temples, preserved at least in part from the 7th century B.C. onwards. Nothing of this early development comes from Macedon. This lack may be attributable in part to chance, to the unavailability of suitable building stone, to the thoroughness with which most Macedonian sites have been destroyed and the consequent difficulties of discovery. Even now chance discoveries such as the Archaic Ionic capitals from Therme-Thessalonike demonstrate that early temples and other buildings might exist; but firm evidence of any sort is otherwise totally lacking.

I do not myself believe that the classical concept of the temple, or the architectural orders there employed are traditional to the Greek world. I argued, in the lecture I gave as Visiting Fellow at the British School at Athens in 1975 that the concept itself is Near Eastern, and that the forms of the orders, like so much in archaic Greek art, were borrowed—though essentially transformed— from Near Eastern decorative ideas. This applies to Doric as well as Ionic. If this is accepted, there is no traditional reason why the earlier Macedonians should have constructed religious or other buildings in the same way. Here I would recall Dr. Wardle's emphasis on the conservatism demonstrated in the architecture at Assiros Toumba; there is nothing to suggest that these architectural forms lead on to the classical. Presumably the earliest examples of the developing forms of classical buildings in the Macedonian area were those of the Greek colonies, from the Thermaic gulf to Chalcidike; with the one exception of Therme these have not yet provided us

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

with material evidence, but it must surely exist and only await excavation. These colonies were mostly of mainland or Euboean foundation, and they should therefore belong within the Doric architectural tradition, amply attested from archaic Eretria as well as on the mainland; the Ionic columns of Therme suggest a Cycladic or East Greek colony, building its temples in the local style of that area. Otherwise the nearest colonies of Cycladic, and therefore Ionic tradition are Stagira and then Thasos and the adjacent Thracian coast. It might here be added in passing that the principal Thasian sanctuary, that of Heracles, seems to have functioned through most of the archaic period without a temple.

It is particularly important to relate these influences to the local development of religious architecture in our region, and it is doubly unfortunate that there is not a good sequence of temples from Macedon or the neighbouring Greek colonies. There are fragments of a Doric temple at Dion, and the temple of Zeus Ammon which we visited during the Chalcidike tour of the last symposium is of course also a Doric building. We are not totally limited to the evidence of temples or other religious buildings from within the traditional boundaries of the Macedonian Kingdom; those erected by Macedonians in the extended Macedonian empire can also be called in as examples of Macedonian architecture, though in this case as Dr. J.J. Coulton notes (Greek Stoa 56) we have to be aware of the possibility that the Macedonian king merely provided funds, not the style of the building.

One of these is the altar court in the Sanctuary of Samothrace. The excavator, Karl Lehmann, suggests a date around 340-330 B.C. The architrave carried an inscription recording the dedication, of which fragments have survived. There are, I think, many uncertainties in the interpretation of this and I am not expert enough an epigraphist to decide about them; but it is clear that the dedicator bore a name with the Macedonian ending—ΑΔΑΙΟΣ, and that probably he described himself as a Macedonian.

Another possibility is the temple of Athena at Ilion. Here, it must be admitted, there are very considerable problems. The temple to all intents and purposes has ceased to exist, its very foundations being removed in the course of the excavation of prehistoric Troy. A few fragments only of its superstructutre survive. It has been argued, in the definitive study by Goethert and Schlief, that it is Roman, the work of Augustus whose inscription is carried on the architrave, and thus part of the Roman emphasis on their legendary descent from the Trojans which inspired Virgil's Aeneid. There is, undoubtedly, Roman work here, but the temple seems to me to have an early Hellenistic origin, and is surely attributable then to the Macedonian

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Lysimachus. In particular, though the forms of the capitals show variations (probably an indication of subsequent repair or reconstruction) one is very close to the surviving capital of the Samothracian altar court. Not only are the profiles very similar, with straight-sided echini running virtually to the outer edge of the abacus with no slight in-turning, but the essential proportions of abacus to echinus are virtually the same, approximately 3:2.

Lehmann has already shown the relationship of the capital from Samothrace to other Doric capitals, particularly that of the south stoa at Olympia; other comparisons of architectural details given by Lehmann point, as one might expect, to Southern Greece.

Other details of the temple at Troy point in the same direction. The south stoa at Olympia not only produces the same similarities of capital, but in the entablature in general, particularly the shape of the triglyph grooves, and the profile of the cornice and its mouldings. At the same time, the use of Corinthian inner columns in the south stoa demonstrate that this building is itself Peloponnesian in style. In addition, however they were arranged in the cella of the Temple at Troy (whose foundations have been completely lost) the engaged half columns recall the Peloponnesian arrangement, going back to the temple of Hera at Olympia, and repeated at Bassae, Epidauros and elsewhere. Coulton BSA 1968, 181, remalks that Macedonian Doric friezes have 'ears' at the top of the Triglyph half-grooves (The altar court has these as does that of the Palace at Vergina) and that in Mainland Greece this is found elsewhere only in Attic architecture. We might, therefore, consider here the possibility of Athenian influence in the North East Aegean, an area in which Athens had been long involved. But the rather florid decorative details of some Macedonian Doric—a good example are the acroteria at Vergina discussed by Dr. Pantermalis—also recall the florid decoration of the 4th century Doric at Epidauros.

Macedonian architectue itself also employed the Ionic order. Here, again the most important building is outside Macedonia, but the Macedonian significance is undoubted; this is, of course, the Philippeion at Olympia. Whether or not this was inspired by the Doric circular buildings already existing in other sanctuaries, such as the tholoi at Delphi and Epidauros, the Philippeion was given an Ionic colonnade. The form of the Ionic columns is not that of East Greece but rather that defined by G. Roux as Peloponnesian, with only twenty flutes to the shaft, though without the characteristic capitals with the volutes on all four faces, an arrangement which would, perhaps, be less appropriate in a circular building. (It is interesting that Roux also remarks that this type of Ionic column is found also in Ptolemaic Alex-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

andria, another indication of its Macedonian adoption). The Philippeion capitals, even if they are not of the four volute type, with their small, plain echini and large undecorated palmettes (perhaps we should say uncarved, for there may well have been, in the mainland tradition, painted rather than carved decoration) seem not to be of East Greek type. The entablature also, where the three fasciae of the conventional architrave are separated by a prominent moulding into a lower section, the architrave in the strict sense with two fasciae, and an upper, the third fascia, corresponding rather to a continuous frieze, though with a dentil frieze over, an extension of an idea, the germ of which might be seen in the Caryatid porch of the Erechtheum, where, of course, the upper fascia is emphasized by the rosette decoration it carries. Note also the Peloponnesian origin (Roux 383-6) of the 'sofa' type of Ionic anta capital, found in the palace at Vergina.

These details, but with engaged half columns and simplified bases are of course used also in the facade of the Macedonian tomb excavated by Prof. Rhomaios at Vergina. Again the architrave consists of the lower two fasciae separated from the uppermost by a pronounced moulding. Here the resemblance of the top band to a frieze is particularly emphasized by the painted floral decoration. It is not unreasonable to suppose that the Philippeion was decorated here in the same way. The anthemion frieze under the dentils is also found at Didyma, in the Naiskos which housed the cult statue of Apollo returned by Seleukos Nikator, and in the Ptolemaion at Samothrace.

Even so we need not suppose that this tomb was the earliest use of these forms of Ionic in Macedonian architecture. Similar Ionic columns are used in the courtyards of the houses at Pella, though obviously these did not carry the full entablature of the Philippeion type. They are also found, again with simplified bases, in the engaged half columns of the entrance to the palace at Vergina. It is important here to notice that Dr. J. J. Coulton (Greek Stoa, 139/40) and G. Roux (Argolide, 393-4) show that Peloponnesian architects use this device of the attached half-column (usually Ionic) where Athenian architects use a rectangular-sectioned pillar. The fountain house at Perachora, which I have argued was built for Demetrios Poliorcetes when he controlled Corinth also has this form of Ionic column, with four-volute capitals; the bases, however, are of the developed Attic type. The upper order of the two storey stoa in the sanctuary there, of the same date, also uses these Ionic columns, in engaged half column form, though possibly with simplified bases (No base actually survives. Dr. Coulton, who published the stoa, argues the possibility of this on the evidence of the ring mark on the top of the blocks on which the Ionic colonnade stood, and on the analogy of the tomb at Ver-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

gina). The resulting facade is not dissimilar to that of the great tomb at Lefkhadia, except for the frieze between Doric entablature and Ionic colonnade.

Obviously, by the Hellenistic age there is the likelihood of mixed details in Greek architecture, and influences being accepted from various regions. However, in the architecture in Macedon itself, and in architecture elsewhere of Macedonian patronage there is no discernible influence from East Greece: the Ionic columns of Therme have no traceable descendants in Macedon. Attic influence, rather surprisingly, seems slight, and possibly indirect, through the influence of Athens on other parts of the Greek world; particularly, the North East Aegean. The main inspiration does definitely appear to come from the Peloponnese, even to the extent of the acceptance of the typical Peloponnesian form of Ionic. The simplest explanation of this is that the earliest Macedonian architecture employing the classical forms was erected by Peloponnesian architects, and possibly by Peloponnesian craftsmen. On the other hand it is tempting to see in this a deliberate assertion by the Argead dynasty of what it believed to be its Peloponnesian origins, and to continuation of Argead ideas by the successor monarchies. This, it seems to me, could well be part of the deliberate introduction of Southern Greek cultural ideus of Macedon initiated at the end of the 5th century B.C. by Archelaos; but then one might rather have expected Athenian forms, so perhaps it was not begun until the time of Philip himself; that is, it belongs to a time when Athenian architecture was past ist prime, while important buildings were still being put up in the Peloponnese.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

22

ASSIROS

A MACEDONIAN SETTLEMENT OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE

K. A. Wardle

Since 1975 five seasons of excavation and study have been carried out at Assiros with the permission of the Archaeological Service and the sponsorship of the British School at Athens amongst others.

Among the chief aims of the project were the clarification of the stratigraphic sequence of pottery and other material in Central Macedonia during the bronze and early iron age and the exploration of larger areas of settlements than had been possible during the early investigations of Macedonian prehistory[1]. Recent advances in knowledge about the prehistory of the Aegean area and the Balkan region have added to the questions posed by this early work about the nature of Macedonian culture and its relationship on the one hand to the Mycenaean and Geometric cultures of Southern Greece and on the other to contemporary discoveries in Yugoslavia and Bulgaria.

The present programme of excavation is now almost complete and the study of the finds well advanced. The settlement proved to be complex with probable defensive walls and a continuous history of occupation and reconstruction from the beginning of the 2nd Millenium BC to its abandonment some time after 800 BC. Apart from the apparently continuous sequence of pottery from occupation debris of all phases of the settlement, several destruction levels preserved large numbers of complete and restorable vessels which give a much more comprehensive idea of the range of pottery than has been obtained previously. Mycenaean pottery, both imported and locally made,

1. E.g. the work of the British and French during the first world war; *BCH* xli-xliii (1917-19) 1ff; *BSA* xxiii (1918-19) 1ff. Also W. A. Heurtley *Prehistoric Macedonia* (Cambridge 1939).

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

characterised many of the building levels and has enabled these to be dated accurately. Some of the cultural links between the inhabitants of this region of Central Macedonia and their neighbours to the north are now clearer as well as the relative date of developments in each area. Plant and animal remains have been collected systematically and should permit a better understanding of the subsistence economy of prehistoric Macedonian settlements, as well as increasing considerably our knowledge of agriculture for the whole of Greece during the bronze age. In particular, the discovery of a storeroom containing large quantities of cereals and other food plants preserved by carbonisation has demonstrated the variety of crops grown and some of the practices of cultivation and harvesting[2].

A preliminary report published in the *Annual of the British School at Athens* (vol. 75, 1980) summarises the principal discoveries at Assiros up to the end of the 1979 season and outlines their relationship to other excavated material from Northern Greece and further afield. In this paper I shall concentrate on the information gained about the structure and plan of the settlement, including some of the results of the 1980 season.

The site

The artificial mound known as Assiros Toumba is situated at the north west end of the Langadas lake basin beside the modern road from Thessaloniki to Serres, about 25km north of Thessaloniki and 2km south west of the village of Assiros. This ancient route leads from the Thermaic gulf to the Strymon valley and thence to the upland plateau of Western Bulgaria. The site is at the junction between the coarser soils which cover the rolling landscape to north and west and the finer deposits which have accumulated on the level region of the lake basin. Although the lower hill slopes are now used for cereal agriculture and the flatter and more fertile land often for vegetable gardens, until recently, when the advent of mechanisation enabled extensive cereal agriculture, vinyards were widespread and large areas of oak woods survived. The present open appearance of the landscape is probably a very recent product. A study of the soils around the site has demonstrated that erosion from the hills to the north has been extensive but it is difficult to find evidence for the start of this process. The mound itself is surrounded by alluvium which seems to postdate the prehistoric occupation and no precise reconstruction of the prehistoric landscape is possible.

2. The plant and animal remains from Assiros are under study by Glynis Jones and Paul Halstead of the University of Cambridge.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

The choice of settlement may have been determined by the existence of two stream beds, now little more than gulleys, which pass the site and join to the south. Until the recent extensive pumping for irrigation that has lowered the water table throughout the Langadas basin, a well no more than two or three metres deep was sufficient to reach water all year round. A small dam placed across either of these watercourses would have created a pool to supply the needs of the prehistoric inhabitants.

Exploration of the immediate vicinity of the site, both by surface collection and a small number of test pits, has not disclosed any occupation debris in situ, but only the scatter of sherds caused by natural erosion and the periodic cutting back of the mound's edge in favour of the surrounding plots. Local reports indicate that the area to the east and south of the mound was waste ground with marshy hollows which have been levelled in recent memory. It is no longer clear whether these hollows were the remnant of an earlier stream bed or whether they were borrow pits for the construction of the 1916 military railway which passed immediately to the south of the mound, but can no longer be traced in this area.

The mound itself has attained a height of over 14m above the original ground surface by the steady process of the collapse and reconstruction of mud-brick dwellings and by the continual raising of the terrace walls which supported the edge of the settlement. The existence of these terrace walls helps to explain the remarkably steep profile of this and many other bronze age settlements in Central Macedonia, in contrast to the much more widely spread neolithic mounds, where timber construction was normal and fixed boundaries for the settlement were not maintained in the same manner.

Although only further excavation can confirm the theory, it seems very probable that the present shape of the mound, a rough oval 70×116 m, was already determined early in its history and retained during the successive rebuildings. As the mound grew in height, the habitable area within naturally shrank until, by the time of its abandonment in the early iron age, the plateau on the summit had shrunk to a mere 40×70 m. This may have been the principal cause for the ultimate abandonment of the site.

The excavation

Naturally it has only been possible, with the limited time and funds at my disposal, to explore a small portion of the mound, either in depth or over a wide area. Perhaps a fifth of the plateau has been investigated. Three main areas of excavation have been opened, each with a specific aim and consequent limitations.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

On the eastern flank of the site a section, two metres wide, has been cut into the slope to investigate the structure of the edge of the mound, including the possibility of defensive walls, and to reach the early levels at its base. It would not have been practical to reach these from the centre of the mound where the depth of deposit was over 14m. This section has been excavated in three large steps, each c 6m deep at the inner end, and the outermost has reached the natural ground surface over a length of 11m. The height of the overhanging trench sides and their deteriorating condition after the earth tremors has now brought work to a halt in the upper trenches for safety reasons and it is clear that the return on the cost of labour is now minimal.

In the north eastern part of the summit, where an open space in the trees which have been planted on the mound invited excavation, an area of some 180m² has been opened to a depth of between 3 and 4m to expose the remains of substantial mud-brick buildings of the late bronze age, c 1200 BC. This area is linked to the section on the east to provide a continuous sequence and has been carried almost to the present escarpment on the north.

A trial trench on the western side of the summit, which revealed an early iron age destruction level immediately below the surface, was expanded into a large shallow area to explore this phase. A clear building plan was exposed, together with quantities of shattered pottery which have dated this destruction to the 10th century BC. In places, tests below the floors have reached an earlier bronze age destruction level, already discovered in the main area to the east, and allowed the bronze age settlement plan to be seen over a wide area. It is hoped in next season's work to extend these tests to the whole of the area opened but any further exploration of the settlement, though clearly desirable, will have to wait until the finds from the present series of excavations have been studied.

The first occupation and early growth of the settlement (Fig. 1)

The narrow limits of the section on the east of the mound did not allow any coherent plans to be recovered from the early levels but walls of mud-brick were found at almost every level and it is clear that the basic building techniques, as indeed the ceramic repertoire, do not change radically during the life of the settlement.

The natural ground surface proved to slope downwards towards the centre of the mound and the lowest point reached was nearly 1.5m below the modern level of the surrounding fields. No trace was found of any original hillock which might have attracted the first settlers. The sterile levels, which were

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

tested to a depth of well over half a metre, were formed of layers of riverine sands and gravels which had probably been deposited by the stream which now runs past the site on the west. Above these sterile levels were similar gravelly deposits with small numbers of sherds, fragments of charcoal and occupation debris, but no trace of any structure nor any indication of the character of the occupation at this period. There are none of the typical pottery forms of the Macedonian early bronze age found at neighbouring Saratse (modern Perivolaki)[3], and other sites.

Above these deposits the first construction was a bank of clean red clay at the very edge of the present mound. It was preserved to a height of over 1.5m and at its base was over 4m wide. Above this it had clearly been cut away when the adjacent modern field was enlarged. The size of this bank suggests that its purpose was defensive but no trace of any associated ditch was found outside it. Soon after this bank was raised, house walls were erected to the west. These were built with single rows of nearly square mud-bricks, about 30cm across, laid alternately with courses of clay of similar thickness, 8-10cm. The clay for the mud-brick and for the mortar had been dug from sources of different colour producing a boldly striped effect in the walls of this early period. A few post holes were found in the line of the walls or against them but it was not possible to decide whether these were part of the basic framework as in the late bronze age buildings in the upper part of the mound. Although the corners of rooms or open spaces fell within the area of the trench at this depth no evidence for hearths or other features survived to show whether these were houses or storage areas.

After a period of use the walls collapsed and the rooms were filled in with debris in preparation for new walls at a higher level which still retained the same plan and used the stumps of the earlier walls as foundations. This pattern of building is repeated throughout the occupation of the settlement. Two north-south walls at this level delimited a room about 3.5m in width. Less than 1m to the west was the foot of a massive terrace bank rising over 3m in a distance of 5m. This was built of packed clay and mud-brick rubble and the foot was revetted with a wall of mud-bricks. A jumble of stones lay over the upper part of the slope and more were embedded in the clay underneath these. Because of the dangerous condition of the trench walls above it was not possible to expose more than the surface of this terrace bank nor to establish whether the base had been reached at the outer edge. Failing excavation on an enormous scale the original reason for the erection of this mass-

3. *BSA* xxx-xxxi (1928-31) 113ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ive terrace cannot be learnt, though we may presume that earlier buildings lie within it.

The houses outside the terrace bank were rebuilt several times, still retaining the same alignment. As the level rose, and presumably also the level of the houses within the bank, the terrace was raised, first with a solid platform of clay and brick and then with a new bank surviving over 2.5m in height. This was out through completely in excavation and could be seen to be constructed with backward-sloping layers of mud-bricks for strength and stability. Soon after this stage was reached the last of the series of rooms outside the terrace was built. In turn this was covered by strata of a new kind, loose gravelly and greenish in colour in contrast to the firm orange-red mud-brick debris. These levels contained large quantities of sherds of coarse and cooking wares, all encrusted with a green deposit from the earth in which they lay. Bone and charcoal were also present in quantity. Similar strata were found in the street in the late bronze age phase 7 (c.f. Fig. 2) and it seems likely that a street or pathway ran along the side of the mound at this point.

The presumed street continued in use for a period during which 1.5 m of these levels accumulated. Next a substantial wall was built with mud-brick facing on either side and a clay fill. About 2m to the east of the face of the terrace bank, it had a width of 1.5m and was preserved to a similar height. The gravelly 'street' levels continued to build up between the terrace and the wall. The relationship of the wall to the street levels shows clearly that it was at first a free—standing rather than a supporting terrace and should thus be interpreted as having a defensive rather than a structural function. It is indeed possible that a similar wall had existed in earlier phases since the levels below it all run horizontally to the very edge of the mound.

If the interpretation of these levels as a street or pathway is correct, its position on the side of the mound may be explained by the need for a gradually sloping path to give access to the summit of the site. Certainly the steep slope of the mound would have made a direct ascent very difficult, either for men carrying a load or for pack animals. In winter, especially, when the local clay becomes very soft and sticky underfoot, a more gentle approach would have been needed. In these conditions, too, the use of sand and gravel would help to keep pathways passable.

At a higher level both the outer wall and the terrace bank were renewed and the street was maintained for the time being. Finds of imported Mycenaean pottery occur regularly from this level. The earliest seem to be of LH IIIA 2—LH IIIB types, c 1350 BC. Above this the levels at the edge of the mound were hard to understand, though rather shapeless masses of mud-brick may

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

indicate the position of the outer wall. Further in to the west succesive layers of mud-brick and stone were found running N-S across the trench which seemed to be the summit of the terrace bank in successive phases. Occasionally the stones showed the line of a stone wall, or footing, which ran over a metre back from the escarpment and parallel with it.

The inside edge of the terrace bank tailed away into the occupation levels which lay beyond. These were marked by sherds, fragments of bone and flecks of charcoal and were dark brown or grey in colour. This type of deposit is typical of open 'yard' areas while, in contrast, interiors usually have clean trodden floors covered with the orange-red or yellow of collapsed mud-brick. The first of the walls of the settlement proper were found at the western end of this long trench. They divided similar occupation levels and were periodically replaced at a higher level in almost the same position. Five building phases (14-10) were found which are earlier than those reached in the main area to the west. No Mycenaean sherds have been found in these occupation levels which suggests that they may be contemporary with levels five metres lower outside the terrace bank.

Buildings of the late bronze age (Fig. 2)

Within the main area of excavation the lowest level reached had been destroyed in a severe conflagration, which took place before the introduction of Mycenaean pottery. Several walls of this phase (9) served as foundations for their successors and it seems likely that the same settlement plan was retained with only minor alterations through several phases of reconstruction covering a period of two hundred and fifty years or more, from c 1350-1100 BC.

The destruction fire had preserved quantities of cereal seeds, such as wheat, barley and millet, as well as legumes such as vetch and lentils. Although the level was disturbed in places by later construction, and also perhaps by salvage attempts, so that the fallen burnt debris was thickly mixed with seeds, several pockets of seeds contained only a single variety and should represent the remains of original stored crops, whether these were for consumption or for the next season's sowing. The northernmost room was clearly a storeroom, for three rows of hollows were found in the floor which could have held the pointed bases of pithoi. These must, however, have been recovered after the fire since no other trace of them was found. In the next room to the south were the half-fired remains of clay-lined containers set against a low bench. These were made with a rough basket-work frame of willow, or similar wood,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

which was then plastered inside and out with clay. They had lost their shape in the fire but seemed to have been cylindrical with a diameter of c 1m and were preserved to a height of 30cm. Close by were clear traces of straw tied in bundles, but no indication whether these were stored in the room or had formed part of the roof which had fallen in and had been covered up before it could burn. Although the walls were levelled off close to the ground during rebuilding, the impressions of the squared vertical timbers were obvious.

This next phase (8) was a relatively long one and saw the first Mycenaean imports. Finds were generally scarce since this part of the settlement was used for houses rather than yards. Several alterations were made to the buildings but the different stages have not yet been separated because the impressive buildings of the following phase (7) have so far been left in position.

The lowest level reached generally over the main area is that of the floor levels of phase 7[4]. The walls of this phase were well preserved and allow a clear impression of this area of the settlement. In the south of the main area were two open yards which may have been bounded to the south by a street. To the north, with no direct access, were two rooms, each about 4×2 m. Of these, one has no obvious entrance, two open on to a street to the north and the fourth is reached through its neighbour. A row of stones marked the threshold of the room on the west, one of the few instances in which stone was used in the late bronze age buildings at Assiros. The narrow street or alley, which had frequently been resurfaced with sand and gravel, ran roughly E-W and must have reached the edge of the mound, perhaps linking with the sloping path mentioned above. To the north again were further enclosed yard areas, though the walls dividing these from the street were less substantial than house walls. Gaps in them indicate the means of entrance from the street while a doorway on the other side leads to a further small room near the edge of the mound.

With the exception of a pithos set in the floor of a yard area and another inside a room, nothing was found built or left in any area to indicate its function. The yard levels were strewn with pieces of pithos and many smaller sherds, including large parts of several locally made Mycenaean vases. These are of types current in Southern Greece early in LH IIIC and indicate that the phase 7 buildings were already in use by 1200 BC. There is no explanation for the raising of the floor levels within the rooms by as much as half a metre which marks the next phase (6). The fill was of clean mud-brick debris containing carbonised seeds, several fragments of bronze including tubular beads,

4. Cf. *BSA* lxxv (1980) fig. 7 and pl. 19 c and d.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

two bone pins with carved heads and a marble sword pommel of Mycenaean type.

After the floors were raised the buildings were renovated with virtually the same plan. Several of the earlier walls remained standing and new vertical timbers to support the roof were placed beside the walls rather than in their line as originally. Excavation to this new floor level has also been completed in the western part of the site and the walls so far revealed can be seen in the plan (Fig. 2). In this phase (6) a number of internal features were preserved by the fierce conflagration which destroyed the settlement after a short period of use. The destruction also left several complete pots on the floors, including a local Mycenaean LH IIIC cup, which indicated a date of between 1150 and 1100 BC.

The line of the southern wall in the main area has been picked up further west and can be inferred from the probable dimensions of the room in the far west. The probability that an alley ran to the south is thus strengthened. Some of the spaces to the north of this conjectured street were open yards, as in the preceding phase, but there may also have been two rooms. One of these contained the remains of two circular clay structures, one at floor level and the other on a low pedestal, which were originally interpreted as hearths, but in the light of the clearer evidence from the earlier phase 9 (above) now seem to be storage bins. Beyond were the four rooms as in phase 7. Two pithoi were set in the floor of one and the traces of a wicker-framed clay bin in another[5]. Further to the west in the same row a similar bin was placed in the angle of a yard area.

The street identified in the preceding phase remains in use and it seems likely that the close-set walls found at the western edge of the area mark its continuation. It is hoped that further excavation will verify the existence of two streets running across the mound and explore the possibility that a north-south street passed throught the central area.

North of the street in the western extension to the main area was the best preserved room of this phase. The walls, which stood over 50cm high, were thoroughly burnt and fallen mud-bricks, perfectly fired, filled the room. Another clay container was found in this room, while in the angle of the yard outside to the east a pithos first used in phase 7 had remained set in the ground so that its mouth was now little above the surface. Beside it were three small crudely-fired clay containers. This yard was relatively large (7×3 m) and had another pithos set against the south wall. Several vessels, including a fine

5. This has previously been described as a hearth.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

local wishbone-handled bowl, were found on this floor. Another pithos was found in the irregularly shaped room to the north, as well as more whole vases, including the Mycenaean cup and a small local jar with knobbed handles. Against the outside wall of this room was set a small cupboard-like compartment built with mud bricks set on edge. Stored in this were a number of trimmed handles broken off coarse pots. These may have served as weights as in later iron age contexts.

The plan of the settlement revealed so far is a complex one. The rooms and yards do not divide into small units which would suggest individual dwellings and the absence of built hearths or fireplaces confirms this impression. The regular blocks of buildings and yards indicate good organisation and planning which would also be needed to maintain the terrace banks and walls around the settlement. The number of storage containers in a small area may indicate that different parts of the settlement within the perimeter served different functions—again requiring control and planning. The very scale of the work needed to build and rebuild the banks raises the question of whether a sufficient work force could have lived within the close confines of the mound, or whether the mound represents only a part of the community.

After the destruction of phase 6, and perhaps for the first time, the settlement plan was altered in the rebuilding. The new walls were more nearly aligned with our trenches and in some cases cut right across the centre of earlier spaces. Traces of the walls of this phase (5) were found right across the site but so little survives above floor level that no plan has yet been observed nor any distinction between interiors and exteriors. Because of the change of alignment rough foundations using burnt mud-bricks were cut into the underlying debris. Despite the scanty remains of this phase, enough survived to show that it was still of bronze age date. Only after another fire do the first iron age features make their appearance. Perhaps the most striking finds from this phase are the stone moulds for casting bronze tools, including knives, chisels and awls, as well as one for a spearhead.

The height to which the mud-brick walls were preserved in the late bronze age phases, together with the details recorded in accidentally fired clay allow some of the building methods to be determined. The bricks were regular and substantial and typical dimensions were 40×30 cm, and 7-10 cm thick. Some may have been as large as 40×60 cm to judge from the unbroken lengths visible in standing walls. The clay was dug from natural deposits in the vicinity of the site and seems to have been mixed with fine grit to temper it and reduce cracking while drying. Some chaff and straw has been observed in the bricks though the quantity is far less than in their counterparts to be seen in the

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

older houses and barns of present-day Assiros. In the walls of this period the bricks were laid in overlapping courses bonded with a thin spread of clay mortar.

Despite the quality and potential strength of the mud-bricks it is clear that these were only used to infill the walls and that the principal structure consisted of timber uprights set in deep pits. The uprights were about 15 cm across and might be saplings or split logs: they were set at intervals of about 2 m along the line of the walls and at the corners. This interval probably controlled the dimensions of all the rooms and open spaces. The fact that these uprights were replaced in phase 6 outside the still standing walls of phase 7 shows that these posts not only formed the framework of the building but also carried the weight of the roof. Only after the posts had been set and the pits filled in were the first courses of bricks laid between them. This method of construction may explain the lack of stone foundations, used frequently for mud-brick walls in the Aegean area. This use of timber uprights may be a response to the earthquakes which regularly afflict the Langadas basin, at an interval of some 30 years. The roof would be less likely to collapse if supported by and bonded to timber uprights than if it rested on unstrengthened mud-brick walls.

The space around each upright was packed with mud, stones and even pieces of pottery. Often when the post rotted or burnt away the packing collapsed leaving gaps in the walls which were hard to understand when first encountered. No sign of any horizontal timbers has been observed. The face of the wall was frequently plastered over with mud but no fine or decorative plaster has yet been found.

In many places fired lumps of clay were found in the three destruction levels which bore the impressions of several pieces of wood running parallel or at right angles. The impressions were of different-sized pieces, both split timbers and small branches. No edges or surfaces have yet been found to these lumps to help place them in the structure of the buildings. They could be from the roof, although this would then be very heavy, or from the upper parts of the walls or even an upper storey. The only indication that more than one storey might have existed was the lack of a doorway to one of the phase 7 rooms.

The remains of early iron age settlements (Fig. 3)

In places the destruction level mentioned above (phase 5) lies no more than 50cm below the surface of the ground and the soil above has been disturb-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

The prehistoric settlements of Central Macedonia

The density of settlement in this part of Macedonia has long been appreciated[6]. Sites of the later bronze and early iron age are numerous and the majority are mounds of various shapes and sizes. Near Assiros alone there are, beside the settlement described above, a small bronze age toumba to the north of the village, Toumba tou Lakkou, and a spreading mound beside the river to the south east at Agia Anna where neolithic and early iron age are both present. A little further away are small mounds at Krithia and in the perimeter of the military camp though neither have been explored. To the south are sites at Drymos, Liti and Khrysavgi, all within a radius of ten kilometers. Near modern Perivolaki a large mound has been excavated and the results of this work published under its former name, Saratse[7]. All these sites show up clearly as artificial products of man's activity. Even so no systematic search has taken place within the area for settlements of other kinds which are less obvious.

We have yet to explore the area thoroughly to determine whether these mounds are the only settlements of the late bronze age or whether they are perhaps the nuclei of larger communities. The recent discovery of an open settlement about 1 km from the mound at Kastanas, excavated under the joint direction of Rhomiopoulou and Hänsel[8], lends support to this hypothesis.

Although the early excavations demonstrated the use of mud-brick buildings from the beginning of the bronze age and found solid masses of mud-bricks which were described as platforms or terraces on which houses were constructed, none of the pits were large enough to give information about settlement plans or even complete houses, and none revealed the structure of the edge of the mound in the way that it has been possible at Assiros. The very fact that the inhabitants chose to continue living on mounds which steadily increased in height and decreased in area suggests that the need for a defensible position was at least as compelling as conservatism or a strict apportionment of building land within the settlement. At Assiros the outer walls and terrace banks give the impression of defensive arrangements, but it would be necessary to cut other sections around the mound to prove this beyond question. At Kastanas, which may for part of its history, at least,

6. Cf. note 1.

7. *BSA* xxx-xxxi (1928-31) 113ff.

8. I am grateful to Prof. Hänsel for showing me so many of his finds and for sending the manuscript of a preliminary report submitted to *JRGZM*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

have been an island in the course of the Axios river the edges of the settlement had been eroded away on all sides and no trace survived of banks or walls. In comparison with Assiros the clay used for mud-bricks at Kastanas is less substantial and erodes more readily. At Khrysavgi, where local Mycenaean pottery is very common and occupation during the late bronze age certain, even though no excavation has taken place, a recent attempt to cut a track to the summit of this site with a bulldozer exposed a massive rubble wall over 3 m high which must surely have been defensive. The steep profiles of many mounds suggest the same conclusion. It may well be that the pattern of settlement in late bronze age Macedonia was very similar to that in Southern Greece where there are a large number of defended, or defensible, sites each dominating its own locality.

The contrast between the characteristic shape of the bronze age mounds, which are generally rather tall and oval, and that of the early iron age settlements, which are much lower and wider while still retaining a sharp profile, has frequently been noted. No iron age site has yet been excavated to show the structure of the edge or to discover whether they too were fortified. It should be observed, however, that the shift of population from one type of site to the other is not a sudden one but rather a gradual process. Many bronze age sites besides Assiros, have a brief period of iron age use on the same mound, as at Saratse. At others the iron age levels are to be found round the base of the earlier site as well on the summit. Vardaroftsa (modern Axiochori) is of this type and forms the characteristic 'toumba and table' of early accounts. In other places such as Anchialos and Olynthos which have the characteristic plateau of the iron age no trace of settlement has been found in the bronze age.

Many of the sites first occupied in the early iron age continue in use right through the Classical and Hellenistic periods. It seems likely that Assiros is one of the many bronze age sites which proved too small for convenience during the period from c 1000-800 BC when the population and prosperity of Macedonia was steadily increasing. The occupants could have moved to the neighbouring site at Agia Anna where a large site of iron age date awaits exploration.

Since the excavation of Assiros the character of settlement in Macedonia has become much clearer, though many problems still remain, and it is to be hoped that research in this fruitful area of the prehistory of South East Europe will continue.

University of Birmingham, England
(Plans by D. Smyth and D. Wardle)

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

ΕΙΚΟΝΕΣ
PLATES

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

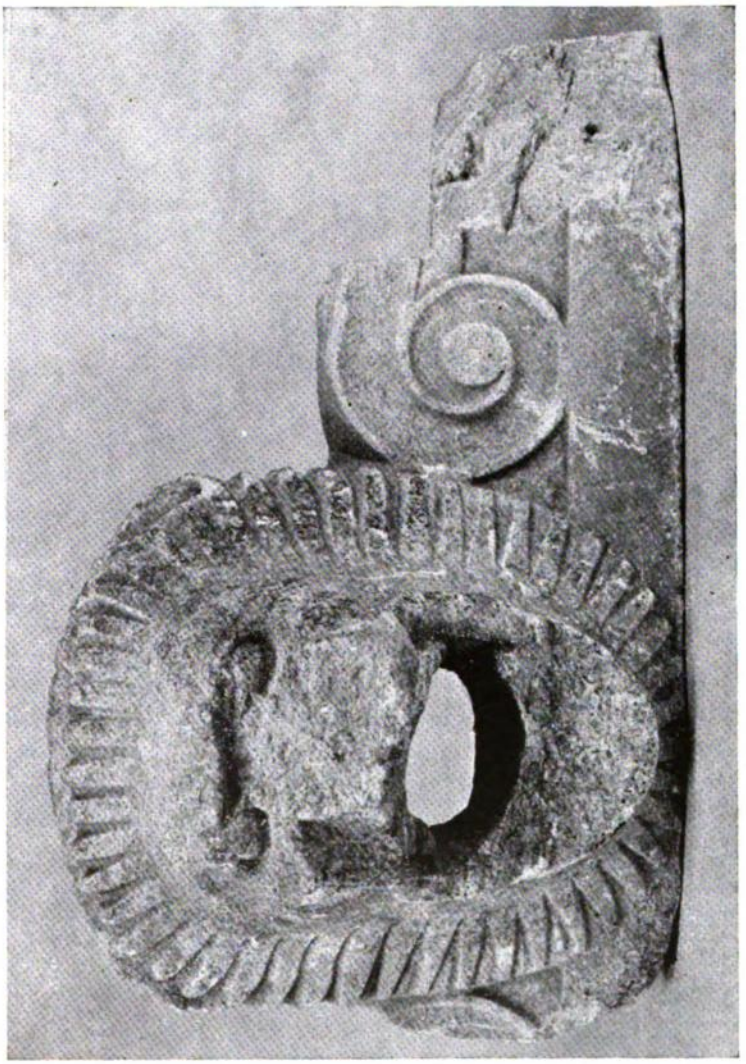

Εἰκ. 1. Κομμάτι ἀπὸ μαρμαρένια ὑδροφόη. Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ἀριθ. εὑρ. 11449.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

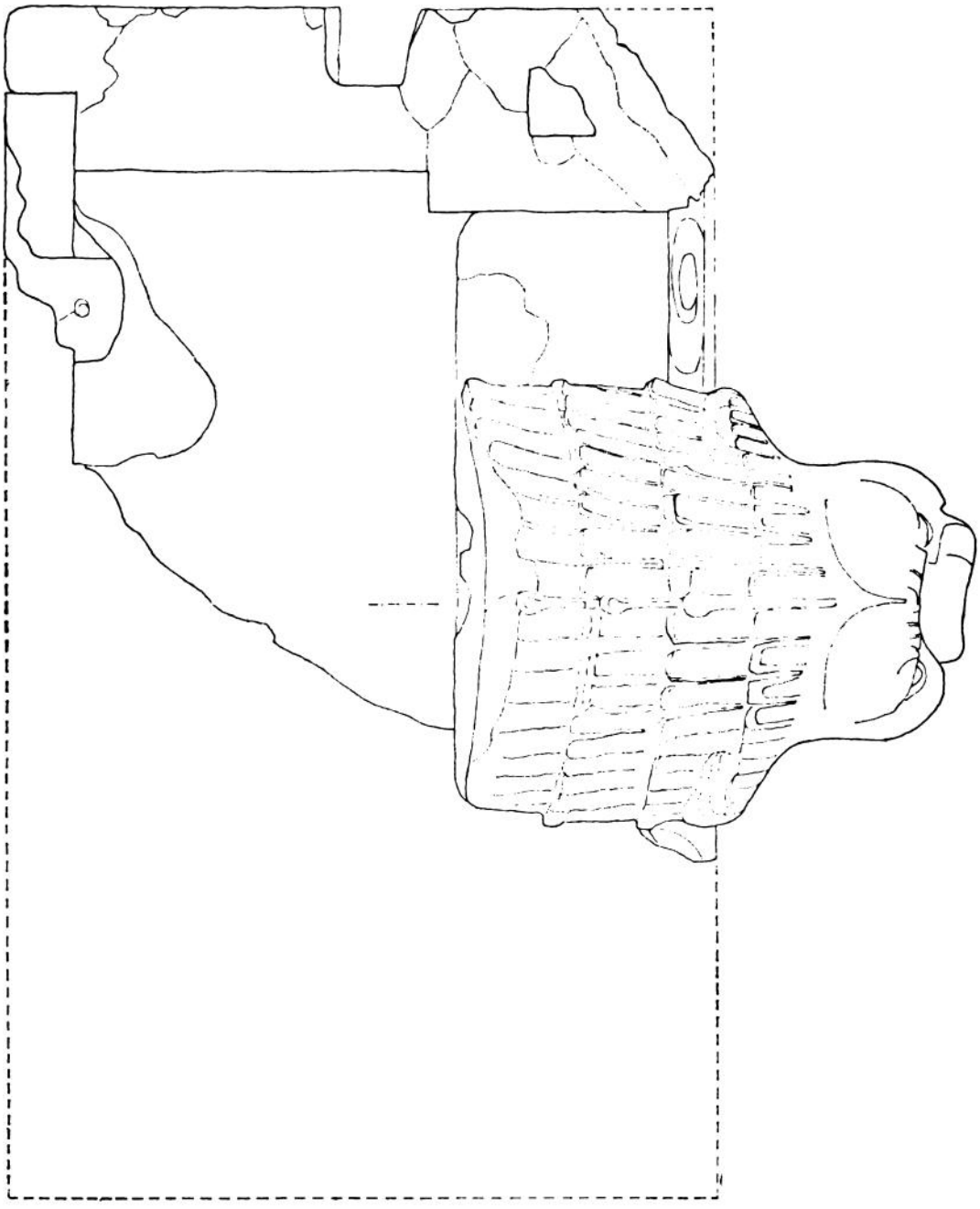

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ κομματιοῦ τῆς εἰκόνας 1.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

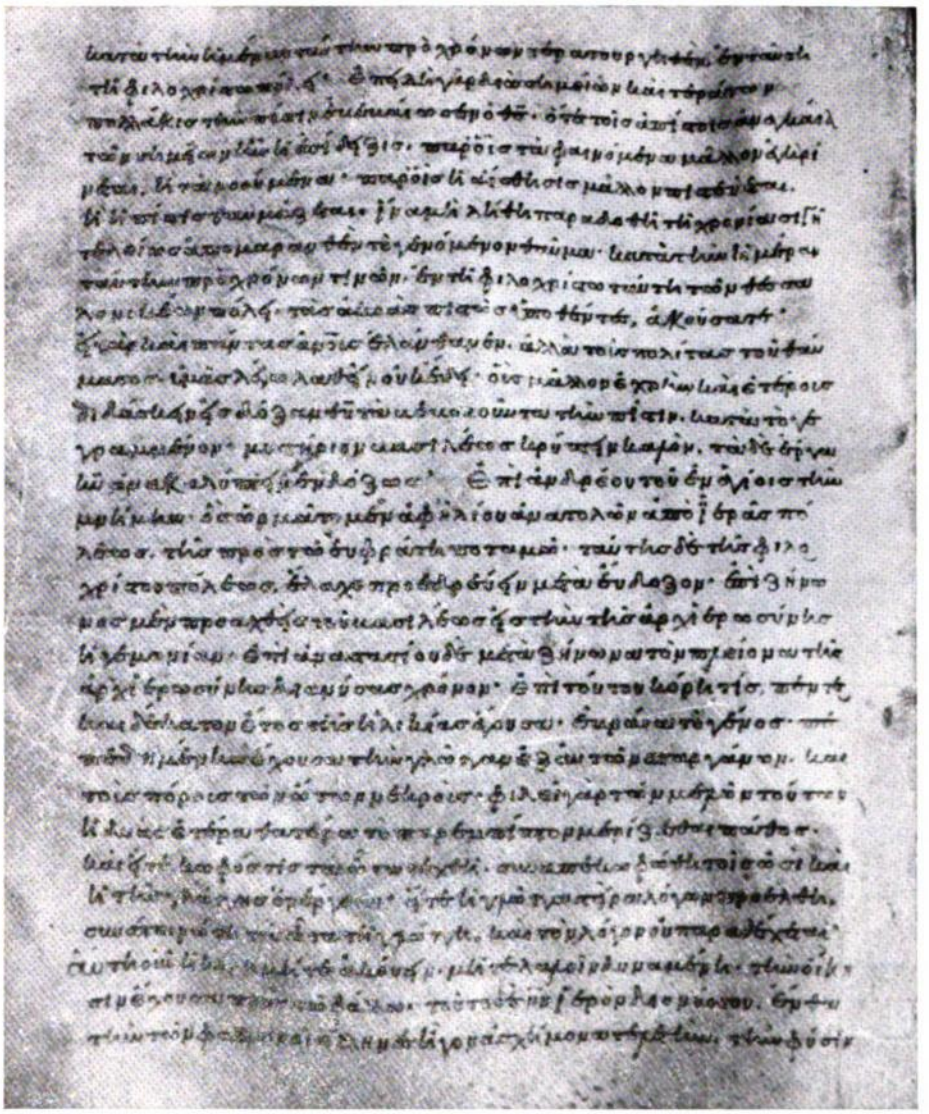

Εἰκ. 3. f. 133ᵛ τοῦ Κώδικα Μ. Λαύρας 357 (Γ 117).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Abb. 1. Bronzemünzen aus Stobi MUNICIPIUM STOBENSIUM. Tyche als Roma mit Nike und Flußgöttern Axios und Erigon (Trajan).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Abb. 2. Bronzemünzen aus Stobi MUNICIPIUM STOBENSIUM. Nike (Vespasian).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Abb. 3. Bronzemünzen aus Stobi MUNICIPIUM STOBENSIUM. Nike (Caracalla).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

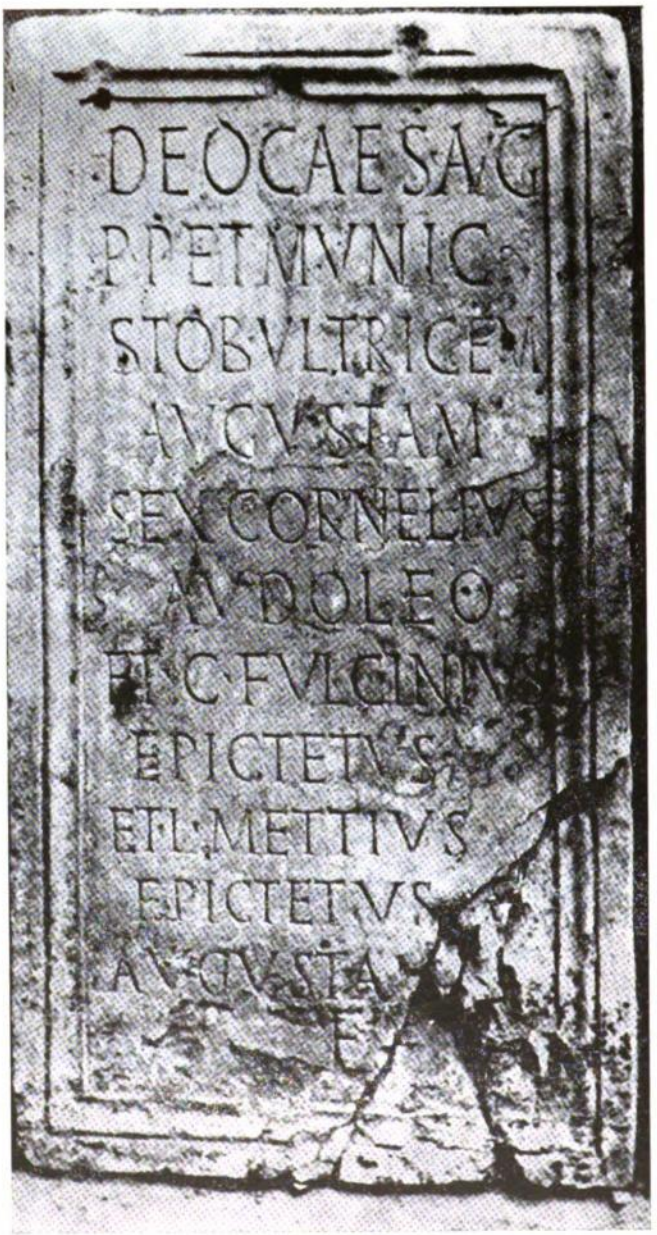

Abb. 4. Weihinschrift der Augustalen für Ultrix Augusta in Stobi; Skopje, Archäologisches Museum Inv. 528.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Abb. 5. Bronzestatuette eines Laren aus Stobi; Belgrad, Nationalmuseur Inv. 2784/III.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 1. Alexander the Great, bronze from the Christos G. Bastis Collection, on loan to the ***Brooklyn Museum.***

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 2. The Azara Herm, the Louvre.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 3. Roman replica of the Lysippos Alexander (?), the Louvre.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

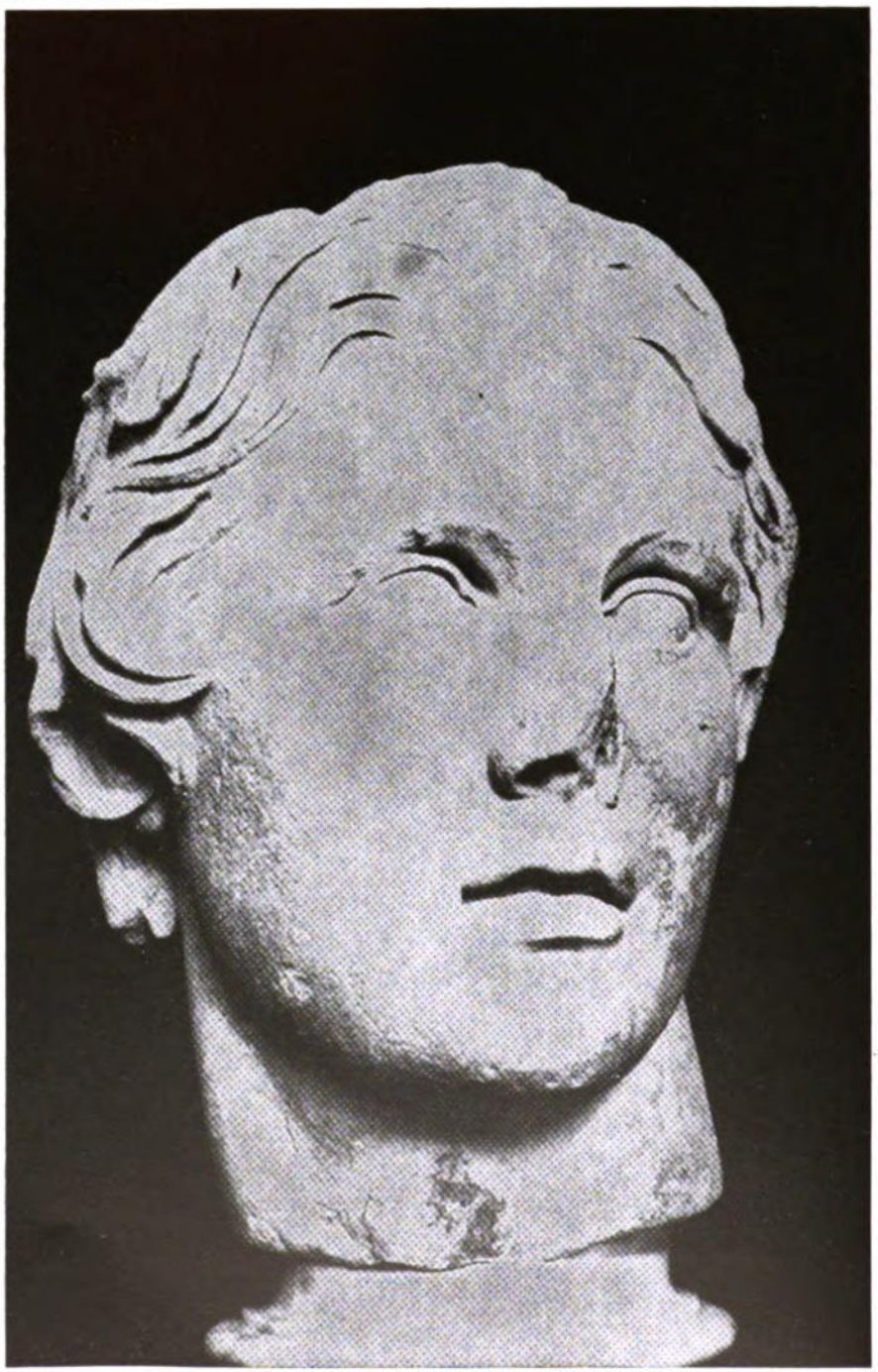

Fig. 4. Alexander the Great, Archaeological Museum of Istanbul.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

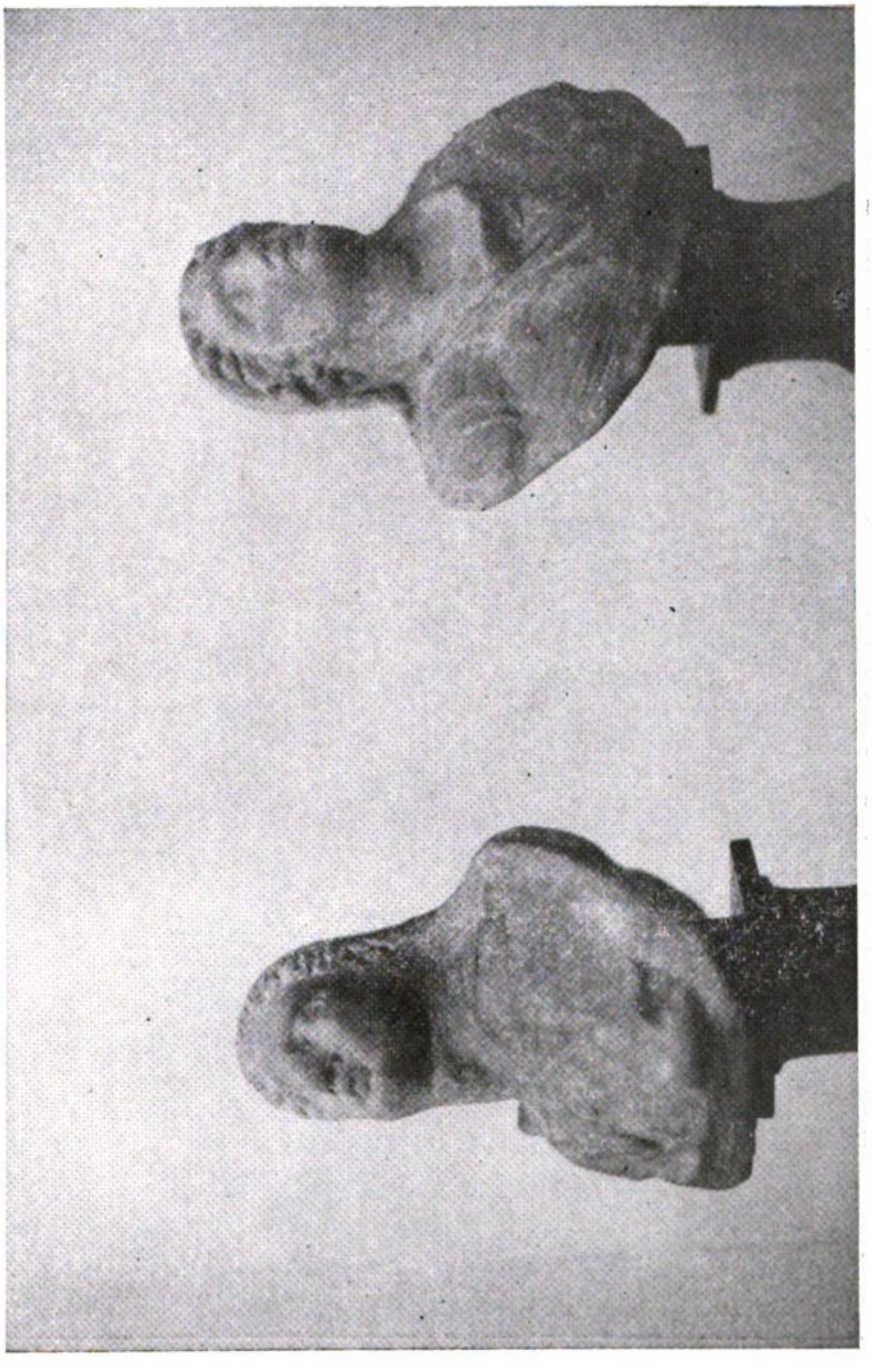

Fig. 5. Terra cotta heads of Alexander, Helen Stathatos Collection, National Museum, Athens.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

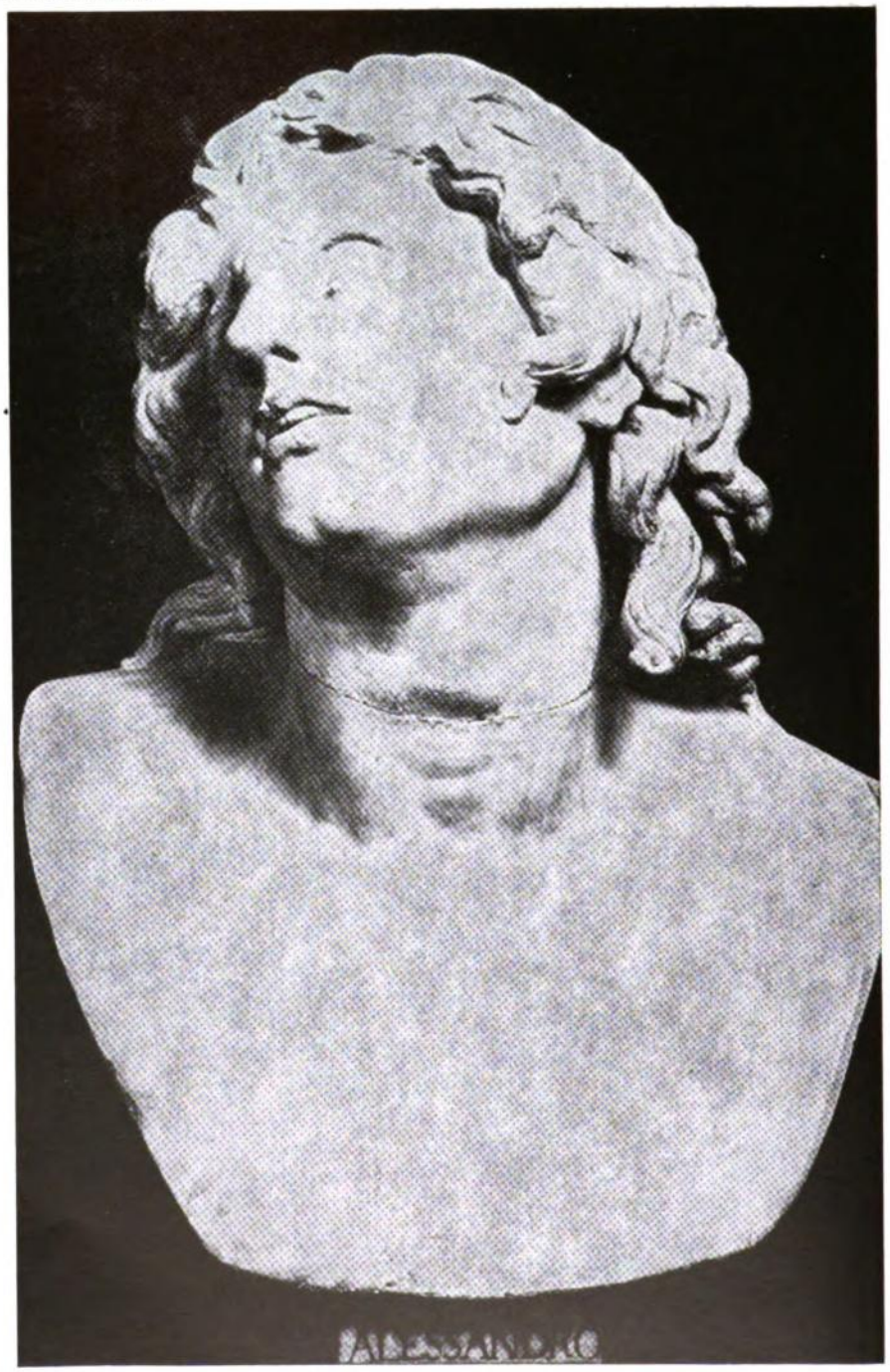

Fig. 6. "Alessandro morente", the Uffizi, Florence.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

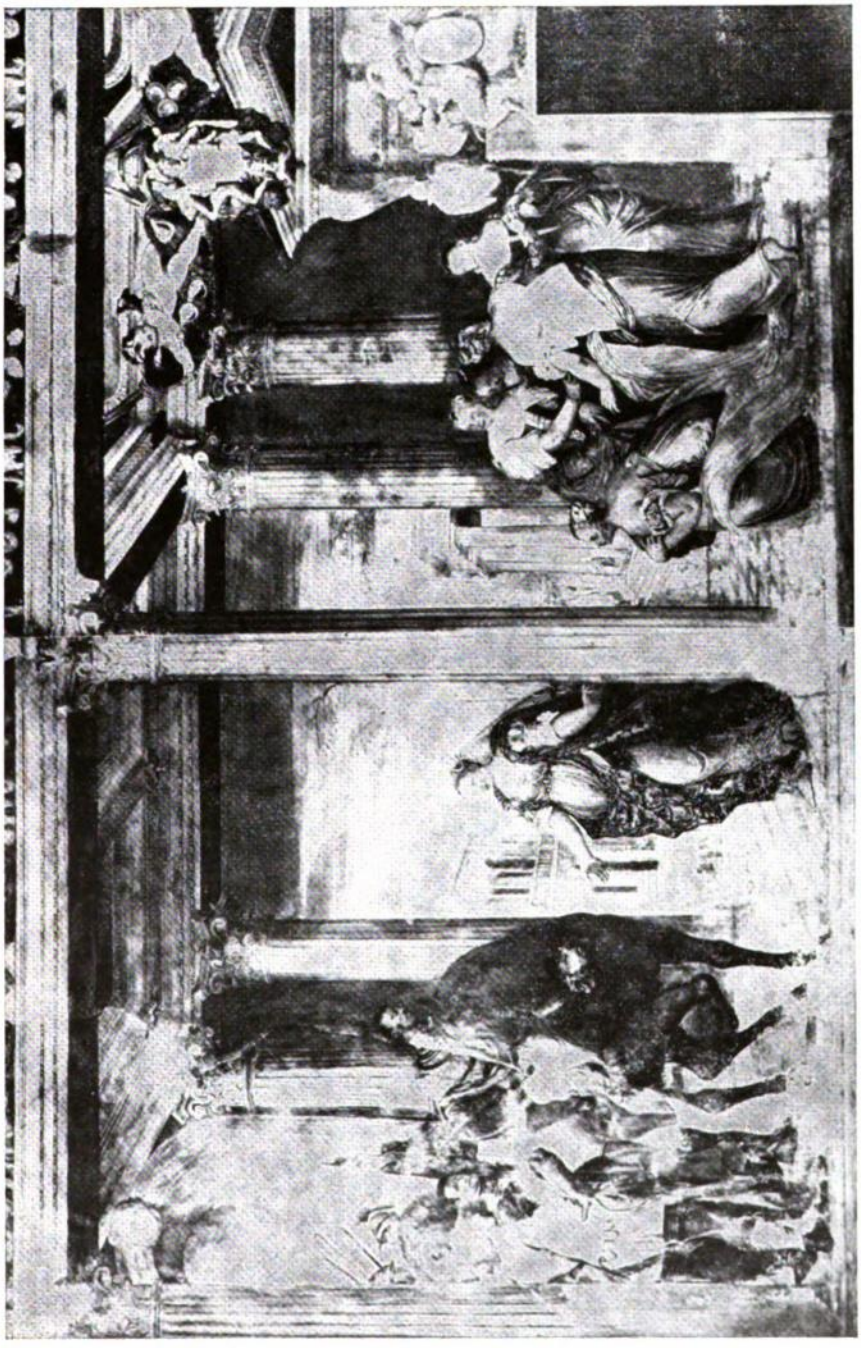

Fig. 7. Fresco by Veronese and Zelotti, "La moglie di Dario supplica Alessandro", Castello di Santa Maria ora Colleoni, Thiene.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

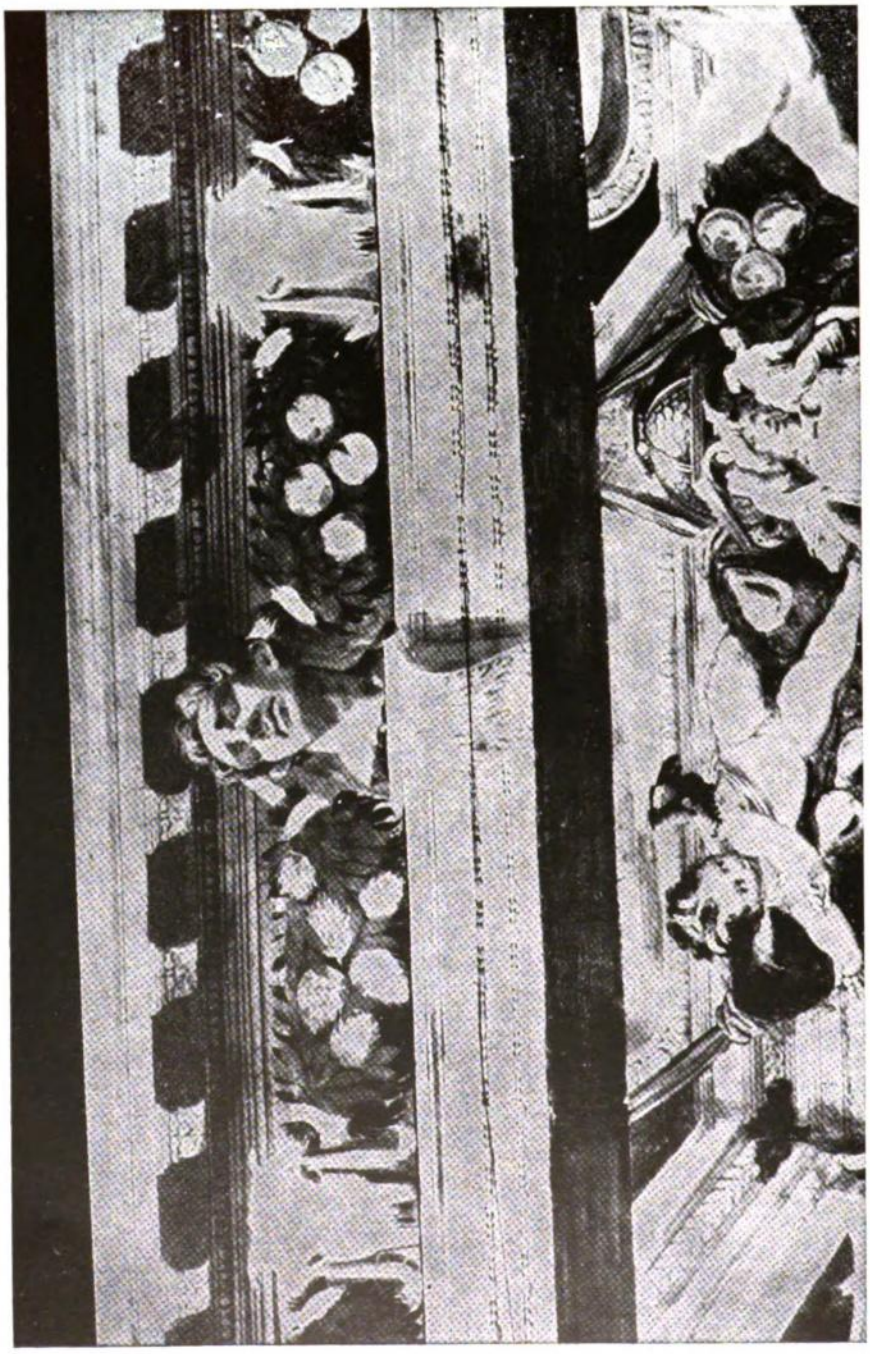

Fig. 8. Detail of fig. 7.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

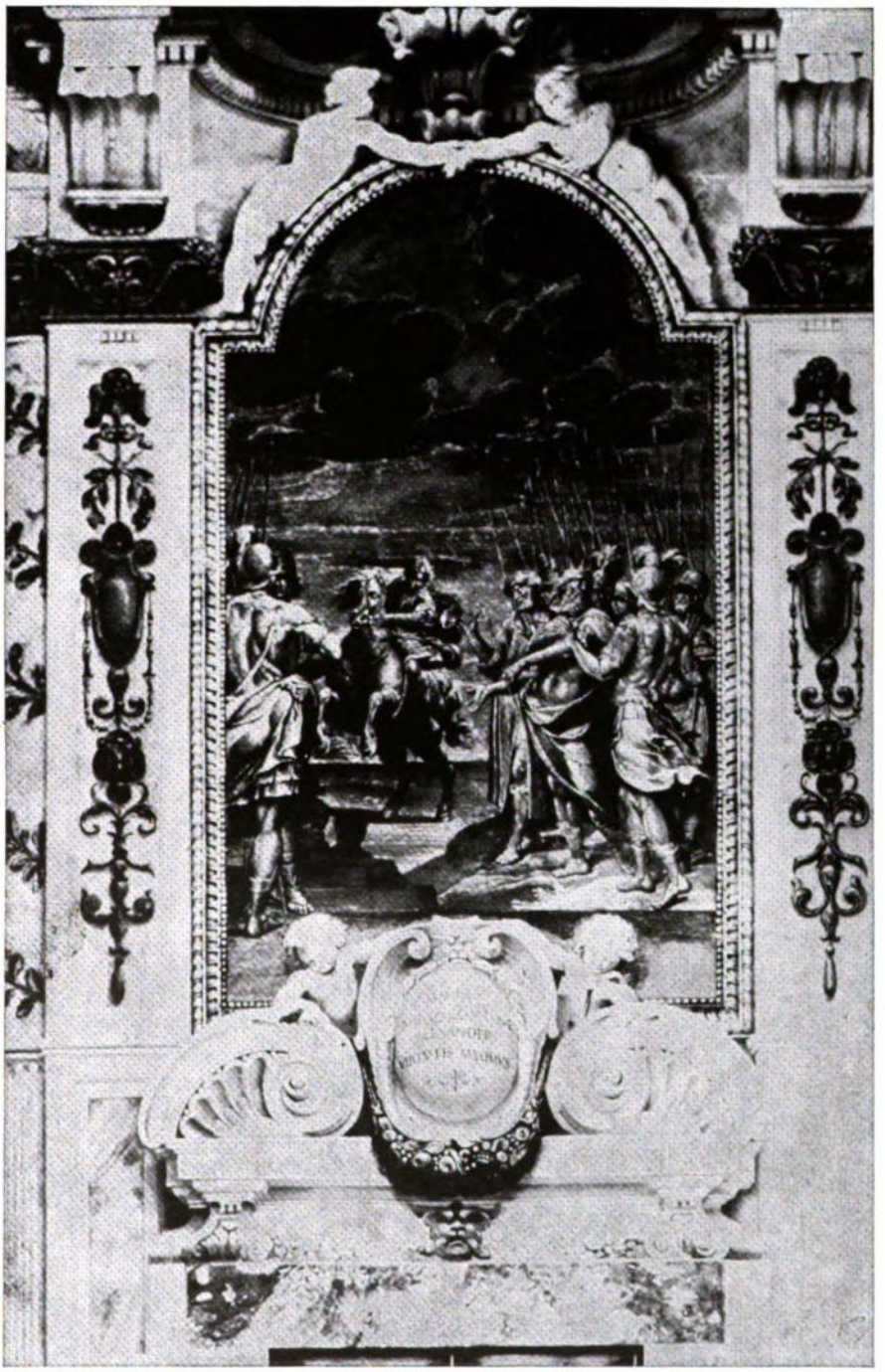

Fig. 9. Michelangelo Colonna and Mitelli, Alexander taming Bucephalus, Museo degli Argenti, Palazzo Pitti, Florence.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

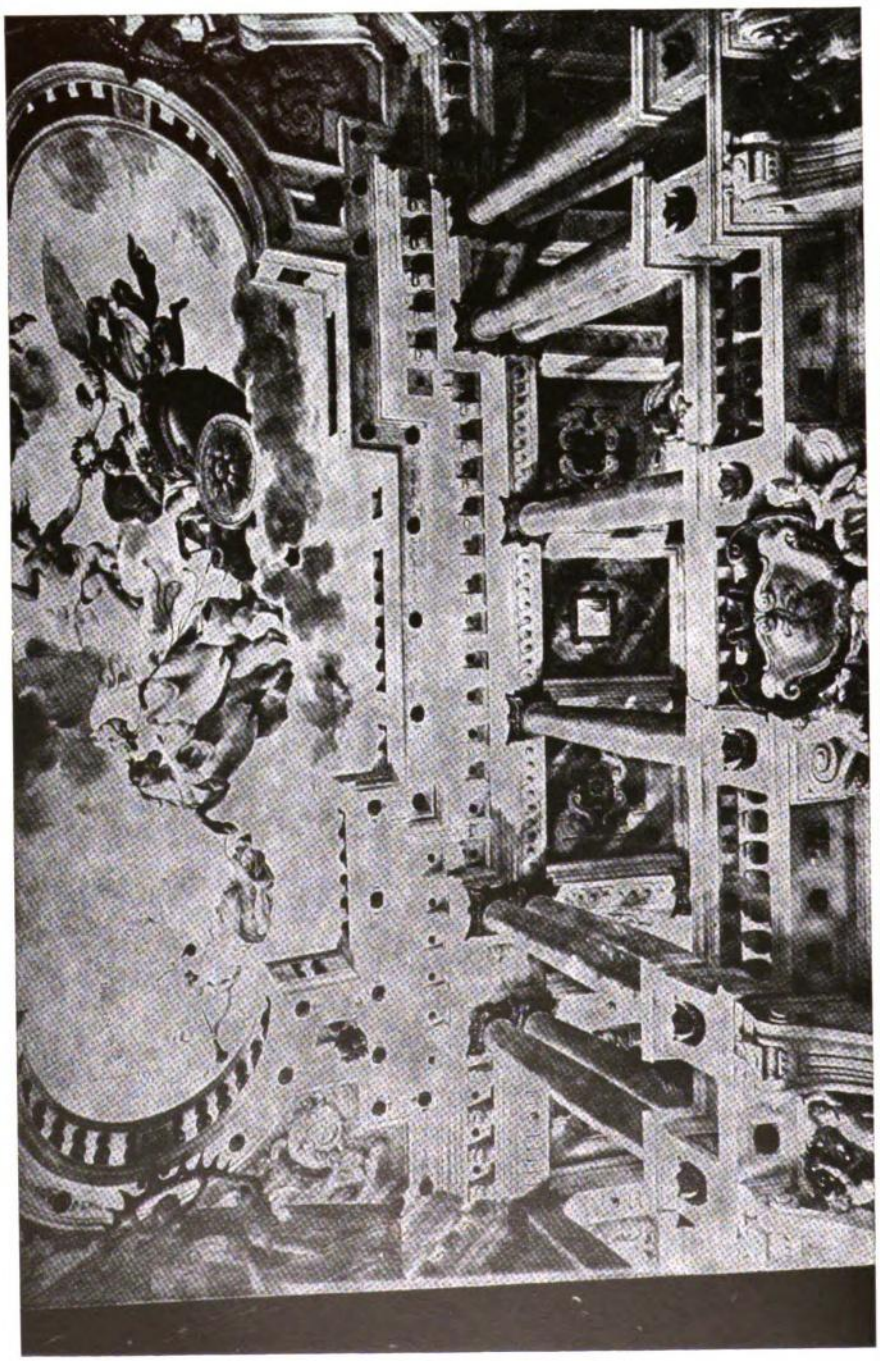

Fig. 10. Colonna and Mitelli, Apotheosis of Alexander, Museo degli Argenti, Palazzo Pitti, Florence.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 11. Colonna and Mitelli, "Alessandro morente", Museo degli Argenti, Palazzo Pitti, Florence.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

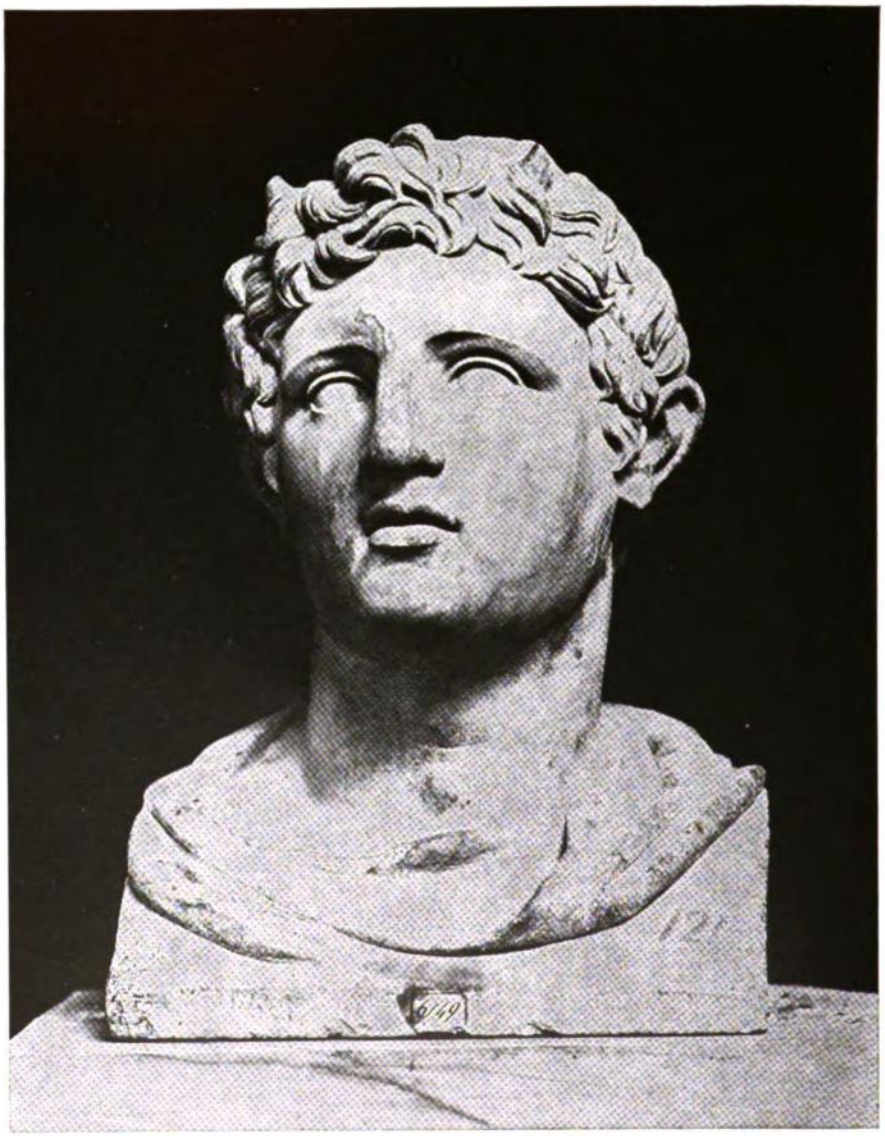

Fig. 12. Demetrius Poliorcetes (?), Museo Nazionale, Naples.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 13. Alexander the Great, porphyry, Versailles.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 14. Engraving of ancient bust of Alexander, from Félibien des Avaux, Entretiens, 1677.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

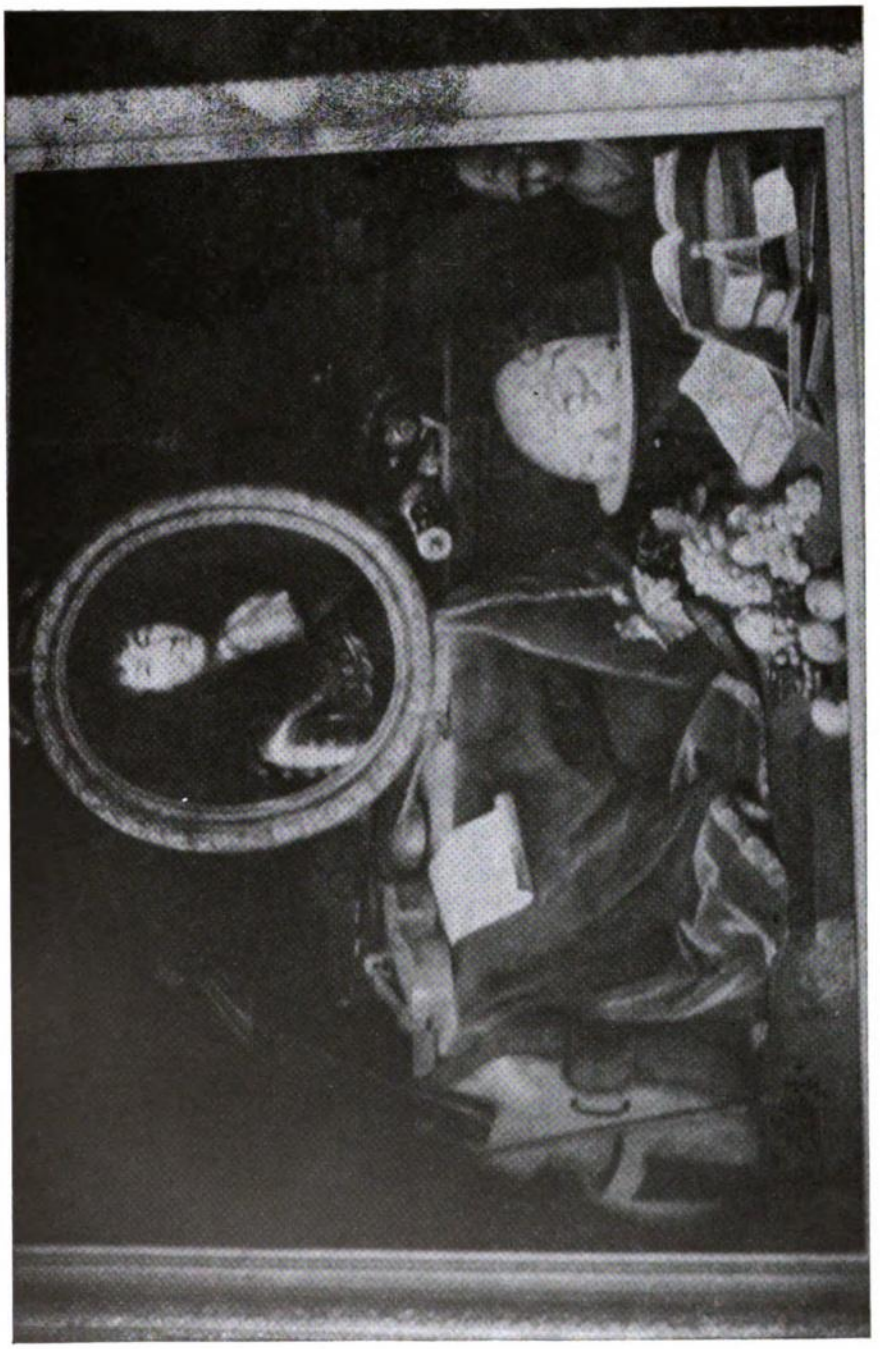

Fig. 15. Jean Garnier, Portrait de Louis XIV en médaillon entouré des attributs des arts, 1672, Versailles.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

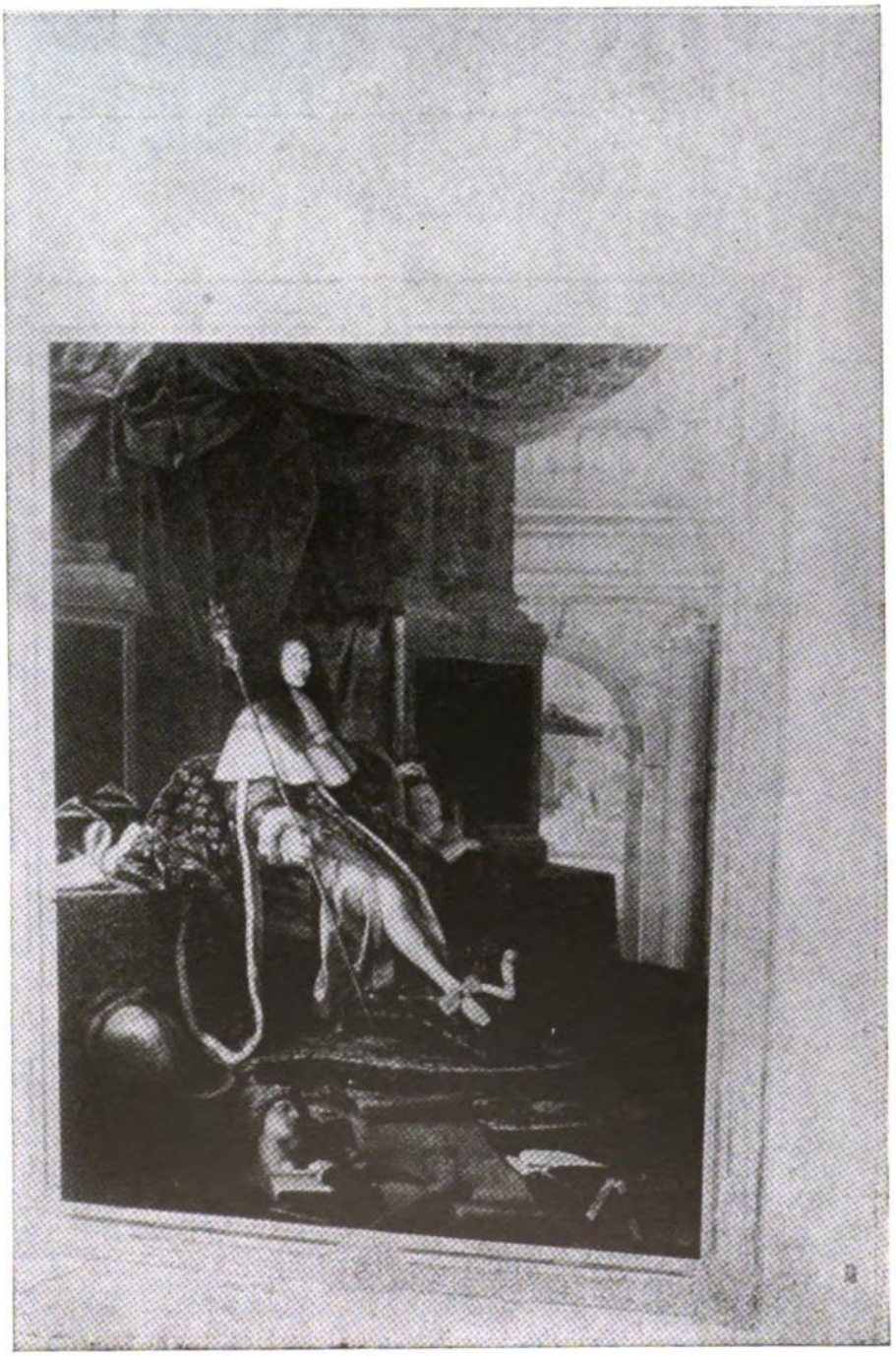

Fig. 16. Henri Testelin, Louis XIV, Protecteur de l'Académie Royale de Peinture, c. 1766, Versailles.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

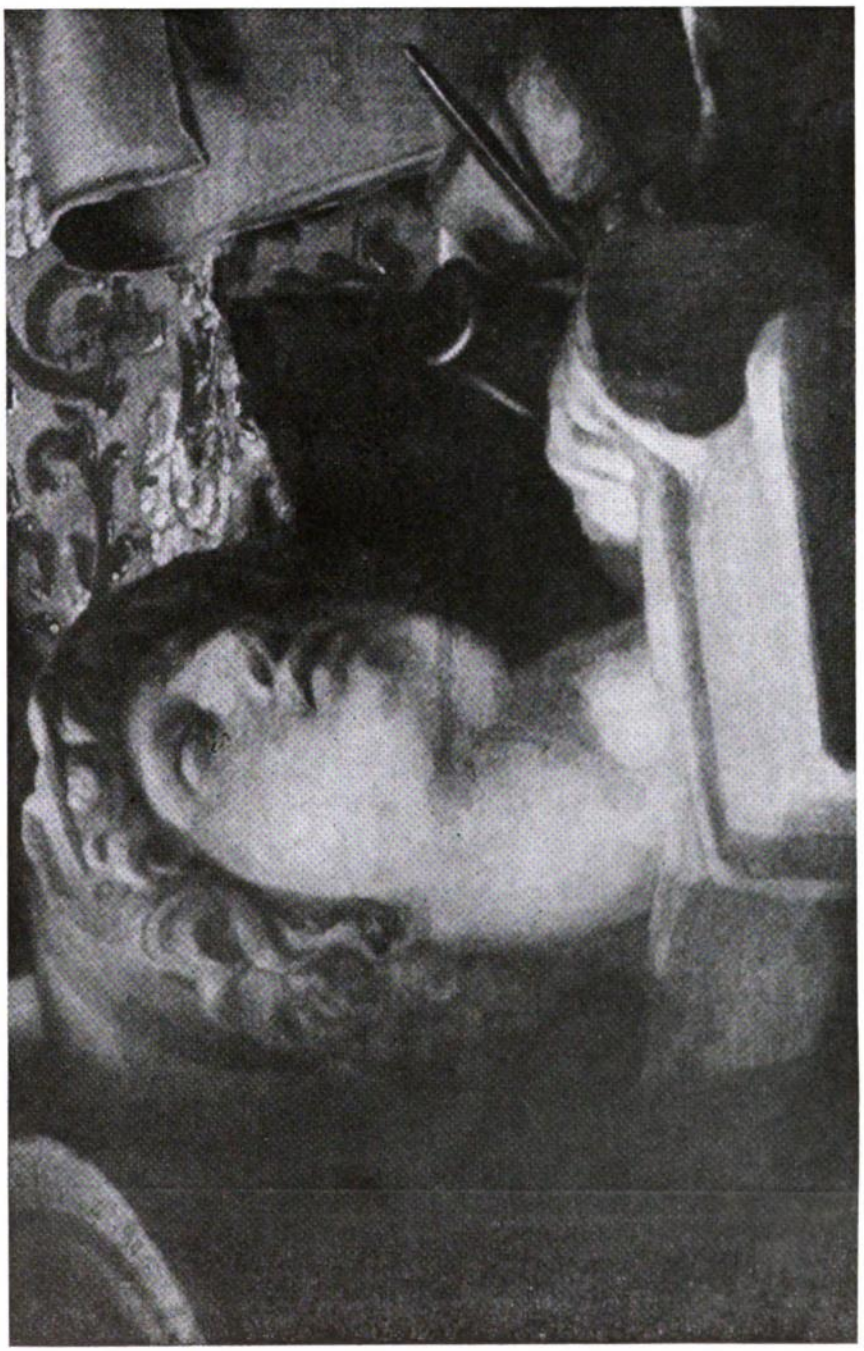

Fig. 17. Detail of fig. 16.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 18. The young Louis XIV holding a thunderbolt, Versailles.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

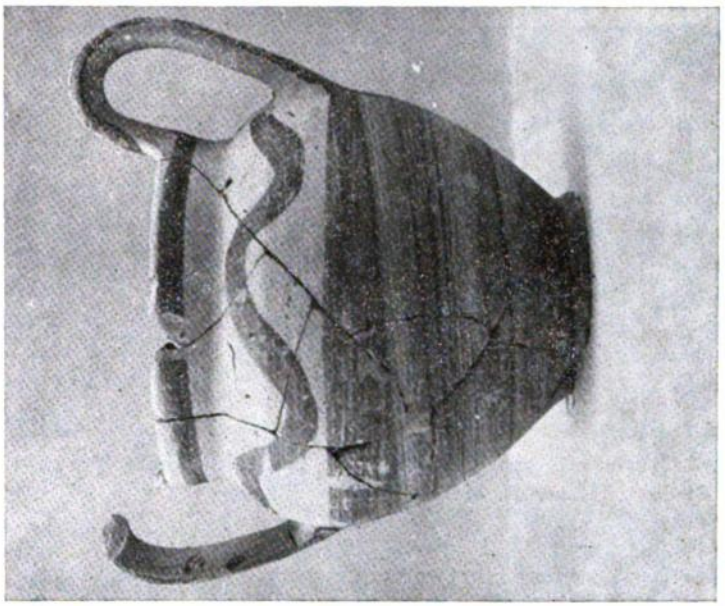

Εἰκ. 2. Κρατηρίσκος τοῦ τάφου XV.

Εἰκ. 1. Οἰνοχόη τοῦ τάφου XVII μὲ παράσταση χορευτῶν.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 3. Ὑδρία τοῦ τάφου VIII τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

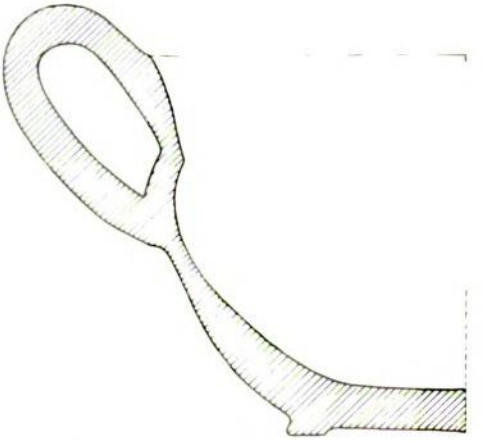

Εἰκ. 4. Διατομὴ σκύφου τοῦ τάφου XIV.

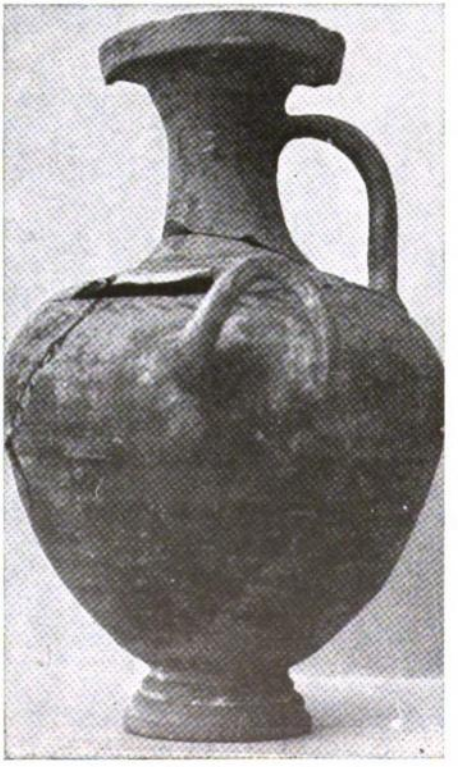

Εἰκ. 5. Ὑδρία τοῦ τάφου I.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

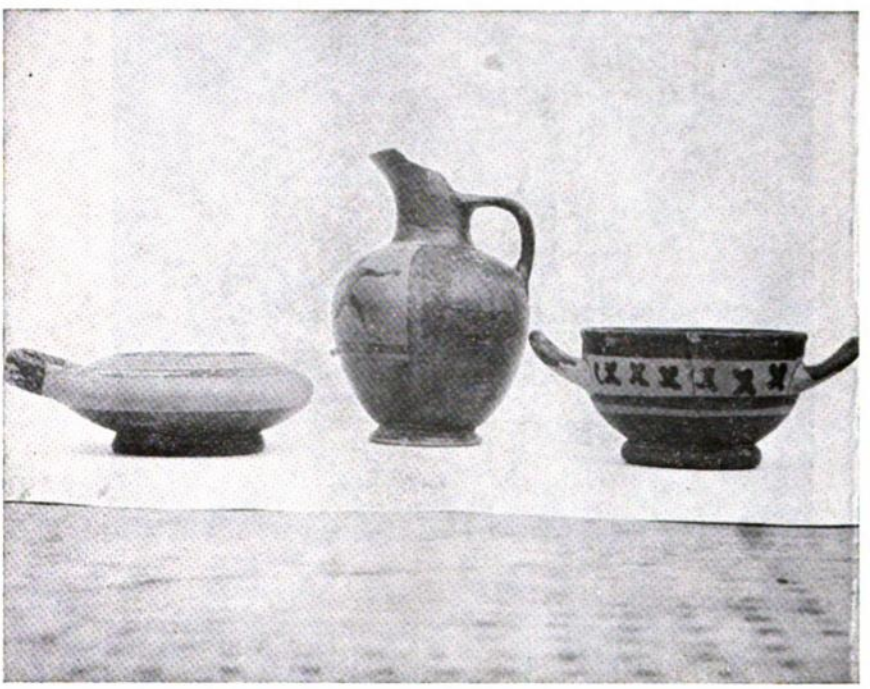

Εἰκ. 6. Κώθων, οἰνοχόη, σκύφος τοῦ τάφου XVII.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

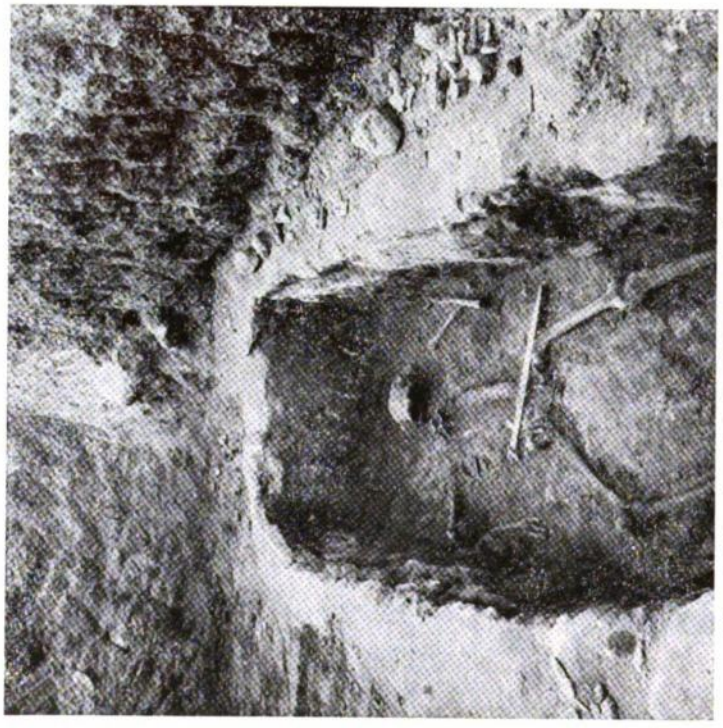

Εἰκ. 8. Ὁ τάφος ἀνθρώπου XVII μετὰ τὴν ἀνασκαφή

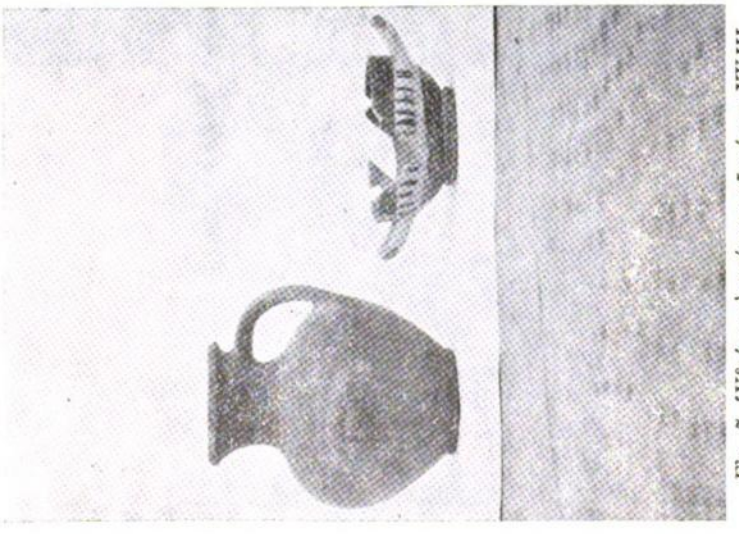

Εἰκ. 7. Ὑδρία καὶ σκύφος τοῦ τάφου XVIII.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

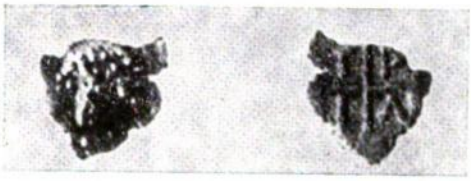

Εἰκόνα 1. Τράγιλος. Ἀσημένιο νόμισμα ἀρχαιότερης κοπῆς.

Εἰκόνα 2. Τράγιλος. Χάλκινα νομίσματα νεώτερης κοπῆς.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εικόνα 3. Τράγιλος. Τομέας Ι. Νεκροταφείο δου π.Χ. αιώνα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 4. Τράγιλος. Τομέας Ι. Κιβωτιόσχημος τάφος 11.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 5. Τράγιλος. Τομέας Ι. Τάφος 14. Ταφὴ-καύση.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

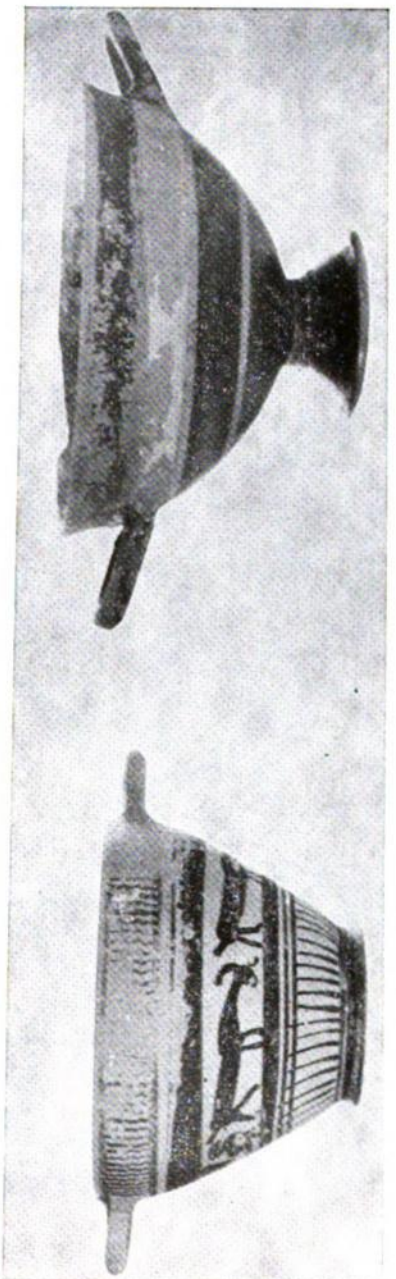

Εἰκόνα 6. Τράγιλος. Τομέας Ι. Τάφος 30. Ὑστεροκορινθιακὴ κοτύλη καὶ ἰωνικὴ κύλικα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

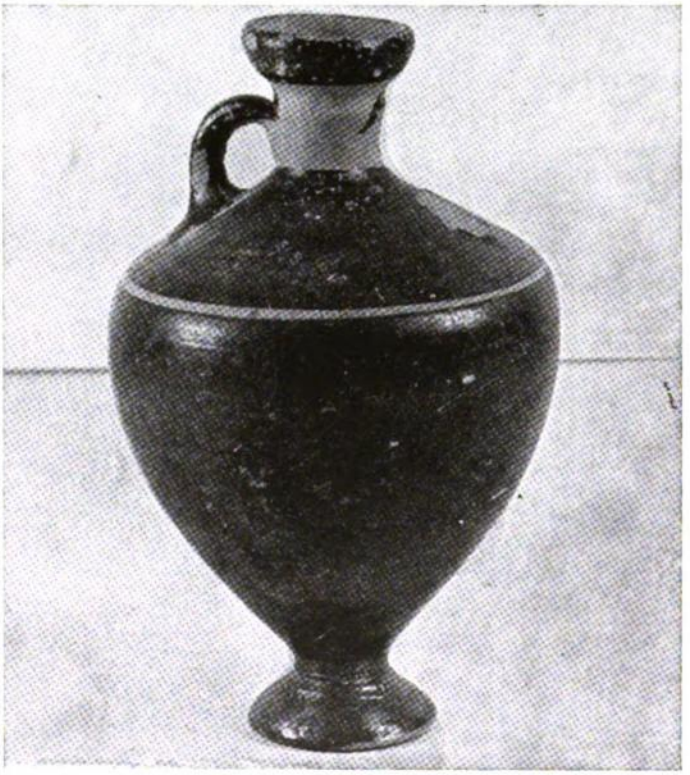

Εἰκόνα 7. Τράγιλος. Τομέας Ι. Τάφος 11. Ἀττικὸς ἀμφορίσκος.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 8. Τράγιλος. Τομέας Ι. Τάφος 33.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

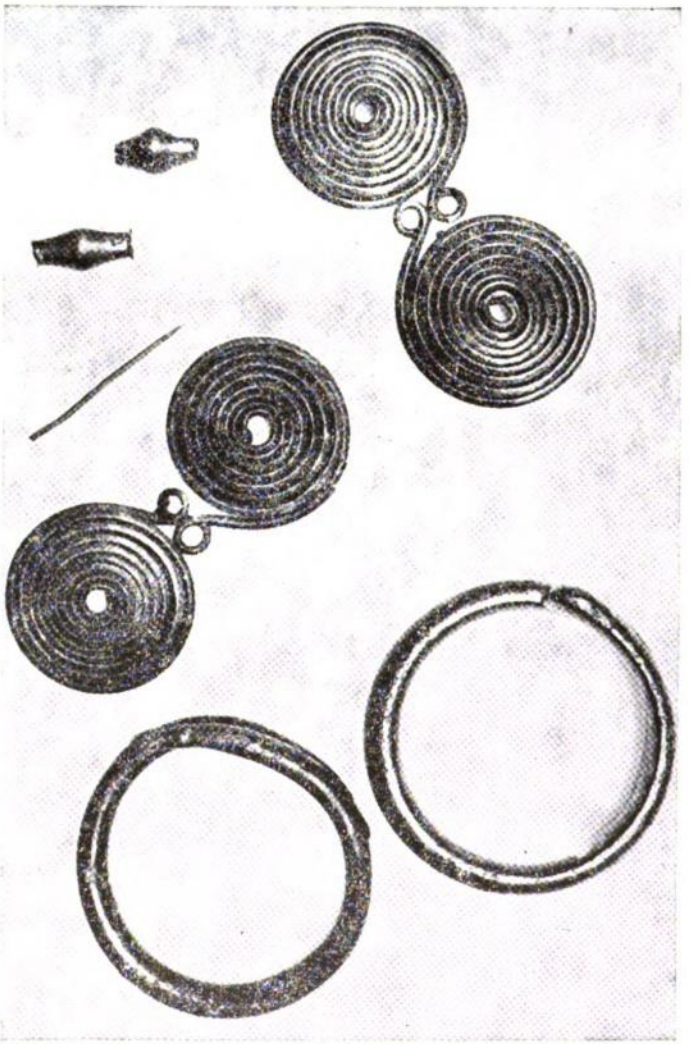

Εἰκόνα 9. Τράγιλος. Τομέας Ι. Τάφος 33. Χάλκινα κοσμήματα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

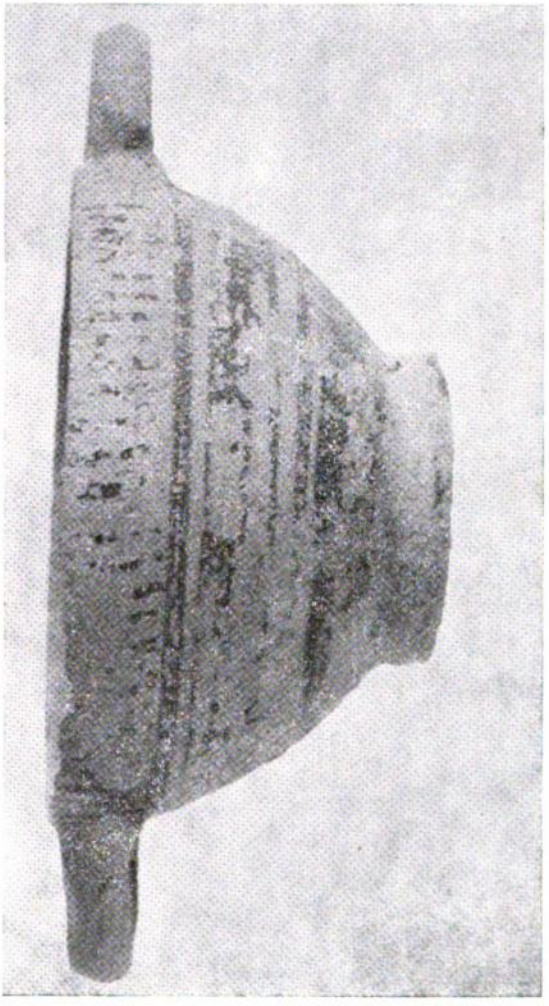

Εἰκόνα 10. Τράγυλος. Τάφος 33. Ὑστερη κορινθιακὴ κοτύλη.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

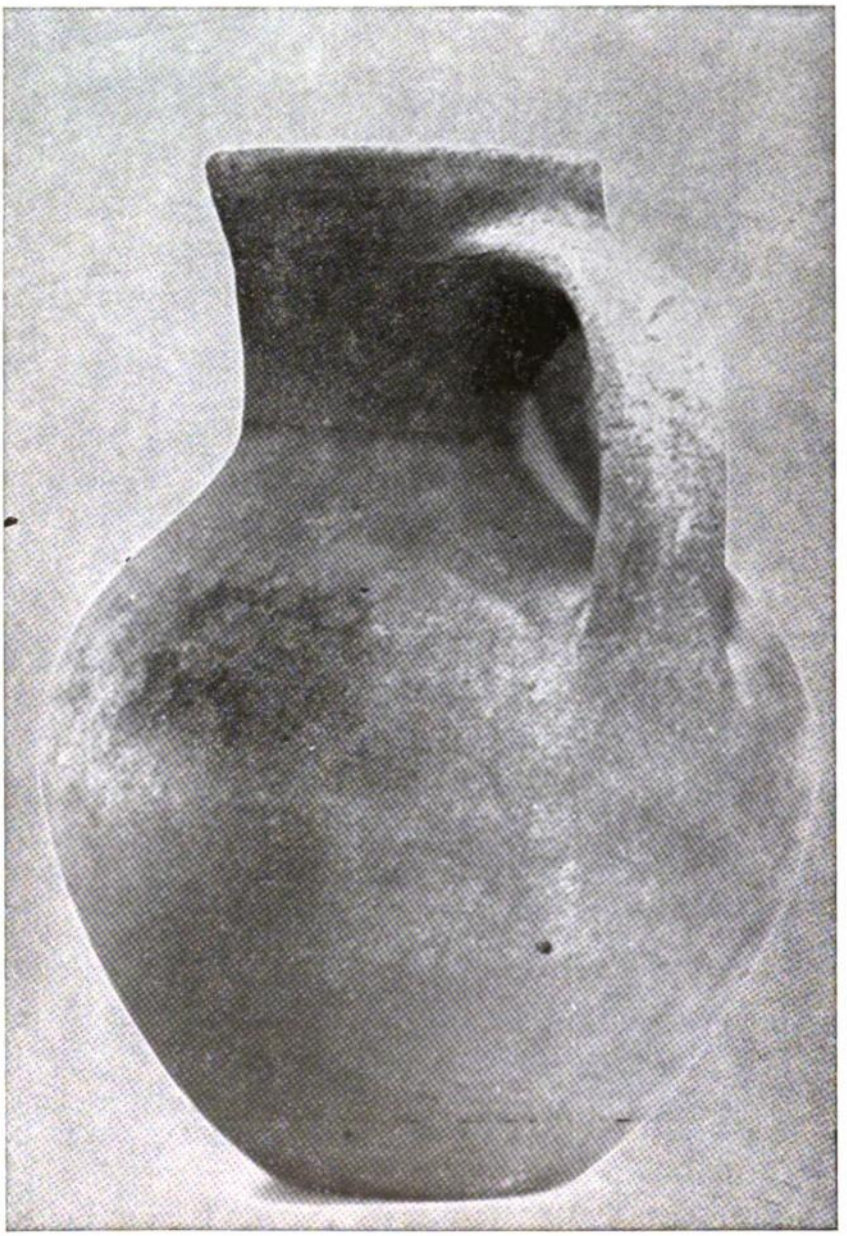

Εἰκόνα 11. Τράγιλος. Τομέας Ι. Τάφος 33. Οἰνοχόη τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

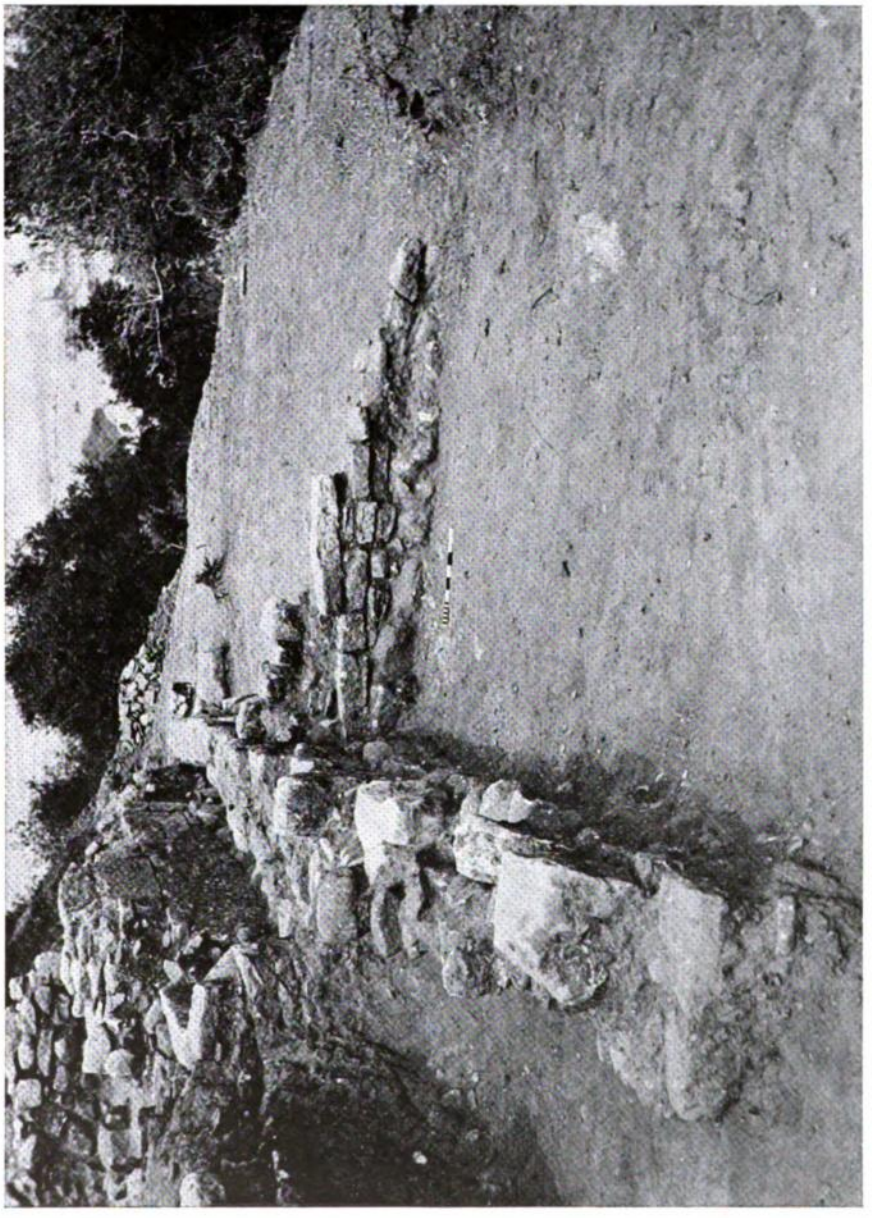

Εικόνα 12α. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο Ι-Κτήριο ΙΙ. Άποψη από Β.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

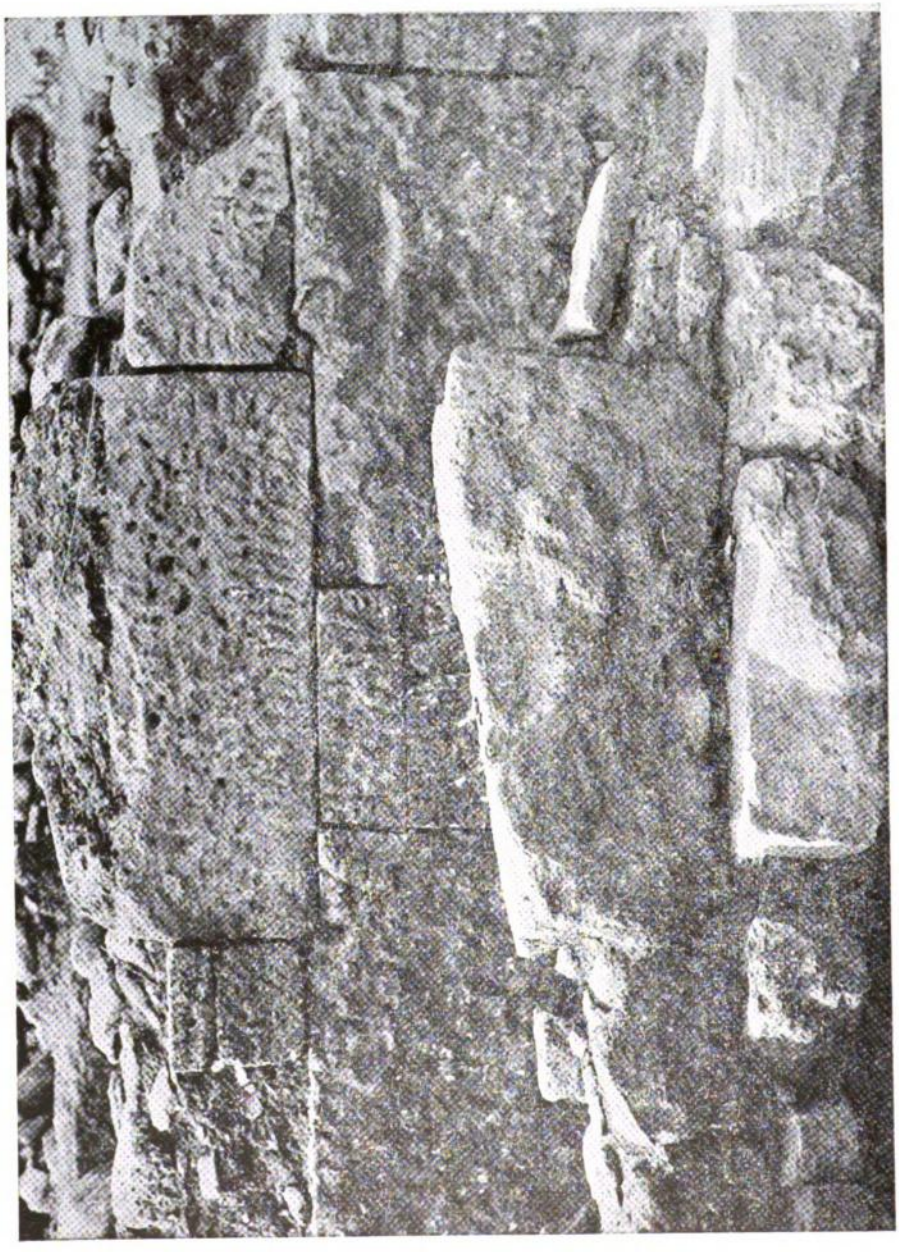

Εἰκόνα 12β. Τράγιλος. Τομέας VI. Τοιχοδομία κτηρίων I καὶ II. Ἄποψη ἀπὸ Α.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

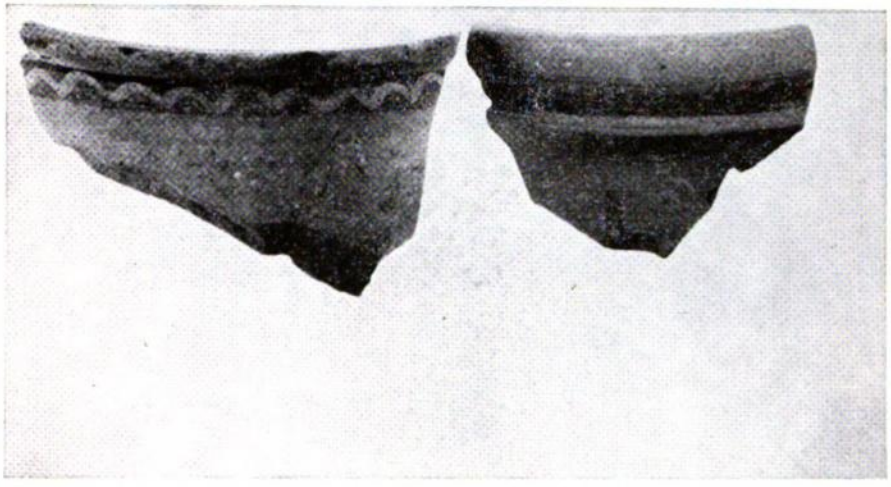

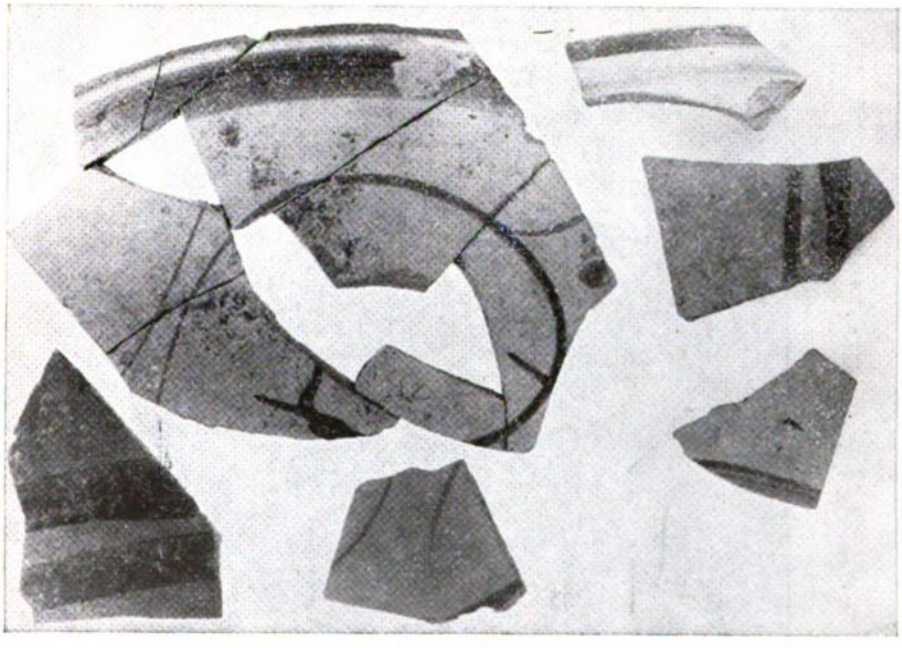

Εἰκόνα 13. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Ἰωνικὴ κεραμεική.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

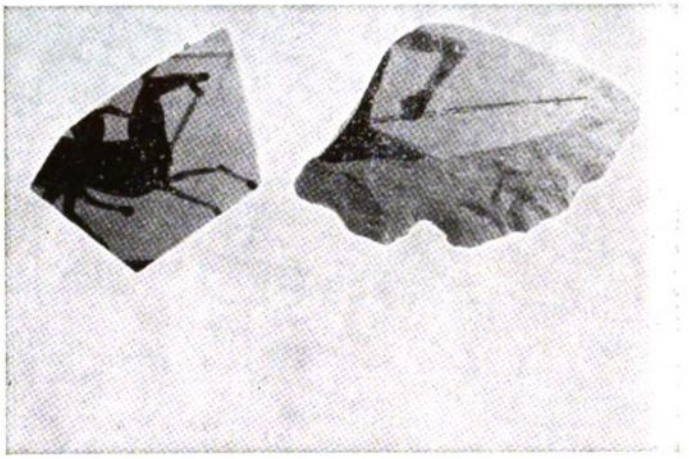

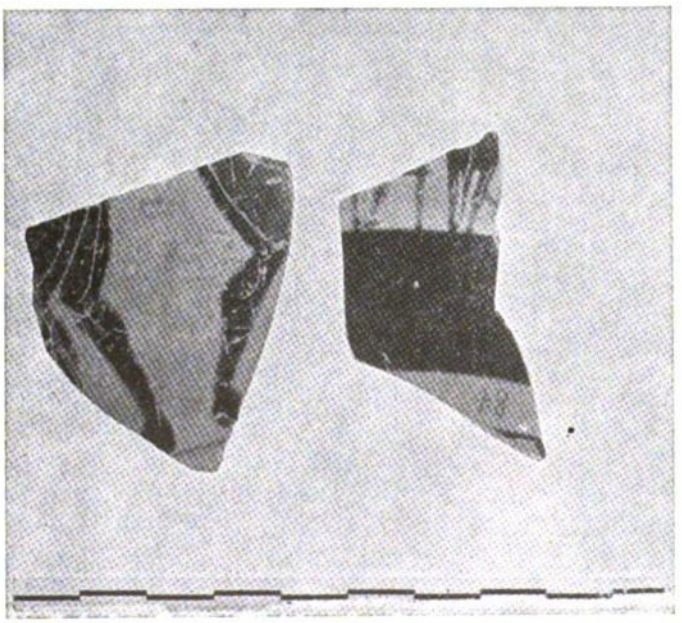

Εἰκόνα 14. *Τράγιλος. Τομέας VI. Ἀττικὴ μελανόμορφη κεραμεική. Τέλη* **6ου π.Χ. αἰώνα.**

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

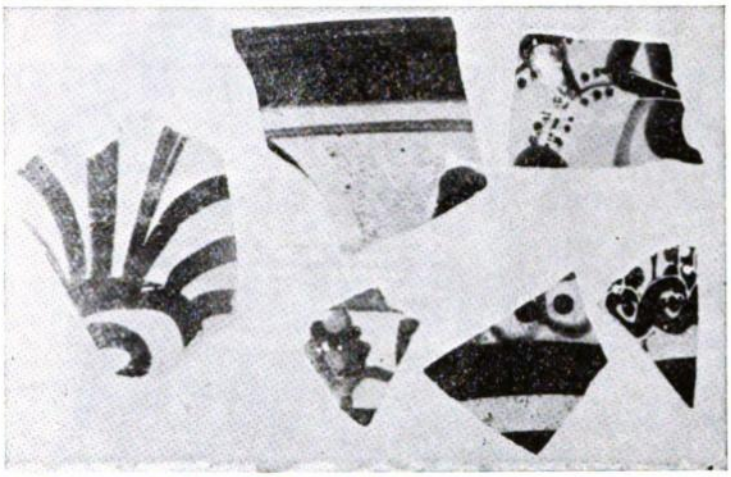

Εἰκόνα 15. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Ἀττικὴ μελανόμορφη κεραμεική. **Ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰώνα.**

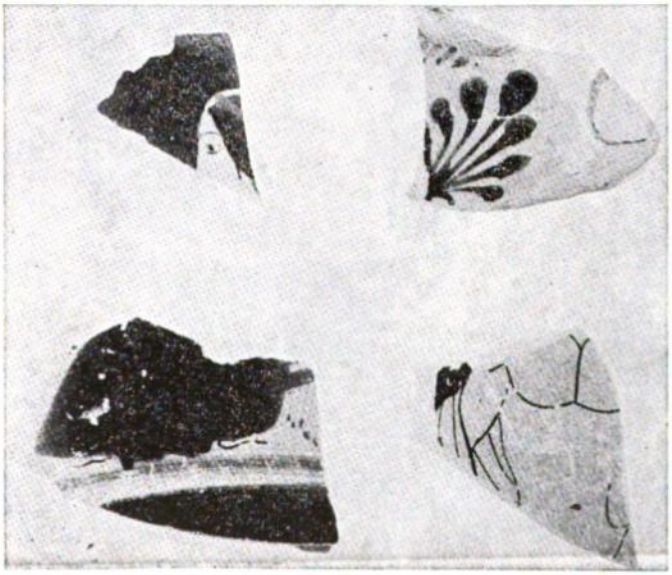

Εἰκόνα 16. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη κεραμεική. **Β' τέταρτο 6ου π.Χ. αἰώνα.**

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 17. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Ἀττικὴ λήκυθος. Γ' τέταρτο 5ου π.Χ. αἰώνα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 18. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Τοπικὴ κεραμεική.

Εἰκόνα 19. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Χάλκινες πόρπες.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

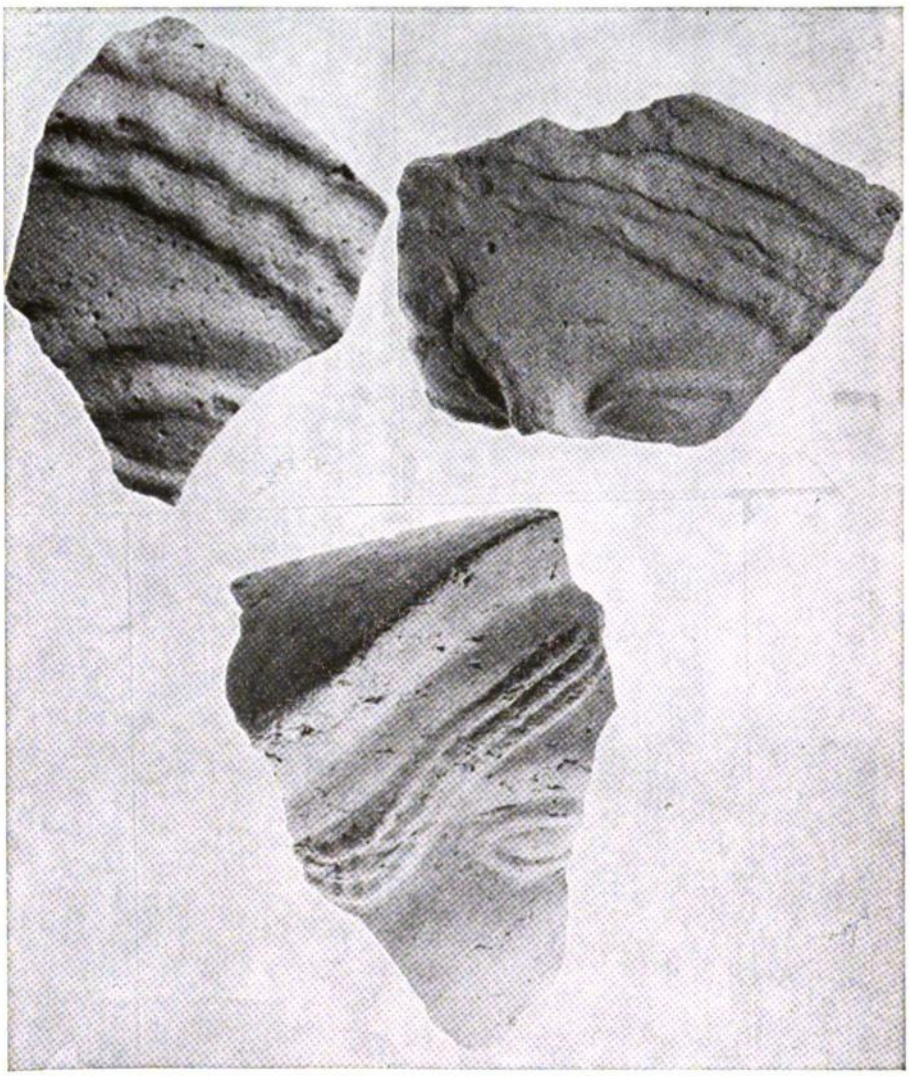

Εἰκόνα 20. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Θραύσματα προτομῶν. Τέλη 6ου π.Χ. αἰώνα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 21. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο II. Εἰδώλιο καθισμένης θεότητας. Β' τέταρτο 5ου π.Χ. αἰώνα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 22. Τσάγιλος. Τομέας VI. Κτήριο Ι. Χῶρος Β. Ἐσχάρα.

Εἰκόνα 23. Τσάγιλος. Τομέας VI. Λείψανα κτηρίου ΙΙ κάτω ἀπό τὸ δάπεδο κτηρίου Ι. Χῶρος Α.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 24. Τράγιλος. Τομέας VI. Κτήριο Ι. Εἰδώλιο γυναικείας θεότητας.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

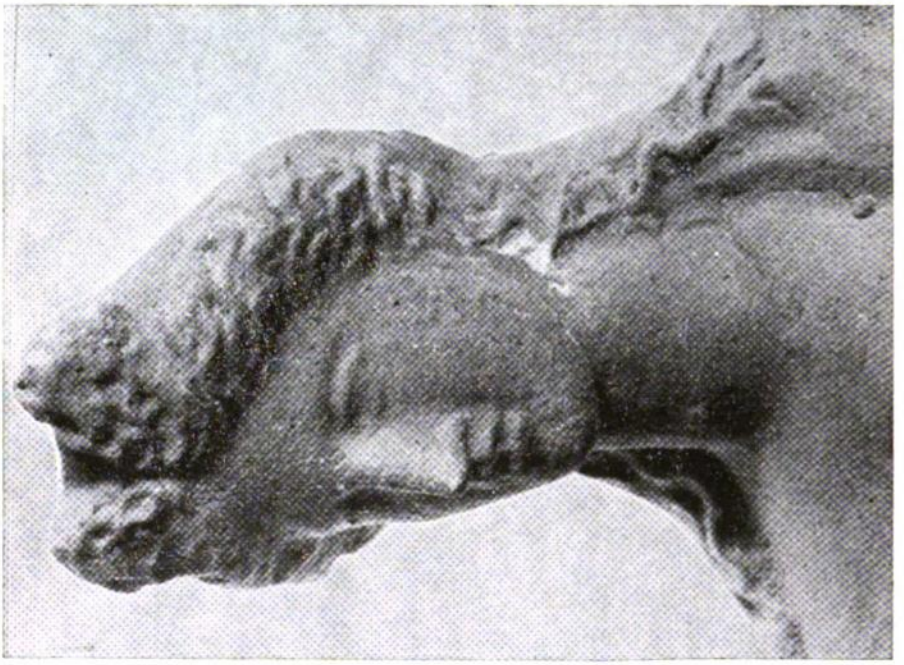

Εἰκόνα 25α. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνας 25.

Εἰκόνα 25. Τράγυλος. Τομέας VI.
Κτήριο Ι. Εἰδώλιο γυναικείας θεότητας.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

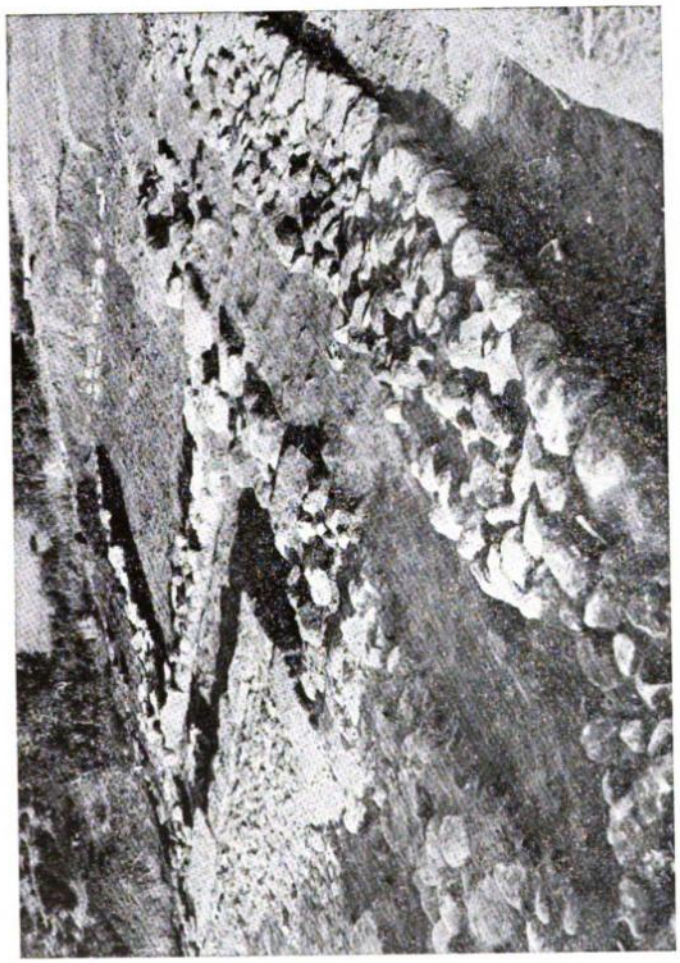

Εἰκόνα 26. Τράγιλος. Τομέας VI. Οἰκία Ι. Ἄποψη ἀπὸ Β.Α.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

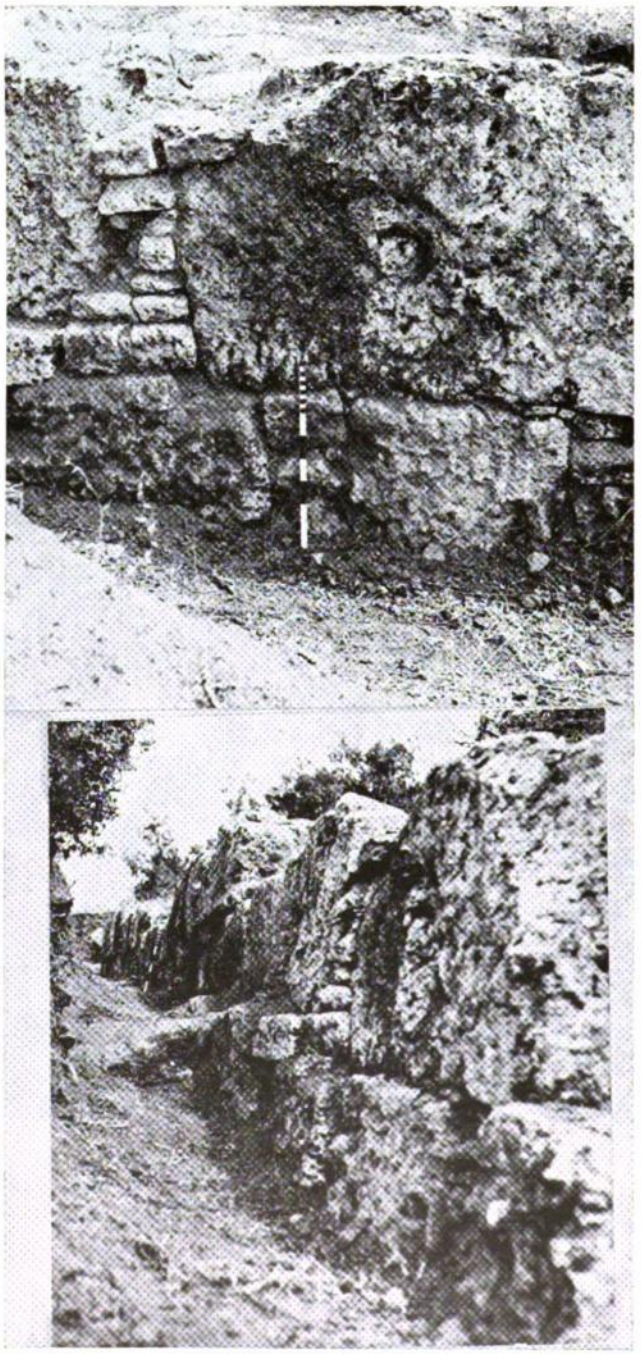

Εἰκόνα 27. Τράγιλος. Τομέας VI. Ἐπάνω: Λεπτομέρεια τοιχώματος. Κάτω: Ἄποψη τοῦ τείχους ἀπὸ Β.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

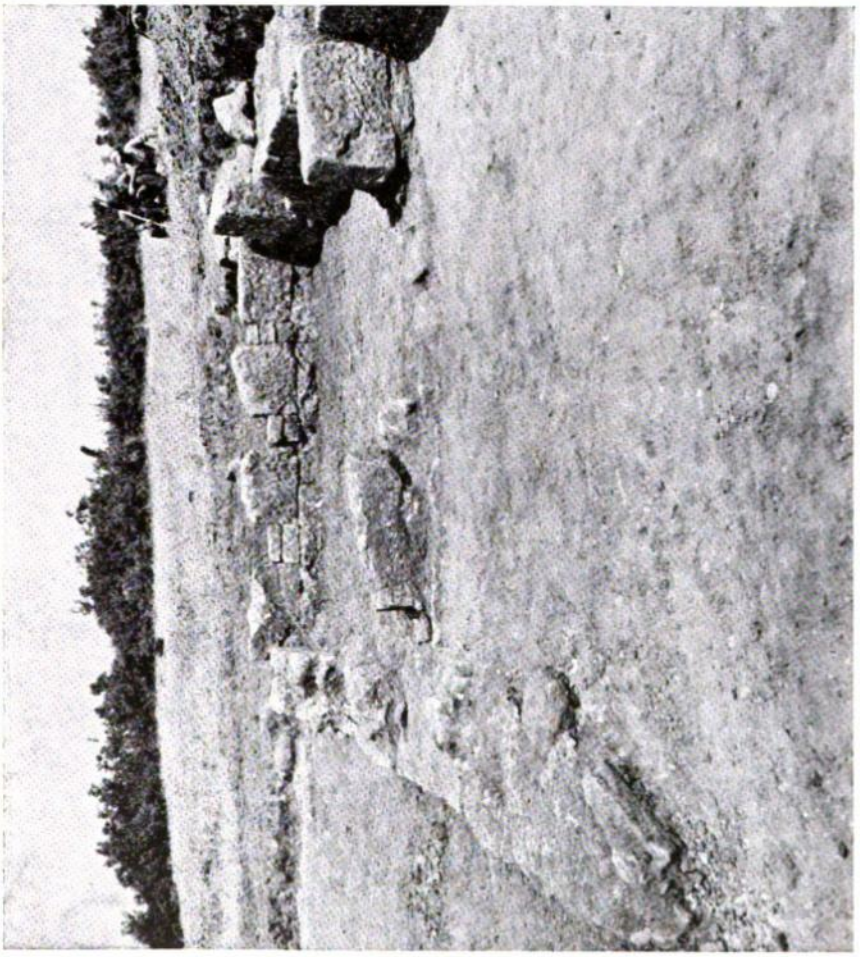

Εἰκόνα 28. Ταύγετος. Τομέας V. Οἰκία Ι. Ἄποψη δωματίου προτομῶν ἀπὸ Β.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 29. Τράγιλος. Τομέας V. Οἰκία Ι. Δωμάτιο πρωτομῶν ἀπό Δ.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 30. Τράγιλος. Τομέας V. Οἰκία I. Δωμάτιο προτομῶν. Θραῦσμα προτομῆς.

Εἰκόνα 31. Τράγιλος. Τομέας V. Οἰκία I. Ἐρυθρόμορφη λεκανίδα. 4ος π.Χ. αἰώνας.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

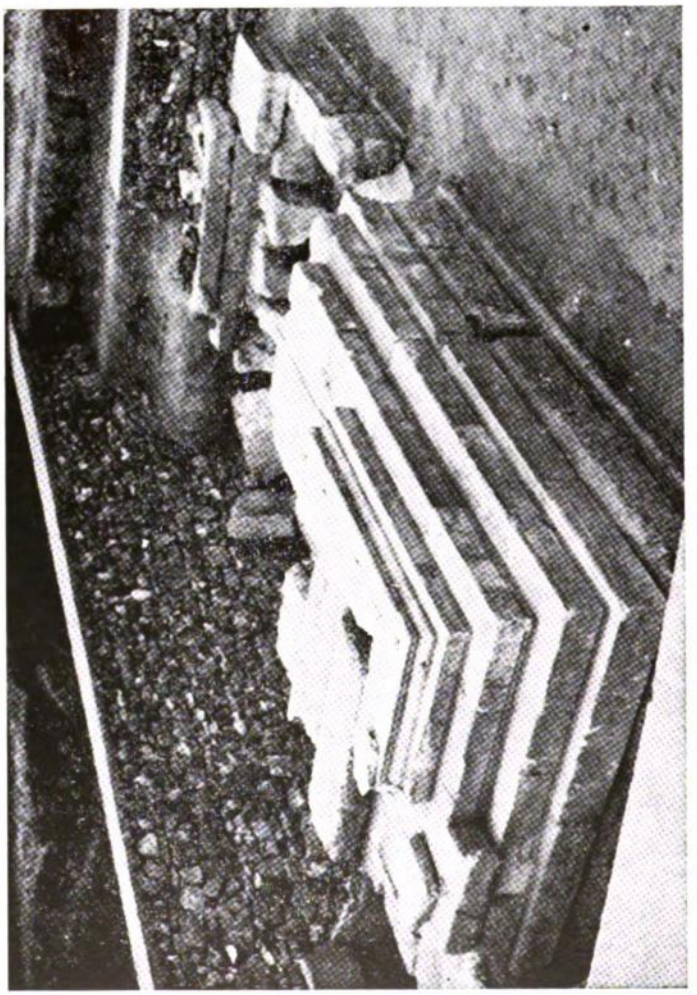

Εἰκόνα 32. Τρύγιλος. Τομέας VII. Ταφικό ἡρῶο. Ἄποψη ἀπό ΒΔ.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

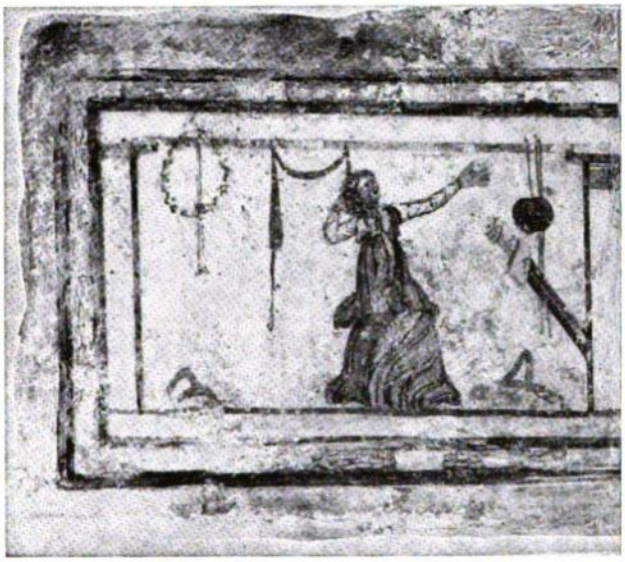

Εἰκόνα 32α. Τράγιλος. Τομέας VII. Ταφικὸ ἡρῶο.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 33. Τράγιλος. Τομέας VII. Ταφικὸ ἡρῶο. Ἐπιτύμβια στήλη.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκόνα 34. Τράγιλος. Τομέας ΙΙ. Ἐπιτύμβια στήλη.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

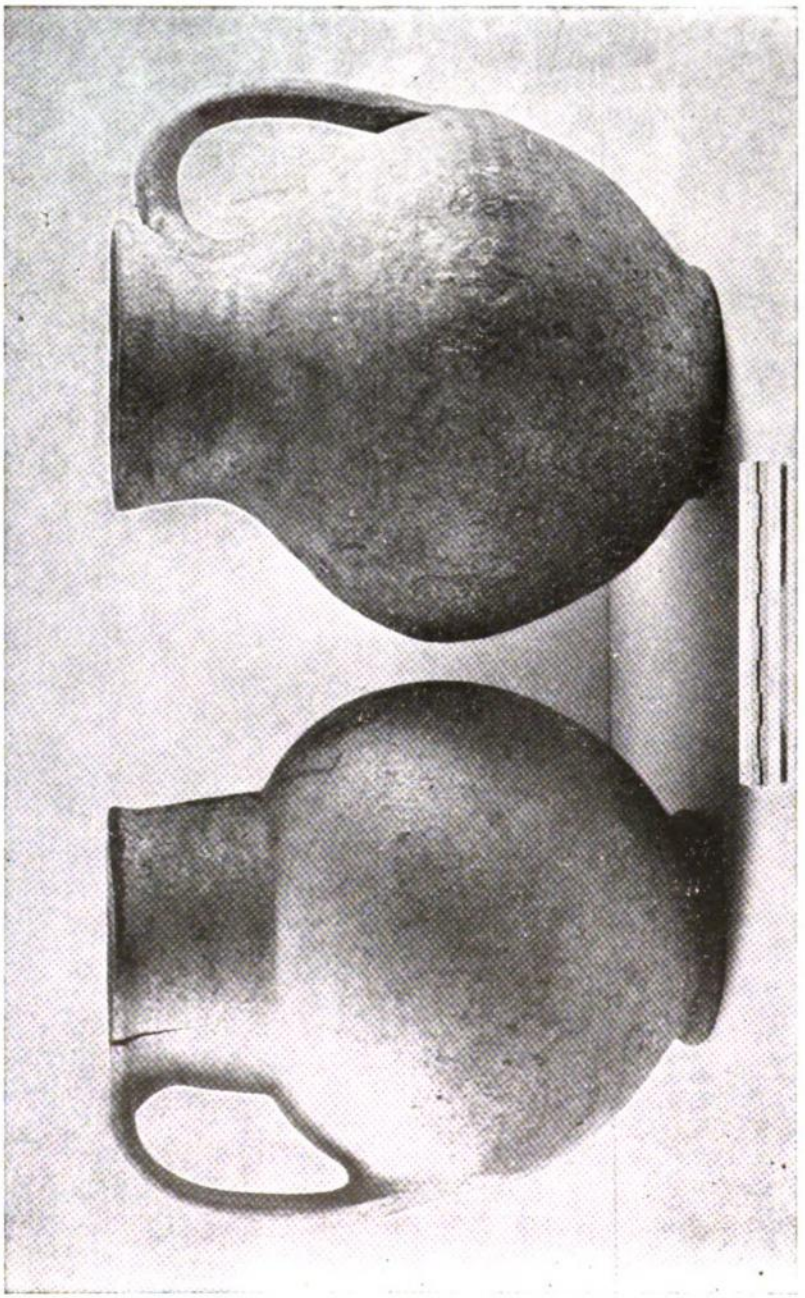

Εἰκόνα 35. Τράγιλος. Τοπικὰ ἀγγεῖα.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

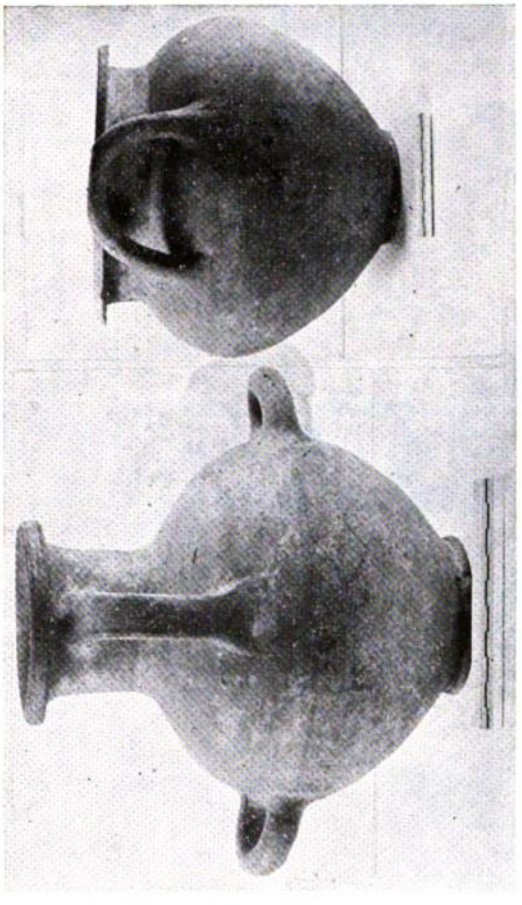

Εἰκόνα 36. Τράγιλος. Τοπικὲς μιμήσεις ἀττικῆς καὶ κορινθιακῆς κεραμεικῆς.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

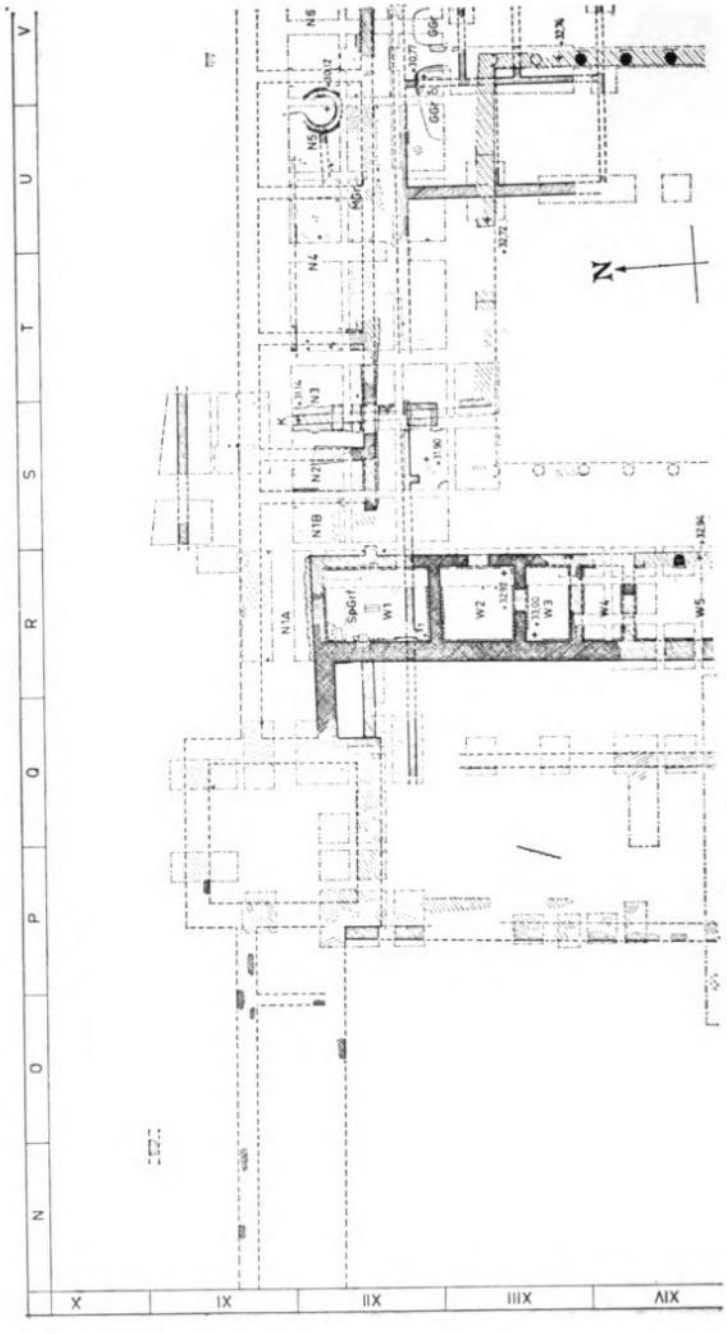

Taf. 1. Demetrias: Palast, Nordwestteil. (Plan: P. Marzolff).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

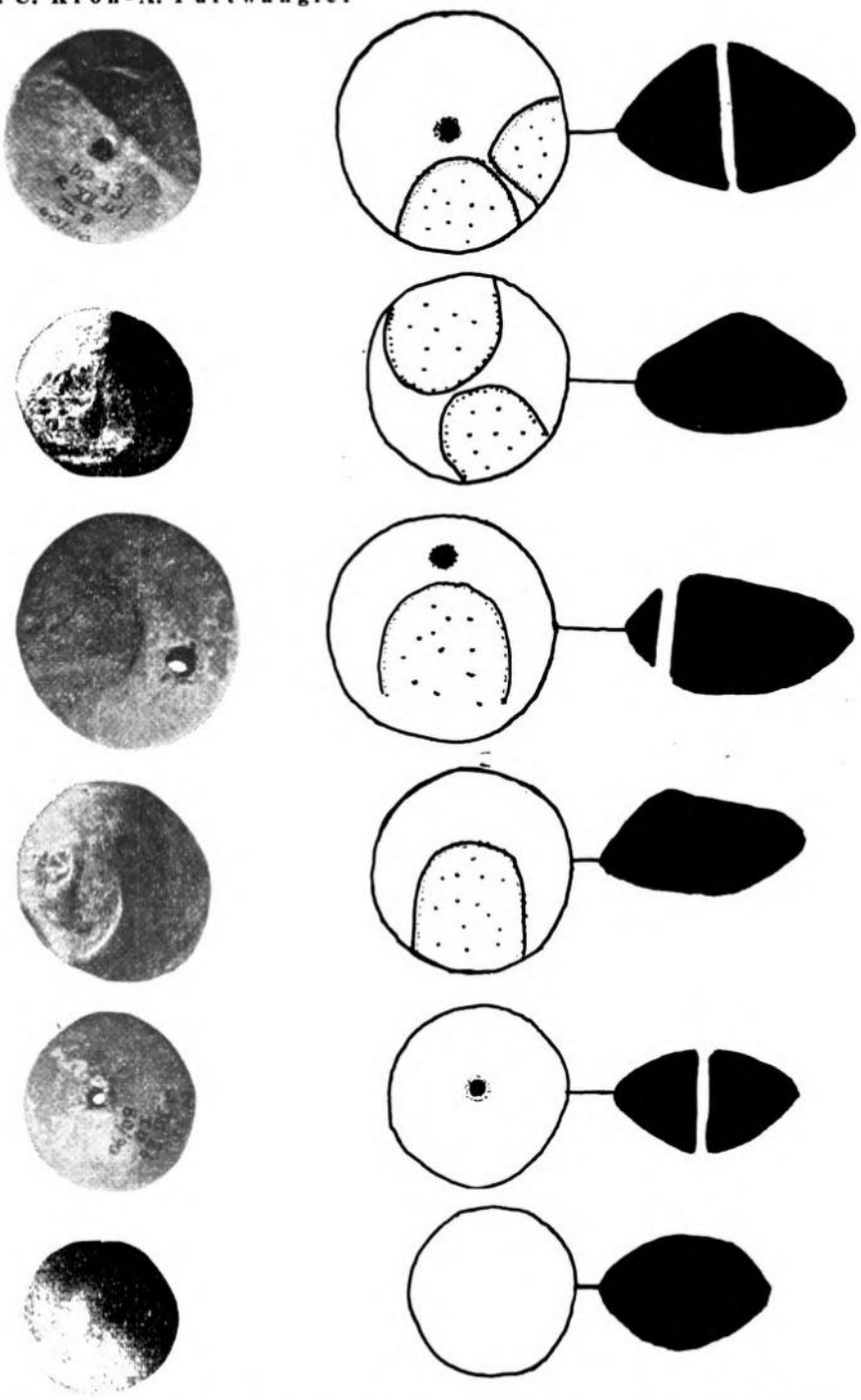

Taf. 2. a-d: Gesiegelte Linsen von Demetrias. e-f: Ungesiegelte Linsen von Demetrias. (Museum Volos).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

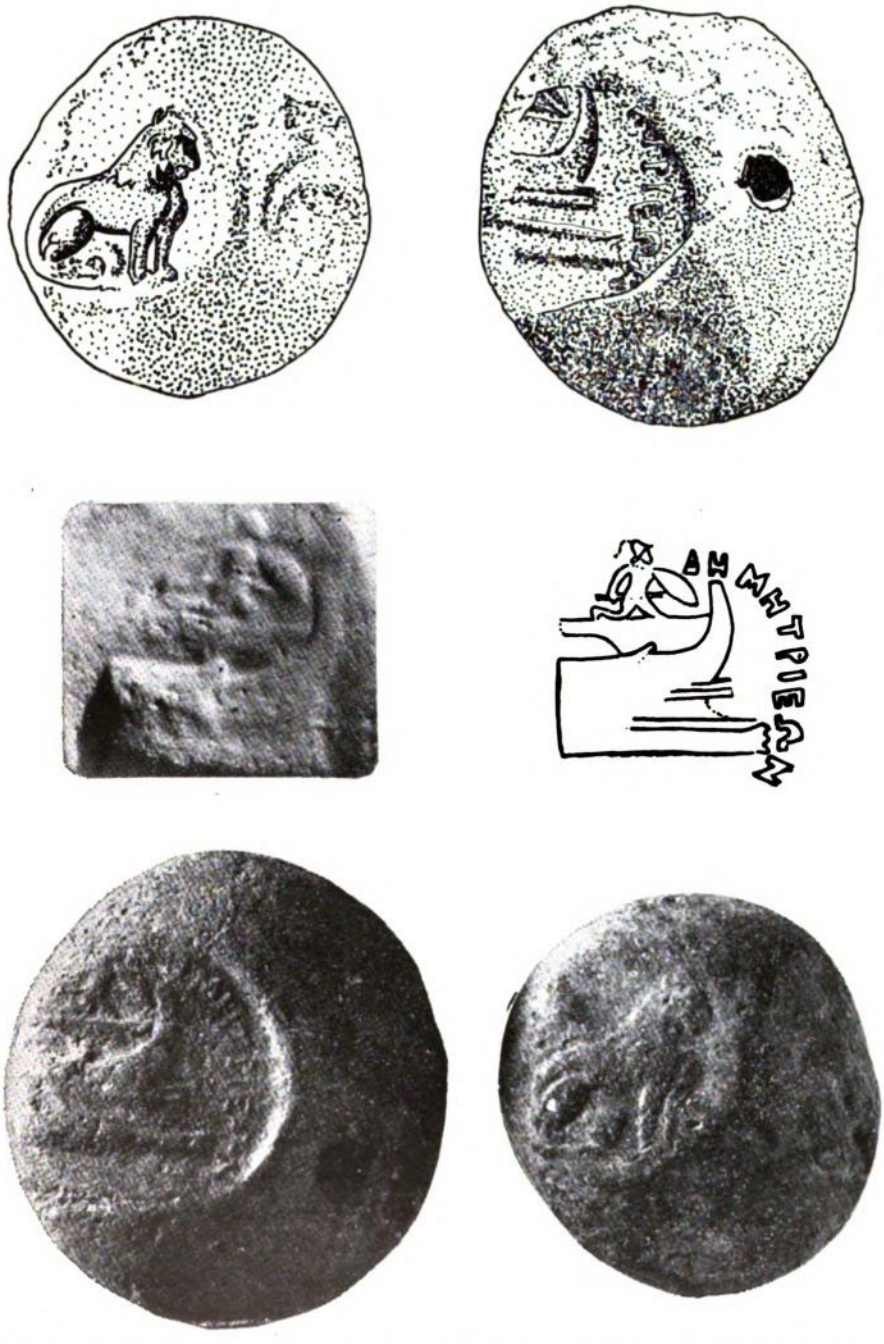

Taf. 3. a, f: Löwensiegel von Demetrias. b, c, d, e: Prorensiegel von Demetrias (Vergrößerung: 2, fach).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

1a

1b

2a

2b

3

4

Taf. 4. 1 a-b: Tetrobol von Demetrias (Winterthur, Münzkabinett) [2:1]
2 a-b: Drachme des Magneten-Koinon (Nach BMC Thessaly 34,2) [2:1]
3 : Tetradrachme des Demetrios Poliorketes (Athen, Nat. Museum)
4 : Tetradrachme des Antigonos Doson (Nach Gaebler, Ant. Münzen v. Makedonia u. Paionia, Taf. 33, 25-Brüssel).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

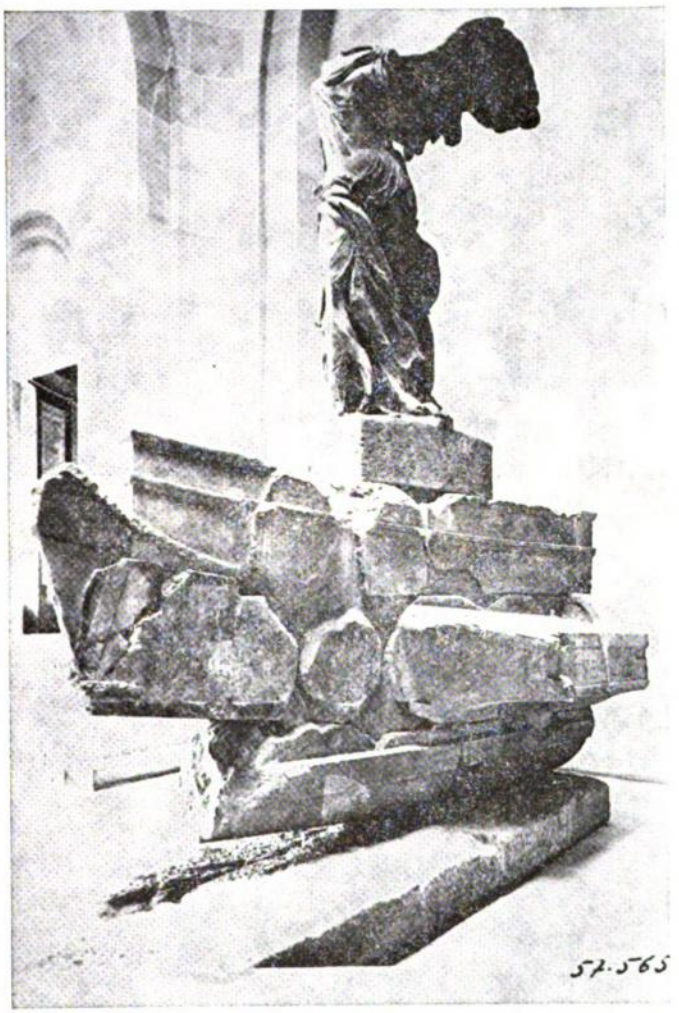

Taf. 5. Nike von Samothrake. Paris, Louvre.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

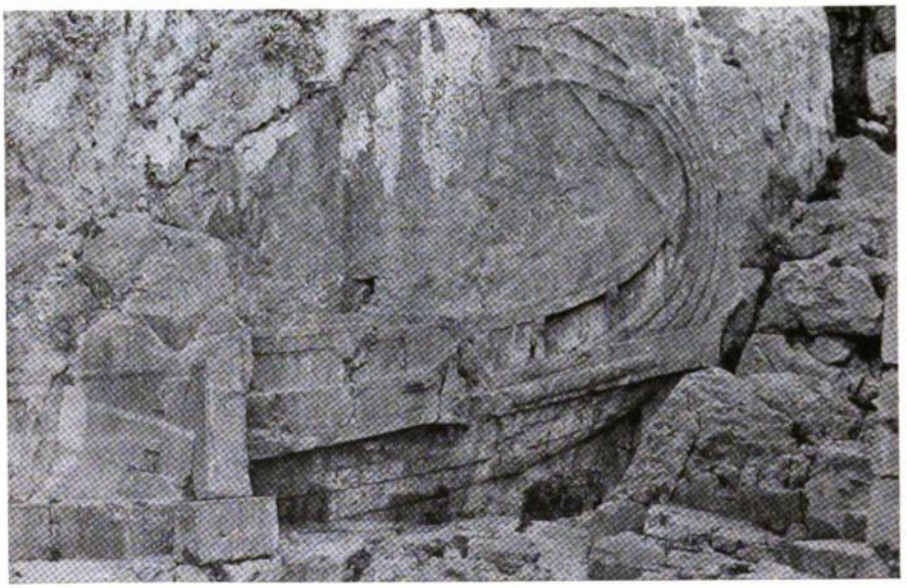

Taf. 6. a: Prymne von Lindos (Foto: F. Sinn)
b: Prora von Lindos (Foto: F. Sinn).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

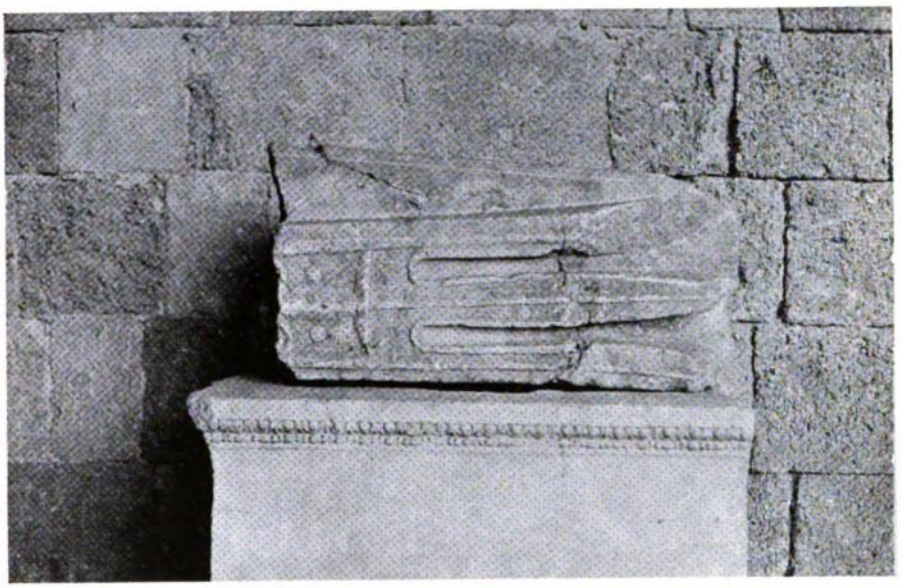

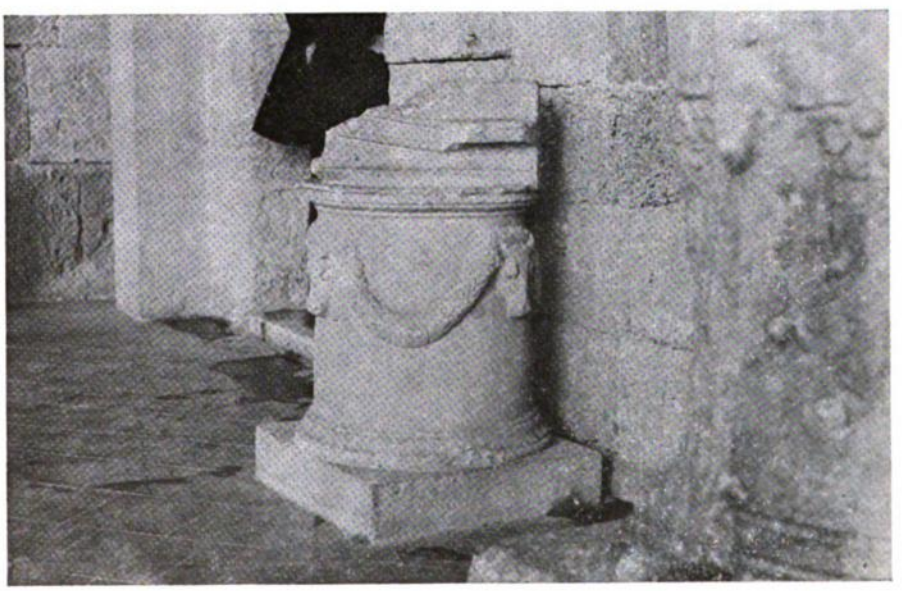

Taf. 7. a: Prorenfragment. Mus. Rhodos (Foto: F. Sinn)
b: Grabaltar mit Prora. Mus. Rhodos (Foto: F. Sinn).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

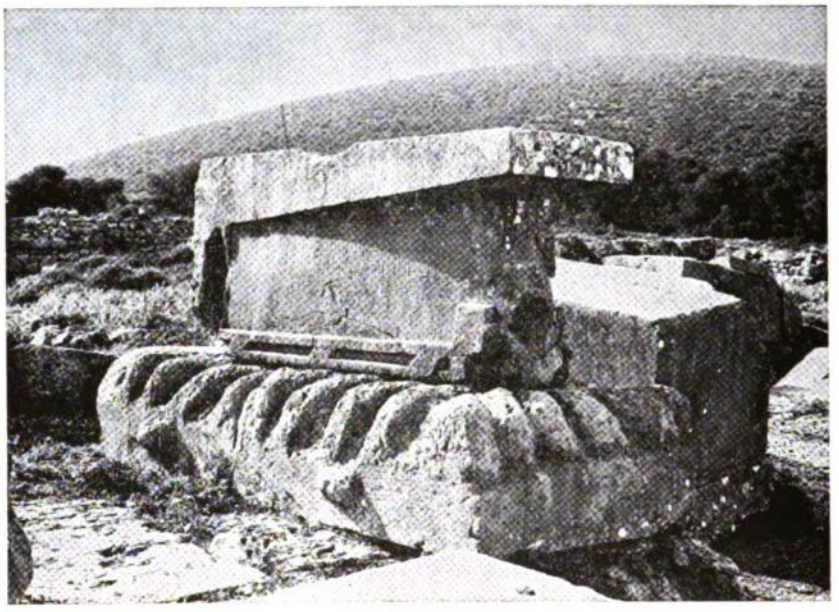

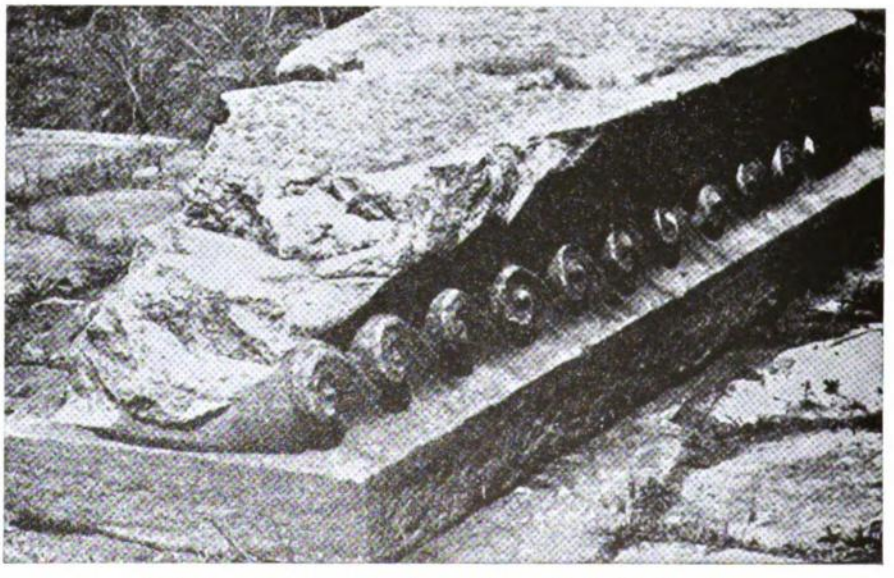

Taf. 8. a: Prora von Epidauros (Foto: H. J. Weißhaar)
b: Prora von Thasos (Nach BCH 98, 1974, 374 Abb. 22).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

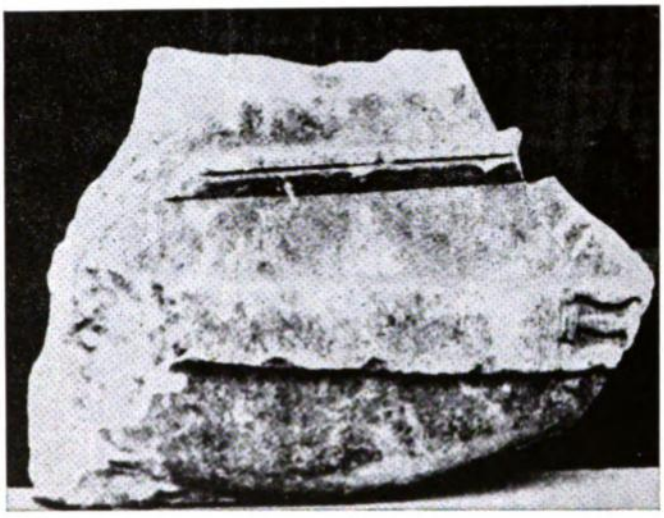

Taf. 9. a: Prorenfragment von Ephesos (Nach Lehmann, 194 Abb. 12a)
b: Prora von Rhenaia (Nach BCH 102, 1978, 873 Abb. 30).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

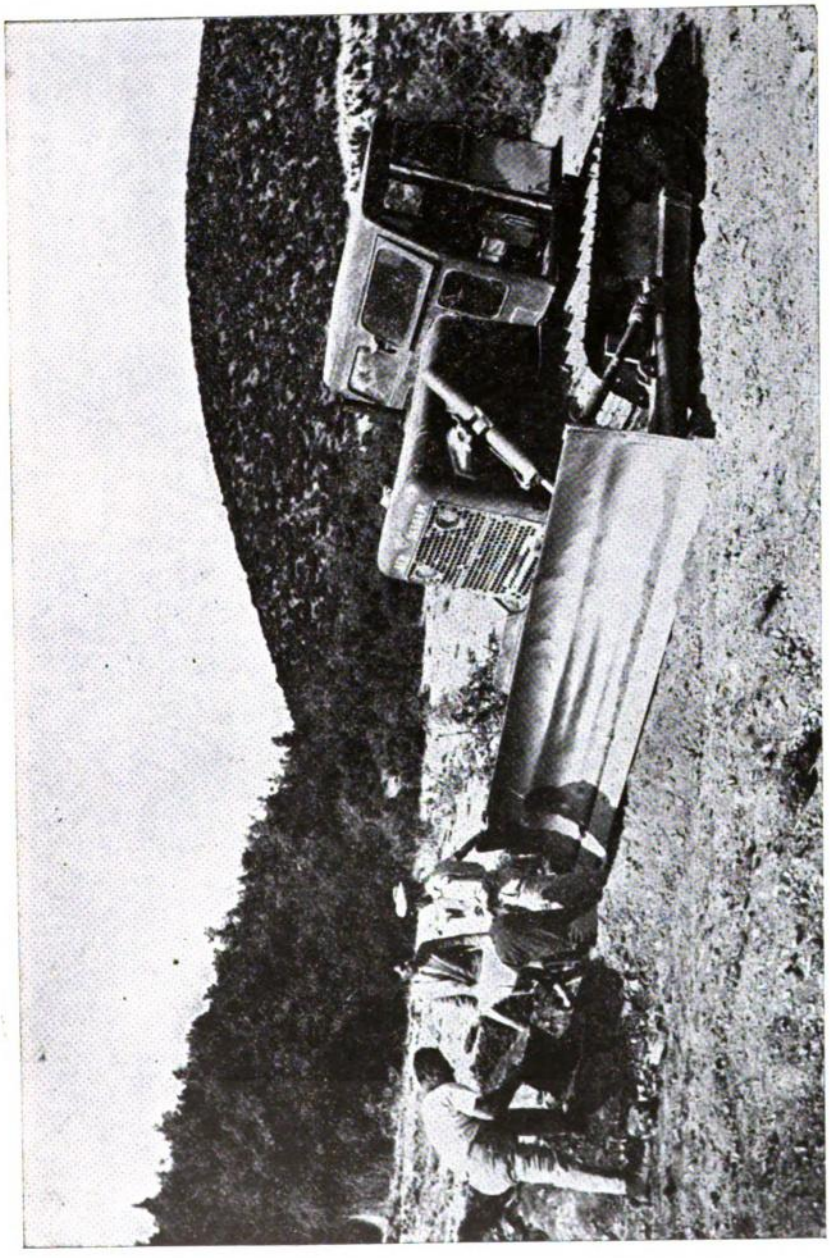

Fig. 1. The first "slab with letters" appeared and the bulldozer had to stop.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

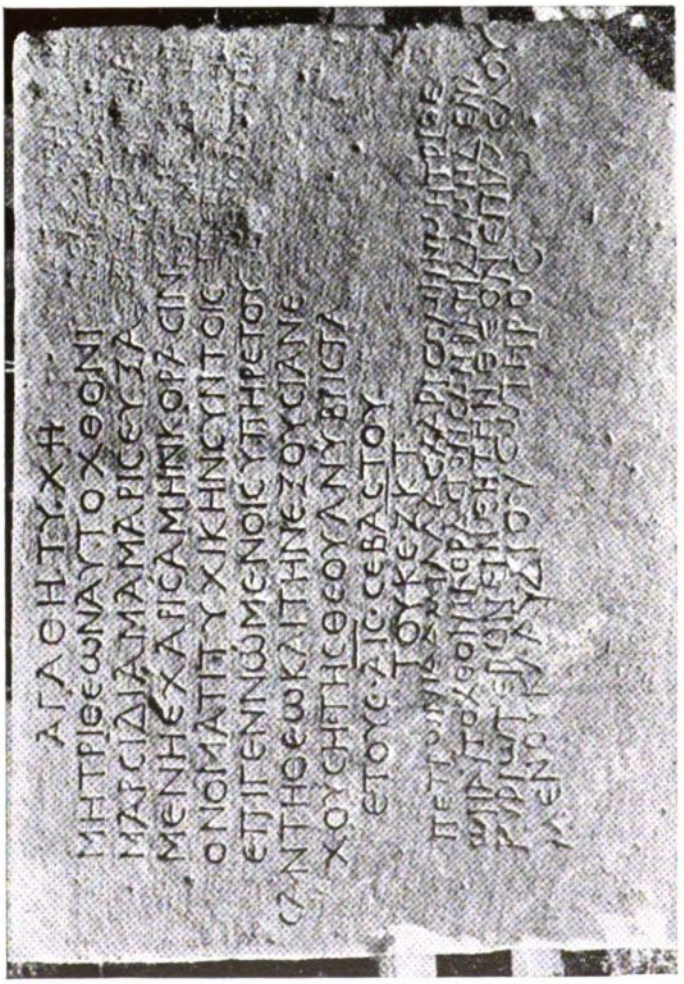

Fig. 2. The three inscriptions on the "slab with letters" that was found first.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

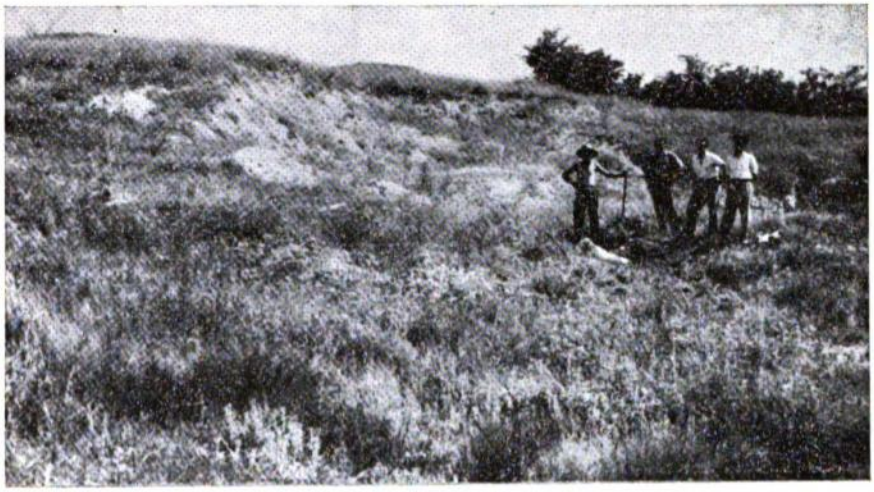

Fig. 3. The "marble" at Variogreco, view from the South (photograph taken on May 30th 1958).

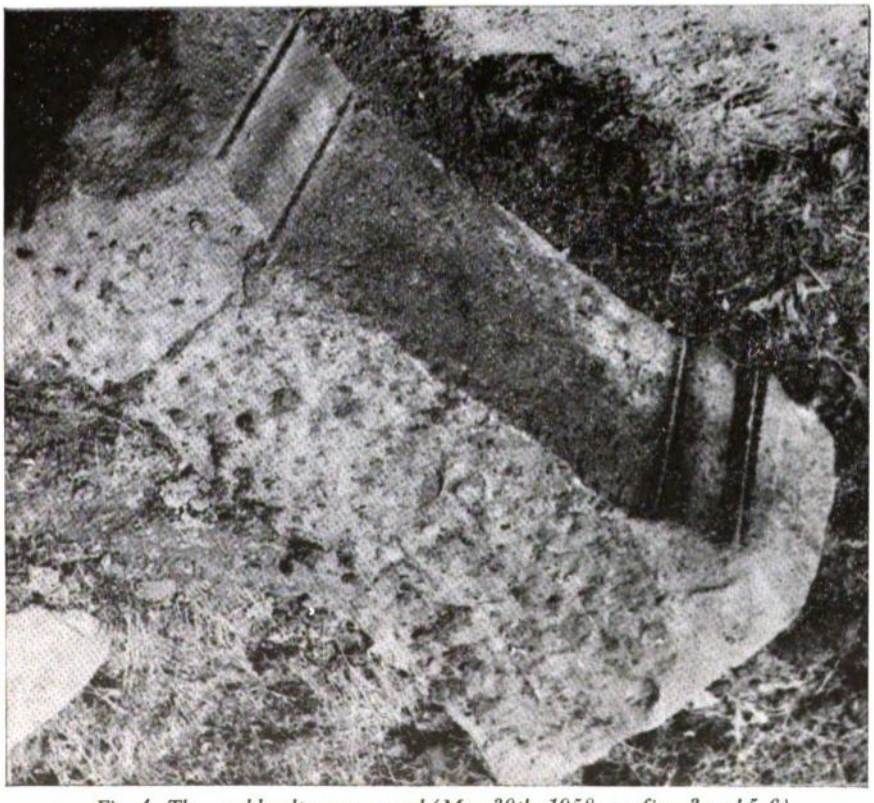

Fig. 4. The marble altar uncovered (May 30th, 1958, cp. figs. 3 and 5-6).

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 5. The altar in the Veroia Museum courtyard.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 6. The inscribed upper part of the altar.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

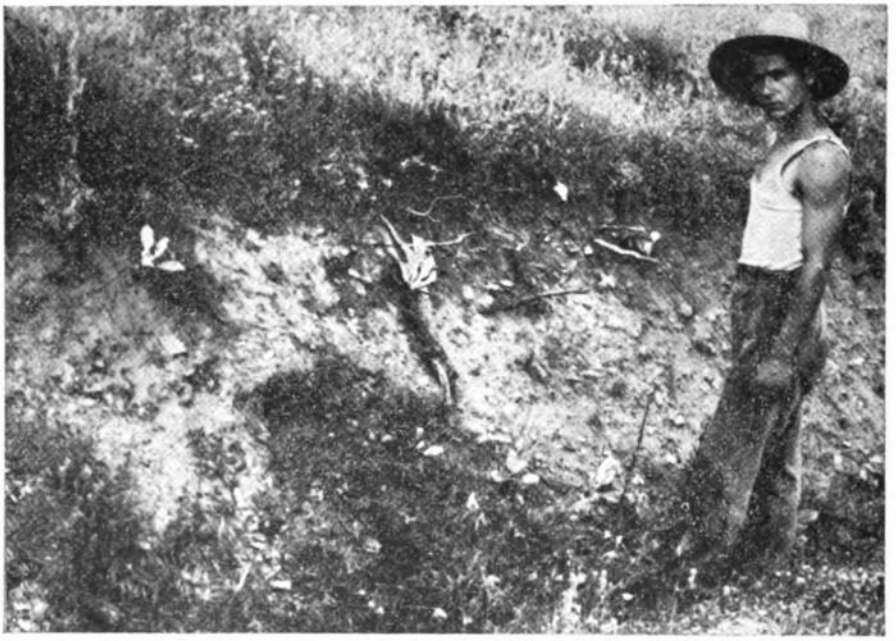

Fig. 7. On May 30th, 1958, sherds were observed to the side of the road leading to the village of Lefcopetra.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

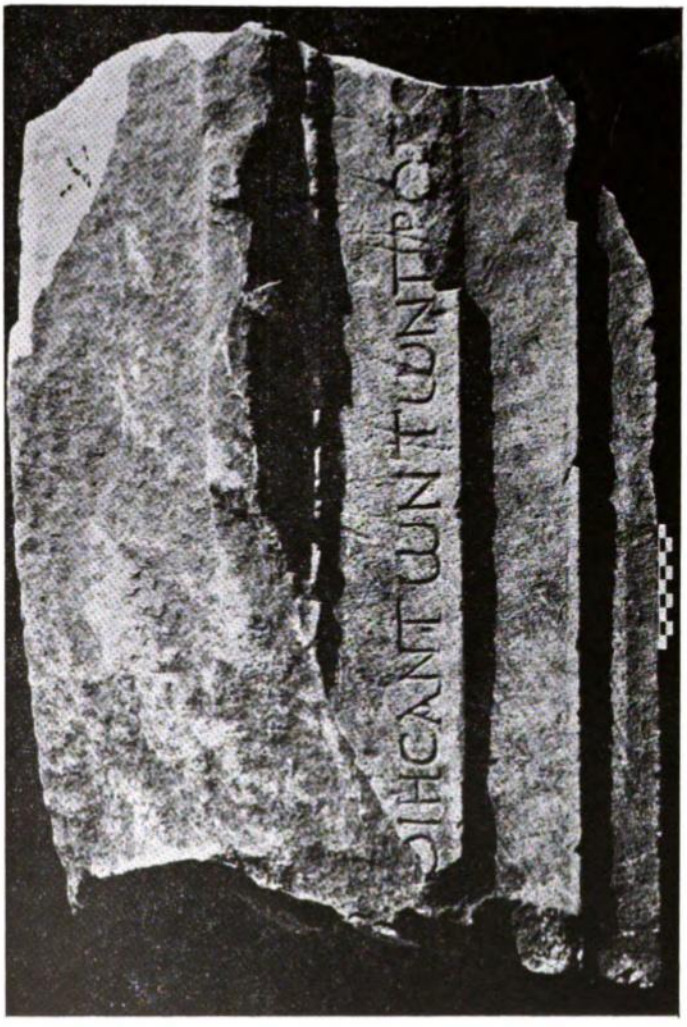

Fig. 8. Fragments of the marble entablature of the temple preserving part of the inscription.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 9. One of the inscribed columns, preserved almost intact, and part of another, also inscribed column.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

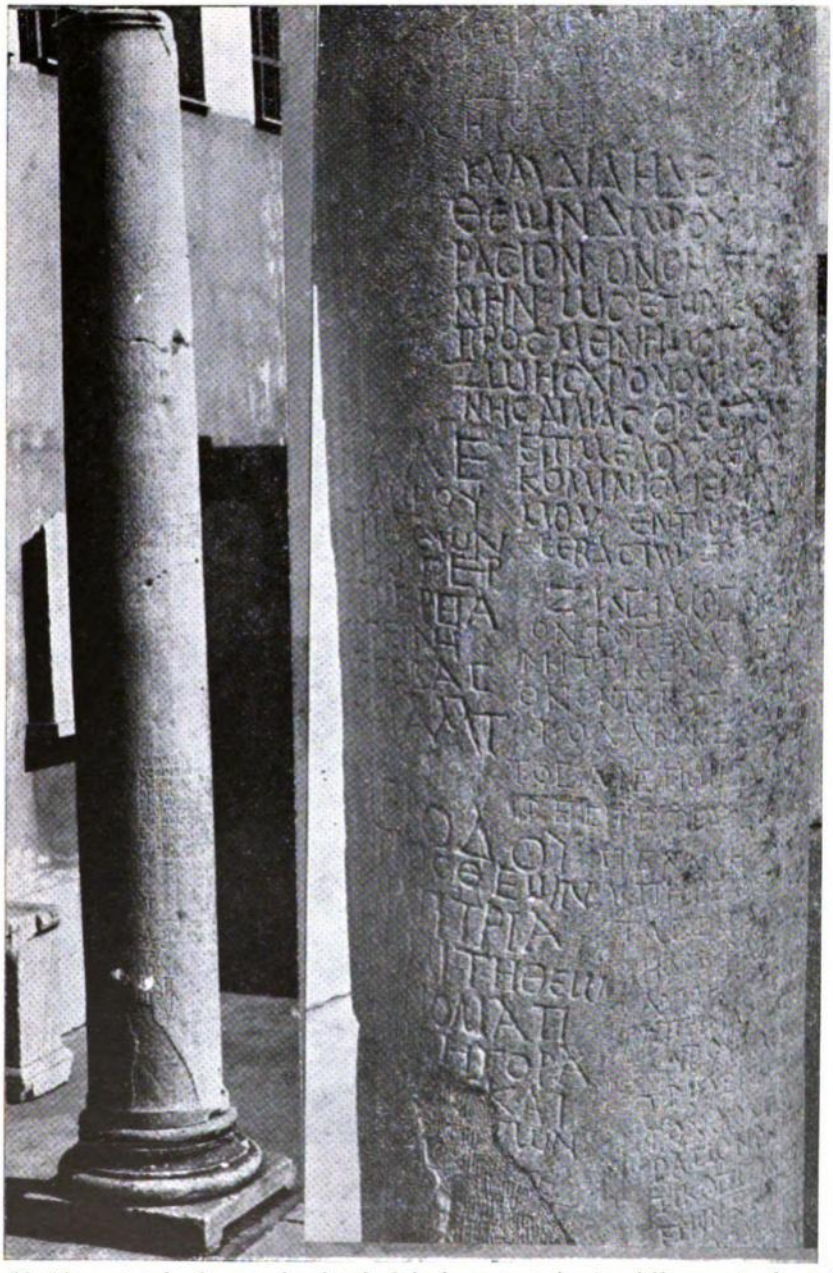

Fig. 10. The restored column and a detail of the lower part showing differences in the style of script.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 11. Inscribed marble door-post and detail.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

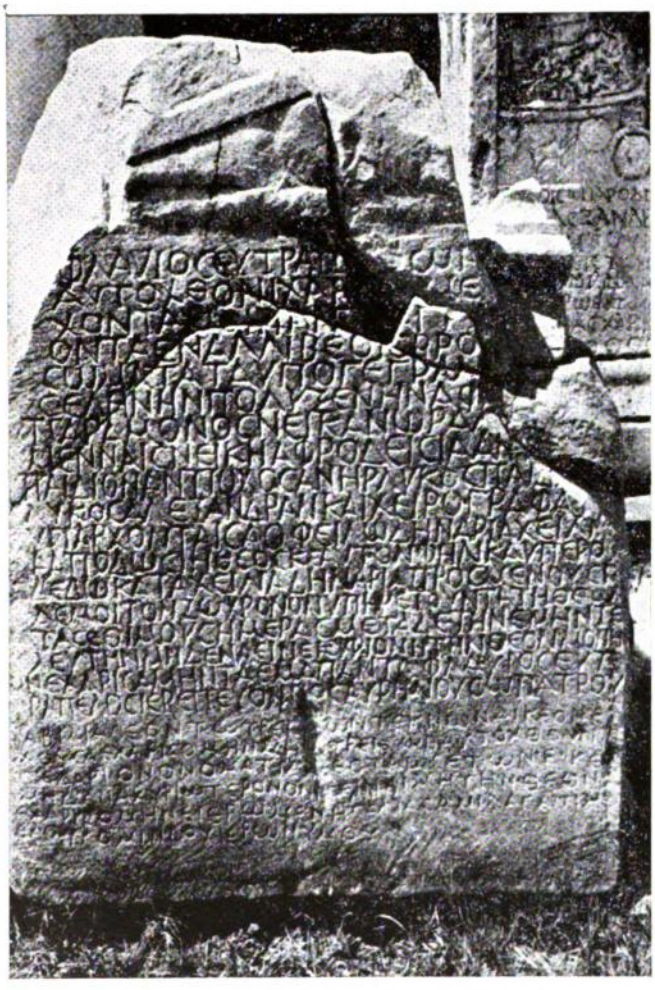

Fig. 12. Decorated and inscribed altar with added fragment.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Fig. 13. The front view of the marble altar of "Αρτεμις Δειγέα, found in Metochi.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

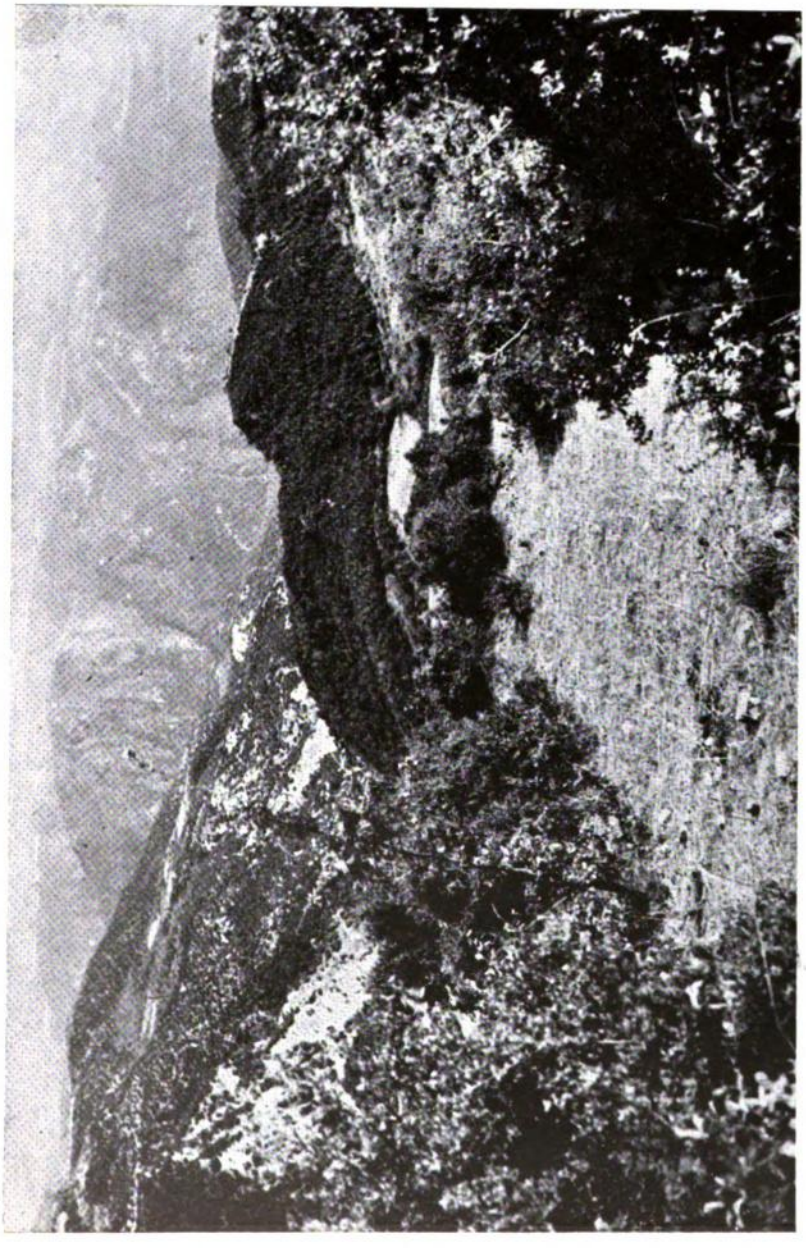

Fig. 14. View from the site of the sanctuary to the Haliacmon river gorge and beyond that to Pieria.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

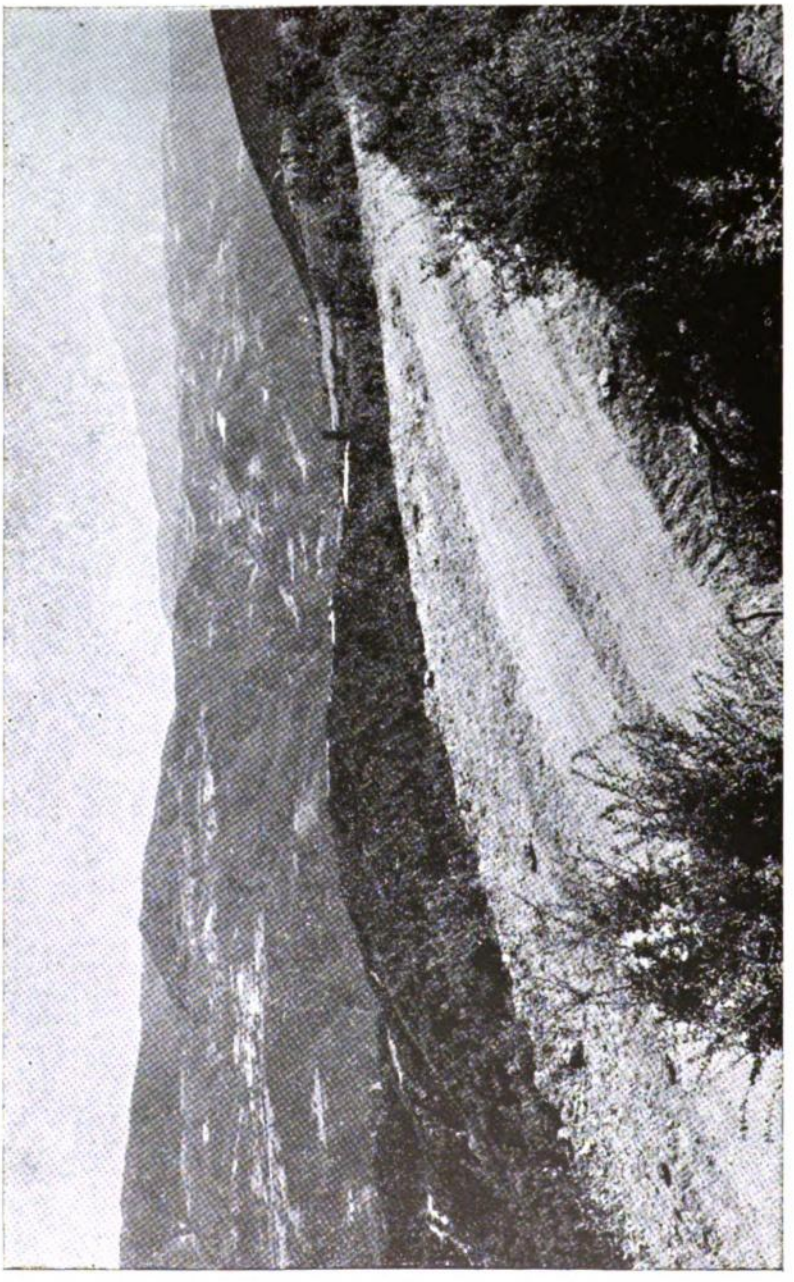

Fig. 15. View from the sanctuary to the village Lefcopetra and to the Pierian mountains, on the other side of the Haliacmon river gorge.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Εἰκὼν 1. Ἀπόσπασμα ἀπὸ χάρτη τῆς περιοχῆς Κορυτσᾶς.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

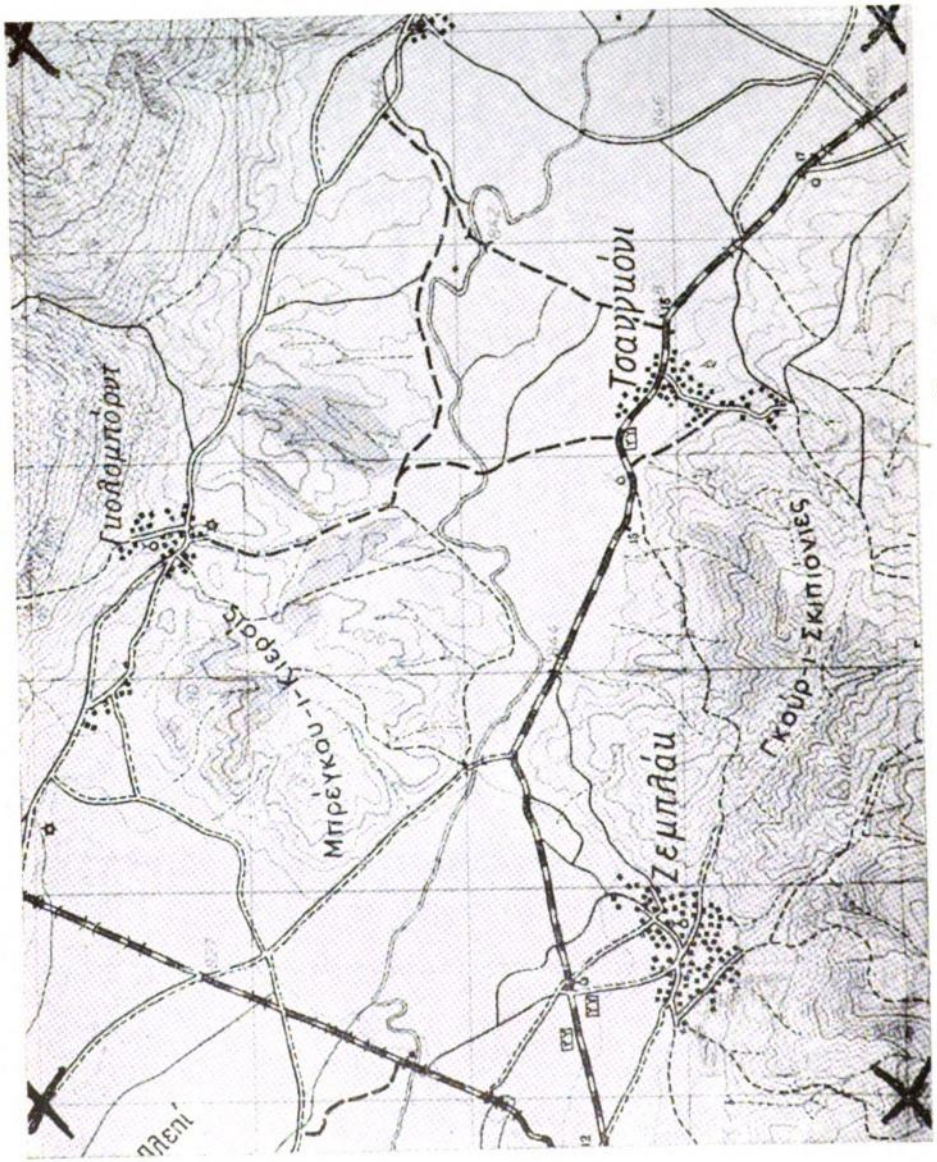

Εἰκὼν 2. Ἀπόσπασμα ἀπὸ χάρτη τῶν Στενῶν τοῦ Ταγγόνι.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

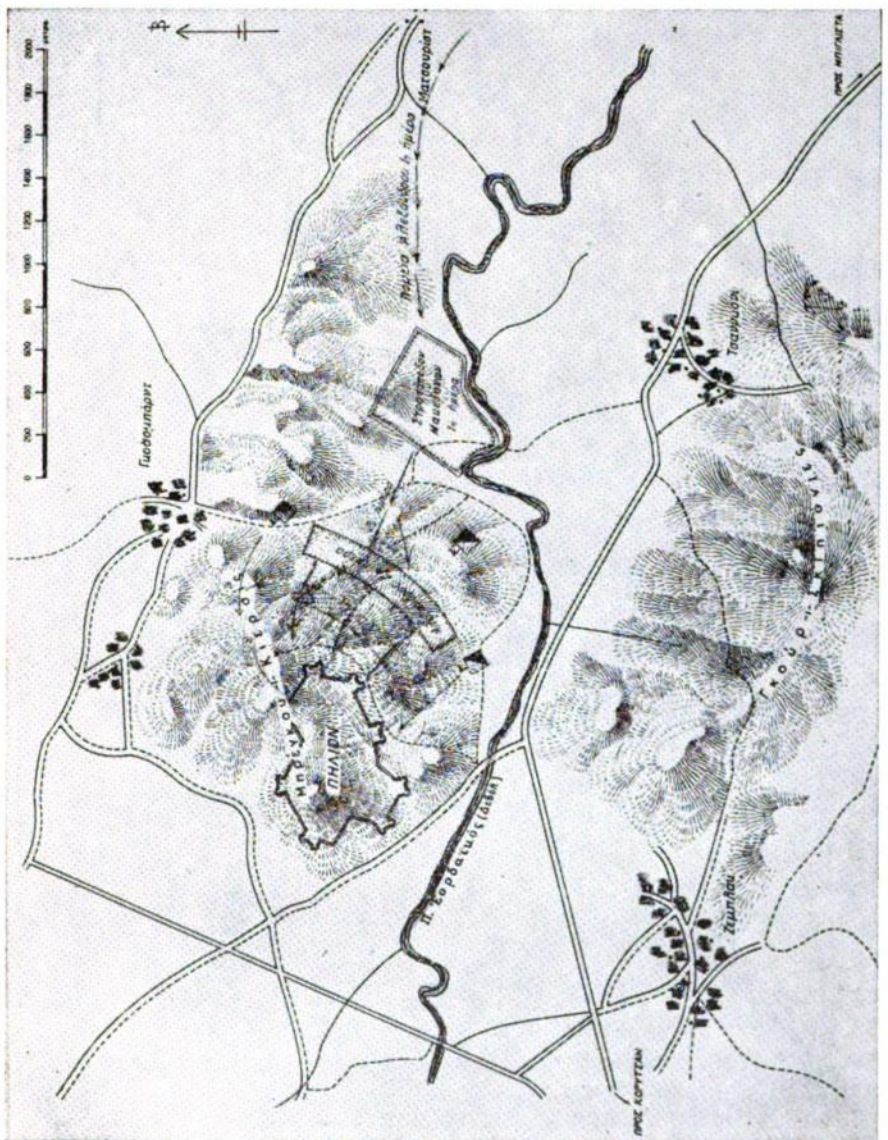

Εἰκὼν 3. Ἀγῶνες στὸ Πήλιο. Ἡ κατάσταση τὴν πρώτη καὶ τὴν δεύτερη μέρα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

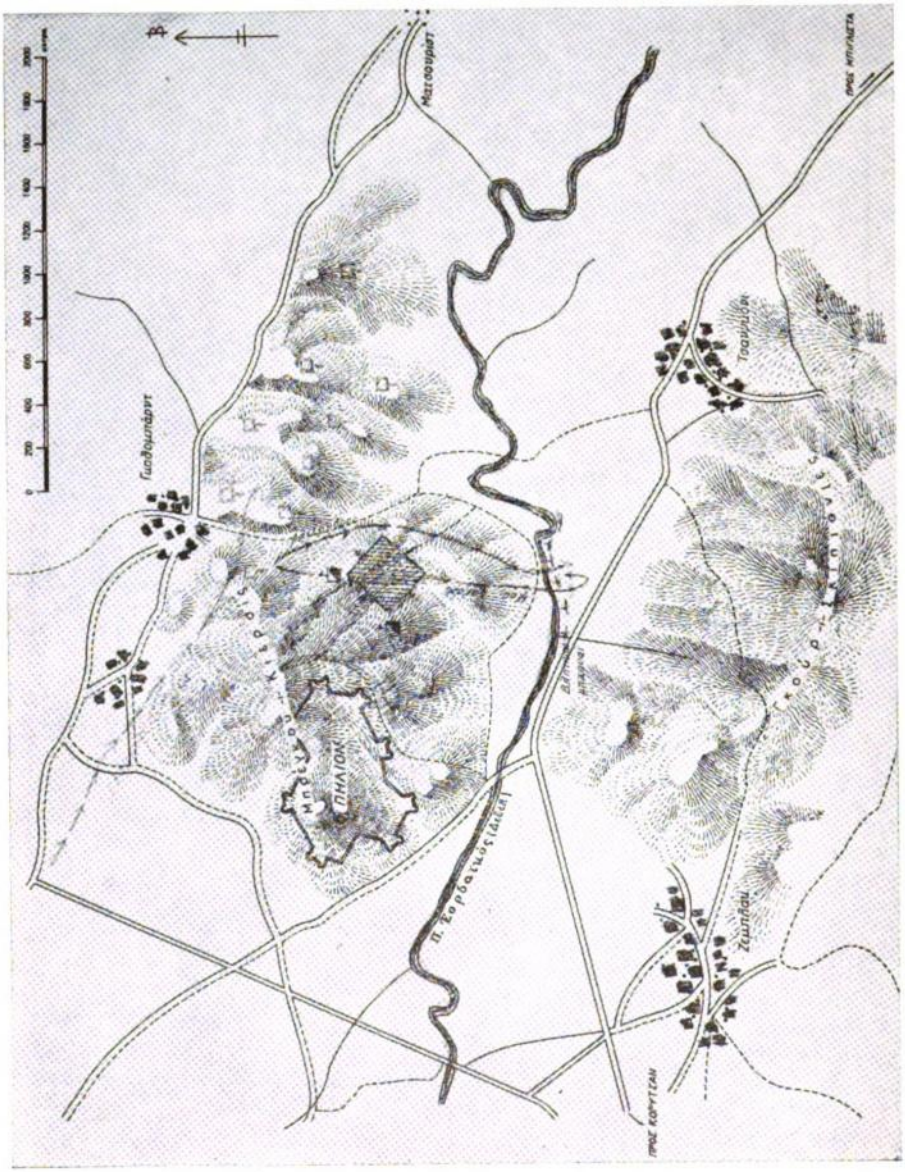

Εἰκὼν 4. Ἀγῶνες στὸ Πήλιο. Ἡ κατάσταση τὴν τρίτη μέρα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

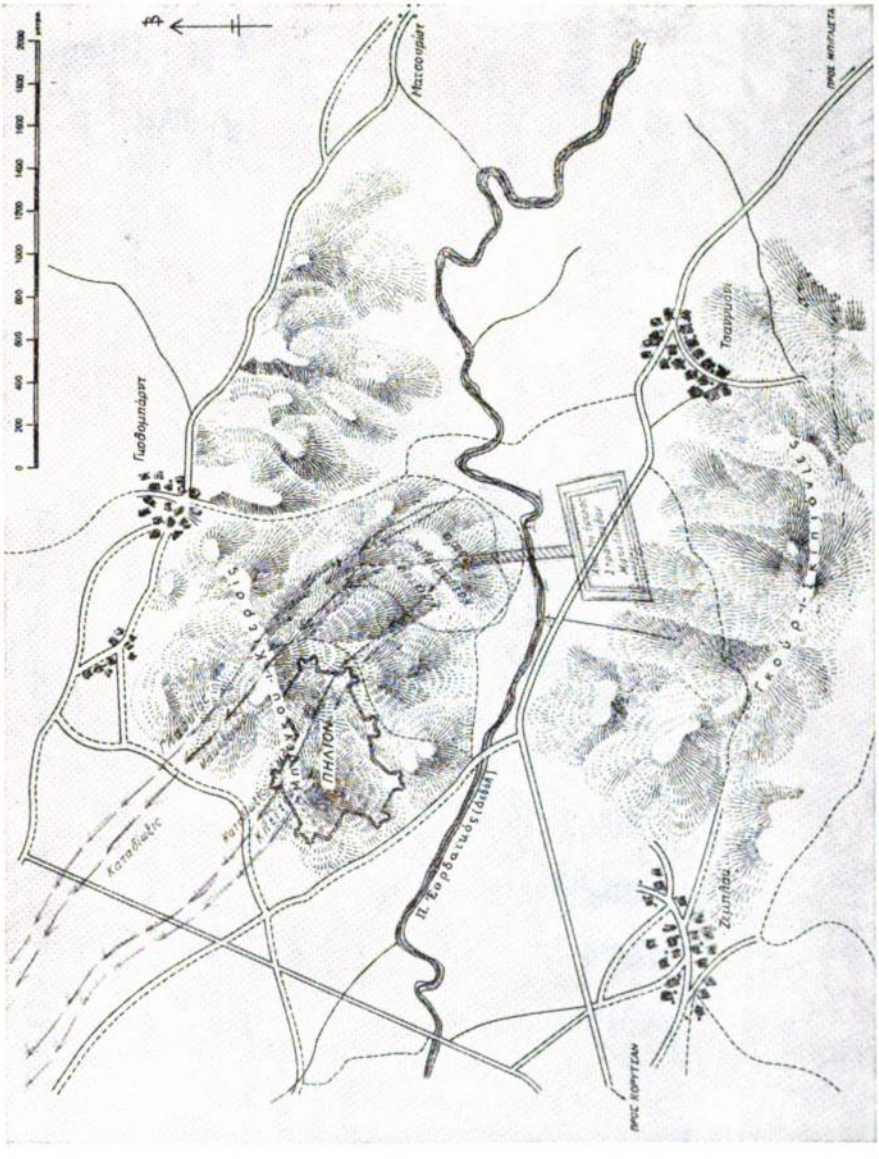

Εἰκὼν 5. Ἀγῶνες στὸ Πήλιο. Ἡ τελικὴ φάσις.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Fig. 1.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

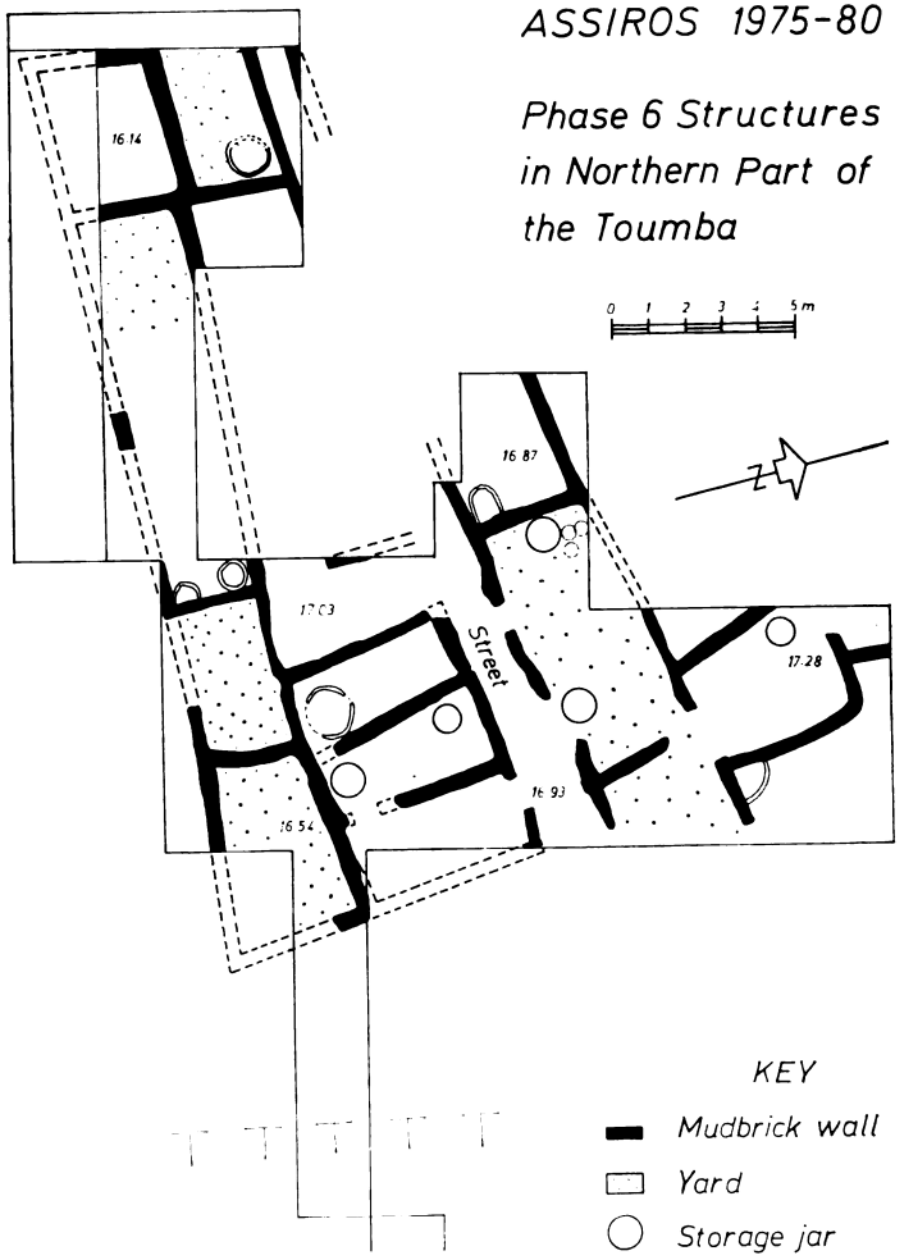

Fig. 2.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

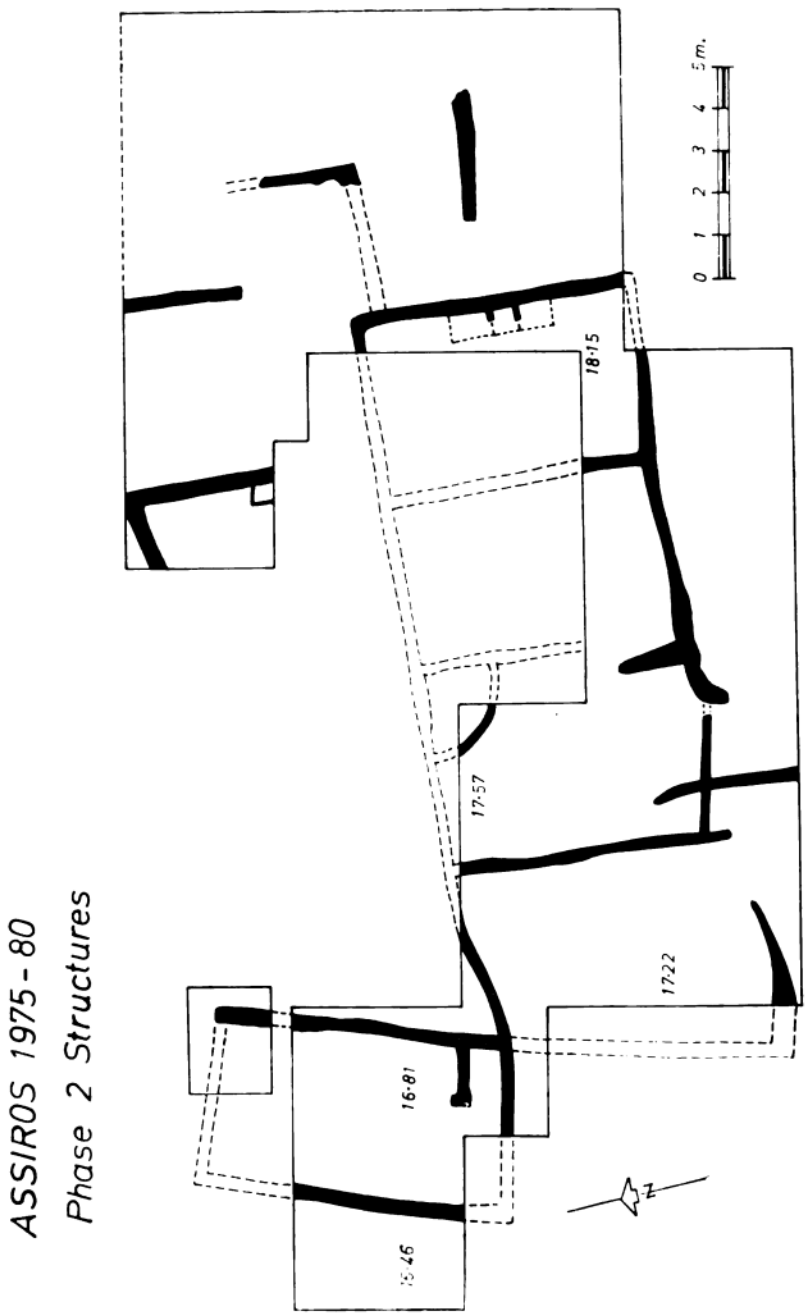

Fig. 3.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY